

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXIV

Sa. 269

Nisan 2010

ANKARA - 2010

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

AYKURT, AYŞEGÜL: İzmir Bölgesi Orta Tunç Çağı Seramiği (1 harita, 10 resim, 6 tablo ile birlikte).....	1
KARATAY, OSMAN: Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası	71
ÇAR DRNDA, HATİDŽA: Pljevlja'da (Taşluca) Nüfusun Yapısı -15. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 16. Yüzyıl-.....	113
GÖKMEN, ERTAN: Batı Anadolu'da Çekirge Felâketi (1850-1915).....	127
KIRPIK, CEVDET: Hanedân-ı Saltanat Nizamnâmesi ve Uygulanması (3 belge ile birlikte)	181

Çeviriler:

GOITEIN, S. D.: (Çev. Altan Çetin – Murat Keçiş) Akdeniz Sosyal Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Kahire Genize Vesikaları.....	227
--	-----

Kitap Tanıtmalar:

İLGÜREL, MÜCTEBA: Kâtip Çelebi: <i>Tuhfetü'l-kibâr fî esfârîl-bihâr</i> (Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan) (Yay. Haz. Prof. Dr. İdris Bostan).....	243
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Robert Finlay: <i>Venice Besieged. Politics and Diplomacy in the Italian Wars, 1494-1534</i>	247
YURTSEVER-BEYAZIT, ASLIHAN: R. Duru-G. Umurtak: <i>Höyücek. 1989-1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları / Results of the Excavations 1989-1992</i>	249
İŞIKLIKAYA, İŞİL R.: Anneliese Peschlow-Bindokat: <i>Feldforschungen im Latmos, Milet Band III</i>	253
2009 Yılı'nın İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler	259
İngilizce Özetler	331
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	337
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	340

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. ALİ BİRİNCİ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Nezihi TURAN (Kırıkkale Üniversitesi)

Hakemler / Referees
Prof. Dr. Zeki ARIKAN (Ege Üniversitesi-Emekli)
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ (Türk Tarih Kurumu)
Yrd. Doç. Dr. Sıddık ÇALIK (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah SAYDAM (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyit SERTÇELİK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)

Adres / Address:
Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
<http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli
Hakemli dergidir.
1 Nisan 2010 – ANKARA

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.org.tr>
e-posta: e-magaza@ttk.org.tr

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü'nün Ev Adresi:
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ
Serpil Sokağı Nu. 7/1 Seyranbağları / ANKARA

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ tarafından basılmıştır.
Adres: Akhun Caddesi No: 1 Sincan Organize Sanayi / ANKARA
Tel: (0312) 267 16 11

BELLETEN

Cilt: LXXIV

Nisan 2010

Sayı: 269

İZMİR BÖLGESİ ORTA TUNÇ ÇAĞI SERAMİĞİ

AYŞEGÜL AYKURT*

I. GİRİŞ

Anadolu M.Ö. 2. binin başında Assurlu tüccarlarla birlikte yazıyı kullanmaya başlayarak yazılı tarihe geçmiştir. Orta Anadolu'da Assur Ticaret Kolonileri Çağı olarak, diğer bölgelerde ise Orta Tunç Çağı olarak tanımlanan bu dönemde, Anadolu'da şehir devletleri kurulmuştur. Bu dönemde yazıyı kullanmayan Batı Anadolu Bölgesi'nin siyasi yapısı ile ilgili bilgilerimiz henüz olmamakla birlikte, arkeolojik kazı ve araştırmalarda ortaya çıkarılan gerek mimari, gerekse seramik, maden ve diğer buluntular, bölgede çok gelişmiş bir kültürün yaşandığını ortaya koymuştur. Batı Anadolu'da özellikle son yıllarda İzmir'de yoğunlaşan kazılar, Batı Anadolu Orta Tunç Çağı kültürünün tanımlanmasında önemli rol oynamıştır.

II. İZMİR BÖLGESİ ORTA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞİMLERİ ve MEZARLIK ALANLARI

İzmir'de yapılan kazı ve araştırmalarda Orta Tunç Çağı'na ait buluntu veren birçok merkez tespit edilmiştir (Harita 1)¹. Bu merkezlerden Burun-

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06800 Beytepe Kampüsü, ANKARA aysegula@hacettepe.edu.tr aysaykurt@hotmail.com

¹ İzmir'de yapılan yüzey araştırmaları sırasında yukarıda belirtilen Orta Tunç Çağı merkezlerinin dışında, M.Ö. 2. bin yerleşimi olarak adlandırılan birçok merkez tespit edilmiştir. Ancak bu yerleşimlerin M.Ö. 2. binin hangi döneminde ya da dönemlerinde yerleşme gördükleri belirtilmemiştir.

Bölgede M.Ö. 2. bin merkezi olarak tanımlanan yerleşimler şunlardır: İzmir merkezde Küçük Yamanlar, Bornova Anadolu Lisesi ve Pınarbaşı (Meriç 1987, 301); Menemen ilçesinde Geren ve

cuk/Larisa, Bayraklı, Liman Tepe, Panaztepe, Efes-Selçuk Ayasuluk Tepesi, Kocabaş Tepe, Ulucak, Bademgediği ve Çeşme Bağlararası'nda kazılar gerçekleştirilmiştir.

Buruncuk/Larisa İzmir il merkezinin 28 km kuzeyinde, Bakırçay'ın güneyinde, Menemen İlçesi'ne bağlı Buruncuk yer almaktadır. Yerleşiminde 1902-34 yıllarında J. Boehlau başkanlığında yapılan kazılarda Arkaik ve Klasik Çağ yapı kalıntıları açığa çıkarılırken, Prehistorik dönemlere ait seramik buluntuları da ele geçmiştir. Prehistorik malzeme Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir².

Bayraklı İzmir Körfezi'nin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Bayraklı'da 1948-1951 yılları arasında gerçekleşen kazılar E. Akurgal ve J.M. Cook tarafından yürütülmüştür. İkinci dönem kazıları ise Akurgal başkanlığında 1967-1981 yılları arasında yapılmış olup, son yıllardaki kazı çalışmaları M. Akurgal başkanlığında sürdürülmektedir³. Höyüğün üst tabakalarında açığa çıkarılan Klasik Dönem katları Aeiol Dönemi'nden itibaren M.Ö. 4. yüzyıla kadar kesintisiz iskan edilmiştir. Prehistorik yerleşme ise höyüğün ancak çok küçük bir bölümünde açığa çıkarılabilmektedir. Burada Troya I, Troya II ve Troya VI tabakalarıyla çağdaş seramik tespit edilmiştir⁴. Höyüğün kuzeyinde yer alan Helenistik Dönem katlarının altında ise Troya VI'nın erken evresine ait bir mezarlık alanı kısmen araştırılmıştır⁵.

Liman Tepe İzmir'in Urla ilçesinin İskele mahallesinde, Karantina Adası karşısında yer almaktadır. Yerleşimde 1979 yılında, G. Bakır ve Ç. Anlağan tarafından başlatılan çalışmalarda, Prehistorik Dönem kazıları A. Erkanal-H.Erkanal tarafından yürütülmüştür⁶. 1981 yılında ara verilen çalışmalara 1992 yılında H. Erkanal başkanlığında yeniden başlanmıştır. Günümüze kadar süren kazılar ışığı altında Liman Tepe'nin Neolitik Çağ'dan Roma Dönemi'ne kadar iskan gördüğü anlaşılmıştır. Yerleşimde I.

Kumtepe ve Sardes yakınındaki Marmara Gölü (Meriç 1986, 200-204); Kemalpaşa ilçesinde Nif Çayı'nın yakınında Nemrut Höyüğü (Meriç 1989, 387; 1993, 144-145), Yenmiş Höyük, Armutlu Höyük ve Çataltepe (Meriç 1990, 362); Torbalı ilçesinde ilçe merkezi (Meriç 1987, 302) ve Arslanlar Höyüğü; Efes çevresinde Ilıcatepe, Belevi (Meriç 1983, 31-38) ve Çamlık Göztepe'de ve Selçuk - Aydın ve Çamlık - Kuşadası Kavşağı'dır (Meriç 1989, 386-387).

Ayrıca Urla-Seferhisar arasında bulunan İnkaya mağarasında da M.Ö. 2. bine tarihlenen seramik örnekleri bulunmuştur (Atalay 1988, 298).

² Boehlau-Schefold 1940, I-21.

³ Akurgal 1993, 7.

⁴ Akurgal 1993, 13-49.

⁵ Akurgal 1971, 345.

⁶ Bakır-Anlağan 1981, 87-89; Bakır 1983, 64-65.

kültür tabakası Roma, Klasik ve Arkaik Döneme; II. kültür tabakası Geç Tunç Çağı'na; III. kültür tabakası dört safhalı Orta Tunç Çağı'na; IV. kültür tabakası Erken Tunç Çağı III'e, V. kültür tabakası Erken Tunç Çağı II'ye; VI. kültür tabakası beş safhalı Erken Tunç Çağı I'e; VII. kültür tabakası Kalkolitik Çağ'a tarihlenmektedir. Bu kültür tabakalarında ele geçen seramik ve küçük buluntular yerleşimin erken dönemlerden itibaren çevre kültür bölgeleri ile sıkı ilişkiler içinde olduğunu ortaya koymuştur⁷.

Panaztepe Yukarı Gediz bölgesinde, Menemen'in 13 km güneybatısında yer alan ve birbirinden bağımsız tepelerden grubu içinde yer almaktadır. Panaztepe'de 1985 yılında A. Erkanal başkanlığında başlatılan ve günümüze kadar sürdürülen çalışmalarda, M.Ö. 3. binden Bizans Dönemi'ne kadar uzanan kültür tabakaları araştırılmıştır. Yerleşmede dört ana kazı alanında çalışılmıştır. Bunlardan birincisi Akropol olup kazılar sırasında iki kültür katı açığa çıkarılmıştır. Birinci kültür katı Klasik Dönem'e, iki evreli ikinci kültür katı ise M.Ö. 2. bine tarihlenir. İkinci kazı alanı ise Atölyeler Alanı'dır. Akropolün güney eteğinde yer alan bu alan M.Ö. 2. binde kullanılmıştır. Mezarlık ise üçüncü kazı alanını oluşturmaktadır. Birinci ve ikinci mezarlık alanı olarak adlandırılan mezarlığın akropolün güney eteğinde bulunana birinci, kuzey eteğinde bulunana ise ikinci mezarlık alanını oluşturmaktadır. Geç Hellas Dönemi III A-B'ye tarihlenen mezarlık alanının bir bölümü İslami Dönem'de de mezarlık olarak kullanılmıştır. Son kazı alanını ise Liman Kent oluşturmaktadır. Panaztepe'nin doğu eteklerinde yer alan bu kazı alanında M.Ö. 3. binden Bizans Dönemi'ne kadar uzanan kültür kalıntıları tespit edilmiştir. Gerek yerleşim alanlarında, gerekse mezarlık alanında ele geçen seramik ve küçük buluntular, Panaztepe'nin İçbatı ve Güney Anadolu, Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Girit ve Mısır ile ilişkilerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır⁸.

Efes-Selçuk Ayasuluk Tepesi'nde 1975 yılından itibaren kazı ve onarım çalışmaları yapılmaktadır. Bu çalışmalar sırasında Bizans Dönemi surunun yakınında, iç kalede Prehistorik buluntu ve kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Söz

⁷ Erkanal-Erkanal 1983a, 163-183; Erkanal-Hüryılmaz 1994, 361-373; Erkanal-Günel 1995, 263-279; 1996, 305-327; 1997, 231-260; H. Erkanal 1998, 379-398; 1999, 325-336; 2000, 251-262; 2001, 259-268; Erkanal-Artzy 2002, 375-388; Erkanal vd. 2003, 423-436; Erkanal-Aykurt 2008.

⁸ Erkanal-Erkanal 1983b, 67-76; Erkanal 1987, 253-261; 1988, 345-350; 1989, 59-65; 1990, 255-260; 1992, 447-455; 1993a, 495-502; 1993b, 129-140; 1994, 461-466; 1995, 281-286; 1996, 329-335; 1997, 281-290; 1998, 455-466; 1999, 371-381; 2000, 279-286; 2003, 227-232; Ersoy 1988, 55-82.

konusu bölgede Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı kültür katları tespit edilmiştir⁹.

Kocabaş Tepe Cumaovası'nın güneyinde yer alan Değirmendere Bel-desi'nin 4 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda 1 km'lik bir uzunluğa sahip tepede, yerleşmeye uygun düz alanlar tepenin daha çok güney yarısında bulunmaktadır. Yerleşimde 1997 ve 1999 yıllarında İzmir Arkeoloji Müzesi başkanlığında, H. Erkanal'ın bilimsel danışmanlığında yapılan kazılarda, Orta Tunç Çağı'na tarihlenen üç evreli bir yerleşme kısmen açığa çıkarılmıştır¹⁰.

Bademgediği İzmir'in Torbalı ovasının kuzeyinde yer alan klasik Metropolis kentinin 5 km kuzeyinde bulunmaktadır. Bademgediği'nde R. Meriç tarafından 1999 yılında kazılara başlanılmış ve günümüze kadar yapılan kazılarda Orta Tunç Çağı'nın sonuna ve Geç Tunç Çağı'na tarihlenen kültür tabakaları araştırılmıştır. Özellikle Geç Tunç Çağı'na tarihlenen ve kutsal olduğu düşünülen alanda yapılan kazılarda Orta Anadolu ve Batı Ege kökenli buluntular ele geçmiştir¹¹.

Ulucak İzmir ve Kemalpaşa ovaları arasındaki Belkahve eşiğinin hemen doğusunda yer almaktadır. Merkezde 1995 yılından itibaren yapılan kazı ve araştırmalarda höyükte Geç Roma/Erken Bizans Dönemi, Erken Tunç Çağı II, Kalkolitik Çağ ve Geç Neolitik Çağ'da yerleşme olduğu anlaşılmıştır. Diğer kültür tabakaları göre çok iyi korunan Geç Neolitik Çağ yerleşimi, Batı Anadolu'nun kronolojik dizininin oluşumunda gerek mimari, gerekse seramik ve küçük buluntu bakımından önemli sonuçlar vermiştir. Ulucak'ın 150 m güneydoğusunda yapılan kazı ve araştırmalarda ise Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'na tarihlenen bir extramural mezarlık açığa çıkarılmıştır¹². Orta Tunç Çağı'na tarihlenen mezarların çoğunluğu pithos, çok az çömlek mezardan oluşmaktadır. Farklı doğrultularda olan bu mezarların çoğunluğunun ağız kısmı kalın bir levha taşla kapatılmıştır. Tekli veya çoklu gömü içeren mezarlarda, hem inhumasyon hem de kremasyon gömü tespit edilmiştir. İnhumasyon gömülerin hocer pozisyonunda oldukları saptanmıştır. Çok zengin buluntuya sahip olmayan mezarlar içinde, birkaç kap parçası, ağışak ve birkaç madeni eser bulunmuştur¹³.

⁹ Erdemgil-Büyükkolancı 1992; Büyükkolancı 2008, 42-44.

¹⁰ Özkan-Erkanal 1999, 41-42; Aykurt 2004, 2006.

¹¹ Meriç 2003, 91; Meriç vd. 2003, 153; 2007, 244-245; Meriç-Mountjoy 2002, 79-80.

¹² Çilingiroğlu vd. 2004.

¹³ Çilingiroğlu vd. 2004, 58-61.

Çeşme Bağlararası Çeşme limanının içinde, Bağlararası mevkiinde yer almaktadır. Yerleşimde 2002-2005 yıllarında Çeşme Arkeoloji Müzesi başkanlığında, H. Erkanal bilimsel danışmanlığında kazılar gerçekleştirilmiştir. 2009 yılından itibaren ise kazılara V. Şahoğlu başkanlık etmektedir. Bağlararası'nda yapılan çalışmalarda Erken Tunç Çağı II-III, Orta ve Geç Tunç Çağı'na ait kalıntılar tespit edilmiştir. Orta Tunç Çağı kültür katının 1. evresi Orta Tunç Çağı III, iki safhalı 2. evresi ise Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenmektedir¹⁴.

Gölkayası Urla Yarımadası'nın batı kesiminde Alacatı kasabasının 8 km güneydoğusunda yer alan sarp kayalık bir tepede yer almaktadır. Kayalık alan üzerinde yapılan yüzey araştırmalarında toplanan seramik örnekleri Erken Tunç Çağı II ve Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir¹⁵.

Çaltepe İzmir Körfezi'nin güneyinde Güzelbahçe ilçesinin sınırları içinde sahilden yaklaşık 500 m içerde yer almaktadır. Kuzeyinde kıyıyı izleyen İzmir-Çeşme yolu, doğusunda Güzelbahçe Seferihisar yolu, güneyinden de İzmir-Çeşme otoyolu geçmektedir. Tepenin batısında Çamlıçay bulunmaktadır. 800x250-300 m boyutlarında olan yerleşimde, yüzeyden toplanan seramik örneklerine göre sadece Orta Tunç Çağı'nda yerleşme olmuştur¹⁶.

Sivricetepe İzmir Körfezi'nden 1,5 km içerdedir. Tepenin etekleri ile sahil arasında Zeytinalan köyü yer almaktadır. Yerleşim üzerinden toplanan seramik örneklerle göre 750x500 m'lik bir alana yayılmaktadır. Yüzey araştırmaları sırasında toplanan seramik örnekleri Sivricetepe'nin sadece Orta Tunç Çağı'nda iskan edildiğini ortaya koymuştur¹⁷.

Çevik Çayı Yerleşimi Torbalı'nın 3 km güneybatısında, Çevik Çayı'nın kenarında, akarsu sekisi üzerinde yer almaktadır. 1,8 hektarlık bir alan yayılan yerleşimde yapılan araştırmalarda, Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı'na ait seramik örnekleri toplanmıştır¹⁸.

Altıntepe Cumaovası'nda, Menderes şehir merkezinin kuş uçuşu 3 km doğu-güneydoğusunda, aynı adla anılan mahallenin sınırları içerisinde yer almaktadır. Höyük 285x180 m boyutlarındadır. Yerleşimde yapılan araştırmalarda toplanan seramik örnekleri, Altın Tepe'nin Geç Kalkolitik Çağ,

¹⁴ Erkanal-Karaturgut 2004.

¹⁵ Caymaz 2002, 80-91.

¹⁶ Caymaz 2002, 106-115.

¹⁷ Caymaz 2002, 106-115.

¹⁸ Tuna 1988, 305.

Erken Tunç Çağı I-II ve Orta Tunç Çağı'nda yerleşme gördüğünü ortaya koymuştur¹⁹.

Karatepe Cumaovası'nda, Menderes merkezinin 4 km güneyinde, Gümüldür Ahmetbeyli- Menderes kavşağının batısında yer alan Künerlik köyünün sınırları içinde yer almaktadır. Höyük üzerinden 100x50 m boyutlarındaki bir alandan Erken Tunç Çağı I, Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı'na ait seramik örnekleri toplanmıştır²⁰.

Lember Tepe Menderes şehir merkezinin yaklaşık 8 km güneydoğusunda yer alan höyüğün ortasından, Menderes-Ahmetbeyli-Kuşadası yolu geçmektedir. 250x130 m boyutlarında olan yerleşim, düz ovoiden yaklaşık 3 m kadar yüksekliktedir. Höyük üzerinde Geç Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı I-II, Orta Tunç Çağı, Arkaik, Helenistik ve Roma dönemlerine ait seramik örnekleri bulunmuştur²¹.

Demirli Mağara Menderes şehir merkezinin yaklaşık 28 km güneyinde, Cumaovası'nı Kuşadası Körfezi'ne bağlayan boğaz şeklindeki Ahmetbeyli vadisinin taban düzlüğünde bulunan Klaros'un 1,5 km doğu-kuzeydoğusundaki Kocaosman Tepe'nin batıdaki dik yüzü üzerinde yer almaktadır. Yapılan araştırmalarda mağaranın Erken Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda kullanım gördüğü anlaşılmıştır²².

Sarımeşe Tepe Menderes'in 9,5 km güneydoğusunda, Pancarköy'ün 1 km batısında, Tekeli-Pancarköy arasındaki karayolunun hemen kuzeyinde bulunmaktadır. Yerleşim alanı Cumaovası ile Torbalı Ovası arasında bir çeşit doğal sınır oluşturan tepeler topluluğunun güney kesmi üzerinde yer almaktadır. 750x500 m boyutlarında olan Sarımeşe Tepe'de yapılan araştırmalarda Erken Tunç Çağı I ve Orta Tunç Çağı'na ait seramik örnekleri toplanmıştır²³.

III. İZMİR BÖLGESİ ORTA TUNÇ ÇAĞI SERAMİĞİNİN HAMUR YAPISI

İzmir'de Orta Tunç Çağı yerleşimlerinde yapılan kazılarda ele geçen seramik örneklerinin hamurları genel olarak değerlendirildiğinde, İzmir'in

¹⁹ Bostancı 2002, 45-64.

²⁰ Bostancı 2002, 65-79.

²¹ Bostancı 2002, 93-111.

²² Bostancı 2002, 112-125.

²³ Bostancı 2002, 126-145.

kuzeyinin, güneyinin ve iç kısımlarının bölgesel farklılık sergilediği görülmüştür.

İzmir Körfezi'nin içinde Bayraklı'dan itibaren kuzey kısmı "Kuzey İzmir Bölgesi"ni oluşturmaktadır. Bu kısımda yer alan Bayraklı, Panaztepe ve Larisa yerleşimleri dönem seramiği hakkında bilgi vermektedir. Bu merkezlerde ele geçen Orta Tunç Çağı seramiğinin hamurunda ve yüzeyinde görülen bol miktardaki mika, bölgenin karakteristik özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Hamurda mikanın dışında kalker, kum ve taş katkı maddesi olarak görülmektedir²⁴.

Bayraklı'dan itibaren körfezin güney kısmı ise "Güney İzmir Bölgesi"ni oluşturur. Bu bölgede ise Liman Tepe ve Çeşme Bağlararası yerleşimleri Orta Tunç Çağı dönem seramiği kalkerli yapısıyla karakterize edilmektedir. Kalkerin dışında taş ve kumda katkı maddesi olarak seramiğin hamurunda bulunmaktadır. Mika ise İzmir Kuzey Bölgesi seramiğine oranla çok çok az miktardadır²⁵.

İzmir'in iç kısımlarında Menderes ve Torbalı ilçeleri ise "İzmir'in İç Bölgesi"ni oluşturmaktadır. Bu bölgede yer alan Kocabaş Tepe ve Bademgediği yerleşimleri birbirinden farklı özellikler ortaya koymaktadır. Kocabaş Tepe Orta Tunç Çağı seramiğinin en belirgin özelliği kalker, kuvars ve taşçıklı yapısıdır²⁶. Bademgediği Orta Tunç Çağı seramik örnekleri ise mikalı hamur yapısıyla dikkat çekmektedir²⁷. Ayrıca aşağıda da anlatıldığı üzere Bademgediği'nin Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen tabakasında bulunan seramik örnekleri yüzey özellikleri ve seramik mal gruplarının yoğunlukları bakımından, körfezin kuzeyindeki yerleşimlerle benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda Bademgediği yerleşimini Kuzey İzmir Bölgesi yerleşimleri ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

IV. DÖNEMLERE GÖRE İZMİR BÖLGESİ ORTA TUNÇ ÇAĞI SERAMİĞİ

İzmir'de yer alan Orta Tunç Çağı yerleşimleri genel olarak değerlendirildiğinde, Orta Tunç Çağı'nın üç safha halinde geliştiği görülmektedir.

²⁴ Boehlau-Schefold 1942, 13-14; Akurgal 1950, 5; Günel 1999a, 29-32, 38; Bayne 2000, 68, 83, 86.

²⁵ Erkanal-Günel 1995, 269-271; Günel 1999b, 51-58.

²⁶ Aykurt 2004, 20-30.

²⁷ Meriç 2003, 91; Meriç vd. 2003, 153; 2007, 244-245.

Söz konusu bu safhalar tarafımdan Orta Tunç Çağı I, II ve III olarak adlandırılmaktadır.

IV.1. Orta Tunç Çağı I Seramiği

Orta Tunç Çağı I'de İzmir körfezinin kuzeyinde Panaztepe; içinde Bayraklı; güneyinde Liman Tepe; iç kısımlarında ise Kocabaş Tepe'de yerleşme olmuştur. Bu yerleşimlerden Panaztepe'de atölyeler alanının ise Ib tabakası²⁸, Bayraklı'nın 7-10 tabakaları²⁹, Liman Tepe'nin III4 tabakası³⁰ ve Kocabaş Tepe'nin ise 3. tabakası³¹ Orta Tunç Çağı I'e tarihlenmektedir.

Söz konusu yerleşimlerden Liman Tepe'de teraslar üzerine kurulmuş, dikdörtgen biçiminde büyük evlerden ve oval biçimindeki atölye evlerden oluşan bir yerleşim yer almaktadır³². Panaztepe'de ise liman kentte dikdörtgen biçiminde bölmelere sahip bir yapı³³, atölyeler alanında da ocak ve taş döşemeli alanlar açığa çıkarılmıştır³⁴. Körfezin iç kısmında yer alan Kocabaş Tepe'de ise şehir görünümünden uzak, atölye ve ev olarak kullanılan tek odalı yapılardan oluşan bir yerleşim söz konusudur³⁵. Bayraklı'nın ise bu dönem mimarisi hakkında bilgi yayınlanmamıştır.

Bu merkezlerde açığa çıkartılan mimari kalıntıların içinde, yerli seramik ile birlikte az miktarda da ithal seramik ele geçmiştir. Bununla birlikte Kocabaş Tepe'de yapılan kazılarda açığa çıkartılan seramik fırını bölgede Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen tek örneği oluşturması bakımından önem taşımaktadır³⁶.

IV.1.1. Yerli Seramik: İzmir bölgesi Orta Tunç Çağı I yerli seramiğinin ortak özelliklerini hızlı çarkta şekillendirilmesi, kalın astarlı, perdahlı bir yüzeye sahip olması ve çok iyi fırınlanması oluşturmaktadır.

Seramik Grupları: Bölge seramiğine genel olarak bakıldığında altı farklı seramik grubu oluşturduğu görülmektedir.

²⁸ Günel 1999a, 140, 158.

²⁹ Bayne 2000, 68-70.

³⁰ Günel 1999b, 63.

³¹ Aykurt 2004, 186-187.

³² H. Erkanal 1998, 382; 1999, 327-328, Çiz.2, Res.5; 2000, 255, Res.6; 2001, 261-262, Res.3-4; Erkanal-Artzy 2002, 377-378, Çiz.1, Res.2, 5; Erkanal-Günel 1995, 267-269, şek.4, Res.5; 1996, 307-308, Res.5; 1997, 237-240, Res.3; Günel 1999b, 44-45, Abb.2-3.

³³ Erkanal 1999, 373; 2000, 281.

³⁴ Günel 1999a, 25.

³⁵ Aykurt 2004, 15-18.

³⁶ Aykurt 2006.

Koyu Kırmızı Astarlı Seramik³⁷: Batı Anadolu'da koyu kırmızı astarlı seramik Erken Tunç Çağı III'den itibaren görülmektedir. Erken Tunç Çağı IIIB'de/Geçiş döneminde de Batı Anadolu'da yoğun olarak kullanılan bu seramik grubu³⁸, Orta Tunç Çağı'nda da varlığını devam ettirmiştir.

İzmir bölgesinde ise kalın kırmızı astarlı seramiğin ilk örnekleri Liman Tepe'nin Erken Tunç Çağı IIIB/Geçiş tabakalarında bulunmuştur. Söz konusu tabakada az miktarda olan bulunan bu seramik Orta Tunç Çağı I'de çoğalmıştır³⁹. İzmir'in kuzeyinde ise henüz bu grup seramik örneklerine rastlanılmamıştır.

Kırmızı Astarlı Seramik: Bölgede Orta Tunç Çağı I'de görülen kırmızı astarlı seramiğin ilk örnekleri Erken Tunç Çağı IIIB'de görülmektedir⁴⁰. Orta Tunç Çağı'na gelindiğinde ise dönemin başında, Orta Tunç Çağı I'de kırmızı astarlı seramiğin koyu tonlarının yoğun olduğu, diğer tonlarında astarlı örneklerinin ise daha az olduğu görülmektedir. Güney İzmir bölgesinde Liman Tepe'de yoğun olarak ele geçen bu seramiğin⁴¹, kuzey İzmir bölgesinde Panaztepe'de tabakada bulunan diğer seramik grupları ile aşağı yukarı aynı oranda⁴² ve İzmir'in iç kısımlarında Kocabaş Tepe'de ise daha az olduğu belirlenmiştir⁴³.

Devetüyünün Tonlarında Astarlı Seramik: Batı Anadolu'da devetüyünün tonlarında astarlı seramik Erken Tunç Çağı II'de⁴⁴ ortaya çıkmış ve takip eden dönemlerde farklı yoğunluklarda kullanılmıştır.

³⁷ İzmir bölgesinde "Kırmızı Astarlı Seramiği" genel anlamıyla ele alacak olursak, bu seramiğin ilk örneklerinin Geç Neolitik Çağ'da üretildiğini ve yaygın olarak kullanıldığını görürüz. Bu dönemin devamında Kalkolitik Çağ'da popülaritesini kaybeden kırmızı astarlı seramiğe ait çok az örnek ele geçmiştir. Bölgede Erken Tunç Çağı II'de tekrardan ortaya çıkan kırmızı astarlı seramiğin renginin ise canlı kırmızı olduğu görülmüştür. Bu dönemin devamında Erken Tunç Çağı IIIA'da artış gösteren kırmızı astarlı seramiğin, astarı kalınlaşmış ve kırmızı rengi ise koyulaşmıştır. Erken Tunç Çağı IIIB'de ise kırmızı astarlı seramiğin kalın kırmızı ve kırmızı astarlı olmak üzere iki farklı grup oluştuğu görülmüştür.

Uzun bir zaman dilimde görülen "Kırmızı Astarlı Seramiğin" dönem bazında farklılaştığı ve birbirinin devamı niteliğinde olmadığı anlaşılmaktadır. Orta Tunç Çağı'nda da bölgede görülen kırmızı astarlı seramikte farklı anlayışta üretilmiştir.

³⁸ Blegen vd. 1951; 254, 256, 260, 261, 269, 271, 275, 281, 286, 290, 292, 294; Lloyd-Mellaart 1962, 200; Efe-Türkteki 2005; 125.

³⁹ Aykurt (baskıda).

⁴⁰ Aykurt (baskıda).

⁴¹ H. Erkanal 1998, 382; 1999, 328; Erkanal-Artzy 2002, 377; Erkanal-Günel 1995, 270; 1996, 308-309; 1997, 240; Günel 1999b, 51-53.

⁴² Erkanal 1999, 374.

⁴³ Aykurt 2004, 20.

⁴⁴ Lloyd-Mellaart 1962, 135.

İzmir bölgesinde ise devetüyünün tonlarında astarlı seramiğin en erken örnekleri Liman Tepe'nin Erken Tunç Çağı IIIB tarihlenen tabakalarında ele geçmiştir⁴⁵. Bu dönemin devamında, Orta Tunç Çağı I'de bu seramik grubunun devam ettiği görülmüştür. Liman Tepe'de kırmızı astarlı seramiğe yakın oranda⁴⁶, Kocabaş Tepe'de ise kırmızı astarlı seramikten daha fazladır⁴⁷. Panaztepe'de kırmızı, devetüyü ve gri seramiğin oranı aşağı yukarı aynıdır⁴⁸.

Gri Seramik: Batı Anadolu gri seramiğinin kökeni ve gelişimi hakkındaki tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Her ne kadar Beycesultan'ın Erken Tunç Çağı I'e tarihlenen tabakasında bulunan gri seramik örnekleri, takip eden dönem örneklerine göre kaba kalsa da, renk açısından ele alındığında bu seramiğin en erken örnekleri olarak yorumlanabilir. Erken Tunç Çağı I'in devamında gri seramiğin Batı Anadolu'da geniş bir coğrafi alana yayıldığı, Orta ve Geç Tunç Çağı'nda ise sahil kesiminde yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir⁴⁹.

İzmir'de gri seramiğin ilk örnekleri Liman Tepe ve Bakla Tepe'nin Erken Tunç Çağı II'ye tarihlenen tabakalarında bulunmuştur⁵⁰. Bölgenin güneyinde Erken Tunç Çağı IIIA ve IIIB'de aynı karakterde devam eden seramiğin, kuzeyde ise daha farklı bir durum sergilediği tespit edilmiştir. Panaztepe'nin Erken Tunç Çağı III'e verilen tabakasında bulunan gri seramiğin tabakanın esas mal grubunu oluşturduğu görülmüştür⁵¹.

Erken Tunç Çağı III'ün devamında, Orta Tunç Çağı I'de ise gri seramiğin bölge içinde farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. İzmir'in güneyinde Liman Tepe'nin bu döneme tarihlenen tabakasında çok az miktarda gri astarlı seramik ele geçmiştir. Seramik örneklerinin hamuru ince ve orta

⁴⁵ Aykurt (baskıda).

⁴⁶ Erkanal-Günel 1995, 270; 1996, 308.

⁴⁷ Aykurt 2004, 27-28.

⁴⁸ Erkanal 1999, 374.

⁴⁹ Batı Anadolu gri seramiğinin kökeni ve adlandırması hakkındaki tartışmalar devam etmektedir. İlk olarak Troya'da 1870 yılında H. Schliemann tarafından yapılan kazılarda bulunmuş olan gri seramik örnekleri, hafiri tarafından "Lidya Seramiği" olarak tanımlanmıştır (Schliemann 1976, 128-134). Daha sonra W. Dörpfeld bu tür seramiği "Monokrom Gri Seramik" olarak adlandırırken (Dörpfeld 1902, 16), D. French, J. Boehlau ve K. Schefold "Gri Seramik" (Boehlau-Schefold 1942, 21; French 1967, 64-65), M. Korfmann ise "Gri Minyas Seramiği" olarak adlandırmıştır (Korfmann 1986, 328).

Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız Aykurt 2008.

⁵⁰ Bu seramik örneklerinin büyük bir kısmı elde, çok az kısmı ise çarkta şekillendirilmiştir. İnce nitelikte olan bu örnekler grinin tonlarında hamurlu, astarlı ve perdelidir (Aykurt 2008, 13).

⁵¹ Aykurt 2008, 13-16.

nitelikteki olup, gri, kahverengi ve mat kırmızının tonlarında renktedir. Genelde grinin koyu tonlarında astarlı olan seramik örneklerin yüzeyi çok iyi perdahlanmıştır⁵². İzmir'in kuzeyinde, Panaztepe'de ise güney İzmir bölgesine göre daha fazla olmakla birlikte, diğer seramik gruplarına göre daha az olduğu belirtilmiştir⁵³. Çoğunluğunun hamuru ince nitelikte olup, grinin ve kahverenginin tonlarında renktedir. Güney İzmir bölgesinden farklı olarak grinin seramik örneklerin yüzeyi çok iyi perdahlanmıştır. Ayrıca grinin koyu tonlarında astarlı seramiğin oranı da çok azdır. İzmir'in iç kısımlarında Kocabaş Tepe'de ise körfezin güneyinde olduğu gibi çok az miktarda gri seramik bulunmaktadır. İnce ve orta nitelikte, kırmızımsı devetüyü veya grinin tonlarında hamur rengindedir. Grinin tonlarında astarlı olan seramik örneklerin çoğunluğu gri ve açık gri astarlı olmakla birlikte, çok azı koyu gri astarlıdır⁵⁴.

Krem/Bej Renkte Astarlı Seramik: Batı Anadolu'da krem renginde astarlı seramik Erken Tunç Çağı III'de ortaya çıkmış⁵⁵ ve dönemin devamında da farklı özelliklerde ve yoğunluklarda kullanılmıştır.

İzmir bölgesinde de krem renkli seramiğin en erken örnekleri de Li-man Tepe⁵⁶ ve Panaztepe'nin⁵⁷ Erken Tunç Çağı III'e tarihlenen tabaklarında bulunmuştur. Bu dönemin devamında, Orta Tunç Çağı I'de ise krem renginde astarlı seramik sayısal olarak azalmıştır. Orta Tunç Çağı I'de Li-man Tepe⁵⁸, Panaztepe⁵⁹ ve Kocabaş Tepe'de⁶⁰ bulunan bu grup seramik örneklerinin çoğunluğu orta ve ince nitelikte, farklı hamur rengindedir. Kalın astarlı olan seramik örneklerin yüzeyi perdahlıdır.

Altın Mikalı Astarlı Seramik: Altın mikalı astarlı seramik Anadolu'da Erken Tunç Çağı II'de ortaya çıkmış⁶¹, Orta Tunç Çağı⁶² ve Geç Tunç Çağı'nda⁶³ sürekli olmasa da belirli aralıklarla kullanılmaya devam etmiştir.

⁵² Aykurt 2008, 17-18.

⁵³ Panaztepe Orta Tunç Çağı seramiği Ulaş Deniz tarafından doktora tezi olarak çalışılmaktadır. Konu ile ilgili bilgiler Ulaş Deniz'den elde edilmiştir.

⁵⁴ Aykurt 2004, 25-26.

⁵⁵ Aykurt (baskıda); Oğuzhanoğlu 2008, 50.

⁵⁶ Aykurt (baskıda).

⁵⁷ Oğuzhanoğlu 2008, 50.

⁵⁸ Aykurt (baskıda).

⁵⁹ Bakınız dip not 53.

⁶⁰ Aykurt 2004, 21-22.

⁶¹ Erkanal vd. 2003, 429.

⁶² Mellaart-Murray 1995, 105; Bayne 2000, 62.

⁶³ Mellaart-Murray 1995, 103, Map 3.

Ayrıca M.Ö. 1. binde, Frig Dönemi'nde de⁶⁴ sarı mikalı astarlı seramikler kullanılmıştır.

İzmir'de altın mikalı astarlı seramiğin en erken örnekleri Liman Tepe'nin Geç Erken Tunç Çağı II tabakalarında ele geçmiştir⁶⁵. Bölgede Erken Tunç Çağı III ortadan kaybolan altın mikalı astarlı seramikler Orta Tunç Çağı I'de tekrar görülmeye başlamıştır. Kocabaş Tepe'nin⁶⁶ Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen tabakasında bu grup seramiğe ait çok az örnek bulunmuştur. Bölgenin kuzeyinde ve güneyinde yer alan yerleşimlerde ise bu dönem tabakalarında henüz altın mikalı astarlı seramik ele geçmemiştir.

Kap Formları: Orta Tunç Çağı I'de bölgede görülen yaygın kap formları fincanlar, çanaklar, çömlekler, yonca ve gaga ağızlı testiler ile gobletler olmak üzere altı ana başlık altında değerlendirilebilir.

Fincanlar (Tablo 1): Orta Tunç Çağı I'de İzmir'de fincanların iki tip oluşturdukları tespit edilmiştir.

Tip A1: A1 tipinde fincanlar yarım küresel biçimde gövdeli olup, düz diplidir. Ağız kenarından yükselen dikey şerit kulpları ağız kenarının altına bağlanmaktadır. Panaztepe'de yaygın formlardan birini oluşturan bu tip fincanların gri seramik grubunda yer aldığı görülmüştür⁶⁷.

Tip A2: Konik biçiminde gövdeli, düz dipli olan bu fincanların ağız kenarından yükselen dikey şerit kulpları gövdenin üst tarafına bağlanmaktadır. İzmir'de Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen örnekleri Panaztepe'de ele geçmiştir. Panaztepe örnekleri gri seramik grubundan üretilmiştir⁶⁸.

Çanaklar (Tablo 2-3): İzmir bölgesi Orta Tunç Çağı I seramiğinde görülen en yoğun kap formunu çanaklar oluşturmaktadır. Bütün yerleşimler ele alındığında çanakların 13 farklı tip oluşturduğu ve bu tiplerinde Orta Tunç Çağı'nın içinde farklı dağılımlara sahip oldukları tespit edilmiştir.

Tip B1: B1 tipinde çanaklar, dipten yukarı doğru konik biçiminde genişleyen gövde üstte belirgin bir dönüş yaparak ağza doğru yatay olarak yükselmektedir. Batı Anadolu'da bu tip çanakların en erken örnekleri Troya'nın IVa tabakasında ele geçmiştir⁶⁹. Troya örnekleri M.Ö. 3. binin

⁶⁴ Bakınız: Gordion Arkeoloji Müzesi.

⁶⁵ Erkanal vd 2003, 429.

⁶⁶ Aykurt 2004, 22.

⁶⁷ Aykurt 1999, 38, Tip Fla1 Lev.1:1.

⁶⁸ Aykurt 1999, 38, Tip Fib1 Lev.1:3.

⁶⁹ Blegen vd. 1951, Fig.177:8-9.

sonuna tarihlenmektedir. Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı⁷⁰ ve Geç Tunç Çağı'nda da⁷¹ kullanılmaya devam edilen bu tip çanaklar Anadolu'nun iç kısımlarında da görülür. Bu çanaklar Akdeniz bölgesinde Orta Tunç Çağı'nda⁷², Orta Anadolu yerleşimlerinde ise M.Ö. 2. bin süresince kullanılmıştır⁷³.

İzmir'de Orta Tunç Çağı I'de Panaztepe ve Kocabaş Tepe'de bu tip çanaklar ele geçmiştir. Panaztepe'de atölyenin Ib tabakasında birçok örnek bulunmuştur. Panaztepe'de atölyede bulunan örnekleri devetüyünün tonlarında astarlıdır⁷⁴. Bununla birlikte mezarlık alanında bulunan ancak evresi belirtilmeyen benzer tip çanakların astarı ise devetüyü ve kırmızıdır⁷⁵. Kocabaş Tepe örnekleri ise devetüyünün tonlarında örneklerden oluşmaktadır⁷⁶.

Tip B2: B2 tipinde çanaklar yuvarlak dipli, dipten yukarı doğru konik biçiminde genişleyen gövde üstte yumuşak dönüş yaparak ağza dik gelecek şekilde yükselmektedir. Ağız düz, ağız kenar ise basittir. Bu çanakların M.Ö.

⁷⁰ Batı Anadolu'da bu tip çanakların Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Aphrodisias ve Beycesultan'da ele geçmiştir. Aphrodisias'ta akropolde yapılan kazılarda 4. tabakada Orta Tunç Çağı'na tarihlenen bir örnek bulunmuştur. VI-IV nolu ünitelerde bulunan bu örnek kırmızımsı kahverengi hamurlu ve astarlıdır (Joukowsky 1986b, 603, 436:3, 364.1*). Beycesultan'da ise IVa, II, I tabakalarında bu tipte çanaklar ele geçmiştir. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen IVa tabakasında ele geçen örnek devetüyü hamurlu ve astarlıdır (Lloyd-Mellaart 1965, 134, Fig. P33:9).

⁷¹ Bu çanakların Geç Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Beycesultan'dan bilinmektedir. Beycesultan'ın II. ve I. tabakalarında ele geçen örnekler devetüyü renginde hamurlu, kırmızı astarlı veya kırmızı hamurlu ve astarlıdır (Lloyd-Mellaart 1955, 65, Fig. 11:4; 1965, 134, Fig. P33:9; Mellaart-Murray 1995, 28, 60, Fig. P18a:4, P31:12). Bununla birlikte Hanaytepe'nin M.Ö. 2. bine tarihlenen C evresinde verilen aynı formda bir çanak, kiremit renginde hamurlu, kahverengi astarlıdır (Akarca 1978, 16-17, Lev. 13:15-2).

⁷² Gözlükule'de Orta Tunç Çağı tabakasında bulunan aynı tip çanak, kırmızımsı devetüyü hamurlu ve kırmızı astarlıdır (Goldman 1956, 167, Pl. 368:763).

⁷³ Orta Anadolu'da bu çanaklar Koloni Çağ, Eski Hitit ve Hitit İmparatorluk Devri'nde kullanılmıştır. Bu çanakların Boğazköy'de Aşağışehir'in Geç Koloni Devri'ne tarihlenen 4. tabakasında (Fischer 1963, 142, Taf. 98:891, 895), Demircihöyük'te yapılan kazılarda da Geç Koloni Devri-Eski Hitit Devri'ne ait yerleşiminde bulunan örnekleri kahverengi hamurlu ve astarlıdır (Kull 1988, 232-233, Taf. 9:6). Bitik'te yapılan yüzey araştırmalarında bulunan aynı tip bir çanak ise Orta Tunç Çağı seramiği olarak tanımlanmıştır (Omura 1996, 144-145, Fig. 7:11). Bununla birlikte Acemhöyük'te Sarıkaya Sarayı'nın batısında, çağdaş yanmış bir binada bulunan mermer bir çanak, malzeme bakımından farklı olmakla birlikte aynı formdadır (Öztan 1988, 402, Çiz. 24).

Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenen örnekleri de Boğazköy'de Büyükkale'nin IVb tabakasında (Parzinger-Sans 1992, Taf. 29:21, 22, 35:12, 45:19, 49:18), Yukarışehir'de ise Hitit İmparatorluk Devri'ne ait 15 nolu mabed ve 16 ve 21 nolu ele geçmiştir (Müler-Karpe 1988, 119, 121, 122, Taf. 40/S12a/10, S12e/6, 7, 9).

⁷⁴ Günel 1999a, 242, Lev. 13:2-3.

⁷⁵ Günel 1999a, 242-243, 246, Lev. 13:4, 7, 15:1-2.

⁷⁶ Aykurt 2004, 43, Çanak tip 7.

3. binin sonuna ve M.Ö. 2. binin başına tarihlenen en erken örnekleri Troya'nın IVc, e ve V'de ele geçmiştir⁷⁷. Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda da⁷⁸ görülmeye devam bu çanakların Geç Tunç Çağı'nda örneği bulunmamıştır. Batı Anadolu dışında Orta Anadolu'da Koloni Çağı⁷⁹, Eski Hitit Devri⁸⁰ ve Hitit İmparatorluk Devri'nde⁸¹, Akdeniz Bölgesi'nde ise Orta Tunç Çağı'nda⁸² bu tip çanakların kullanıldığı görülmüştür.

Bölgede Orta Tunç Çağı I yerleşimlerinden sadece Kocabaş Tepe'den tanının bu örneklerin devetüyünün tonlarında olduğu saptanmıştır⁸³.

Tip B3: B3 tipi çanaklar yarım küresel biçimde gövdeli, basit ağız kenarlıdır. Batı Anadolu'da yapılan kazılarda da bu tip çanakların en erken örnekleri Liman Tepe ve Kocabaş Tepe'de⁸⁴ ele geçmiştir. Söz konusu çanaklar devetüyünün tonlarında astarlıdır.

Batı Anadolu'nun geneline bakıldığı zaman ise B3 tipi çanakların benzerlerinin Orta Tunç Çağı⁸⁵ ve Geç Tunç Çağı'nda⁸⁶ kullanıldığı görülmek-

⁷⁷ Blegen vd. 1951, 188, 206, 212, 240, 269, 281, Fig.180:3, 183:6, 184:5, 254:12-13,17, 256:8,11.

⁷⁸ Bu çanakların Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Aphrodisias ve Beycesultan'da bulunmuştur. Aphrodisias'ta akropolde yapılan kazılarda 4. tabakada bulunan ve Orta Tunç Çağı'na ait bir çanak ta benzer formdadır. IE ünitesinde bulunan çanak kırmızımsı kahverengi renkte hamurlu, sarımsı kahverenginde astarlı olup ve perdelidir (Joukowsky 1986b, 617, 442:1, 311.V). Beycesultan'da Orta Tunç Çağı'nın başına tarihlenen tabakalarda aynı tipte iki çanak ele geçmiştir. V ve IVc tabakalarında bulunan çanaklar "Saray Seramiği" olarak tanımlanmıştır. Bu çanaklar devetüyü renginde bir hamura ve astara sahiptir (Lloyd-Mellaart 1965, 100, 108, Fig.P4:20, P16:18).

⁷⁹ Orta Anadolu'da bu tip çanakların Koloni Çağı'na tarihlenen örnekleri Kültepe, Boğazköy ve Demircihöyük'te bulunmuştur. Kültepe'de tepede yapılan kazılarda Geç Koloni Devri'ne tarihlenen sarayda da bu tip kapların sivri dipli örnekleri bulunmuştur (Özgüç 1999, 12, Şek.A1.6). Boğazköy'de farklı alanlarda aynı tipte birçok örnek ele geçmiştir (Fischer 1963, 140, Taf.92:812). Boğazköy'de Büyükkale'nin Koloni Devri ile çağdaş IVd tabakasında, Aşağışehir'in ise Geç Koloni Devri ile çağdaş 4. tabakasında (Fischer 1963, 140, Taf.92:824) bu çanaklar bilinmektedir. Ayrıca Demircihöyük yerleşiminin 1-5 tabakalarında bu tip çanaklar kullanılmıştır. Geç Koloni Devri - Eski Hitit Devri içine yerleştirilen bu çanaklar kahverengi, kahverengi-siyah hamurlu; kırmızı, bej veya kahverengi astara sahiptir (Kull 1988, 228-229, 232-233, 236-237, Taf.3:5, 9:9, 14:4).

⁸⁰ Ilıca Mezarlığı'nın A evresinde bulunan B2 tipinde bir çanak ise portakal renginde olup, perdelidir (Orthmann 1967, 41, Taf.1:11).

⁸¹ B2 tipi çanakların Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenen örnekleri Boğazköy ve Porsuk'ta ele geçmiştir. Boğazköy örnekleri Yukarışehir'de 7, 15 ve 20 nolu mabedlerde bulunmuştur (Parzinger-Sans 1992, Taf.5:6, 29:21, 22:2). Porsuk'ta bulunan aynı tip çanaklar ise kırmızı veya portakal rengindedir (Dupré 1983, 44, Pl.5:17, 8:41).

⁸² Bademağacı'nda farklı dönemlere ait malzemenin geldiği bir toprak içinde benzer bir örnek ele geçmiştir. Bu örnek Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir (Umurtak 2003, 56, Fig.1:11).

⁸³ Aykurt 2004, 50, Çanak Tip 8a.

⁸⁴ Aykurt 2004, 46, Çanak Tip 6a.

⁸⁵ Beycesultan'ın verilen IVb tabakasında bulunan, devetüyü renginde hamurlu ve astarlı olan bu tip çanaklar Orta Tunç Çağı'na verilmektedir (Lloyd-Mellaart 1965, 122, Fig. P25:4).

tedir. Orta Anadolu'da ise Koloni Çağ⁸⁷ ve Hitit İmparatorluk Devri⁸⁸ merkezlerinden de B3 tipi çanaklar bilinmektedir.

Tip B4: B4 tipi çanaklar konik biçiminde gövdeli ve basit ağız kenarlıdır. Orta Tunç Çağı'nın başından itibaren⁸⁹ Batı Anadolu'da bilinen bu kap formu, Geç Tunç Çağı'nda da kullanılmıştır⁹⁰.

Batı Anadolu dışında B4 tipi çanaklar Orta Anadolu'da da birçok merkezde yapılan kazılarda ele geçmiştir. Bu çanaklar Orta Anadolu'da Koloni Çağ⁹¹, Eski Hitit Devri⁹² ve Hitit İmparatorluk Devri⁹³ olmak üzere M.Ö. 2. bin süresince görülmektedir.

⁸⁶ Geç Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Aphrodisias (Joukowsky 1986a, 366, 308:3) ve Troya VI'nın geç evrelerinde (Blegen vd. 1953, 238, Fig.436:14) bilinmektedir.

⁸⁷ Bu çanakların Koloni Çağ örnekleri Boğazköy ve Kültepe'de bulunmuştur. Boğazköy örneği kuzeybatı yamacında Erken Koloni Devri ile çağdaş 8b tabakasında (Orthmann 1963b, 38, Taf.30/270), Kültepe'de ise tepedeki geç sarayda ele geçmiştir (Özgüç 1999, 12, Şek.A7,10).

⁸⁸ B3 tipi çanakların Hitit Devri'ne verilen örnekleri Alışar ve Boğazköy'de ele geçmiştir. Alışar'ın IV. kültür katında bulunan benzer tip çanak ip delikli tutamaktır (Osten 1937, 175, Fig.218:23). Boğazköy örneği ise Yukarışehir'de 15 nolu mabedde ele geçmiştir (Parzinger-Sans 1992, Taf.22:7).

⁸⁹ Batı Anadolu'da Aphrodisias'ta yapılan kazılarda ve Orta Tunç Çağı'na verilen V. tabakasında açık kırmızı, pembemsi ve kahverengi hamurlu ve astarlı B4 tipinde birçok çanak bulunmuştur. Ayrıca yine aynı merkezin akropolünde karışık olarak adlandırılan IV. tabakasında da aynı tip çanaklar ele geçmiştir (Joukowsky 1986a, 363, 308:2, 306:20; 1986b, 442:3, 309-1, 457:2, 464 II, 457:6, 493 I, IV). Beycesultan'da da bu kap tipi Orta Tunç Çağı'na ait V ve IVb tabakalarında görülmektedir. Bu tabakalarda bulunan benzer tip çanakların devetüyü renginde hamurlu ve devetüyü, kahverengi ve kırmızımsı kahverengi astarlı oldukları tespit edilmiştir (Lloyd-Mellaart 1965, 91,93,122, Fig.P4:19, P5:17, P25:1).

⁹⁰ Bu çanakların Geç Tunç Çağı'nın başına tarihlenen örnekleri Troya VI'nın d ve e evrelerinde (Blegen vd. 1953, Fig.431:10), Geç Tunç Çağı'nın geç evresine tarihlenen örnekleri ise Beşiktepe mezarlığında (Korfmann 1987, 264, Res.3:5) ve Beycesultan'da I. tabakada bulunmuştur (Mellaart-Murray 1995, 60-61,64, Fig.P31:15-18, P47:14) Beşiktepe'de bulunan örnek gri renkte hamurlu ve astarlı, Beycesultan'da bulunan örnekler ise devetüyü renginde hamurlu, kırmızı, devetüyü ve portakal renklerde astarlıdır.

⁹¹ Orta Anadolu'da bu çanaklara ait birçok örnek bilinmektedir. Boğazköy Yukarışehir'de Kuzeybatı Yamacında Erken Koloni Çağ ile çağdaş 8b tabakasında kahverengi hamurlu ve siyah renkte özlü bir örneği bulunmuştur (Orthmann 1963b, 38, Taf.28:264). Boğazköy Aşağışehir'de ise Geç Koloni Devri'ne tarihlenen 4. tabakada açık krem hamurlu, bej renkte astarlı ve perdeli bir örneği ele geçmiştir (Fischer 1963, 138, Taf.84:706). Kültepe'de aşağı şehrin IV. ve II. tabakasında aynı tipte birer çanak bulunmuştur Kültepe örneği krem renginde astarlı olup perdelidir (Özgüç 1986b, 46, Şek.35-36; Emre 1989, 114, Fig.A11:30).

Demircihöyük'ün Geç Koloni ve Eski Hitit Devri ile çağdaş yerleşiminde de benzer formda çanaklar tespit edilmiştir. 1-4 tabakalarında bulunan bu örnekler bej ve kahverengi renkte hamurlu, bej, kahverengi veya kırmızı astarlıdır (Kull 1988, 228-229, 232-233, 240-241, Taf.1:1, 9:7, 20:5).

⁹² Bu tip çanakların Eski Hitit Devri'ne verilen örnekleri Alacahöyük (Ank 1937, 8, Lev.69, Al 71; Koşay 1951, Lev.44:Res.6; 1973, Lev.71:Al.n.13; Koşay vd. 1965, 209, Al.P.39) ve Alışar'da (Schmidt 1933, 109, b826; Osten 1937, 125, 182, Fig.217:1-4,6, c 1396, 2161, 826, 2830) ele geçmiştir. Alacahöyük'te bu tip çanaklarda düz ve yuvarlak dip görülmektedir. Bu çanaklardan Al. 71 nolu örnek

İzmir'de bu çanakların Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen en erken örnekleri Kocabaş Tepe'de⁹⁴ ve Panaztepe'de atölyeler alanının Ib tabakasında⁹⁵ ele geçmiştir. Söz konusu örnekler devetüyünün tonlarındadır.

Tip B5: Dipten yukarı genişleyen gövde, gövdenin ortasında yumuşak dönüş yaptıktan sonra ağza doğru daralmaktadır. Ağız içe çekik, ağız kenarı ise basittir. Halka ve düz dipli olan bu çanakların, ağız kenarı altında çift yatay kulpları bulunmaktadır. Bu tip çanaklar Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nın başından itibaren karakteristik kap formu olarak yoğun miktarda kullanılmış⁹⁶, Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş döneminde ise popüleritesini yitirmeye başlamıştır⁹⁷. Batı Anadolu'da bu dönemin de-

açık kırmızı renkte bir hamura ve astara sahiptir. Alishar'ın II. kültür katında bulunan benzer çanak ise devetüyü renginde hamurlu ve gri özlüdür.

⁹⁴ Hitit İmparatorluk Devri'nde de bu tip çanaklar kullanılmaya devam edilmiştir. Boğazköy Yukarışehir'de 7 nolu mabedde de benzer iki çanak ele geçmiştir (Parzinger-Sans 1992, 100, Taf.5:2,4). Büyükkale'de Hitit İmparatorluk Devri'ne verilen IVb ve III tabakalarında açık kahverengi veya beyaz renkte bir hamura ve astara sahip örnekleri bulunmuştur (Fischer 1963, 138-139, Taf.83:696, 689, 84:742). Maşat Höyük III. Hitit yapı katında sarayda bulunan benzer tipte çanaklar ise kırmızı, kahverengi ve boz renkte astarlıdır (Özgüç 1982, Fig.A:19,20, 23). Porsuk V. tabakada da siyah ve gri renkte, alacalı bir örnek ele geçmiştir (Dupré 1983, 43, Pl.4:6,8,10). Benzer bir diğer çanak da Kaman Kalehöyük'ün M.Ö. 2. bine tarihlenen 3. tabakasından bilinmektedir (Omura 1991, 431, Res.10:1).

Bununla birlikte Kastamonu Kınık'ta ise bulunan bir bronz çanakta benzer bir form göstermesi bakımından önem taşımaktadır (Emre ve Çınaroğlu 1993, 682, Fig.15).

⁹⁴ Aykurt 2004, 42, Çanak Tip 5a.

⁹⁵ Günel 1999a, 234, Lev.7:3.

⁹⁶ Aykurt Fig.7 (baskıda).

⁹⁷ Anadolu'nun genelinde benzer bir gelişim safhası gösteren bu çanakların, geçiş dönemi yerleşimlerinde de önceki dönemlere nazaran azaldığı belirlenmiştir. Bu yerleşimlerden Liman Tepe'nin IV1 tabakasında kalın kırmızı astarlı, devetüyü veya portakal renginde astarlı örnekleri ele geçmiştir (Aykurt baskıda). Troya'da yapılan kazılarda V tabakada bu tip çanakların kalın kırmızı astarlı, gri seramik, devetüyü renginde ve kaba mutfak kabından yapılmış örnekleri bulunmuştur (Blegen vd. 1951, 250). Bu çanakların bazılarının içinde ise kırmızı haç bezemenin yer aldığı görülmüştür (Blegen vd. 1951, 240, Fig.254:3-8, Fig.256:2-5; Fig.257:5-6, Fig.258:1). Beycesultan'da ise VII-VIa tabakalarında bu çanakların parlak perdahlı kırmızı ve devetüyü renginde astarlı ve kırmızı astarlı perdahlı olmak üzere çok farklı mal gruplarından yapılmış örnekleri bulunmuştur. VIa tabakasında bulunan aynı tip bir çanağın içinin de, Troya'da örneğinde olduğu gibi kırmızı haç bezeme yer almaktadır (Lloyd-Mellaart 1962, 221, 224-225, Fig. P.58:26, 27-30, 32-33, 231, 236-237, Fig. P.64:17-18, 20, 23, 231, 240-241, Fig. P.66:1, 4). Kusura'da ele geçen simple bowl with curving side ise Intermediate tabakasından gelmiştir. Söz konusu bu örnekler ise kırmızı astarlıdır (Lamb 1937, 237, Fig. 14:12).

Boğazköy'de Kuzeybatı Yamacı'nın 9 ve 8b-d tabakalarında da bu tip çanaklar ele geçmiştir. Bu çanakların çark yapımı ve koyu kırmızı astarlı, Kapadokya boyalıları ve handmade monochrome seramik gruplarından üretildiği görülmüştür (Orthmann 1963b, 15, 21, 23, 25, 31, 42, Taf.8:10, Taf.10:52, Taf.11:81, Taf.18:61, Taf.19:100, Taf.20:180, Taf.32:315). Gordion 7 tabakasında elde yapılmış örneklerinin yanı sıra, el veya çark yapımı olup olmadığı tam anlaşılmayan bu tip çanaklar bulunmuştur. Turuncu veya açık kırmızimsı kahverenginde hamurlu; kırmızı, turuncu-kırmızı veya

vamında, Orta Tunç Çağı⁹⁸ ve Geç Tunç Çağı'nda da⁹⁹, çok az sayıda olmakla birlikte, bu tip çanakların varlığını devam ettirdiği görülmüştür. Orta Anadolu'da ise Koloni Çağı¹⁰⁰, Eski Hitit Devri¹⁰¹ ve Hitit İmparatorluk Devri'nde de¹⁰² bu tip çanaklar kullanılmıştır. Ayrıca Akdeniz Bölgesi'nde de

kırmızımsı kahverengi astarlı olan bu çanakların yüzeyleri perdahlı olup, iyi fırınlanmıştır (Gunter 1991, 9, 17-19, Fig.1:17-18, Fig.2:19, 34-35, Fig.3:45). Kültepe IV tabakasında ise simple bowl with curving side "Alışar seramiği" olarak tanımlan grup içinde görülmektedir (Emre 1989, 117, Fig.BII:1-4, 10, 11-13). Tarsus'ta yapılan kazılarda da Erken Tunç Çağı III'e tarihlenen bu tip çanaklar ele geçmiştir (Goldman 1956, 135, Fig.353:384, Fig.354:A, B).

⁹⁸ Batı Anadolu'da bu tip çanakların Orta Tunç Çağı'na tarihlenen birçok örneği ele geçmiştir. Aphorodisias'da akropolde yapılan kazılarda IV. tabakada IV-VI nolu komplekslerde bulunan bu tipte bir çanak koyu gri hamurlu ve gri metalik astarlıdır (Joukowsky 1986b, 603, 436:5). Beycesultan'ın Orta Tunç Çağı'na ait V. ve IV. tabakalarından devetüyü renginde hamurlu ve kırmızı astarlı, perdahlı benzer üç çanak tanınmaktadır (Lloyd-Mellaart 1956, Fig.4/3, 132; 1965, 105, 108, Fig.P 3/16,20, P13/2,4,5, P16/5). Bunların yanı sıra Kusura'nın B'den C'ye geçiş evresinde kırmızı astarlı ve perdahlı, kabara bezeli aynı tipte bir çanak da bu tip çanaklarla birlikte değerlendirilebilir (Lamb 1937, 245, Fig.14:12).

Bununla birlikte Geç Tunç Çağı'na tarihlenen Troya VI'nın geç evresinde de benzer tipte çanaklar bulunmuştur (Blegen vd. 1953, 300-309, Fig.439:31,32).

⁹⁹ Aykurt Fig.7 (baskıda).

¹⁰⁰ Bu tip çanaklar Batı Anadolu dışında da geniş bir alanda kullanılmıştır. Acemhöyük'ün Erken Koloni Devri'ne tarihlenen III. tabakasında bulunan çanaklar bu tip örneklerle karşılaştırılabilir. Söz konusu çanaklar sivri veya düz dipli, yatay kulplu olup kahverengi, krem astarlı ve parlak perdahlıdır. Ayrıca yine Acemhöyük'te bulunan bir başka çanak ise krem, kırmızı boya banyolu olup, sarımsı kahverengi bezelidir (Emre 1966, 91, Res.Fig.68; Mellaart 1958, 341, 343, Pl.7:89, 1:7; Öztan 1993, Çiz.10, Ac.91-145). Kültepe'de tepede yer alan eski sarayda da aynı tipte yapılmış çanaklar bulunmuştur (Özgüç 1999, 26, Şek.B22,23).

Ayrıca Geç Koloni Devri-Eski Hitit Devri'ne tarihlenen Demircihöyük yerleşiminden de, kırmızı ve kahverengi renkte hamurlu, bej ve gri renkte astarlı aynı tipte çanaklar ele geçmiştir (Korfmann 1981, 121-122, Abb.6:8; Kull 1988, 234-235, 238-239, Taf.11:4, 18:5).

¹⁰¹ Eski Hitit Devri'ne tarihlenen örnekleri Alacahöyük (Koşay 1951, 19, Lev.43, Res.4, Al.b.28; 1973, 6-7, Lev.71:Al.n 144, Al.P27,33,34; Koşay vd. 1965, 165, Al.P.35) ve Asarcık yerleşimlerin IV. kültür katlarında ele geçmiştir. Bununla birlikte Eski Hitit Devri'ne tarihlenen mezarlıklardan da bu tip çanaklar bilinmektedir. Ferzant mezarlığında bulunan örnekleri kırmızı renkte astarlı ve perdahlı yuvarlak ve halka diplidir (Özgüç 1986a, 385-386, Fig.39). Kazankaya mezarlığında bulunan aynı tipte üç çanağın ise gövdelerinin üst kısımları kırmızı astarlı olup, üçünde de tutamak bulunmaktadır (Özgüç 1978, 23, 75, 76, Res. Fig.24,26-27). Ilıca mezarlığının A evresinde de aynı tipte yapılmış iki çanak ele geçmiştir (Orthmann 1967, 41, Taf.1:13-14).

¹⁰² Alışar'ın Hitit İmparatorluk Devri tabakalarında da bu tip kapların yatay kulplu benzeri bulunmuştur (Osten 1937, 176, Fig.219:1.4). Boğazköy'de ise Büyükkale, Yukarışehir'de yapılan kazılarda da aynı tip kaplar bulunmuştur. Büyükkale'nin IVc tabakasında bulunan örnekler kahverengi, kırmızımsı kahverengi hamurlu; kırmızı veya kahverengi astarlı, perdahlıdır (Fischer 1963, 112, 138, 143, Taf.5:67, 85:718,723, 103:928-929). Maşat Höyük'te III. tabakada, sarayda bulunan kırmızı, kahverengi ve boz seramik örnekleri bu tip çanaklara benzemektedir (Özgüç 1982, 23, Fig.A/28,29).

Orta Tunç Çağı¹⁰³ ve Geç Tunç Çağı'na¹⁰⁴ tarihlenen örnekleri ele geçmiştir.

İzmir'de de benzer bir gelişim gösteren B5 tipi çanakların Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen örnekleri Liman Tepe, Panaztepe ve Kocabaş Tepe'de ele geçmiştir. Bu çanakların Liman Tepe'de kırmızı ve devetüyü renginde astarlı örnekleri¹⁰⁵, Kocabaş Tepe'de ise kırmızı ve gri astarlı örnekleri ile devetüyünün tonlarında örnekleri bulunmuştur¹⁰⁶. Panaztepe Ib atölyeler alanının tabakasında ele geçen örnekleri ise kırmızı astarlı ve perdahlıdır¹⁰⁷.

Bayraklı'da yapılan kazılarda bu tipte yapılmış çanaklar ele geçmiştir. Devetüyü ve pembemsi devetüyü astarlı bu örnekler 4.-6. tabakalarında ele geçmiştir¹⁰⁸. Ulucak'ta yapılan araştırmalarda ele geçen koyu kahverengi renkte hamurlu, astarlı ve çizi bezemeli çanak da bu tip çanaklara benzenmektedir¹⁰⁹. İzmir'de yapılan yüzey araştırmalarında Lember Tepe'de¹¹⁰; Bergama'da yapılan sondaj kazılarında bulunan dikey kulplu, koyu gri renkte astarlı bir çanak bu tip ile birlikte değerlendirilebilir¹¹¹.

Tip B6: B6 tipi çanaklar çift koni biçiminde gövdeli, içe çekik ağızlı, basit ağız kenarlıdır. Bu çanaklar Anadolu'da Erken Tunç Çağı yerleşimlerinin karakteristik kap formlarından birini oluşturmaktadır. Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı geçiş dönemi yerleşimlerinde de görülen B6 tipi çanaklar¹¹² Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı'nda da kullanılmıştır¹¹³. An-

¹⁰³ Akdeniz Bölgesi'nde, Bademağacı'nda farklı dönemlere ait malzemenin geldiği bir toprak içinde benzer bir çanak ele geçmiştir. Bu örnek Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir (Umurtak 2003, 56, Fig.1:12).

¹⁰⁴ Bu çanakların Akdeniz Bölgesi'nde Geç Tunç Çağı'na tarihlenen örneği Gözlükule'de bulunmuştur. Bu yerleşimde Geç Tunç Çağı I'e ait bir depoda bulunan bu örnek halka dipli ve çift yatay kulpludur (Symington 1986, Fig.988).

¹⁰⁵ Aykurt (baskıda).

¹⁰⁶ Aykurt 2004, 78-79, Çanak Tip 19a.

¹⁰⁷ Günel 1999a, 270, Lev.32:1.

¹⁰⁸ Bayne 2000, 62, 270, Fig.7/5-6.

¹⁰⁹ Derin-Öner 1997, Çiz.6/28.

¹¹⁰ Bostancı 2002, 103, Lev.48/1.

¹¹¹ Radt 1992, Abb.4/(7)25, 198.

¹¹² Batı Anadolu'da Troya V'te bu tip çanakların kalın kırmızı astarlı, gri seramik ve düz basit seramik olarak yapılmış örnekleri bulunmuştur (Blegen vd. 1951, 239-240, Fig.253:3; Fig.254:2; Fig.255:1; Fig.248:5; Fig.257:4). Beycesultan'da Erken Tunç Çağı IIb'ye tarihlenen VII. ve VI. tabakasında da bu tip çanaklar ele geçmiştir. VII. tabakada ele geçen örnekleri elde yapılmış devetüyü seramik grubunda yer almaktadır. VIIb tabakasında bulunan benzer çanaklar ise elde yapılmış devetüyü seramik, kırmızı parlak perdahlı seramik, krem-beyaz astarlı parlak perdahlı seramik ile çarkta yapılmış devetüyü renginde parlak perdahlı seramik örneklerinden oluşmaktadır (Lloyd-Mellaart 1962, 223-225, 234-235, 231, 238-239, Fig. P.58:24, Fig. P. 63:26-34, 36, Fig. P.65:16, 19, 21, Fig. P.66:1-2, 15-16).

cak Erken Tunç Çağı'nda çok popüler olan bu kap formunun, Orta Tunç Çağı ile birlikte popüleritesini kaybettiği görülmektedir¹¹⁴.

Batı Anadolu'da yapılan kazı ve araştırmalarda Liman Tepe'nin Orta Tunç Çağı tabakalarında da bu tipte yapılmış çanaklar ele geçmiştir¹¹⁵. Kocabaş Tepe'de bulunan örnekleri ise kırmızı ve devetüyünün tonlarında astarlıdır¹¹⁶.

İzmir'de yukarıda bahsedilen merkezlerin dışında bölgedeki diğer yerleşimlerde de Orta Tunç Çağı'nın geneline tarihlenen örnekleri bulunmaktadır. Bu yerleşimlerden Bayraklı'nın 4.-6. tabakalarında bu tip çanakların kırmızı astarlı ve perdahlı örnekleri ele geçmiştir¹¹⁷. Larisa yerleşiminde bulunan aynı tip çanaklar ise kırmızı astarlı ve perdahlıdır. Söz konusu parçalar orta period olarak tanımlanmıştır¹¹⁸. Bergama'da yapılan sondaj kazılarından da bu tipe ait portakal renginde astarlı bir parça bilinmektedir¹¹⁹.

Tip B7: Konik biçiminde gövde üstte keskin bir karın yaparak ağza doğru dik olarak yükselmektedir. Ağız düz, ağız kenarı ise basit olan bu çanaklar halka diplidir. Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda da görülen bu tip çanaklar¹²⁰, Anadolu'nun iç kısımlarında ise Koloni Çağ, Eski Hitit Dev-

Orta Anadolu'da Boğazköy, Kültepe, Polatlı ve Alişar yerleşimlerinin çağdaş tabakalarında da benzer çanaklar ele geçmiştir. Boğazköy'de *Nordwest Hang 9* tabakasında bulunan bu tip çanaklar Kapadokya boyalı seramiği ve handmade monochrome seramik gruplarında yer almaktadır (Orthmann 1963b, 21,23, 24, 25, Taf.10:54, 57, Taf.11:71, Taf.12:103, Taf.18:58-59, 94). Alişar'da geçiş dönemi tarihlenen 5M ve 12T tabakalarında (Orthmann 1963a, 20, 118, Taf.16:2/137-138, Taf.17:2/139), Kültepe'nin ise III-IV tabakalarında (Emre 1989, 117, Fig.BII:46-51; 117, Fig.BII:6-7, 15-16) bulunan bu tip çanakların ise Alişar III seramiği içinde yer aldıkları görülmektedir. Çoğunluğu kulpusuz olan bu çanakların bazılarında tek bazılarında ise çift yatay kulp yer almaktadır.

¹¹³ Kültepe'de yapılan kazılarda tepede eski sarayda ve güney terasında yer alan sarayda benzer tipte yapılmış kap parçaları ele geçmiştir (Özgüç 1999, 26, Şek. B7, 35, 75, C13). Maşat Höyük örnekleri III. Hitit yapı katunda sarayda bulunmuştur. Çoğunluğu kaba mal grubuna ait olan bu kaplarda boz, kırmızı ve soluk kırmızı astar görülmektedir (Özgüç 1982, 24, Fig.A/31, B/33-34).

¹¹⁴ Aykurt Fig.7 (baskıda).

¹¹⁵ Aykurt (baskıda).

¹¹⁶ Aykurt 2004, 95, Çanak Tip 22a.

¹¹⁷ Bayne 2000, 62, 270, Fig.7/1-2.

¹¹⁸ Bayne 2000, 87, 273, Fig.21/3.

¹¹⁹ Radt 1992, 215, Abb.6/(13)22.

¹²⁰ B7 tipi çanakların Orta Tunç Çağı'na tarihlenen benzerleri Aphrodisias (Joukowsky 1986a, 365, 307/3; 1986b, 628, 454/12,500.3*) ve Beycesultan'da (Lloyd-Mellaart 1965, 122, Fig.P25/0) ele geçmiştir. Aphrodisias'ta Orta Tunç Çağı'na verilen iki örnek bulunmuştur. Bu çanaklardan akropolde 5. tabakada bulunanı sarımsı kırmızı hamurlu ve kırmızı astarlıdır. Beycesultan'ın IVb tabakasında bulunan benzer bir çanak ise devetüyü renginde hamurlu, kırmızı astarlı ve çift dikey kulpludur.

ri¹²¹ ve Hitit İmparatorluk Devri¹²² olmak üzere daha uzun bir zamanda kullanılmıştır.

İzmir'de ise B7 tipi çanakların Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen örnekleri Kocabaş Tepe'de bulunmuştur. Bu merkezde ele geçen örnekleri devetüyünün tonlarında seramik grubunda yer almaktadır¹²³.

Tip B8: Dipten yukarı doğru genişleyen gövde üstte yumuşak bir dönüş yaparak ağza doğru daralmaktadır. Ağız içe çekik, ağız kenarı ise dışa kalınlaştırılmıştır. Düz ve halka dipli olan bu çanakların bazı örneklerinin ağız kenarının hemen altına bağlanmış yatay kulp yer almaktadır. Bu çanakların en erken örnekleri Batı Anadolu'da¹²⁴, intikal bölgesinde¹²⁵ ve Orta Anadolu'da¹²⁶ Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş tabakalarında bulunmuştur.

¹²¹ Demircihöyük yerleşiminin Geç Koloni Devri - Eski Hitit Devri'ne tarihlenen 3-4 tabakalarında da benzer çanakların bej veya kahverengi renkte hamurlu, açık kırmızı, kahverengi veya siyah astarlı olan örnekleri ele geçmiştir (Kull 1988, 232-233, 242-243, Taf.9/14, 26/16). Bununla birlikte Ferzant mezarlığında da bulunan benzer bir çanak ise kırmızı astarlıdır. (Özgüç 1986a, 386, Res.35).

¹²² B7 tipi çanakların Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenen örnekleri Alishar, Boğazköy ve Maşat Höyük'ten bilinmektedir. Alishar'da yapılan kazılarda bir çanak ele geçmiştir (Osten 1937, 176, Fig.219:2). Boğazköy'de ise Büyükkale'nin III. tabakasında, Aşağışehir'in 3. tabakasında (Fischer 1963, 145, Taf.114:998, 991) ve Yukarışehir'de 7 nolu mabedde de aynı tipte çanaklar bulunmuştur (Parzinger-Sans 1992, 101, Taf.6:6). Maşat Höyük'te sarayda da bu tipte yapılmış çanaklar ele geçmiştir (Özgüç 1982, 23, Fig.A:27).

¹²³ Aykurt 2004, 54, Çanak Tip 9a

¹²⁴ Batı Anadolu'da geçiş dönemi tespit edilen birçok merkezde bu tip çanaklar bulunmuştur. Liman Tepe'nin IV1 tabakasında kırmızı ve bej renkte astarlı örnekleri ele geçmiştir (Aykurt baskıda). Troya V'te bu tip çanaklar, kalın kırmızı astarlı ve gri seramik içinde temsil edilmektedir (Blegen vd. 1951, 242, Fig.241:32.62, 36.720, 36.1274, Fig.254:26). Kumtepe kazılarında bulunan kırmızı hamurlu ve astarlı bir çanak parçası da aynı tipte yapılmıştır. II. tabakada bulunan bu parça Troya V ile çağdaş bir döneme tarihlenir (Sperling 1976, 363, Fig.24:912). Beycesultan VII-VI tabakalarında da çok miktarda bu tip çanak bulunmuş olup çoğunluğu çark yapımı olup, kırmızı astarlı ve parlak perdahlıdır. Ayrıca VII. tabakada bulunan benzer bir forma sahip bir çanağın içinde de kırmızı boya ile yapılmış haç motifi görülmektedir. VIa tabakasında ise bu çanakların bazılarının devetüyü renginde astarlı olduğu belirlenmiştir (Lloyd-Mellaart 1962, 221-223, Fig. P.57:26, 32-39, 221, 234-235, Fig.P.63:2, 7,15-17, 231, 238-239, Fig.P.65:1-8, 10-11, 17). Kusura'da ise bu çanakların düz basit seramik, kalın kırmızı astarlı ve kırmızı astarlı örnekleri ele geçmiştir (Lamb 1937, 237, Fig.14:7, 11, 13).

¹²⁵ Küllioba'da yapılan kazılarda da Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş tabakasında bu tip çanakların çark yapımı kırmızı astarlı örnekleri bulunmuştur (Efe-Türkteki 2005, 126, Fig.8b:8). Bahçeşehir'de ve Aharköy'de yapılan araştırmalarda da bulunan B8 tipi çanaklar ise kırmızı astarlı, kırmızı-kahverengi astarlı ve perdahlıdır (Efe 1994, 11, 31-32, Fig.15:60-67). Bu çanakların bazıları çarka şekillendirilmiştir (Efe 1994, 28, Fig.3:11).

¹²⁶ Orta Anadolu'da Boğazköy ve Kültepe'de bu tip çanaklar ele geçmiştir. Bu yerleşimlerden Boğazköy Kuzeybatı Yamacı'nın 8b-d tabakalarında bulunan B8 tipi çanakların, el ve çark yapımı örnekleri kırmızımsı kahverengi astarlı, kahverengi veya kırmızı astarlı ve parlak perdahlı seramik gruplarında görülmektedir (Orthmann 1963b, 18, 32, 39, Taf.1:30, 33, Taf.20:185, Taf.21:194,

Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı¹²⁷ ve Geç Tunç Çağı'nda da¹²⁸ B8 tipi çanaklar kullanılmaya devam edilmiştir. Ancak Orta Tunç Çağı I ve II'de yoğun olarak kullanılan bu çanakların, zamanla popüleritesini kaybettiği tespit edilmiştir. Orta Anadolu'da da Koloni Çağı¹²⁹, Eski Hitit¹³⁰, Orta Hitit Devri¹³¹ ve Hitit İmparatorluk Devri'ne¹³² tarihlenen örnekleri ele geçmiştir.

Taf.31:282). Kültepe'nin IV. tabakasında bulunan örnekler ise Alishar III seramiği ve Hitit seramiği olarak adlandırılan grup içinde yer almaktadır (Emre 1989, 112, Fig.AII:7-8, 11, 20, 117, Fig.BII:45).

¹²⁷ Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'na tarihlenen yerleşimlerde çok sayıda bu tip çanak ele geçmiştir. Aphorodisias'ın akropolünde IV. ve V. tabakalarda E ve F ünitelerinde bulunan bu tip çanaklar kırmızımsı kahverengi hamurlu ve astarlıdır (Joukowsky 1986b, 442:8, 301.2*, 454:4, 506.2*). Beycesultan'ın V ve IVc tabakalarında da bu tip çanakların devetüyü renginde hamurlu, devetüyü, kırmızı, krem, kahverengi astarlı ve perdahlı örnekleri ele geçmiştir (Lloyd-Mellaart 1965, 85,87, Fig.P1:5, P2:1,2,7-8,10,12-13.). Troya örnekleri ise VI. yerleşimin erken evrelerinde bulunmuştur (Blegen vd. 1953, 126, Fig.426:1). Bu örneklerin yanı sıra Kusura'nın B'den C'ye geçiş evresinden de bu tip çanaklar tanınmaktadır (Lamb 1937, 237, Fig.14:5).

¹²⁸ B8 tipi çanakların Batı Anadolu'da Geç Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Beycesultan'dan bilinmektedir. Beycesultan'ın I. tabakasında bulunan bir çanak devetüyü hamurlu ve pembe astarlıdır (Mellaart-Murray 1995, 62, Fig.P35:7).

¹²⁹ Bu çanakların Koloni Çağı'na tarihlenen örnekleri Kültepe, Acemhöyük ve Kaman Kalehöyük'te bulunmuştur. Kültepe örnekleri aşağı şehirin II. tabaka ve Ib tabakasına ait bir mezarda (Özgüç-Özgüç 1953, 105, Res.11; Özgüç 1955, 58-59, Res.60), tepede eski sarayda ele geçmiştir (Özgüç 1999, 26, Şek.B25, 26, 29, 33, 34). Bu örneklerin yanı sıra II. tabakada bulunan bir başka benzer çanak, gövdesi üzerinde yer alan kabartma olarak yapılmış yarım ay ve göz motifi ile diğerlerinden farklıdır (Emre 1963, 89, Fig.10/Kt.m/k 293). Acemhöyük örnekleri ise III. ve II. katta bulunmuştur. Bu çanakların bazılarının gövdeleri boya ile bezenmiştir (Emre 1966, 55, Res.9). Kaman Kalehöyük çanakları ise Koloni Çağı'na tarihlenen IIIc tabakasından gelmektedir (Omura 1999, 134, Fig.21:10; 2000, 218, 228, Çiz.9:7).

Yukarıda bahsedilen merkezlerin dışında Demircihöyük yerleşiminde ele geçen aynı forma sahip çanaklar bejin tonlarında, kahverengi, kırmızı ve siyah hamurlu; kırmızı, bej ve kahverengi astarlıdır. Bu çanaklar Geç Koloni Devri-Eski Hitit Devri'ne tarihlendirilmektedir (Kull 1988, 230-237, 244-247, Taf.1:11, 4:2-4, 5:1, 8:2, 9:13, 11:5, 14:17, 19:4, 28:16, 32:3).

¹³⁰ Eski Hitit Devri'ne tarihlenen yerleşimlerden Alacahöyük'ün IV. katunda (Koşay 1973, 7, Lev.72:ALP32) ve Horoztepe'de (Özgüç 1964, 12, Şek.10,12-13) B8 tipi çanaklar ele geçmiştir. Bu yerleşimlerin dışında Eski Hitit mezarlıklarında da bu tip çanaklar bulunmuştur. Ilıca mezarlığının A evresinde kırmızımsı kahverengi astarlı ve yatay kulplu üç çanak bu tipi temsil etmektedir (Orthmann 1967, 41, Taf.2:16-18). Ferzant mezarlığında bulunan örnekler diğer merkezlerden farklı olarak kaba hamurludur. Perdahlı olan bu çanaklar sivri ve düz diptir (Özgüç 1986a, 385, Fig.37). Kayapınar yerleşiminden (Temizer 1954, 323, Res.10a) ve Kazankaya Hitit mezarlığından da bu tip kaplar bilinmektedir. Kırmızı, boz ve açık kahverengi astarlı bu örnekler perdahlanmıştır (Özgüç 1978, 22, Şek.Fig.10-12).

¹³¹ Orta Hitit Devri'ne tarihlenen benzer tip çanak Alacahöyük'te sfenksli kapının kuzeyinde ele geçmiştir. Bu çanak kiremit renginde astarlı, perdahsızdır (Koşay vd. 1965, 166, 207, ALP 221).

¹³² B8 tipi çanakların Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenen örnekleri Alishar (Osten 1937, Fig.220:7,10), Maşat Höyük (Özgüç 1982, 24, 33, Fig.B:14,16,18-19, F:7,10) ve Topaklı'dan (Polacco 1975, 89, Res.10) bilinmektedir. Bu merkezlerden Maşat Höyük'te III. ve V. yapı katlarında bulunan bu tip çanakların gövdelerinin üst kısımları kırmızı, kahverengi astarlıdır. Topaklı'da yüzey toprağında ele geçen ve Hitit seramiği olarak adlandırılan benzer bir çanak ise kırmızı astarlıdır.

Akdeniz Bölgesi'nde ise Orta Tunç Çağı¹³³ ve Geç Tunç Çağı'na¹³⁴ tarihlenen benzer çanaklar bulunmuştur.

B8 tipi çanaklar İzmir'de de Orta Tunç Çağı'nda benzer bir durum sergilemektedir. Bölgede bu çanakların Liman Tepe¹³⁵ ve Kocabaş Tepe'de¹³⁶ devetüyünün tonlarında ve kalın kırmızı astarlı örnekleri ele geçmiştir. Kocabaş Tepe'de ayrıca krem renkte astarlı örnekleri de bulunmuştur. Panaztepe'de atölyeler alanında yapılan kazılarda bulunan bu tip çanakların ise devetüyünün tonlarında astarlı oldukları görülmektedir¹³⁷.

İzmir'de bu yerleşimlerin dışında Larisa yerleşiminde orta period olarak tanımlanan seramikler içinde bu tip kapların gri, mikalı astarlı ve devetüyü astarlı, perdahlı ve astarı mikalı örnekleri bulunmuştur¹³⁸. Bayraklı'da devetüyü tonları ile kırmızı renkte astarlı örnekler ele geçmiştir. Söz konusu bu çanaklar 4-6 tabakalarında ele geçmiştir¹³⁹. Bununla birlikte Bergama'da yapılan sondaj kazılarında çanakların bazı örnekleri bu tipi temsil etmektedir. Söz konusu örnekler portakal renginde astara sahiptir¹⁴⁰.

Tip B9: B9 tipinde çanaklar çift konik biçimde gövdeli, içe çekik ağızlı, dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlıdır. Düz veya halka dipli olan bu çanakların ilk örnekleri Anadolu'da Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş döneminde görülmektedir¹⁴¹. Bu dönemin devamında Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı¹⁴² ve Geç Tunç Çağı¹⁴³ kullanılmıştır. Bu kullanım süresince çanakların başlangıçta çok az olan sayılarının dönem ilerledikçe sayısal olarak arttığı görülmüştür.

¹³³ Akdeniz Bölgesi'nde Orta Tunç Çağı'na tarihlenen bir örnek Bademağacı'nda bulunmuştur (Umurtak 2003, 56, Fig.2:2).

¹³⁴ Akdeniz Bölgesi'nde Geç Tunç Çağı I'e tarihlenen B8 tipi çanak ise Gözlükule'de ele geçmiştir (Goldman 1956, Pl.376/A).

¹³⁵ Erkanal-Günel 1997, 240; Günel 1999b, Abb.10:2, 10:3, 12:9.

¹³⁶ Aykurt 2004, 79-80, Çanak Tip 19c.

¹³⁷ Bakınız dip not 53.

¹³⁸ Bayne 2000, 87, 273, Fig.21:1; Boehlau-Schefold 1942, 16, 21-22, Res.7e-f, 9f.

¹³⁹ Bayne 2000, 270-271, Fig.7:9, 8:3,5,7, 9:4.

¹⁴⁰ Radt 1992, 199, 233, Abb.4/(7)31, 8/(23)3.

¹⁴¹ Aykurt (baskıda).

¹⁴² Batı Anadolu'da B9 tipi çanakların Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Troya (Blegen vd. 1953, 47, 132, Fig.425:15) ve Aphrodisias'ta (Joukowsky 1986a, 363, 306:22) ele geçmiştir. Beycesultan'ın V. ve IVc, a tabakalarında bulunan örnekler devetüyü ve kırmızı hamurlu; kırmızı ve kahverengi astarlıdır (Lloyd-Mellaart 1956, 131-132, Fig.3:8, 4:4; 1965, 85,102, 104,121, Fig.P*:1,6,15, 12:2,4, 13:32, 24:38, 31:c).

¹⁴³ B9 tipi çanakların Geç Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri ise Beycesultan'ın II. tabakasında (Mellaart-Murray 1995, 26,27, Fig.P 10:22, P16:3) ve Troya VI'nın d-e tabakalarında (Blegen vd. 1953, 183, Fig.431:4) ele geçmiştir.

Batı Anadolu dışında Orta Anadolu'da da benzer bir gelişim göstermektedir. Orta Anadolu'da da Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş döneminde¹⁴⁴ bulunan bu tip çanakların, Koloni Çağı¹⁴⁵, Eski Hitit Devri¹⁴⁶ ve Hitit İmparatorluk Devri'ne¹⁴⁷ ait örnekleri de ele geçmiştir. Ayrıca Akdeniz Bölgesi'nde¹⁴⁸ Geç Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri bilinmektedir.

İzmir'de yapılan kazı ve araştırmalarda Orta Tunç Çağı I yerleşimleri-nin hepsinde bu tip çanaklar bulunmuştur. Liman Tepe'de kırmızı ve deve-tüyünün tonlarında astarlı örnekleri¹⁴⁹, Kocabaş Tepe'de ise krem ve deve-tüyünün tonlarında astarlı örnekleri ele geçmiştir¹⁵⁰. Panaztepe'de liman

¹⁴⁴ B9 tipi çanakların Orta Anadolu'da Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş dönemine verilen örnekleri Boğazköy'de ele geçmiştir. Boğazköy'de Kuzeybatı Yamacı'nın 8c-d tabakalarında bulunan bu örnekler çarkta yapılmış olup, kirli gri ve kahverenginin tonlarında astarlı ve parlak perdahlıdır (Orthmann 1963b, 32, 40, Taf.21:191, Taf.31:295).

¹⁴⁵ B9 tipi çanakların Koloni Çağı'na verilen örnekleri Kültepe'de bulunmuştur. Bu çanaklar aşağı şehirin II ve Ib tabakalarında (Emre 1963, 86, Fig.11 Kt.m/k, 164, Kt.g/k 53; Özgüç 1978, 27, 80, Fig.65-66) ve I. tabakaya ait mezarlar (Kulakoğlu 1996, 74, 75, 79,80, Fig.1, Pl.1:1, Kt.93/k 28, Fig.3. Pl.1:3, Kt.88/k,842, Fig.4-6, Kt. v/k 159, Kt.94/k 1575) ile tepedeki eski sarayda ele geçmiştir (Özgüç 1999, 26, Şek.B17). Devetüyü renginin tonlarında bir hamura ve kırmızının tonlarında astara sahip olan bu seramik örnekler perdahlanmıştır. Bu örneklerin dışında aşağı şehirde Ib katına ait bir mezarda ise bu tip kapların bronzdan yapılmış bir örneği ele geçmiştir. Söz konusu kap halka dipli, çift konik biçiminde gövdelidir (Özgüç 1955, 59, Res.58).

Kültepe dışında, Geç Koloni Devri-Eski Hitit Devri'ne tarihlenen Demircihöyük yerleşiminde de B9 tipi çanaklara ait örnekler ele geçmiştir. Demircihöyük örneklerinin kahverengi hamurlu ve jej astarlı olduğu görülmüştür (Korfmann 1981, 121-122, Abb.6:7; Kull 1988, 242-243, Taf.26:7).

¹⁴⁶ Bu çanakların Eski Hitit Devri'ne tarihlenen örnekleri Asarcık (Orthmann 1966, 41,71, Abb.11:1) ve Gordion'da (Mellink 1956, 27, Pl.29C) bulunmaktadır. Asarcık'ın IV. kültür katında benzer tipte yatay kulplu bir çanak ele geçmiştir. Gordion'da mezarlıkta yapılan kazılarda, H17 mezarında bulunan aynı tipte tek kulplu, yuvarlak dipli bir çanak devetüyü renginde hamurlu ve astarlıdır. Polatlı yerleşiminin 16., 24. ve 25. tabakalarından bu tip kaplar tanınmaktadır. Pembe hamura sahip bu örneklerin bazıları perdahlanmış, bazıları ise perdahlanmamıştır (Lloyd-Gökçe 1951, 37,51, Fig.12:11, 6/grup 2/15, 21).

¹⁴⁷ Anadolu'nun iç kısımlarında kuzeyde Maşat Höyük'te III. ve V. Hitit yapı katlarında benzer tipte çanaklar bilinmektedir. Bu örneklerin gövdelerinin üst kısmı kahverengi, kırmızı, boz ve devetüyü renginde astarlıdır (Özgüç 1982, 24, Fig.B:23,25, F:8,9). Güneyde Porsuk'ta Hitit İmparatorluk Deri'ne ait V. tabakada ise bu çanakların kahverengi ve portakal renginde olanları mevcuttur (Dupré 1983, 47, Pl.19:110, 113-115).

¹⁴⁸ Gözlükule'nin Geç Tunç Çağı I tabakasında ele geçen kırmızımsı kahverengi hamurlu; ince kırmızı astarlı ve az perdahlı bir çanak da bu tipte uyum sağlamaktadır (Goldman 1956, 190, Pl.375:988). Yine aynı bölgede Kilisetepe'de Geç Tunç Çağı'na ait portakal renkli aynı tip bir çanak bilinmektedir (Baker vd. 1995, 168, Fig.11:3).

¹⁴⁹ Erkanal-Günel 1995, 270; Aykurt 2004, 61.

¹⁵⁰ Aykurt 2004, 91, 95-96, Çanak Tip 21b, 22b, Lev.32-33, Lev.35-36.

kentte yapılan kazılarda ele geçen bu tip çanaklar gri, devetüyünün tonlarında astarlıdır¹⁵¹.

Bu merkezlerin dışında Larisa'da yapılan kazılarda bu tip çanakların devetüyü ve gri renkte olup mikalı astarlı örnekleri ele geçmiştir. Söz konusu örnekler orta perioda tarihlendirilmiştir¹⁵². Bayraklı'da bulunan benzer çanaklar ise kırmızı, devetüyü ve gri astarlıdır. Gri astarlı örneklerin bazılarının gümüş mikalı astarlı oldukları belirtilmiştir¹⁵³. Söz konusu merkezde bu çanakların bulunduğu tabaka belirtilmemiştir. Bergama'da yapılan sondaj çalışmalarında da bu tip çanakların kırmızı astarlı olanları bulunmuştur¹⁵⁴.

Tip B10: Halka dipli, konik biçiminde gövde üstte belirgin bir dönüş yaparak ağza doğru dik olarak yükselmektedir. Ağız düz, ağız kenarı ise dışa kalınlaştırılmıştır. Bu tip çanakların ilk örnekleri Orta Tunç Çağı'nın başında İzmir'de ortaya çıkmıştır. Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı¹⁵⁵ ve Geç Tunç Çağı'nda da¹⁵⁶ kullanılmaya devam edilen B10 tipi çanaklar, Anadolu'nun iç kısımlarında ele geçmiştir. Orta Anadolu'da Koloni Çağı¹⁵⁷, Eski Hitit Devri¹⁵⁸ ve Hitit İmparatorluk Devri'ne¹⁵⁹ tarihlenen örnekleri bulun-

¹⁵¹ Aykurt 1999, 44, Tip KII, Lev.23.

¹⁵² Bayne 2000, 87-88, 273, Fig.21:5-6, 22/8.

¹⁵³ Akurgal 1950, 5-8, Lev.8/b; Heuck 1990, Fig.28:4,6,8, 10, 24, 5; Bayne 2000, 271, Fig.9:5,7, 10:1,2,7, 11:1,3,5, 12:2-5.

¹⁵⁴ Radt 1992, 232, Abb.8/(23)1.

¹⁵⁵ Batı Anadolu'da Beycesultan'da Orta Tunç Çağı'na tarihlenen IVa tabakasında bulunan örnek devetüyü renginde hamurlu ve kırmızımsı kahverengi-kahverengi astarlıdır (Lloyd-Mellaart 1965, 131, Fig.P31:3,4). Troya VI'nın erken evrelerinde bu tipe benzer yiv bezeli çanak parçaları bulunmuştur (Blegen vd. 1953, 47, 138, 140-141, Fig.424:2, 425:6).

¹⁵⁶ B10 tipi çanakların Batı Anadolu'da Geç Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri ise Beycesultan'da bulunmuştur. Beycesultan'ın I-III tabakalarında ele geçen bu çanaklar devetüyü ve kırmızı hamurlu, devetüyü, kahverengi astarlı veya altın veya gümüş mikalı astarlıdır (Mellaart-Murray 1995, 7,26,28,61, Fig.P 4:6, P10:12,16, P12:5,8-9, P16:14, P32:14,15,17).

¹⁵⁷ Bu çanakların Geç Koloni Çağı'na tarihlenen örnekleri Boğazköy (Fischer 1963, 144, Taf.112:980,981), Kültepe (Kulakoğlu 1996, 74,79, Fig.2, Pl.1:2) ve Kaman Kalehöyük'te (Omura 1992, 324, Res.10:5) ele geçmiştir. Boğazköy'de Aşağışehir'in Geç Koloni Devri'ne ait 4. tabakasında, Kültepe Aşağışehirde I. tabakaya ait 5 nolu mezarda bulunan bir çanak bu tip kaplarla karşılaştırılabilir. Kaman Kalehöyük'te yapılan kazılarda da Kültepe Ib ile çağdaş 3. tabakada aynı formda bir çanak sivri dipli ve tek yatay kulpludur.

Demircihöyük'te Geç Koloni Devri-Eski Hitit Devri'ne verilen yerleşimde bulunan benzer tip bir çanak bej astara sahiptir (Kull 1988, 244-245, Taf.28:8).

¹⁵⁸ Ferzant mezarlığında bulunan benzer formdaki bir örnek çift yatay ve dikey kulplu olup, Eski Hitit Devri'ne tarihlenmektedir (Özgüç 1986a, 386, Lev.5:9).

¹⁵⁹ B10 tipi çanakların Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenen örnekleri ise Boğazköy (Parzinger-Sans 1992, Taf.6:2, 12:4) ve Porsuk'ta (Dupré 1983, 47, Pl.16:93) bulunmuştur. Boğazköy'de Yukarışehir'de 7 ve 9 nolu mabedlerde ve Aşağışehir'de ele geçmiştir. Aşağışehir'de bulunan

muştur. Ayrıca Akdeniz Bölgesi'nde Gözlükule'de Orta Tunç Çağı tabakalarında bulunan benzer tip çanaklar da, bu tip çanaklarla birlikte değerlendirilebilir¹⁶⁰.

İzmir'de en erken örnekleri Kocabaş Tepe'de bulunan bu tip çanakların çoğunluğunun gri astarlı seramik grubunda yer aldığı görülmüştür. Bu örneklerin yanı sıra kalın kırmızı astarlı ve devetüyünün tonlarında astarlı örnekleri ele geçmiştir¹⁶¹.

Tip B12: S profili olan bu tip çanakların Batı Anadolu'da erken örnekleri Troya'nın Erken Tunç Çağı II'ye tarihlenen tabakalarında ele geçmiştir¹⁶². Dönemin devamında Erken Tunç Çağı III¹⁶³, Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş döneminde de kullanılmaya devam etmiştir¹⁶⁴. Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı'nda da¹⁶⁵ görülen B12 tipi çanakların, Orta Anadolu'da da az sayıda benzer örnekleri bulunmuştur. Orta Anadolu'daki örnekler Geç Koloni Çağı/Eski Hitit Devri başına¹⁶⁶ ve Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenmektedir¹⁶⁷.

Orta Tunç Çağı I'de İzmir'de Liman Tepe'de yapılan kazılarda B12 tipi çanakların kırmızı ve devetüyü astarlı örnekleri ele geçmiştir¹⁶⁸.

Tip B13: Konik biçimindeki gövde, üstte belirgin bir dönüş yaparak ağza doğru yarı "s" yapmaktadır. Ağız dışı çekik, ağız kenarı ise basittir. Troya IVd ve V'te bulunan benzer tip çanaklar, bu tip çanakların öncüleri olarak değerlendirilebilir¹⁶⁹. Kumtepe'nin II. tabakasında da B13 tipi çanaklara ait parçalar bulunmuştur. Bu parçalar Troya V ile çağdaş bir döneme

örneklerin kırmızı veya kahverengi hamura sahip oldukları belirtilmiştir. Porsuk örneği ise portakal renginde, yiv bezemeli bir örneği ele geçmiştir.

¹⁶⁰ Akdeniz Bölgesi'nde Orta Tunç Çağı'na tarihlenen benzer çanaklar Gözlükule'de ele geçmiştir. Bu merkezde bulunan örnek portakal renginde bir astara sahiptir (Goldman 1956, Pl.367:765).

¹⁶¹ Aykurt 2004, 54, Çanak Tip 9c.

¹⁶² Blegen vd. 1950, 275, Fig. 412:1.

¹⁶³ Blegen vd. 1951, 124, 203, Fig.182:6.

¹⁶⁴ Aykurt Fig.7 (baskıda).

¹⁶⁵ Batı Anadolu'da Beycesultan'ın II. tabakasında ele geçen devetüyü renginde hamurlu ve astarlı örnek B12 nolu tiplerle karşılaştırılabilir. Geç Tunç Çağı'na ait bu çanağın dip kısmında delikler bulunmaktadır (Mellaart-Murray 1995, 31, Fig.P29:6).

¹⁶⁶ Bu çanakların Geç Koloni Devri-Eski Hitit Devri'ne tarihlenen örnekleri Demircihöyük'te ele geçmiştir (Kull 1988, 246-247, Taf.32:12).

¹⁶⁷ B12 tipi çanakların Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenen örnekleri Porsuk V. tabakasından gelmiştir. Bu çanakların portakal renginde olduğu belirtilmiştir (Dupré 1983, 46, Pl.14:82,84,85).

¹⁶⁸ Aykurt (baskıda).

¹⁶⁹ Blegen vd. 1951, 124, 199, 240, 250, 281, Fig.181:6, 256:15-18.

tariflendirilmiştir¹⁷⁰. Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı¹⁷¹ ve Geç Tunç Çağı'nda da¹⁷² kullanılan bu çanaklar, Orta Anadolu'da da M.Ö. 2. bin süresince görülmektedir¹⁷³. Ayrıca Batı Ege'de de M.Ö. 2. binin ilk yarısına tarihlenen örnekleri bilinmektedir¹⁷⁴.

¹⁷⁰ Sperling 1976, Fig.24:904, 906.

¹⁷¹ B13 tipi çanakların Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Troya VI'nın erken evrelerinde ele geçmiştir (Blegen vd. 1953, 174, Fig.427:19, Jablonka 1996, Abb.11:6). Ayrıca Beycesultan'ın V ve IVb-c tabakalarında bulunan benzer çanaklar ise devetüyü renginde bir hamura sahip olup, kırmızı-kahverengi astarlı ve perdelidir (Lloyd-Mellaart 1956, 131-132, Fig.3:3,9, 4:1; 1965, 106,122, Fig.P.14:3, 25:11,14,15).

¹⁷² B13 tipi çanakların Geç Tunç Çağı'na verilen örnekleri de Troya ve Beycesultan'da ele geçmiştir. Bu çanakların Troya örnekleri VI. tabakanın geç evresinde (Blegen vd. 1953, 309, Fig.440:23-24, 26-27, 12; Jablonka 1996, Abb.11:6), Beycesultan örnekleri ise III-I tabakalardan gelmiştir (Mellaart-Murray 1995, 7, 26, 60-61, Fig.P.3:6, 10:18,21, 11:6, 30:12, 32:1).

¹⁷³ Bu tip çanakların Anadolu'nun iç kısımlarında Geç Koloni Çağı'na tarihlenen örnekleri Kültepe (Özgüç 1999, 13, Şek.A14,12) ve Acemhöyük'te (Emre 1966, 90, Res. Fig.66) ele geçmiştir. Kültepe'de tepede Geç Koloni Devri'ne tarihlenen sarayda, benzer tip çanakların halka dipli ve düz dipli örnekleri bulunmuştur. Acemhöyük'te ise III. yapı katında söz konusu çanakların içi ve omuzu kırmızı astarlı ve perdelidir.

Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Demircihöyük örnekleri ise yerleşimde ve Sarıket mezarlığında da B13 tipi çanaklar ele geçmiştir. Yerleşimde bulunan çanakların içi ve dışı kahverengi renktedir (Kull 1988, 244-247, Taf.30:5, 32:14). Sarıket mezarlığında 384 ve 567 nolu mezarlarda bulunmuş olan benzer iki çanak ise yuvarlak diplidir (Seeher 1992, Abb.8:1-2).

B13 tipi çanakların çok sayıda Hitit Devri'ne tarihlenen örneği ele geçmiştir. Bu örneklerden Ayaş Ilıca mezarlığında bulunan örneği, mezarlığın A evresine tarihlendirilmiştir (Orthmann 1967, 40, Taf.1:5). Ilıca mezarlığı yakınında yer alan Asarcık Höyük'te yapılan kazılarda Eski Hitit Devri'ne tarihlenen 4. tabakada benzer tipte bir çanak bulunmuştur (Orthmann 1966, 40, 70, Abb.10:4). Alishar'ın Eski Hitit Devri'ne ait II kültür katında bulunan bu tip bir çanağın ise üst kısmı kahverengi-kırmızı astarlıdır (Schmidt 1933, 110, Pl.10/b.1682). Boğazköy'de ise farklı alanlarda aynı tip çanaklar ele geçmiştir. Aşağışehir'in 2. katında sivri dipli ve kahverengi hamurlu ve astarlı (Fischer 1963, 142, Taf.98:899), Büyükkale'nin IVc katında ise kahverengi hamurlu ve altın yaldızlı astarlı bir örneği bulunmuştur (Fischer 1963, 142, Taf.98:887). Kaman Kalehöyük'te ise höyüğün kuzey açmalarının 3 ve 4 nolu kazı alanlarında bu tip çanakların yuvarlak dipli örneği ele geçmiştir. 3. katta bulunan örnek Hitit Devri'ne tarihlendirilmektedir (Omura 1991, 431, Res.10:2).

Güneyde yer alan Porsuk yerleşiminde ise Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenen V. tabakasında ele geçen bir çanak bu tipe benzemektedir. Portakal renginde olan bu örneğin ağız kenarı biraz daha dışarı çekiktir (Dupré 1983, 46, Pl.14:83).

Bu örneklerin dışında Kastamonu Kınık'ta bulunan bronzdan yapılmış bir çanak ta, malzemesi farklı olmakla birlikte bu tip kaplarla birlikte değerlendirilebilir (Emre-Çınaroğlu 1993, 683, Fig.19).

¹⁷⁴ Ege adalarında da bu tip kaplar bulunmuştur. Samos adasında Heraion'da VI tabakada ele geçen ve Orta Tunç Çağı'na tarihlenen benzer tipte bir çanağın gövdesinin üst kısmı yiv bezelidir (Milojčić 1961, 51, Taf.49:21). Chios adasında Poliochni'nin bruno tabakasında bu tip örnekleriyle karşılaştırılabilecek çanaklara ait parçalar bulunmuştur (Brea 1976, Taf.CCLXV:a, CCLXVI:12,14). Lesbos adasında Thermi yerleşiminde kırmızı renkte alacalı (Lamb 1936, 139, Fig.40:3, 139; Bayne 2000, 96, 274, Fig.26:3), Antissa yerleşiminde ise kırmızı boya banyolu (Bayne 2000, 102-103, 274, Fig.28:4) örnekler ele geçmiştir. Girit adasında Mesenia ovasında yer alan Malthi yerleşiminde yapılan kazılarda da bu tip kapların Minyas türünde örnekleri bulunmuştur. Bu örnekler Orta Hellas I'e tarihlendirilmektedir (Valmin 1938, 290-292, Fig.64:13,16,17).

İzmir'de bu tip çanakların Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen örnekleri Liman Tepe'de ele geçmiştir. Bu merkezde bulunan örneklerin kırmızının açık tonlarında astarlı olup, sayısal olarak diğer kap formlarına göre çok azdır¹⁷⁵. Ayrıca Bayraklı'da da bu tip çanakların devetüyü ve gri astarlı örnekleri ele geçmiştir. Devetüyü renginde olanlarının bazılarının altın mika, gri renkte olanların bazılarının ise gümüş mika boya banyolu oldukları tespit edilmiştir. Bu örnekler genel olarak Orta Tunç Çağı seramiği olarak tanımlanmıştır¹⁷⁶.

Tip B14: Çift konik biçiminde gövdeli, dışa çekik basit ağız kenarlıdır. Halka dipli olan bu tip çanaklar Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda kullanılmıştır¹⁷⁷. Bu tip çanakların İzmir'de Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen örnekleri Panaztepe ve Kocabaş Tepe'den bilinmektedir. Panaztepe'de liman kentte bulunan örnekleri gri seramik grubunda¹⁷⁸, Kocabaş Tepe'de bulunan örnekleri ise devetüyünün tonlarında ve kırmızı astarlı seramik gruplarından üretilmiştir¹⁷⁹. Ayrıca Bayraklı'da bulunduğu tabaka belirtilmeyen B14 tipindeki bir çanak da gri seramik grubunda yer almaktadır¹⁸⁰.

Çömlekler (Tablo 4): Çömlekler çanaklardan sonra yoğun olarak bulunan ikinci kap formunu oluşturmaktadır. Bu dönemde çömleklerin altı tipi yaygın olarak görülmektedir.

Tip C1: Çömleklerin ilk tipini boyunsuz örnekler oluşturmaktadır. Tamamı korunmamış olan örnekler, oval gövdelidir. Gövdenin karşılıklı olarak iki tarafında at nalı biçiminde tutamakları yer almaktadır. Bu çömleklerin ilk örnekleri Erken Tunç Çağı IIIB'de ortaya çıkmıştır¹⁸¹. Orta

¹⁷⁵ Aykurt Fig.7 (baskıda).

¹⁷⁶ Heuck 1990, Fig.28:7,17, Bayne 2000, 272, Fig.13:2, 8, 14:6.

¹⁷⁷ B14 tipi çanakların Beycesultan'ın Orta Tunç Çağı'na tarihlenen V ve IVa tabakalarından bu tip çanaklar tespit edilmiştir. Devetüyü renginde hamurlu, kahverengi veya kırmızı astarlı olan bu çanaklardan V. tabakada bulunanı el yapımı, IVa tabakasında bulunanı ise çark yapımıdır (Lloyd-Mellaart 1965, 95,133, Fig.P6/2, P32/8a,d). Ayrıca Hanaytepe'de bulunan ve M.Ö. 2. bine tarihlenen bir çanak bu tip çanaklarla birlikte değerlendirilebilir (Unverzagt 1932, 123, Fig.10/4).

¹⁷⁸ Aykurt 1999, 46, Tip.K.VIa1, Lev.29.

¹⁷⁹ Aykurt 2004, 67, Çanak Tip 15.

¹⁸⁰ Heuck 1990, Fig.28/14.

¹⁸¹ Bu çömleklerin Erken Tunç Çağı IIIB'ye tarihlenen örnekleri Troia, Liman Tepe, Küllioba ve Bahçeşisar'da ele geçmiştir. Troya V'te bulunan çömlekler el yapımı olup, kaba mutfak kaplarından oluşmaktadır (Blegen vd. 1951, 245, 257, Fig.243:36.867). Liman Tepe (Aykurt baskıda) Küllioba (Efe-Türkteki 2005; 129, Fig.9b:13) ve Bahçeşisar (Efe 1994, 13, 27, 33, Fig.22:97-98) örneklerinin de kaba mutfak kapları içinde yer aldığı görülmüştür.

Tunç Çağı süresince kullanılmaya devam eden bu çömlekler, Geç Tunç Çağı'nda çok az da olsa varlığını devam ettirmiştir¹⁸².

Bu tip çömleklerin Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen örnekleri Kocabaş Tepe¹⁸³ ve Liman Tepe'de¹⁸⁴ bulunmuştur. Bu çömlekler kaba mutfak kabı olarak üretilmiştir.

Tip C2: C2 tipinde çömlekler yuvarlak dipli, küresel biçimde gövdeli, dışa çekik ağızlı, basit ağız kenarlıdır. Çömleklerin en basit formunu oluşturan ve Neolitik Çağ'dan itibaren görülen bu çömlekler, Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda da yaygın form olarak kullanılmıştır.

İzmir'de Orta Tunç Çağı I yerleşimlerinde de bu tip çömleklere ait örnekler ele geçmiştir. Bu çömleklerin çoğunluğu kaba mutfak kabından, çok az örneği ise devetüyünün tonlarında mal grubundan yapılmıştır¹⁸⁵.

Tip C3: Bu tip çömlekler yumurta biçiminde gövdeli, silindir biçiminde uzun boyunlu, dışa çekik ağızlı ve basit ağız kenarlıdır. Omzun hemen altında yatay kulpları bulunan bu çömlekler halka veya düz diplidir. Neolitik Çağ'dan itibaren kullanılan bu tip çömlekler Anadolu'da da geniş bir zaman diliminde görülmektedir.

Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda da¹⁸⁶ kullanılan bu tip çömleklerin İzmir'de Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen örnekleri Liman Tepe ve Kocabaş Tepe'de ele geçmiştir. Liman Tepe'de bu çömlekler devetüyünün tonlarında ve kırmızı astarlı¹⁸⁷, Kocabaş Tepe'de ise devetüyünün tonlarında astarlıdır¹⁸⁸.

Tip C4: Bu tip çömlekler yuvarlak dipli, küresel biçimde gövdeli, kısa boyunlu, dışa çekik ağızlı ve içe kalınlaştırılmış ağız kenarlıdır. Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı I'de ortaya çıkan bu çömleklerin kullanımına Geç

¹⁸² Aykurt Fig.7 (baskıda).

¹⁸³ Aykurt 2004, 111, Çömlek Tip 2a, Lev.43:c.

¹⁸⁴ Aykurt (baskıda).

¹⁸⁵ Aykurt Fig.7 (Baskıda).

¹⁸⁶ Bu çömleklerin Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'na verilen örnekleri Beycesultan (Lloyd-Mellaart 1965, 97, 127, Fig.P8:13, P30:1,3) ve Kusura'da (Lamb 1937, 250, Fig.15:13) ele geçmiştir. Beycesultan'ın V ve IVb tabakalarında ele geçen örnekler ise devetüyü renginde hamurlu ve kırmızı astarlıdır.

¹⁸⁷ Günel 1999b, Abb.20/47-49.

¹⁸⁸ Aykurt 2004, 132, Çömlek Tip 11a.

Tunç Çağı'nda da¹⁸⁹ devam edilmiştir. Batı Anadolu dışında Orta Anadolu'da da Koloni Çağı¹⁹⁰ ve Hitit Devri'nde¹⁹¹ bu tip çömlekler ele geçmiştir. Akdeniz Bölgesi'nde de Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri bilinmektedir.¹⁹²

İzmir'de ise bu tip çömlekler Orta Tunç Çağı I yerleşimlerinden Li-man Tepe¹⁹³ ve Kocabaş Tepe'de¹⁹⁴ bulunmuştur. Bu yerleşimlerdeki örneklerin, kaba mutfak kabı ve devetüyü seramik gruplarında yer aldıkları belirlenmiştir.

Tip C5: C5 tipi çömlekler oval biçiminde gövdeli, uzun boyunlu, dışa çekik ağızlı ve içe kalınlaştırılmış ağız kenarlıdır. Halka veya yuvarlak dipli olan bu çömleklerin omuzlarının altında çift yatay kulpları bulunmaktadır. Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda ortaya çıkan bu tip çömleklerin bu dönemde yoğun olarak kullanılmakla birlikte¹⁹⁵, dönemin devamında azaldığı görülmüştür.¹⁹⁶

¹⁸⁹ Troya'nın Orta Tunç Çağı'na tarihlenen VI. yerleşimin erken evresinde ve Geç Tunça Çağı'na tarihlenen VI. tabakanın orta evresinde bu çömlekler görülmektedir (Blegen vd. 1953, 174-175, 207, Fig.428:11,14, 430:1).

¹⁹⁰ Geç Koloni Devri-Eski Hitit Devri'ne tarihlenen Demircihöyük yerleşiminde bu tipte kaplara ait parçalar bulunmuştur. Demircihöyük'te 1-4 tabakalarda bulunan bu parçalar gri ve kırmızı hamura ve astara sahiptir (Kull 1988, 230-233, Taf.7:11, 10:3).

¹⁹¹ Boğazköy Yukarışehir'de Hitit Devri'ne verilen tabakalarda (Müller-Karpe 1988, 88, Taf.25:T17,2) ve Kuzeyde Maşat Höyük Hitit sarayının depo odalarında da bu tip çömleklerle karşılaştırabilecek örnekler ele geçmiştir (Özgüç 1982, 26, Fig.D:14).

¹⁹² Bademağacı'nda farklı dönemlere ait malzemenin geldiği bir toprak içinde bu tip çömleğe ait parça ele geçmiştir (Umurtak 2003, 58, Fig.3:9). Söz konusu örnek Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.

¹⁹³ Erkanal-Günel 1995, 270.

¹⁹⁴ Aykurt 2004, 126, Çömlek Tip 9c.

¹⁹⁵ Bu çömleklerin Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Aphrodisias'tan bilinmektedir. Aphrodisias'ta akropolünde yapılan kazılarda 5. tabakaya ait E-F ünitelerinde kırmızı hamurlu, grimsi kahverengi astarlı aynı formda bir çömlek ele geçmiştir (Joukowsky 1986b, 630, 454:22, 500:8*).

Orta Anadolu'da yapılan kazılarda bu çömleklerin en erkene tarihlendirilen örneği Boğazköy'de ele geçmiştir. Boğazköy'de Kuzeybatı yamacında bulunan bu çömlek sarımsı kahverengi hamurlu ve açık kırmızı astarlıdır. 8c-d tabakalarında bulunan ve M.Ö. 2. bin başına tarihlenmektedir (Orthmann 1963b, 34, Taf.23: 216). Bu bölgede söz konusu çömleklerin Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na verilen birçok örneği ele geçmiştir. Acemhöyük'ün III. ve II. tabakalarında bulunan benzer boyuna sahip çömleklerin yumurta biçiminde gövdeli ve dört kulplu oldukları görülmüştür (Emre 1966, 87, Res. 29-30, 31, 35, Fig.19). Kültepe'de de bu form yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu belirtilmiştir (Emre 1989, 116, Fig.AII:18,19; Özgüç 1999, 14, Şek.A23, B, 53, 54, 80).

Koloni Çağı'nın devamında, Eski Hitit Devri'nde de C5 tipi çömleklerle birlikte değerlendirilebilecek çömlekler ele geçmiştir. Alacahöyük'te Eski Hitit Devri'ne ait IV. tabakada bulunan benzer çömlekler oval gövdelidir (Koşay vd. 1965, 163, Al.p.8, Al.P.10). Alishar'ında Eski Hitit Devri'ne tarih-

İzmir'de Orta Tunç Çağı I'de Liman Tepe ve Kocabaş Tepe'de bu tip çömlekler ele geçmiştir. Kocabaş Tepe'deki örnekler devetüyünün tonlarında¹⁹⁷, Liman Tepe'de ise devetüyünün tonlarında ve kırmızı astarlıdır¹⁹⁸. Söz konusu yerleşmelerde bu tip çömleklerin çok yoğun kullanıldığı belirlenmiştir.

Bayraklı'da bulunan aynı tipte boyun parçaları devetüyü renginde bol mikali astarlı ve kahverengi astarlıdır¹⁹⁹. Ayrıca Germiyan Yalısı²⁰⁰, Altın-tepe ve Sarımeşe Tepe'de²⁰¹ yapılan yüzey araştırmalarında da benzer formda parçalar bulunmuştur.

Tip C6: C6 tipinde çömlekler oval biçimde gövdeli olup, uzun boyunlu, dışa çekik ağızlı, içe kalınlaştırılmış ağız kenarı üzerinde kapağın oturmasına yarayan yivler bulunmaktadır. Omzun altında çift yatay kulplu olan bu çömlekler halka diplidir. Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda ortaya çıkan C6 tipi çömlekler, az da olsa Geç Tunç Çağı'nda da kullanılmıştır.

İzmir bölgesi açısından ele alındığında ise bu tip çömleklerin Orta Tunç Çağı I'de çok az miktarda olan oranının dönemin devamında çoğaldığı, Orta Tunç Çağı'nın sonu ile birlikte tekrardan azaldığı söylenebilir.

İzmir'de Orta Tunç Çağı I döneminde Limantepe ve Kocabaş Tepe'de ele geçmiştir. Liman Tepe'de bu çömlekler kırmızı ve devetüyünün tonlarında²⁰², Kocabaş Tepe'de ise devetüyünün tonlarında astarlıdır²⁰³.

Yonca Ağızlı Testiler (Tablo 5): Orta Tunç Çağı I'de görülen diğer kap formunu yonca ağızlı testiler oluşturmaktadır. Yonca ağızlı testi geleneği Anadolu'da ilk defa Erken Tunç Çağı II'de ortaya çıkmakla beraber²⁰⁴, Orta

lenen II. tabakasında ise bu çömleklerin yumurta gövdeli, çift dikey kulplu ve boya bezemeli bir örneği bulunmaktadır (Schmidh 1933, 117, b20801).

¹⁹⁶ C5 tipi çömleklerin Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenenleri Boğazköy (Parzinger-Sans 1992, 100, Abb.15:A4.4b) ve Maşat Höyük'te (Özgüç 1982, 26, Fig.D:13) bulunmuştur. Kuzeyde Maşat Höyük'te Hitit sarayının depo odalarında bulunan örneklerinin üst kısımları kırmızı ve boz astarlı, aşağı kısımları ise hamur renginde bırakılmıştır.

¹⁹⁷ Aykurt 2004, 134, 135, Çömlek Tip 11e, 11g.

¹⁹⁸ Aykurt 2004, 141-142.

¹⁹⁹ Bayne 2000, 272, Fig.17/1,8.

²⁰⁰ Caymaz 2002, 141, Lev.114/h.

²⁰¹ Bostancı 2002, 56, 136, Lev.12/5, 75/1.

²⁰² Aykurt 2004, 143.

²⁰³ Aykurt 2004, 135-136, Çömlek Tip 11h-j.

²⁰⁴ Blegen vd. 1950, 233, Tip. B24, Fig.387:36.1150; Özkan-Erkanal 1999, Res.17.

ve Geç Tunç Çağı'nda yaygın olarak kullanılmıştır²⁰⁵. Batı Anadolu'da da özellikle Orta Tunç Çağı yerleşimleri için karakteristik kap formunu oluşturan bu testilerin²⁰⁶, Erken Tunç Çağı geleneğinden farklı anlayışta üretildikleri görülmüştür. Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı yonca ağızlı testilerinin Erken Tunç Çağı testilerine oranla büyük boyutta olduğu görülmüştür.

Tip D1: D1 tipinde yonca ağızlı testiler dar ve uzun boyundur. Bu tip testiler ait örnekler Kocabaş Tepe²⁰⁷ ve Panaztepe'de²⁰⁸ ele geçmiştir. Kocabaş Tepe örnekleri devetüyü, Panaztepe örnekleri ise gri seramik grubunda yer aldıkları saptanmıştır.

Tip D2: D2 tipinde yonca ağızlı ise oval biçimde gövdeli, kısa ve geniş boyunlu, yonca ağızlı olan bu testiler dikey kulpludur. Yuvarlak, düz veya halka dipli olan bu testilerin çoğunluğu halka diplidir.

Liman Tepe²⁰⁹ ve Panaztepe'de²¹⁰ bu döneme tarihlenen bu tip yonca ağızlı testiler kırmızı ve devetüyünün tonlarında astarlıdır. Kocabaş Tepe'de

²⁰⁵ Anadolu'da M.Ö. 2. binin başından itibaren görülmeye başlayan yonca ağızlı testiler hemen hemen M.Ö. 2.bine tarihlenen yerleşimlerin hepsinde bulunmaktadır. Koloni Çağı'na tarihlenen örnekleri Acemhöyük'te III ve II. tabakalarda (Emre 1966, 58-59, 73, Res.2,12,13, Lev.32:2), Kültepe'de tepede (Özgüç 1999, 13, 21, 27, 32, Şek. Fig.A15-16, B104), Boğazköy'de ise kuzeybatı yamacının 8a tabakasında (Orthmann 1963b, 44, Taf.34:354) bulunmuştur. Bununla birlikte Demircihöyük'ün Orta Tunç Çağı'na tarihlenen mezarlarında da bu tip ağza sahip bir yonca ağızlı testi bulunmuştur (Seeher 1992, Abb.8:3-4). Bademağacı'nda farklı dönemlere ait malzemenin geldiği bir toprak içinde de yonca ağızlı testilere ait parçalar bulunmuştur. Bu örnekler Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir (Umurtak 2003, 57, Fig.3:2-3).

Yonca ağızlı testiler Hitit Devri'nde de kullanılmıştır. İnandiktepe'de ele geçen ve Eski Hitit Devri'ne tarihlenen yonca ağızlı testi ise boz astarlıdır (Özgüç 1988, 10, Çiz.11, Lev.24:3). Alışar'ın Hitit Devri'ne ait II. tabakasında (Schmidt 1933, b1674, b1081), Porsuk'un Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenen V. tabakasından da (Dupré 1983, 49, Pl.23:142-143) yonca ağızlı testiler ele geçmiştir. Ayrıca Maşat Höyük'ün III. yapı katında yer alan Hitit sarayında da yonca ağızlı kaplara ait parçalar bulunmuştur. Kırmızı ve boz renkte astara sahip bu örneklerin sadece ağız kısımları korunmuştur (Özgüç 1982, 26, Fig.C:28.).

Kaman Kalehöyük'ün III. tabakasında bulunan bir örnek M.Ö. 2. bine tarihlendirilmiştir (Omura 1990, 339, Res.12:3; Mori-Omura 1993, Fig.13:3).

Kuzeyde Maşat Höyük'te III. yapı katında Hitit sarayında yonca ağızlı kaplara ait parçalar bulunmuştur. Kırmızı ve boz renkte astara sahip bu örneklerin sadece ağız kısımları korunmuş olup Tip I ile benzerlik göstermektedir (Özgüç 1982, 26, Fig.C:28.).

²⁰⁶ Batı Anadolu'da, İzmir yerleşimleri dışında, Orta Tunç Çağı'na tarihlenen yonca ağızlı testilere ait örnekler Beycesultan (Lloyd-Mellaart 1965, 96, 112-113, 125, 136, Fig.P7:8-14, P19:6,8, P20:7, P28:3, P35:13) ve Troya'dan bilinmektedir (Blegen vd. 1953, Fig.293:B35).

²⁰⁷ Aykurt 2004, 103.

²⁰⁸ Aykurt 1999, 48, Lev.37.

²⁰⁹ Erkanal-Günel 1996, 308, Res.6; Günel 1999b, 70, Abb.14:17.

²¹⁰ Erkanal 1999, 374.

ise devetüyü ve grinin tonlarında, kalın kırmızı astarlı olmak üzere yonca ağızlı testilerin çok çeşitlilik gösterdiği belirlenmiştir²¹¹.

Gaga Ağızlı Testiler (Tablo 6): Gaga ağızlı testi geleneği Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ'dan²¹² itibaren bilinmektedir. Bu dönemde basit gaga şeklinde olan gaga ağzın dönem ilerledikçe, uzadığı ve dikleştiği görülmüştür.

İzmir'de Orta Tunç Çağı merkezlerinde gaga ağızlı testilere ait çok az örnek ele geçmiştir.

Tip E1: Gaga ağızlı testilerin E1 tipini oluşturan örnekleri kısa bir gagaya sahiptir. Kocabaş Tepe'nin Orta Tunç Çağı I'e tarihlenen tabakasında bulunan örneklerinin devetüyü mal grubunda oldukları görülmüştür²¹³.

IV.1.2. İthal Seramik²¹⁴: Bölgede Orta Tunç Çağı I'e ait ithal seramik Liman Tepe'den bilinmektedir. Liman Tepe'de yapılan kazılarda çok sayıda "Mat Boyalı Seramik" ele geçmiştir (Resim 1)²¹⁵. Mat boyalı seramik, Ege'de özellikle Kıta Yunanistan'da Orta Hellas Dönemi boyunca görülmektedir. Kıta Yunanistan'da ele geçen mat boyalı seramik, R. J. Buck tarafından sınıflandırılmıştır²¹⁶. R. J. Buck'a göre kaba nitelikli ve ince nitelikli mat boyalı seramik olmak üzere iki ana gruba ayrılan mat boyalı seramikler, kendi içinde hamur ve yüzey işlenişlerine göre alt gruplar oluşturmaktadır. Kaba nitelikli mat boyalı seramik örnekleri devetüyü yeşil seramik, kırmızı seramik, beyaz astarlı seramik ve koyu renk üzerinde açık mat boyalı olmak üzere dört grup altında değerlendirilmiştir²¹⁷. İkinci ana grubunu oluşturan ince nitelikli mat boyalı seramik ise yeşilimsi-sarı seramik, sarı minyas seramiği ve polikrom mat boyalı seramiği olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır²¹⁸. Aegina mat boyalı seramiği üzerinde çalışan D. Fimmen tarafından ise bu seramik grubu "Äginaware" olarak adlandırılmıştır²¹⁹. Bu seramik ile ilgili yapılan kimyasal ve petrografik analizler Fimmen'in görüşünü destek-

²¹¹ Aykurt 2004, 102-104.

²¹² Tuncel (baskıda).

²¹³ Aykurt 2004, 105, Gaga Ağızlı Testi Tip 1b.

²¹⁴ İzmir bölgesinin en erken seramik ithallerini Kıta Yunanistan kökenli "Urfirnis seramik" örnekleri ile Kiklad kökenli "Kiklad boyalıları" oluşturmaktadır. Bu seramik örnekleri Liman Tepe'nin Erken Tunç Çağı I'e ve II'ye tarihlenen tabakalarında bulunmuştur (Şahoğlu 2008, 487-488).

²¹⁵ H. Erkanal 2000, 255; Erkanal-Günel 1996, 308-309, Res.7; 1997, 239-240, Res.5-6; Günel 1999b, 56-58, 75, Abb.17-18; 2004, 201.

²¹⁶ Buck 1956, 16-20.

²¹⁷ Buck 1956, 17-19.

²¹⁸ Buck 1956, 19-20.

²¹⁹ Fimmen 1909, 24-25; 1921, 76.

lemiştir²²⁰. Bu çalışmaların sonucunda mat boyalı seramik örneklerinin üretim yerinin Aegina'nın üretim yeri olduğu fikri benimsenmiştir.

Liman Tepe'de bulunan mat boyalı seramiğinin hamuru orta nitelikte, kumlu ve ince kalker parçaları katkılı olup, sarı, yeşilimsi-sarı, bej-krem, sarımsı bej ya da pembe renklindedir. Hamur renginde astarlı olan seramik örneklerinin yüzeyi mat kahverengi, kırmızımsı kahverengi ya da mor renklere boya bezemelidir. Motif olarak ince-kalın yatay bantlar, kafes motifleri, zig zaklar, çengel motifleri görülmektedir. Amphora ve pithoslara ait parçalardan oluşan bu seramik örnekleri, kumlu hamur yapısı ve motifleri bakımından S. Günel tarafından Aegina kökenli olarak yorumlanmıştır²²¹.

IV.2. Orta Tunç Çağı II Seramiği

Bölgede de Orta Tunç Çağı I yerleşim gören merkezlerin Orta Tunç Çağı II'de de varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Bu merkezlerin yanı sıra körfezin güneyinde, Çeşme limanı içinde Bağlararası'nda Orta Tunç Çağı II'de yerleşme olmuştur. Bu merkezlerden Liman Tepe'nin III3 tabakası, Bağlararası'nın 2. tabakası, Panaztepe liman kentinin IV2 tabakası, akropolün IIb tabakası ile atölyeler alanının Ia tabakası; Bayraklı'nın 4-10 tabakaları ve Kocabaş Tepe'nin 2. tabakası bu dönem yerleşmelerini oluşturmaktadır.

Bu merkezlerden körfezin güneyinde Liman Tepe'de yapılan kazılarda, Orta Tunç Çağı I'de görülen yerleşim modelinin ve yapı mimarisinin aynı anlayışla devam ettiği, bununla birlikte kuzey kısmına büyük bir yapının eklendiği görülmektedir. Dikdörtgen planlı olan bu yapının batı uzantısında küçük bölmelerden oluşan ve büyük olasılıkla depo olarak kullanılan odalar yer almaktadır²²². Bağlararası'nda ise farklı bir mimari yapılaşma görülmektedir. Bu merkezde geniş cadde ve sokakların kenarında yer alan dikdörtgen biçimindeki büyük evler ile trapez biçimindeki atölyelerden oluşan bir yerleşim modeli ortaya konmaktadır²²³.

Körfezin kuzeyinde Panaztepe'de ise bu dönemde akropolde sekiz odası açığa çıkarılan ve saray yapısı olarak adlandırılan bir yapı, atölyeler

²²⁰ Zerner 1986, 64-66; 1993, 49; Maran 1992, 179-199.

²²¹ Günel 2004, 201-204, 206.

²²² H. Erkanal 1998, 382; 2001, 260-261, Res.2; Erkanal-Artzy 2002, 378-379, Çiz.1, Res.2, 5; Erkanal-Günel 1995, 266-267, Res.4; 1997, 235-237, Res.2; Günel 1999b, 44-48, Abb.5-6.

²²³ Erkanal-Karaturgut 2004, 156-159.

alanında bir seramik fırını ve rampalı bir yol²²⁴, liman kentte ise belirli bir mimari bütünlük vermeyen duvarlar ve taş döşemeler açığa çıkarılmıştır²²⁵.

Sözü edilen yerleşimlerdeki mimari kalıntılarla birlikte yerli ve ithal seramik örnekleri ele geçmiştir.

IV.2.1. Yerli Seramik: İzmir'de Orta Tunç Çağı II yerleşimlerinde ele geçen yerli seramik örnekleri yapım tekniği ve hamur özelliği bakımından Orta Tunç Çağı I seramiğine benzemekle birlikte, astarın Orta Tunç Çağı I seramiğine göre daha az yoğun uygulandığı görülmektedir.

Seramik Grupları: Bölgede Orta Tunç Çağı I'de bulunan seramik gruplarının yanında, bu dönemde gümüş mikalı seramik örneklerinin ortaya çıktığı görülmüştür. Seramik gruplarının yoğunluğunda ise bölge içinde değişimler olmuştur.

Koyu Kırmızı Astarlı Seramik: Orta Tunç Çağı II'de kalın kırmızı astarlı seramiğin, körfezin iç kısımlarında Kocabaş Tepe'de az sayıda da olsa varlığını aynı şekilde sürdürdüğü saptanmıştır²²⁶.

Kırmızı Astarlı Seramik: Kırmızı astarlı seramik, Orta Tunç Çağı II'de Liman Tepe'de yine yoğun bir şekilde kullanılırken²²⁷, aynı bölgede Bağlararası'nda da görülmektedir²²⁸. Panaztepe'de ise bu dönemde kırmızı astarlı seramiğin, gri seramiğin yoğunluğunun artmasına bağlı olarak nispeten azaldığı söylenebilir²²⁹. Körfezin iç kısmında Kocabaş Tepe'de ise Orta Tunç Çağı I'e oranla yoğunluğu artmıştır²³⁰.

Devetüyü Renginde Astarlı Seramik: Devetüyü renginde astarlı seramik, yukarıda da belirtildiği gibi Liman Tepe²³¹ ve Bağlararası'nda²³² kırmızı astarlı seramikle bitlikte yoğun olarak görülürken, Panaztepe'de ise kırmızı astarlı seramik gibi gri seramiğe oranla daha az kullanılmıştır²³³. Kocabaş

²²⁴ Günel 1999a, 24-25.

²²⁵ Erkanal 1996, 334; 1997, 285, Res.4; 1999, 373, Res.2; 2000, 280-281.

²²⁶ Aykurt 2004, 20-21.

²²⁷ Erkanal-Günel 1995, 269-270; 1997, 237; Günel 1999b, 53.

²²⁸ Erkanal-Karaturgut 2004, 159.

²²⁹ Erkanal 1996, 335; 1997, 285; 1999, 373.

²³⁰ Aykurt 2004, 20.

²³¹ Erkanal-Günel 1995, 269-270; 1997, 237; Günel 1999b, 53.

²³² Erkanal-Karaturgut 2004, 159.

²³³ Erkanal 1996, 335; 1997, 285; 1999, 373.

Tepe'de ise devetüyü renginde seramiğin ezici yoğunluğunun devam ettiği belirlenmiştir²³⁴.

Gri Seramik: İzmir bölgesine genel olarak bakıldığında Orta Tunç Çağı II'de gri seramik artış göstermiştir. Bu artış özellikle Liman Tepe'de çok belirgindir. Bu yerleşimde grinin koyu tonlarında astarlı ve perdahlı olanları, açık renkte olanlara göre daha yoğundur²³⁵. Bağlararası'nda ise gri seramiğin Liman Tepe'ye oranla daha az olduğu ve grinin açık tonlarının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Körfez'in iç kısımlarında ise Kocabaş Tepe'de, Liman Tepe'de olduğu gibi gri seramiğin oranında bir artış olmuştur. Bununla birlikte grinin farklı tonlarında astarlı ve perdahlı olan bu örneklerin yoğunluğu diğer seramik gruplarına göre daha azdır²³⁶.

İzmir'in kuzeyinde ise bölgenin diğer alanlarından farklı olarak, gri seramiğin esas tabaka malını oluşturduğu görülmektedir. Bu bölge gri seramiğinin İzmir'in diğer bölgelerine göre çok çeşitlilik gösterdiği belirlenmiştir²³⁷. Bu dönemde bölgenin genelinde gri seramiğin büyük bir bölümü üzerine yiv ve oluk bezeme uygulanmıştır.

Altın Mikalı Astarlı Seramik: Altın mikalı astarlı seramiğin kullanımı Orta Tunç Çağı II'de devam etmiştir. Bağlararası ve Kocabaş Tepe'nin²³⁸ Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenen tabaklarında bu grup seramiğe ait çok az örnek ele geçmiştir. Bölgenin kuzeyinde yer alan yerleşimlerde ise bu dönem tabakalarında henüz altın mikalı astarlı seramik ele geçmemiştir.

Gümüş Mikalı Astarlı Seramik: Gümüş mikalı astarlı seramik örnekleri Anadolu'da Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı'nda²³⁹ görülmektedir.

İzmir'de Orta Tunç Çağı II'de görülmeye başlayan gümüş mikalı astarlı seramik örnekleri Kocabaş Tepe'de²⁴⁰ ele geçmiştir. Gri seramik üzerine uygulanan gümüş mikalı astarlı kaplar, dışarıdan bakıldığında metalik bir görünüme sahiptir.

Kap Formları: Orta Tunç Çağı II'de fincan, çanak, çömlek, yonca ve gaga ağızlı testilerin yanında kantharos ve gobletlerin de kap formlarının arasında yerini aldığı görülmüştür.

²³⁴ Aykurt 2004, 27-28.

²³⁵ Erkanal-Günel 1995, 269-270; Günel 1999b, 54; Schachner 1994/95, 105-108.

²³⁶ Aykurt 2004, 23-26.

²³⁷ Erkanal 1999, 374.

²³⁸ Aykurt 2004, 22.

²³⁹ Mellaart-Murray 1995, 103, Map 3.

²⁴⁰ Aykurt 2004, 22, mal no 4.

Fincanlar (Tablo 1): Orta Tunç Çağı II'de A1 tipinde fincanlar devam ederken, A3 ve A4 tipi olmak üzere yeni tipler eklenmiştir.

Tip A1: Orta Tunç çağı I'de görülen A1 tipinde fincanların Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenen örnekleri Panaztepe²⁴¹ ve Liman Tepe'de²⁴² bulunmuştur. Bu fincanlar gri seramikten üretilmiştir.

Tip A3: A3 tipinde fincanlar "s" biçiminde gövdeye sahip olup, düz diplidir. Ağız kenarından yükselen dikey kulpları gövdenin üstüne bağlanmaktadır. Orta Tunç Çağı II'de görülmeye başlayan bu tip fincanlar Geç Tunç Çağı sonuna kadar kullanılmıştır.

İzmir'de Liman Tepe²⁴³, Panaztepe²⁴⁴ ve Kocabaş Tepe'nin²⁴⁵ Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenen tabaklarında ele geçmiştir. Bu merkezlerin içinde özellikle Panaztepe'de yoğunluk gösterdiği belirlenmiştir. Gri seramik grubundan üretilen bu fincanların, Panaztepe ve Kocabaş Tepe'de yapılan kazılarda gümüş mikalı astarlı ve devetüyü renginde astarlı olan örnekleri de ele geçmiştir. Ayrıca Bayraklı'da²⁴⁶ bulunan aynı tip bir fincan gümüş mikalı astara sahiptir.

Çanaklar (Tablo 2-3): Orta Tunç Çağı I'de kullanılan çanak tiplerinin yanında, bu dönemde B11 tipinde çanakların eklendiği tespit edilmiştir.

Tip B1: B1 tipinde çanaklara ait örnekler Orta Tunç Çağı II'de Bağlararası'nda ele geçmiştir. Bağlararası'nda bulunan örneklerin çoğunluğu devetüyünün tonlarında astarlı olup, çok az örneği ise kırmızı astarlıdır.

Tip B2: Panaztepe'nin atölyeler alanının Ia tabakasında Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenen B2 tipinde çanaklar bulunmuştur. Söz konusu çanaklarda devetüyünün tonlarında hamur ve astar görülmektedir²⁴⁷.

Tip B3: B3 tipi çanakların bölgede Orta Tunç Çağı II'de de kullanılmaya devam edilmiştir. Bu çanakların bu dönem örnekleri Kocabaş Tepe, Liman Tepe ve Bağlararası'nda ele geçmiştir. Kocabaş Tepe'nin 2. mimari tabakasında bulunan bu çanaklar devetüyünün tonlarında seramik mal

²⁴¹ Erkanal 1999, 373; Aykurt 1999, 38, Tip F1a1 Lev.1:3.

²⁴² Aykurt 1999, 60.

²⁴³ Günel 1999b, 54, Abb.15:26-27.

²⁴⁴ Erkanal 1999, 373; Aykurt 1999, 39, Lev.4, tip F'Va1.

²⁴⁵ Aykurt 2004, 99, Fincan Tip 1, Lev.37:a-b.

²⁴⁶ Bayraklı örneğinin bulunduğu tabaka belirtilmediği için, Orta Tunç Çağı'nın hangi safhasına ait olduğu bilinmemektedir.

²⁴⁷ Günel 1999a, 239-241, 259, Lev.11:2-5, 12:1-4, 26:2.

gruplarından üretilmiştir²⁴⁸. Liman Tepe ve Bağlararası'nda bulunan örnekleri ise devetüyü ve kırmızı astarlıdır.

Tip B4: B4 tipi çanakların Kocabaş Tepe'de ele geçen örneklerinin Orta Tunç Çağı I'e göre iki katı oranında artış gösterdiği tespit edilmiştir. Bu çanakların yine devetüyü tonlarında olduğu belirlenmiştir²⁴⁹.

Tip B5: Panaztepe'de de çok sayıda bu tip çanaklara rastlanmıştır. Akropolün IIb ve atölye alanının Ia tabakasında, mezarlık alanında ve liman kentte ele geçen bu çanaklar gri seramik, devetüyünün tonlarında, kırmızı astarlıdır. Bu kapların büyük bir bölümünde ise perdah tespit edilmiştir²⁵⁰.

Tip B6: B6 tipinde çanaklar Orta Tunç Çağı II'de bölgede Panaztepe, Liman Tepe ve Kocabaş Tepe'den bilinmektedir. Liman Tepe²⁵¹ ve Panaztepe²⁵² kazılarında akropolün IIb tabakasında ve bulunan benzer çanaklar, devetüyünün tonlarında ve kırmızı astarlıdır. Kocabaş Tepe'de ise Orta Tunç Çağı I'de görülen örneklerin devam ettiği tespit edilmiştir²⁵³.

Tip B7: B7 tipi çanakların Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenen örnekleri Bağlararası'nda ele geçmiştir. Söz konusu çanaklar kırmızı ve devetüyünün tonlarında astarlıdır.

Tip B8: B8 tipi çanaklar Orta Tunç Çağı II'de de kullanılmıştır. Bu dönemde Liman Tepe'de Orta Tunç Çağı I'de görülen örneklerin yanında gri seramik grubundan, Kocabaş Tepe'de ise gümüş mikalı astarlı örnekleri ele geçmiştir²⁵⁴. Panaztepe'de de söz konusu çanaklar, çoğunluğu akropolün IIb tabakasında olmak üzere, atölyenin Ia tabakasında ve mezarlık alanında ele geçmiştir. Bu çanakların çoğunluğu kahverengi, pembe, kırmızı, gri, devetüyünün tonlarında astarlıdır²⁵⁵. Bağlararası'nın da aynı tip çanakların kırmızı astarlı örnekleri bulunmuştur²⁵⁶.

Tip B9: Orta Tunç Çağı II'de de kullanılmaya devam eden bu çanakların Orta Tunç Çağı I'e oranla sayısal olarak arttığı görülmüştür. Bu dö-

²⁴⁸ Aykurt 2004, 46, Çanak Tip 6a, Lev.6:a-c.

²⁴⁹ Aykurt 2004, 42, Çanak Tip 5a, Lev.5:a-c.

²⁵⁰ Günel 1999a, 268, 270-271, Lev.31:1-2, 32:2,4, 33:2.

²⁵¹ Aykurt Fig.7 (baskıda).

²⁵² Günel 1999a, 271, Lev.32:5, 33:1.

²⁵³ Aykurt 2004, 90-91, 95, Çanak Tip 21a, 22a, Lev.31, 34.

²⁵⁴ Aykurt 2004, 79-80, Çanak Tip 19c, Lev.25-29.

²⁵⁵ Günel 1999a, 275-280, 283, 284, 287, 288, 292-295, 297-298, 306, 308, 310-311, 314-318, Lev.36:1-6, 37:3, 38:1-3, 39:1-5, 41:5, 42:2, 44:2, 45:2, 47:2, 48:3-6, 49:1-2,4, 51:3-5, 52:1, 58:1-2, 59:3, 60:6, 61:1-3, 62:1, 64:2, 65:1-5, 66:1,3-5, 68:2.

²⁵⁶ Erkanal-Karaturgut 2004, 159.

neme ait örnekleri Liman Tepe²⁵⁷, Bağlararası ve Kocabaş Tepe²⁵⁸ kırmızı, gri ve devetüyünün tonlarında astarlı olanları ele geçmiştir. Kocabaş Tepe'de bunların yanında gümüş mikalı ve krem renginde astarlı örnekleri de bulunmuştur²⁵⁹. Panaztepe'de yapılan kazılarda ise akropolün IIb tabakasında ve atölyeler alanının Ia tabakasında bu tip çanaklar bilinmektedir. Bu çanaklar devetüyünün ve grinin tonlarında ve kırmızı astarlıdır²⁶⁰.

Tip B10: B10 tipi çanakların Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenen örnekleri Panaztepe'de ve Liman Tepe'de ele geçmiştir. Panaztepe'de akropolün IIb tabakasında ve atölyenin Ia tabakasında devetüyünün tonlarında ve açık kırmızı (pembe) astarlıdır²⁶¹. Liman Tepe'de bulunan örnekleri ise gri seramik grubunda yer almaktadır²⁶².

Tip B11: Halka dipli, konik gövdesi üstte belirgin dönüş yaparak, ağza doğru s yapmakta, ağız dışı çekik, ağız kenarı ise dışı kalınlaştırılmıştır. Bu çanaklar Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı II'de ortaya çıkmıştır²⁶³. Orta Tunç Çağı'nın devamında Geç Tunç Çağı'nda ise bu tip çanakların popülaritesinin arttığı görülmüştür²⁶⁴. Batı Anadolu dışında Anadolu'nun iç kısımlarında da Hitit Devri²⁶⁵ yerleşimlerinde B11 tipinde çanaklara ait örnekler ele geçmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere ilk örnekleri Orta Tunç Çağı II'de görülen bu çanakların Panaztepe'nin liman kentinde gri seramik grubuna ait örnek-

²⁵⁷ Erkanal-Günel 1995, 270; Schachner 1994/95, 108, Abb.18:2.

²⁵⁸ Aykurt 2004, 91, 95-96, Çanak Tip 21b, 22b, Lev.32-33, Lev.35-36.

²⁵⁹ Aykurt 2004, 91.

²⁶⁰ Günel 1999a, 295, 307-309, 311, 316, 319, 419-420, Lev.49:3, 58:3-5, 59:1-2, 60:2, 61:4, 66:2, 69:2, 141:2, 4, 142:1-2.

²⁶¹ Günel 1999a, 306, Lev.57:4-5.

²⁶² Schachner 1994/95 107-108, Abb.18:1.

²⁶³ Bu çanakların Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Beycesultan (Lloyd-Mellaart 1956, 132, Fig.4:2; 1965, 122, Fig.P.25:17) ve Troya'da (Blegen vd. 1953, Fig.427:2,3, 440:17,19) ele geçmiştir. Beycesultan'ın IV. tabakasında devetüyü renginde hamurlu, kırmızı veya kahverengi astarlıdır.

²⁶⁴ B11 tipi çanakların Geç Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri Beycesultan I. tabakada bulunmuştur. Bu örnekler devetüyü renginde hamurlu ve kırmızı renkte astarlıdır (Mellaart-Murray 1995, 64, Fig.P.47:5).

²⁶⁵ Anadolu'nun iç kısımlarında B11 tipi çanakların Hitit Devri'nin farklı safhalarına verilen örnekleri geçmiştir. Bu safhalardan Eski Hitit Devri'ne tarihlenen örneği İnandıktepe'den bilinmektedir. Bu yerleşiminde yapılan kazılarda mutfak kısmında bunan örneği kırmızı astarlıdır (Özgüç 1988, 9, Şek.5). Hitit İmparatorluk Devri'ne tarihlenen örnekler Porsuk'ta bulunmuştur. Porsuk'un V. tabakasında ele geçen bu tip çanaklar portakal rengindedir (Dupré 1983, 47, Pl.16:95). Bununla birlikte Polatlı'da ele geçen ve Hitit Devri'ne tarihlenen örnekleri ise pembe hamura ve yüzeye sahip olup, perdahlanmıştır (Lloyd-Gökçe 1951, 50-51, Fig.12:22).

leri²⁶⁶ ve Kocabaş Tepe'de ise gri ve devetüyünün tonlarında astarlı seramik grubuna ait örnekleri bulunmuştur²⁶⁷. Bu örneklerin bir kısmının gövdesinin üst bölümünün yivlerle bezemeli olduğu görülmüştür.

Bu yerleşimler dışında Larisa'da yapılan kazılarda ise bu tip çanakların kırmızı astarlı ve yivli örnekleri ele geçmiştir²⁶⁸. Söz konusu örneklerin bulunduğu tabaka ile ilgili detaylı bilgi verilmemiştir.

Tip B12: B12 tipi çanaklar İzmir'de Orta Tunç Çağı II'de de görülmektedir. Bu döneme ait örnekler Liman Tepe, Panaztepe ve Kocabaş Tepe'den bilinmektedir. Panaztepe'de akropolün IIb tabakasında ve liman kentte devetüyü, kahverengi ve gri hamurlu; devetüyü, kırmızı ve gri astarlı örnekleri bulunmuştur²⁶⁹. Liman Tepe²⁷⁰ ve Kocabaş Tepe'de²⁷¹ ise bu çanakların gri seramik grubunda yer aldıkları görülmüştür.

Tip B13: Bu tip çanakların Orta Tunç Çağı II'de bölgede yaygın olarak kullanıldığı saptanmıştır. Liman Tepe²⁷², Panaztepe²⁷³ ve Kocabaş Tepe'de²⁷⁴ gri seramik grubundan üretilmiştir.

Tip B14: B14 tipi çanaklar bölgede Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenen örnekleri Panaztepe, Kocabaş Tepe ve Liman Tepe'de bulunmuştur. Panaztepe'de yapılan kazılarda da bu tip çanaklar ele geçmiştir. Panaztepe'de akropolün IIb evresinde ve liman kentte bulunan örnekleri devetüyünün tonlarında ve gri astarlıdır²⁷⁵. Liman Tepe'de ise bu tip çanakların kırmızı ve gri seramik grubunda yer alan örnekleri tespit edilmiştir²⁷⁶. Kocabaş Tepe'de Orta Tunç Çağı I'e göre azaldığı belirlenen bu tip çanakların, devetüyünün tonlarında ve kırmızı astarlı oldukları görülmüştür²⁷⁷.

Çömlekler (Tablo 4): Orta Tunç Çağı I'de görülen çömlekler Orta Tunç Çağı II'de de kullanılmaya devam etmiştir.

²⁶⁶ Aykurt 1999, 41, Lev.142-3.

²⁶⁷ Aykurt 2004, 61-63, Çanak Tip 12b, 13b.

²⁶⁸ Bayne 2000, 89, 273, Fig.22:11.

²⁶⁹ Günel 1999a, 422, Lev.144:3; Aykurt 1999, 42, K'IXb1, Lev.18:1.

²⁷⁰ Schachner 1994/95, 106, Abb.17:6-6.

²⁷¹ Aykurt 2004, 59-60, Çanak Tip 11, Lev.13.

²⁷² Schachner 1994/95, 107, Abb.17:1; Aykurt 1999, 60.

²⁷³ Aykurt 1999, 45, Tip. KIV1, Lev.26.

²⁷⁴ Aykurt 2004, 62, Çanak tip 13a.

²⁷⁵ Günel 1999a, 329, 421, Lev.77:5, 143.1-2; Aykurt 1999, Lev.29, 46.

²⁷⁶ Schachner 1994/95, 107, Abb.17:4.

²⁷⁷ Aykurt 2004, 67, Çanak Tip 15, Lev.16-c-e, 17:a-b.

Tip C1: C1 tipi çömleklerin Orta Tunç Çağı II tarihlenen örnekleri Liman Tepe'de ele geçmiştir²⁷⁸. Bu çömleklerin Orta Tunç Çağı I'de olduğu gibi kaba mutfak kabı olarak üretildikleri tespit edilmiştir.

Tip C2: C2 tipinde çömlekler aynı anlayışla bu dönemde de kullanılmıştır.

Tip C3: Bu tip çömlekler Orta Tunç Çağı II'de de görülmektedir. Kocabaş Tepe'de ise devetüyünün tonlarında olan örneklerinin devam ettiği belirlenmiştir²⁷⁹. Liman Tepe²⁸⁰, Panaztepe²⁸¹ ve Bağlararası'nda ise kırmızı ve devetüyünün tonlarında astarlı örnekleri bulunmuştur.

Tip C4: Orta Tunç Çağı II'de de kullanılmaya devam eden bu çömlekler Panaztepe ve Liman Tepe'den bilinmektedir. Panaztepe'de akropolün IIb tabakasında ve atölye alanının Ia tabakasında bu tip çömleklere ait parçalar ele geçmiştir. Devetüyünün tonlarında, kırmızı ve gri seramik gruplarında yer alan bu parçaların bazılarında perdah tespit edilmiştir²⁸². Liman Tepe'de bu tip çömleklerin kaba mutfak kabı, devetüyünün tonlarında ve kırmızı astarlı örnekleri²⁸³, Bağlararası'nda ise sadece kaba mutfak kabından yapılmış örnekleri bulunmuştur.

Tip C5: C5 tipi çömleklere ait örnekler Liman Tepe, Kocabaş Tepe ve Çeşme Bağlararası'nda ele geçmiştir. Bu çömleklerin Liman Tepe²⁸⁴ ve Bağlararası'nda²⁸⁵ kırmızı ve devetüyü tonlarında astarlı, Kocabaş Tepe'de ise devetüyünün tonlarında oldukları tespit edilmiştir²⁸⁶. Bu merkezlerden Bağlararası'nda bulunanlarının bazılarının gövdelerinin üzerinde veya boyun kısımlarında kabartma olarak yapılmış insan yüzlerinin olduğu görülmüştür.

Tip C6: Orta Tunç Çağı II'de de görülen C6 tipinde çömleklerin, Orta Tunç Çağı I'e göre daha yoğun olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Bu dönemde Liman Tepe, Kocabaş Tepe ve Bağlararası'nda yapılan kazılarda bu tip çömleklere ait örnekler ele geçmiştir. Liman Tepe²⁸⁷ ve Kocabaş Te-

²⁷⁸ Aykurt (baskıda).

²⁷⁹ Aykurt 2004, 132, Çömlek Tip 11a.

²⁸⁰ Aykurt 2004, 138; Günel 1999b, 52, Abb.13:14.

²⁸¹ Bakınız dipnot 53.

²⁸² Günel 1999a, 352, 356-357, Lev. 95:1-2, 97:6,8.

²⁸³ Erkanal-Günel 1995, 270.

²⁸⁴ Erkanal-Artzy 2002, 379.

²⁸⁵ Erkanal-Karaturgut 2004, 159-160.

²⁸⁶ Aykurt 2004, 134, 135, Çömlek tip 11e, 11g.

²⁸⁷ Aykurt Fig.7 (baskıda).

pe'de²⁸⁸ örneklerinin Orta Tunç Çağı I'deki anlayışla üretildikleri tespit edilmiştir. Bağlararası'nda ise kırmızı ve devetüyünün tonlarında astarlı örnekleri bulunmuştur²⁸⁹.

Yonca Ağızlı Testiler (Tablo 5): Yonca ağızlı testilerin D2 tipi bu dönemde de kullanılmakla birlikte, D1 tipine ait henüz örnek bulunmaktadır.

Tip D2: D2 tipinde yonca ağızlı testiler Orta Tunç Çağı II'de de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu dönemde Bağlararası'nda devetüyünün tonlarında astarlı²⁹⁰, Liman Tepe'de ise kırmızı ve devetüyünün tonlarında astarlı²⁹¹ bu tip testilere ait birçok örnek ele geçmiştir. Bununla birlikte Panaztepe'de akropolün IIb tabakasında ve liman kentte D2 tipinde testilere ait çok sayıda örnek bulunmuştur²⁹².

Gaga Ağızlı Testiler (Tablo 6): Orta Tunç Çağı II yerleşimlerde ele geçen gaga ağızlı testiler iki tip oluşturdukları görülmüştür.

Tip E2: Kesik gaga ağızlı testiler E2 tipini oluşturmaktadır. Anadolu'da Erken Tunç Çağı II'de ortaya çıkan²⁹³ kesik gaga ağızlı testiler, İzmir'de Orta Tunç Çağı yerleşimlerinden Panaztepe'den bilinmektedir. Panaztepe'de atölyeler alanında bu tip testilere ait iki örnek bulunmuştur. Keskin karınlı olan bu testilerden biri, uzun boyunlu ve keskin karınlı, diğeri ise kısa boyunludur. Bu testiler kırmızımsı sarı renkte astarlıdır²⁹⁴. Kocabaş Tepe'de ise devetüyü seramik grubunda yer almaktadır²⁹⁵.

Tip E3: Dik ve sivri gaga ağızlı testiler, testilerin ikinci tipini oluşturmaktadır. Uzun boyuna sahip bu testilere ait parçalar Liman Tepe ve Panaztepe'de ele geçmiştir. Panaztepe'de atölyeler alanında Ia tabakasında bulunan örnek sarımsı kahverengi renkte astarlıdır²⁹⁶. Liman Tepe'de ise bu tip testilerin kırmızı astarlı seramik grubunda yer aldıkları görülmüştür²⁹⁷.

²⁸⁸ Aykurt 2004, 135-136, Çömlek tip 11h-j.

²⁸⁹ Erkanal-Karaturgut 2004, 159-160.

²⁹⁰ Erkanal-Karaturgut 2004, 159-160, Şahoğlu 2007, 315, Fig. 14.

²⁹¹ Günel 1999b, 70, Abb.14:17.

²⁹² Günel 1999a, 367, Lev.106; Erkanal 1999, 373; 2000, 280.

²⁹³ Özkan-Erkanal 2009, 19, Res.17.

²⁹⁴ Günel 1999a, Lev.105:4-5.

²⁹⁵ Aykurt 2004, 105, Gaga Ağızlı Testi Tip 1a.

²⁹⁶ Günel 1999a, 366, Lev.105:3.

²⁹⁷ Erkanal 2001, 261; Günel 1999b, 53, 70, Abb.14:18, 15:19.

Kantharoslar (Tablo 7): Kantharos tipi kaplar İzmir'de Orta Tunç Çağı II'de görülmektedir. Batı Ege kökenli olan kantharos tipi kapların benzerleri Kıta Yunanistan'da bilinmektedir. Yunanistan'da bulunan ve "Olgun Minyas Safhasını" karakterize eden bu tip kaplar Orta Hellas I-II dönemlerine tarihlenmektedir²⁹⁸. Batı Anadolu'da Troya dışında, Panaztepe ve Liman Tepe'de kantharoslara ait örnekler ele geçmiştir. Troya'da gri seramik üretimi kantharoslar VI. yerleşmenin erken evrelerinde bulunmuştur²⁹⁹. Liman Tepe'de gri seramik olarak üretilmiştir. Panaztepe'de ise akropolün IIb tabakasında bulunan örnekleri gri seramik içinde yer almaktadır. Ayrıca Panaztepe'de aşağıda da belirtildiği üzere kırmızı Minyas seramik grubundan üretilen örnekleri de ele geçmiştir³⁰⁰.

Gobletler (Tablo 7): Gobletlerde kantharoslar gibi Kıta Yunanistan kökenli bir kap formudur. Yunanistan'da "Olgun Minyas Safhasını" karakterize eden bu kaplar Orta Hellas Dönemi'ne tarihlendirilmiştir³⁰¹. Panaztepe'de akropolün IIb tabakasında³⁰², Bağlararası'nda ve Liman Tepe'de³⁰³ bulunan gobletler gri seramik grubuna aittir. Bununla birlikte Panaztepe'de grinin dışında, aşağıda da belirtildiği üzere sarı Minyas olarak tanımlanan örnekleri de bulunmuştur. Gobletlerin Troya'nın VI'nın erken evrelerinde bilinen örneklerde gri seramik içinde görülmektedir³⁰⁴.

IV.2.2. İthal Seramik: Orta Tunç Çağı II'ye ait ithal seramik örnekleri Liman Tepe ve Çeşme Bağlararası'nda yapılan kazılarda bulunmuştur. Liman Tepe'de Kıta Yunanistan kökenli, Bağlararası'nda ise Girit ve Kiklad

²⁹⁸ Kantharosların Asine'de Orta Hellas Dönemi'nin II. safhasında (Frödin-Persson 1938, 267, 269, Res.185:2, 187:1) ve Orta Hellas Dönemi'ne tarihlenen mezarlarda ele geçmiştir (Dietz 1980, 60, Res. 79:61). Lerna'da bulunan kantharoslar ise Olgun Minyas safhasına verilmektedir (Caskey 1957, Lev.43a) Eutresis'de bu tip kapların gri ve sarı Minyas örnekleri (Zerner 1990, 31, Res.27:30), Drameşi Hyria'da (Mountjoy 1980, 144, Res.4:53), Athena Agorası'nda (Immerwahr 1971, 76, Lev.18:276), Zerelia (Wace-Thompson 1912, 159, Res.103:d) ve Krisa'da (Jannoray-Effenterre 1938, 113, Res.3:1) gri Minyas örnekleri ele geçmiş olup, söz konusu örnekler Orta Hellas Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Bununla birlikte Kiklad Adaları'nda Keos'ta Ayia İrini'de bulunan kantharoslarda Orta Hellas Dönemi'ne verilmektedir (Caskey 1972, 382, Res.8:D92).

²⁹⁹ Blegen vd. 1953, 154, 162, 207, Fig.362:3-5, 365:3, 14, 379:14.

³⁰⁰ Günel 1999a, 65, Lev.145.

³⁰¹ Yunanistan'da Argolis bölgesi grimsi kahverengi hamurlu, mikalı ve perdahlıdır (Aström vd. 1980, 47, Res.8, Lev.17:3). Boeotia (Mountjoy 1980, 144, Res.4:43), Krisa (Jannoray-Effenterre 1938, 113, Res.2) ve Asine'de de (Frödin-Persson 1938, 269-270, Res.188:1) gri Minyas örnekleri ele geçmiştir. Ayrıca Keos'ta Ayia İrini'nin IV. safhasında da gri Minyas örneklerinin yanında, kırmızısı kahverengi astarlı ve perdahlı örnekler bulunmaktadır (Davis 1986, 24, Lev.22:48; Overbeck 1989, 33-34, Lev.39:J-20b).

³⁰² Günel 1999a, 66, Lev.146:3, 147:1.

³⁰³ Günel 1999b, 55, Abb.16:30.

³⁰⁴ Schachner 1994/95, 99, Abb.11.1-2.

kökenli seramik örnekleri ele geçmekle birlikte, Kıta Yunanistan kökenli olanların daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Mat Boyalı Seramik: Liman Tepe'nin Orta Tunç Çağı I tabakasında çok sayıda örnek ile temsil edilen Aegina kökenli mat boyalı seramik örneklerinin, Orta Tunç Çağı II'de sayısal olarak azaldığı belirlenmiştir³⁰⁵.

Minos Seramiği³⁰⁶: Bağlararası'nın Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenen 2. tabakasında çok az miktarda Girit kökenli örnek ele geçmiştir. Söz konusu örnekler çarkta şekillendirilmiş olup çok iyi fırınlanmıştır. Orta nitelikte mika, kalker, taşçık içeren bir hamur yapısına sahiptir. Mat turuncu – sarımsı devetüyü renginde hamurlu, dışta kırmızımsı kahverenginde, koyu kırmızımsı kahverengi-çok koyu gri boya bezemelidir. Küçük boyutta, kapalı ve dikey kulplu bu kaba aittir³⁰⁷. Söz konusu kabın hamur ve yüzey özellikleri bakımından benzeri Troya'da yapılan kazılarda bulunmuştur. Gaga ağızlı testiye ait olan bu kap, Girit ithali olup, Orta Minos IIIA dönemine tarihlendirilmiştir³⁰⁸. Bunların yanı sıra yine Bağlararası'nda bulunan boyunlu bir çömleğin Minos üretimi olduğu ifade edilmiştir (Resim 2)³⁰⁹.

Kiklad Seramiği: Orta Tunç Çağı II'ye ait bir diğer ithal seramik grubunu ise Kiklad kökenli bir örnek oluşturmaktadır. Bağlararası'da yapılan kazılarda ele geçen bir örnek Kiklad kökenli olarak tanımlanmaktadır. Kapalı bir kaba ait olan bu örnek, çarkta yapılmış ve iyi fırınlanmıştır. Orta nitelikteki hamurda, mika, kalker, taşçık ve denizsel katkı görülmektedir. Kırmızımsı kahverengi renkte hamurlu, kahverengi bir öze sahip örneğin dış yüzeyinde kırmızımsı devetüyü - grimsi kahverengi renkte astar üzerine krem renginde boya bezeme ile yapılmış büyük bir spiral yer almaktadır³¹⁰.

³⁰⁵ Günel 2004, 202-206.

³⁰⁶ Batı Anadolu'da İzmir dışında yapılan kazı ve araştırmalarda Minos seramik örnekleri ele geçmiştir. Bu yerleşimler içinde en erken ithal örnekleri Milet'in IV. tabakasında bulunan "Kamares Seramiği" oluşturmaktadır. Bu seramik örnekleri Orta Minos I-II dönemlerine tarihlenmektedir. Ayrıca hafirleri tarafından "Minos Koloni Yerleşimi" olarak adlandırılan Milet'in IVa tabakasının geç safhasında ele geçen %95 oranındaki Minos seramiğide önemlidir. Bu seramik örnekleri Orta Minos III/Geç Minos IA'ya tarihlendirilmiştir (Niemeier-Niemeier 1997, 229-240, von Graeve 1997, 532). Troya'da bir mezar içinde bulunan testi ise Orta Minos IIIA dönemine tarihlenmektedir (Korfmann 1997, 9). Bununla birlikte İasos'ta (Niemeier 1984, 207; Mamigliano 2000, 12; 2001, 15), Kömür Adası (Voigtländer 2004, 302-308, Taf.66-67, 144-152) Knidos'ta (Mellink 1978, 312) ve Tavşanadası'nda (Tül 1986, 722-724) bulunan örnekler de Geç Minos I sonuna kadar uzanan bir zamana tarihlendirilmiştir.

³⁰⁷ Şahoğlu 2007, 316.

³⁰⁸ Korfmann 1997, 9.

³⁰⁹ Şahoğlu 2007, 316, Fig. 7.

³¹⁰ Erkanal-Karaturgut 2004, 160.

Bu kabın gerek malzeme, gerekse bezeme tekniği bakımından en yakın benzeri Keos'tan bilinmektedir³¹¹.

Sarı ve Kırmızı Minyas Seramiği³¹²: H.Schliemann, Orchomenos'ta yapılan kazılarda bulunduğu gri renkli ve perdahlı seramik örneklerini, adı İlyada'da geçen Minyan krallığında kullanılan metal kaplara benzeterek "Minyas seramiği" olarak adlandırmıştır³¹³. Minyas seramiğinin tanımı genel olarak üç özelliğe dayandırılmaktadır. Bunlardan birincisi hamur ve yüzey niteliğidir. Genelde ince nitelikli hamur yapısına sahip Minyas seramik örnekleri çarkta yapılmıştır. Gri ve siyah renklerin dışında sarı, kırmızı, kahverengi, yeşil renklerde de olabilmektedir. Çok iyi fırınlanmış olup yüzeyi perdahlıdır. İkincisi kap formlarıdır. Karakteristik kap formları arasında kantharos, ufak kulplu ve pedestal dipli goblet ya da yiv bezemeli, ağız üzerinden yükselen ilmek kulplu kâse bulunmaktadır. Son bir özellik ise Minyas seramiğinin sabunumsu bir yüzeye sahip olmasıdır. Sabunumsu yüzey, ince bir kilin yüzeye yumuşak bir malzeme ile uygulanması sonucunda elde edilmiştir³¹⁴. O.T.P.K. Dickinson tarafından yapılan çalışmalarda Minyas seramiği dört safha altında ele alınmıştır. Bu safhalar Erken Minyas, Bezeli Minyas, Olgun Minyas ve Geç Minyas seramiği olmak üzeredir. Bu safhalardan Erken Minyas seramiği Erken Hellas Dönemi sonunda, diğer safhalar ise Orta Hellas Dönemi içinde gelişmiştir³¹⁵.

İzmir'de yapılan kazı ve araştırmalarda Minyas seramiğine ait örnekler Panaztepe'de ele geçmiştir. Panaztepe'de akropolün IIb tabakasında bu seramik grubuna ait sarı³¹⁶ ve kırmızı³¹⁷ örnekleri ele geçmiştir. Yerleşimde sarı Minyas seramiğinin kırmızı Minyas seramiğine göre daha fazla olduğu belirtilmiştir. Kap formu olarak sarı Minyas seramiğinde gobletler ve bir

³¹¹ Caskey 1972, 387, Lev.90:F-4.

³¹² Minyas seramiğinin kökeni ve gelişimi hakkındaki araştırmalar devam etmektedir. Bazı bilim adamları gri Minyas seramiğinin kökenini Kıta Yunanistan olarak gösterirken (Caskey 1960, 299-303; Popham-Sackett 1968, 6-II; Rutter 1983, 343-349; Wace-Thompson 1912, 252; Childe 1915, 200-204), bazı bilim adamları ise Anadolu'lu olduğunu ileri sürmektedir (Mellaart 1958, 15-21; 1960, 150-154; Lacy 1971, 149; Driehaus 1957, 93; Schachermeyer 1962, 346-347; Heuck 1990, 17; French 1973, 51-52; Howell 1966, 99; Blegen vd. 1953, 15). Ayrıca Minyas seramiğini Makedonya'ya bağlayan bir görüş daha karşımıza çıkmaktadır (Mellaart 1960, 153-154). Ayrıntılı bilgi için bakınız Aykurt 1999.

³¹³ Schliemann 1881, 139; Dawkins-Droop 1910/11, 16; Forsdyke 1914, 128; Childe 1915, 6-7; Blegen 1921, 15; Heuck 1990, 9; Rutter 1983, 327; Schachner 1994, 216; 1994/95, 91.

³¹⁴ Forsdyke 1914, 129-136.

³¹⁵ Dickinson 1977, 19-24.

³¹⁶ Günel 1999a, 39, 76, 426-427, 429, 431, Lev.147:1, 148:2, 150:1-2, 151:1.

³¹⁷ Günel 1999a, 39, 76, 424, 431, Lev. 145:3, 151:4.

amphora, kırmızı Minyas seramiğinde ise kantharos ve kapalı bir kapalı kaba ait parça tespit edilmiştir.

IV. 3. Orta Tunç Çağı III Seramiği

Orta Tunç Çağı III'de Liman Tepe, Çeşme Bağlararası, Panaztepe, Larisa, Bayraklı ve Kocabaş Tepe'de iskan devam ederken, iç kısımlarda Torbalı yakınlarında bulunan Bademgediği de³¹⁸ yerleşim alanı olarak kullanılmıştır.

Bu yerleşimlerden Liman Tepe'nin Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen III1/2 tabakasında bir kuyu, mimari bütünlük vermeyen duvar parçaları ile geniş bir alana yayılan taş döşeme açığa çıkarılmıştır³¹⁹. Bağlararası'nda 1. tabakasında ise kısmen korunmuş duvar kalıntıları ve çöp çukurları içinde bu döneme ait seramik örnekleri ele geçmiştir. Panaztepe'de yapılan kazılarda ise liman kentinin IV1 tabakası, akropolün ise IIa tabakası Orta Tunç Çağı III'e verilmektedir. Bu alanlardan liman kentte belirli bir mimari bütünlük vermeyen duvar ve döşeme parçaları³²⁰, akropolde ise dağılmış duvar kalıntıları açığa çıkarılmıştır³²¹. Kocabaş Tepe'nin 1. mimari tabakası da maalesef bu dönem mimarisi hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Bu yerleşimde de söz konusu dönem buluntuları, bir çömlek mezar ile çöp çukurundan ele geçmiştir³²². Bademgediği'nde yapılan kazılarda ise, VI. tabaka yerleşmesini çevreleyen sur duvarının bir bölümü açığa çıkarılmıştır³²³.

Söz konusu yerleşimlerde yapılan kazılarda yerli seramik örnekleri ile birlikte ithal seramik örnekleri ele geçmiştir. İthal seramik örneklerinin Orta Tunç Çağı III'de gerek çeşit, gerekse sayıca arttığı görülmektedir.

IV.3.1. Yerli Seramik: İzmir'de Orta Tunç Çağı III tarihlenen yerleşimlerde ele geçen yerli seramik örnekleri genel olarak değerlendirildiğinde, seramiğin yüzeyine uygulanan astarın bu dönemde ince olduğu ve astar renklerin açıldığı tespit edilmiştir. Renklerde görülen bu değişim astarın incelmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

³¹⁸ Meriç 2003, 79.

³¹⁹ Erkanal-Günel 1995, 266; 1997, 234-235, Res. 1-2; Günel 1999b, 48.

³²⁰ Erkanal 1996, 33-334.

³²¹ Günel 1999a, 24.

³²² Aykurt 2004, 19.

³²³ Meriç 2003, 84.

Malzeme ve seramik grupları bakımından ise bölge içindeki farklılığın Orta Tunç Çağı III'de de devam ettiği görülmektedir.

Seramik Grupları: Bölgede Orta Tunç Çağı II'de görülen seramik mal grupları bu dönemde de varlığını sürdürmekle birlikte yoğunluklarında değişimler olmuştur.

Kırmızı Astarlı Seramik: Kırmızı astarlı seramik Orta Tunç Çağı III'de de varlığını devam ettirmekle birlikte, seramik üzerine kırmızının daha açık tonlarının uygulanmıştır. Bu seramik grubunun yoğunluğunun da bölge içinde değişikliğe uğradığı görülmüştür. İzmir'in kuzeyinde ve körfezin iç kısımlarında ise Orta Tunç Çağı II'ye oranla azaldığı görülmüştür³²⁴. İzmir'in güneyinde de azalmasına rağmen, diğer bölgelere oranla bu seramik grubunun daha yoğun olarak kullanıldığı söylenebilir³²⁵.

Devetüyü Renginde Astarlı Seramik: Devetüyü renginde astarlı seramik te Orta Tunç Çağı III'de varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde Liman Tepe'de devetüyü renkte astarlı seramiğin renginin açıldığı ve yoğunluğunun arttığı belirlenmiştir³²⁶. Bağlararası'nda³²⁷ ve Kocabaş Tepe'de³²⁸ yoğunluğu devam ederken, Panaztepe'de de Orta Tunç Çağı II'ye oranla sayısal olarak arttığı görülmüştür³²⁹.

Gri Seramik: Gri seramik grubu da bölgede daha farklı bir dağılım sergilemektedir. Güneyde Liman Tepe'de Orta Tunç Çağı II'de çoğalan bu seramiğin, Orta Tunç Çağı III'de tekrardan azaldığı belirlenmiş, ama bu oranın Orta Tunç Çağı I'den daha fazla olduğu söylenebilir³³⁰. Bağlararası'nda Orta Tunç Çağı II'de olduğu gibi gri seramiğe ait az örnek ele geçmiştir³³¹. Kuzeyde Panaztepe'de ise esas tabaka malını gri seramik oluşturmaktadır³³². Körfezin iç kısımlarında da daha farklı bir durumla karşılaşmaktadır. Kocabaş Tepe'de Orta Tunç Çağı II'de belirgin bir oran oluşturan gri seramiğin oranında, bu dönemde tekrardan bir azalma olmuş-

³²⁴ Bakınız dip not 53.

³²⁵ Erkanal-Günel 1995, 270; Günel 1999b, 58; Erkanal-Karaturgüt 2004, 154.

³²⁶ Erkanal-Günel 1995, 270; 1997, 235; Günel 1999b, 58.

³²⁷ Erkanal-Karaturgüt 2004, 154.

³²⁸ Aykurt 2004, 27-28.

³²⁹ Bakınız dip not 53.

³³⁰ Erkanal-Günel 1997, 235; Günel 1999b, 58.

³³¹ Erkanal-Karaturgüt 2004, 154.

³³² Erkanal 1996, 335; 1997, 285; 1999, 373; Aykurt 2008, 17-18.

tur³³³. Orta Tunç Çağı'nın bu döneminde yerleşme gören Bademgediği'nde ise gri seramiğin belirgin bir oran oluşturduğu ifade edilmektedir³³⁴.

Krem Renkte Astarlı Seramik: Krem astarlı seramik örneklerine Kocabaş Tepe'de, Liman Tepe ve Bademgediği'nde rastlanılmıştır. Kocabaş Tepe kaba nitelikli örneklerinin devam ettiği, orta nitelikli olanların ise yok olduğu tespit edilmiştir³³⁵. Bademgediği³³⁶ ve Liman Tepe'de³³⁷ ise ince ve orta nitelikli örnekleri ele geçmiştir.

Altın Mikalı Astarlı Seramik: Bademgediği³³⁸ ve Kocabaş Tepe'nin³³⁹ Orta Tunç Çağı III'ye tarihlenen tabaklarında bu grup seramiğe ait çok az örnek ele geçmiştir. Bölgenin diğer kısımlarında yer alan yerleşimlerin bu dönem tabakalarında ise altın mikalı astarlı seramik ele geçmemiştir.

Gümüş Mikalı Astarlı Seramik: Gümüş mikalı astarlı seramiğin Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen örnekleri Panaztepe'den bilinmektedir³⁴⁰.

Kap Formları: Orta Tunç Çağı III'de ana kap formlarında değişme olmamıştır.

Fincanlar (Tablo 1): Bu dönemde A3 tipi fincanların yanında A4 tipinde fincanlar kullanılmaya başlanmıştır.

Tip A3: Orta Tunç Çağı III'de A3 tipinde fincanlar Liman Tepe³⁴¹ ve Panaztepe'de³⁴² ele geçmiştir. Söz konusu örneklerin büyük bir kısmının gri seramik grubunda üretildiği tespit edilmiştir. Gri seramiğin yanında daha az miktarda da devetüyünden yapılmış örnekleri de bulunmuştur.

Tip A4: Orta Tunç Çağı III'de ortaya çıkan A4 tipinde fincanlar basık armut biçiminde gövdeli olup, hafif dışa çekik, basit ağız kenarlıdır. Dikey şerit biçimindeki ağız kenarından yükselerek omzun altına bağlanmaktadır. Bu tip fincanlar Bağlararası ve Bademgediği'nde ele geçmiştir. Bademge-

³³³ Aykurt 2004, 23-26.

³³⁴ Meriç 2003, 91.

³³⁵ Aykurt 2004, 21-22.

³³⁶ Meriç 2003, 91.

³³⁷ Erkanal-Günel 1995, 270.

³³⁸ Meriç 2003, 91.

³³⁹ Aykurt 2004, 22.

³⁴⁰ Bakınız dip not 53.

³⁴¹ Erkanal-Günel 1997, 235.

³⁴² Aykurt 1999, 39, Tip. F'Val.

diği örnekleri gri seramik ve altın mikalı astarlı³⁴³; Bağlararası örnekleri ise devetüyünün tonlarında astarlıdır.

Çanaklar (Tablo 2-3): Orta Tunç Çağı II'de görülen çanak tipleri Orta Tunç Çağı III'de de devam etmekle birlikte yoğunluklarında değişimler olmuştur.

Tip B1: B1 tipinde çanaklara ait örnekler Orta Tunç Çağı II'de Bağlararası ve Kocabaş Tepe'de ele geçmiştir. Bu dönemde Bağlararası'nda bu tip çanakların azaldığı tespit edilmiştir. Bulunan az sayıdaki örnek ise devetüyünün tonlarında astarlıdır. Kocabaş Tepe'de Orta Tunç Çağı I'de görülen, ancak Orta Tunç Çağı II'de örnekleri bulunmayan B1 tipi çanakların Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen örnekleri de ele geçmiştir. Devetüyünün tonlarında olan bu örneklerin Orta Tunç Çağı I'e oranla sayısının azaldığı belirlenmiştir³⁴⁴.

Tip B2: Bu tip çanakların Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen örnekleri Kocabaş Tepe³⁴⁵ ve Bağlararası'nda bulunan devetüyünün tonlarındaki örneklerinden tanınmaktadır.

Tip B3: Panaztepe ve Kocabaş Tepe'de bu tip çanaklara ait örnekler ele geçmiştir. Panaztepe'de akropolde IIa tabakasında yapılan kazılarda bulunan bu çanak sarımsı renkte astarlı olup, perdahlıdır³⁴⁶. Kocabaş Tepe'de ise devetüyünün tonlarında olan bu tip çanakların sayısal olarak azaldığı belirlenmiştir³⁴⁷.

Tip B4: B4 tipi çanakların Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen örnekleri Bağlararası ve Panaztepe'de bulunmuştur. Bağlararası'nda çöp çukurlarında bu tip çanakların devetüyü renginde astarlı örnekleri ele geçmiştir. Panaztepe'de akropolün IIa tabakasında devetüyünün tonlarında astara sahiptir. Bu çanakların bazılarında perdah tespit edilmiştir³⁴⁸.

Tip B6: Bu tip çanakların Orta Tunç Çağı III'e tarihlenenleri Kocabaş Tepe'de ele geçmiştir. Kocabaş Tepe örneklerinin azalmaya başladığı, ancak aynı anlayışla devam ettiği belirlenmiştir³⁴⁹.

³⁴³ Meriç 2003, 96, no:54, 63.

³⁴⁴ Aykurt 2004, 48, Çanak Tip 7.

³⁴⁵ Aykurt 2004, 50, Çanak Tip 8a.

³⁴⁶ Günel 1999a, 256, Lev.24:2.

³⁴⁷ Aykurt 2004, 46, Çanak Tip 6a.

³⁴⁸ Günel 1999a, 231, Lev.6:1.

³⁴⁹ Aykurt 2004, 95, Çanak Tip 22a.

Tip B7: Bu döneme tarihlenen B7 tipi çanaklar ise Kocabaş Tepe ve Panaztepe'den bilinmektedir. Kocabaş Tepe'de Orta Tunç Çağı I'de kullanılan, ama Orta Tunç Çağı II'de örneği ele geçmeyen, Orta Tunç Çağı III'de tekrardan görülen bu çanaklar yine devetüyünün tonlarındadır³⁵⁰. Panaztepe'de ise liman kentte gri, kırmızı ve devetüyü seramik grubunda yer alan örnekleri ele geçmiştir³⁵¹.

Tip B8: Orta Tunç Çağı III'de Bağlararası'da bu çanakların kırmızı astarlı örnekleri kullanılmaya devam ederken, Kocabaş Tepe'de bu dönemde gümüş mikalı astarlı örnekleri ortadan kalkmıştır³⁵². Panaztepe'de de Orta Tunç Çağı II'de görülen örnekler arasında gri ve kırmızı astarlı olanlarında artış gözlenmiştir³⁵³. Bademgediği'nde ise sadece kırmızı astarlı örnekleri bulunmuştur³⁵⁴. Liman Tepe'de de bu tip çanaklara ait parçalar bilinmektedir³⁵⁵.

Tip B9: Bağlararası, Panaztepe, Kocabaş Tepe, Bademgediği ve Liman Tepe'de yapılan kazılarda B9 tipinde çanakların Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen örnekleri ele geçmiştir. Bu çanakların Bağlararası'nda kırmızı ve devetüyü renginde astarlı³⁵⁶, Panaztepe'de akropolün IIa tabakasında gri seramik grubunda yer alan³⁵⁷, Kocabaş Tepe'de kırmızı, krem ve devetüyü renginde astarlı³⁵⁸, Bademgediği'nde ise sadece kırmızı astarlı³⁵⁹ oldukları görülmüştür. Liman Tepe'de de devetüyü grubunda yer alan örnekleri bulunmuştur³⁶⁰.

Tip B10: B10 tipi çanaklar ise Bademgediği, Liman Tepe ve Panaztepe'den bilinmektedir. Bademgediği örnekleri gri seramik grubunda³⁶¹, Liman Tepe'de devetüyünün tonlarında seramik grubunda³⁶² yer almaktadır. Panaztepe'de yapılan kazılarda Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen akropo-

³⁵⁰ Aykurt 2004, 54, Çanak Tip 9a.

³⁵¹ Bakınız dip not 53.

³⁵² Aykurt 2004, 79-80, Çana Tip 19c.

³⁵³ Bakınız dip not 53.

³⁵⁴ Meriç 2003, 91, 96, no:60-61.

³⁵⁵ Erkanal-Günel 1995, 270; Erkanal vd. 2003, 426.

³⁵⁶ Erkanal-Karaturgut 2004, 154.

³⁵⁷ Günel 1999a, 419, Lev.141:1, 3.

³⁵⁸ Aykurt 2004, 91, 95-96, Çanak Tip 21b, 22b.

³⁵⁹ Meriç 2003, 91, 96, no:59.

³⁶⁰ Erkanal-Günel 1995, 270; Erkanal vd. 2003, 426.

³⁶¹ Meriç 2003, 91, 96, no:57.

³⁶² Erkanal-Günel 1995, 270.

lün IIa tabakasında içi kırmızı, dışı beyaz astarlı bir örneği³⁶³; liman kentte ise gri seramik grubundan örnekleri ele geçmiştir³⁶⁴.

Tip B11: Orta Tunç Çağı II'de ortaya çıkan B11 tipi çanaklar İzmir'de Orta Tunç Çağı III yerleşimleri içinde Kocabaş Tepe, Bağlararası ve Bademgediği'nden tanınmaktadır. Bu çanakların Kocabaş Tepe'de gri ve devetüyünün tonlarında astarlı³⁶⁵, Bağlararası'nda ise devetüyünün tonlarında astarlı³⁶⁶ oldukları belirlenmiştir. Bademgediği örnekleri ise gri seramik grubu içinde yer almaktadır³⁶⁷.

Tip B12: B 12 tipi çanaklara ait örnekler Panaztepe'de liman kentte bulunmuştur. Bu çanakların gri astarlı oldukları tespit edilmiştir³⁶⁸.

Tip B13: Kocabaş Tepe³⁶⁹ ve Panaztepe'de³⁷⁰ yapılan kazılarda B13 tipi çanakların Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen örnekleri ele geçmiştir. Bu çanakların Orta Tunç Çağı II'de olduğu gibi gri seramik grubunda yer aldıkları belirlenmiştir.

Tip B14: B 14 tipi çanaklar Orta Tunç Çağı III'de de kullanılmıştır. Bu döneme ait örnekler Panaztepe'de ele geçmiştir³⁷¹.

Çömlekler (Tablo 4): Orta Tunç Çağı III'de C1 tipi çömleklere ait henüz örnek ele geçmemekle birlikte, diğer tipteki çömleklerin farklı yoğunluklarda varlığını sürdürdüğü görülmüştür.

Tip C2-C3: Bu tip çömleklerin kullanımı Orta Tunç Çağı III'te de sürmüştür.

Tip C4-C6: Bu tip çömleklere ait örnekler Liman Tepe³⁷², Panaztepe³⁷³ ve Bağlararası'nda³⁷⁴ bulunmuştur. Devetüyünün tonlarında ve kırmızı astarlı olan bu çömleklerin farklı yoğunluklarda olduğu görülmektedir. Söz

³⁶³ Günel 1999a, 305, Lev.57:2.

³⁶⁴ Aykurt 1999, 41, K'IVa2 Lev.12:1.

³⁶⁵ Aykurt 2004, 62, Çanak Tip 13b.

³⁶⁶ Erkanal-Karaturgut 2004, 154.

³⁶⁷ Meriç 2003, 91, 96, no:53.

³⁶⁸ Aykurt 1999, 42, K'IXb1, Lev.18:1.

³⁶⁹ Aykurt 2004, 62, Çanak Tip 13a.

³⁷⁰ Aykurt 1999, 45, Tip. KIV1, Lev.26.

³⁷¹ Aykurt 1999, 46, KV1a1, Lev.29.

³⁷² Erkanal-Günel 1995, 270.

³⁷³ Günel 1999a, 357, Lev.97:7.

³⁷⁴ Erkanal-Karaturgut 2004, 154.

konusu çömleklerden C4 tipindeki örneklerin yok denecek kadar azadığı, C5 tipi çömleklerin ise C6 tipine oranla daha az olduğu tespit edilmiştir.

Yonca Ağzılı Testiler (Tablo 5): Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen yonca ağzılı testilere ait örnekler Kocabaş Tepe'de ele geçmiştir. D2 tipinde olan bu testiler, devetüyünün tonlarında mal grubunda yer almaktadır³⁷⁵.

Gobletler ve Kantharoslar (Tablo 7): Kantharos tipi kapların Orta Tunç Çağı III'e tarihlenen örnekleri Liman Tepe³⁷⁶ ve Panaztepe'de³⁷⁷ ele geçmiştir.

IV.3.2. İthal Seramik: Bölgede ithal seramik örnekleri sadece Çeşme Bağlararası ve Bademgediği'nden bilinmektedir. Bu iki merkezden Bağlararası'nda bulunan ithal seramik örneklerinin farklı kültür bölgelerine ait olması ve sayı bakımından çokluğu dikkat çekmektedir. Kıta Yunanistan, Kiklad Adaları ve Girit kökenli olan bu örnekler, kendi içinde de çeşitlilik göstermektedir.

Minos Taklidi Kiklad Seramiği: "Minos Taklidi Kiklad Seramiği" Kiklad Adaları'nda yapılmış, Minos taklidi seramik örnekleridir. Bölgede Bağlararası'nda yapılan kazılarda bu seramik grubuna ait çok sayıda örnek bulunmuştur (Resim 3-5). İnce nitelikte ve krem, bej, tuğla renginde olan bu seramik örnekleri hamur renginde astarlıdır. Astar üzerinde kahverengi, kırmızımsı kahverengi ve tonlarında boya ile yapılmış koşan spiraller motif olarak görülmektedir. Çok az örnekte ise bitkisel motif tespit edilmiştir. Kap formu olarak ise oldukça fazla miktarda Minos ve Kiklad tipindeki tek kulp-lu fincanların yanında, çok daha az miktarda Minos tipi akıtacaklı çömlek ve amphora tipi kaplara ait parçalar bulunmuştur³⁷⁸.

Kiklad Adaları'nda Keos'ta yapılan kazılarda ele geçen ve "Keoslu Mikalı Mal Grubu" olarak adlandırılan seramik kırmızıya yakın bir hamur rengine sahiptir. Mikalı hamur yapısı ile dikkat çeken bu seramiğin hamurunda, kireçtaşı ve kırmızı renkte parçalarda katkı maddesi olarak görülmektedir. Pembe ile turuncu arasında değişen hamur rengine sahip bu örneklerin hepsi çarkta şekillendirilmiştir. Hamur renginde ya da devetüyü, beyaz renkte astarlı olan bu seramiklerin yüzeyleri düzeltilmiştir. Siyah ya da kırmızı renklerde boya bezemeli olan bu örneklerin bazılarında çift renk

³⁷⁵ Aykurt 2004, 102.

³⁷⁶ Erkanal-Günel 1997, 235.

³⁷⁷ Bakınız dip not 53.

³⁷⁸ Erkanal-Karaturgut 2004, 155, Res. 3-4; Şahoğlu 2007, 318, Fig.12.

bir arada kullanılmıştır³⁷⁹. Bağlararası'nda ele geçen örnekler gerek hamur yapısı, gerekse yüzey özellikleri bakımından "Keoslu Mikalı Kırmızı Mal Grubu" ile benzerlik göstermektedir (Resim 7). Bu bağlamda Bağlararası örneklerinin Keos üretimi olduğu söylenebilir.

Cycladic White Ware: "Cycladic White Ware" olarak adlandırılan seramik örnekleri Kiklad kökenlidir. "Kiklad Beyazı" ya da "Melos Beyazı" olarak ta adlandırılan bu seramik örnekleri, ince ve orta nitelikte olup, çok sıkı olmayan gözenekli bir hamura sahiptir. Koyu sarı ile beyaz arasında değişen renklerde olan örneklerin yüzeyi perdahlanmıştır³⁸⁰. İzmir'de yapılan kazılarda sadece Bağlararası yerleşiminde bu seramik grubuna ait çok az örnek ele geçmiştir. İnce nitelikli, beyaz renkte hamurlu ve astarlı olan bu örnekler üzerinde kırmızımsı kahverengi boya bezeme bulunmaktadır³⁸¹.

Kiklad Seramiği: Bağlararası'nda bulunan bir testi parçası Kiklad ürünüdür (Resim 6). Orta nitelikte, kirli krem renkte hamurlu olan bu testinin gövdesi üzerinde krem renkte astar üzerine, kahverenginde dama ve dikey çizgilerle sınırlandırılmış zikzak motiflerinden oluşan paneller yer almaktadır³⁸².

Girit Polychrom Ware: Girit kökenli olan "Polychrome Ware" olarak tanımlanan seramik örnekleri ince nitelikte hamura sahip olup, çok iyi fırınlanmıştır. Orta Minos III-Geç Minos IA dönemlerine tarihlenen³⁸³ bu grup seramik örnekleri Bağlararası'nda yapılan kazılarda ele geçmiştir (Resim 9). Bu merkezde bulunan örnekler krem ve bejin farklı tonlarında hamurlu; hamur renginde astarlı; kırmızımsı kahverengi, kahverengi, siyah tonlarında boya bezemelidir. Seramik örnekleri üzerinde motif olarak bant sıraları ve spiraller görülmektedir. Çoğunluğunu gövde parçalarından oluşan seramik örnekleri içinde, tek kulplu fincan ile gaga ağızlı testi form veren örnekleri oluşturmaktadır³⁸⁴.

³⁷⁹ Bikaki 1984, 7-24.

³⁸⁰ Atkinson vd. 1904, Lev. 20:1; Forsyde 1914, 191; Overbeck 1989, 76, Lev. 52; Renfrew 1972, Lev. 13:1; MacGillivray 1984, 153-158; Betancourt 1990, 101, No. 501.

³⁸¹ Erkanal-Karaturgut 2004, 155.

³⁸² Erkanal-Karaturgut 2004, 156, Res.7. (Söz konusu örnek adı geçen yayında Kıbrıs seramiği olarak tanımlanmıştır. Konunun uzmanları tarafından yapılan çalışmalar sonucu bu parçanın Kiklad seramiği olduğu belirtilmiştir).

³⁸³ Schiering 1998, 72, 74, 159, Lev.42:3; MacGillivray 1998, 75-77, Tip 4-7; Caskey 1972, 392, Lev.92 G 24-30.

³⁸⁴ Erkanal-Karaturgut 2004, 155, Res.5.

Tortoise-Shell Ripple Ware: Girit kökenli bir diğer seramik grubunu ise “Tortoise-Shell Ripple Ware” olarak tanımlanan seramik örnekleri oluşturmaktadır. Bu seramik grubu Girit’te Orta Minos II döneminden itibaren Geç Minos IB dönemi sonuna kadar görülmektedir. Doğu Girit kökenli olduğu düşünülen “Tortoise-Shell Ripple Ware” seramik örneklerinin, üretim yeri henüz saptanmamıştır. Genel olarak açık renk astar üzerine koyu renk bezemeli olan bu seramik örnekleri çok iyi fırınlanmış ve perdahlanmışlardır. Seramik örnekleri üzerinde dalgalı hatlar, zigzag, yatay bantlar ve düzensiz paralel hatlar motif olarak görülmektedir³⁸⁵. İzmir’de Bağlararası’nda (Resim 10)³⁸⁶ ve Bademgediği’nde (Resim 11)³⁸⁷ yapılan kazılarda bu seramik grubuna ait çok az miktarda örnek ele geçmiştir. Bu merkezlerden Bağlararası’nda bulunan örnekler kırmızı renkte, ince katkılı bir hamura sahiptir. Pembemsi krem astarlı seramik örnekleri üzerinde kırmızı ve kahverengi tonlarında boya ile yapılmış dalgalı hatlar görülmektedir.

Mat Boyalı Seramik: İzmir’de Orta Tunç Çağı I’den itibaren görülen mat boyalı seramik örnekleri, bu dönemde sadece Bağlararası’nda bulunmuştur. Birkaç parçadan oluşan bu örnekler sarımsı yeşil renkte ve orta nitelikli bir hamura sahiptir. Yeşil astarlı olan seramik örnekleri üzerinde kahverengi tonlarında bezemeler yer almaktadır³⁸⁸.

“Aegina” Üretimi Kamares Seramiği: Kıta Yunanistan’da Aegina’nın IX. tabakasında bulunan bir grup seramik “Aegina Yapımı Kamares Seramiği”, bir başka grup seramik ise “Kamares Taklidi Yerli Seramik” olarak tanımlanmıştır. Bu seramik gruplarından “Aegina Yapımı Kamares Seramiği” olarak adlandırılan örnekler temiz hamurlu olup, meşin renginde ve kırmızımsı kahverenginde hamura sahiptir. Açık kırmızı, açık kırmızımsı kahverengi renkte astarlı olan bu seramik örnekleri beyaz, krem ve pembe boya bezemelidir³⁸⁹.

İzmir’de Bağlararası’nda yapılan kazılarda ele geçen üç parça seramik (Resim 8), ince nitelikte, kırmızımsı kahverenginde hamurlu olup, açık kırmızı astar üzerine beyaz renkte boya bezemelidir. Yaprak motifleri ile be-

³⁸⁵ Betancourt 1984, 89-91, Res.2:C2578; 1985, 113-114; 1990, 107, 120-121, 179-180, 189, Res.27:582, 37:787, 38:797, 61:1799, 62:1801, 1815, 70:2028, Lev.30:582, 89:1801, 104:2028; Caskey 1972, 392, Lev.92 G-3, G-13.

³⁸⁶ Erkanal-Karaturgut 2004, 155, Res.5; Şahoğlu 2007, 317, Fig.10.

³⁸⁷ Meriç 2003, 91, Fig.13.

³⁸⁸ Erkanal-Karaturgut 2004, 155.

³⁸⁹ Kilian-Dirmeier 1997, 110-111, 147-154, Taf.21:217; 22:227-228, 230-232; 23:237-238; 24:240-241, 243, 246, 247.

zemeli olan bu parçalar³⁹⁰, malzeme ve teknik özellikleri bakımından "Aegina Yapımı Kamares Seramiği" ile benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda Bağlararası örnekleri de "Aegina Yapımı Kamares Seramiği" olarak tanımlanabilir.

Sarı Minyas Seramiği: Sarı Minyas seramiğinin Orta Tunç Çağı III dönemine tarihlenen örnekleri Panaztepe³⁹¹ ve Bağlararası'nda³⁹² bulunmuştur. Panaztepe'de bu dönemde sarı Minyas seramiğinin Orta Tunç Çağı II'ye oranla azaldığı, söz konusu örneklerinde kantharos tipi kaplara ait olduğu tespit edilmiştir. Bağlararası'nda ise sarı Minyas seramiğine ait örnekler birkaç gövde parçasından oluşmaktadır.

Kırmızı Minyas seramiği ise Orta Tunç Çağı III'de varlığını çok az örnekler sürdürmüştür. Bu dönem örnekleri Panaztepe'de akropolün IIa tabakasında ele geçmiştir. Gövde parçalarından oluşan örneklerin açık kaplara ait olduğu tespit edilmiştir³⁹³.

V. DEĞERLENDİRME

Prehistorik dönemlerden beri yerleşime sahne olan İzmir bölgesi, Orta Tunç Çağı'nda da Bağlararası, Liman Tepe, Bayraklı, Panaztepe, Larisa, Kocabaş Tepe ve Bademgediği gibi yerleşimlere sahne olmuştur. Söz konusu yerleşimlerde ele geçen ve Orta Tunç Çağı'na tarihlenen seramik örnekleri bir bütün halinde değerlendirildiğinde İzmir'de Orta Tunç Çağı kültürünün üç aşama gösterdiği belirlenmiştir. Orta Tunç Çağı I, II ve III olarak tanımlanan bu kültürün Batı Anadolu'nun diğer yerleşimleriyle de korelasyon sağladığı görülmüştür.

Liman Tepe, Panaztepe ve Kocabaş Tepe yerleşimleri bölgenin Orta Tunç Çağı I seramiği hakkında detaylı bilgi vermektedir. Yerli ve ithal seramiklerin görüldüğü bu dönemde, yerli seramiğin kalın bir astara ve perdahlı bir yüzeye sahip olduğu belirlenmiştir. Yerli seramiğin bu dönemde kırmızı astarlı seramik, devetüyü renginde astarlı seramik, krem renginde seramik, gri seramik ve altın mikalı seramik olmak üzere çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Bu seramik grupları içinde Liman Tepe'de kırmızı ve devetüyü renginde seramik yoğunken, Kocabaş Tepe'de de devetüyünün tonlarında seramiğin yoğun olduğu saptanmıştır. Panaztepe'de ise kırmızı, krem

³⁹⁰ Şahoğlu 2007, 318, Fig.11.

³⁹¹ Günel 1999a, 39, 76, 431, Lev.151:2.

³⁹² Erkanal-Karaturgut 2004, 155.

³⁹³ Günel 1999a, 431, Lev.151:3.

ve devetüyü renginde astarlı seramikler aşağı yukarı aynı orandadır. Kap formu olarak B8 tipinde çanaklar, C5 tipinde çömlekler ile yonca ağızlı testilerin bu dönem yerleşimlerinin tabakalarında çok sayıda olduğu ve dönemi karakterize ettiği söylenebilir. Yerli seramiğin yanında bölgede Liman Tepe'de ithal olarak görülen Kıta Yunanistan kökenli mat boyalı seramik örnekleri, Orta Tunç Çağı'nın ilk ithal seramik örneklerini oluşturması bakımından önem taşımaktadır. Bölgede bulunan gerek yerli, gerekse ithal seramik örnekleri ile yapılan karşılaştırmalar, bölgede yaşanan Orta Tunç Çağı I döneminin, Beycesultan'ın ve Troya'nın V.'in geç evresi, Milet'in III. tabakası ile çağdaştır. Söz konusu bu dönem Orta Anadolu'da Kültepe'de Karum'un II. tabakasını, höyüğün ise 8. tabakasını, Boğazköy'de Büyükkale'nin IVd erken, kuzeybatı yamacının ise 8b tabakalarını, Alişar'ın 11T tabakasını içine almaktadır. Görüldüğü üzere Orta Tunç Çağı I'in Orta Anadolu'da Erken Koloni Çağı ile paralel bir dönem olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte mat boyalı seramik örneklerine dayanarak bu dönemin Kıta Yunanistan'da Orta Hellas Dönemi II dönemi, bununla da bağlantılı olarak ise Girit'te Orta Minos IB-II dönemi ile çağdaş olduğu söylenebilir.

Orta Tunç Çağı II'ye gelindiğinde ise Liman Tepe, Panaztepe, Kocabas Tepe yerleşimlerinin yanında Bağlararası'nda ele geçen seramik örnekleri bölgenin dönem seramiği hakkında detaylı bilgi vermektedir. Yerli seramik örnekleri değerlendirildiğinde, Orta Tunç Çağı I'e oranla astarın daha ince olduğu görülmektedir. Orta Tunç Çağı I'de kullanılan seramik gruplarına ek olarak, bu dönemde gümüş mikalı astarlı seramik örnekleri ortaya çıkmıştır. Yerleşme olarak ele alındığında, Orta Tunç Çağı II'de de bu seramik grupları farklı dağılım göstermektedir. Söz konusu yerleşimlerden İzmir Körfezi'nin güneyinde yer alan Liman Tepe ve Bağlararası'nın benzerlik gösterdiği görülmektedir. Liman Tepe'de Orta Tunç Çağı I'de yoğun olan kırmızı astarlı seramik örneklerinin artık bu dönemde görülmediği, yerini tamamen kırmızı astarlı seramiğe bıraktığı söylenebilir. Kırmızı astarlı seramik ile birlikte devetüyünün tonlarında astarlı seramiğin de aynı oranda olduğu, gri seramiğin ise yoğunluğunun arttığı görülmektedir. Orta Tunç Çağı I'de yerleşim görmeyen, Orta Tunç Çağı II'de yerleşim alanı olarak kullanılan Bağlararası ise aşağı yukarı Liman Tepe ile benzer bir durum sergilemektedir. Bağlararası'nda da kırmızı ve devetüyünün tonlarında astarlı seramik gruplarının esas tabaka malzemesini oluşturmakla birlikte, Liman Tepe'de farklı olarak gri seramiğin çok daha az olduğu belirlenmiştir. Körfezin kuzeyinde Panaztepe'de ise yine seramik grupları-

nın güneye göre farklı olduğu görülmektedir. Gri seramiğin esas tabaka malını oluşturduğu bu dönemde, buna bağlı olarak kırmızı ve devetüyü astarlı seramik ise azalmıştır. Körfezin iç kısmında Kocabaş Tepe'de ise devetüyünün tonlarının yine yoğun olduğu, kırmızı astarlı ve gri seramiğin yoğunluğunun ise yine az olmakla birlikte, Orta Tunç Çağı I'e göre artış gösterdiği belirlenmiştir. Kap formu olarak ise Orta Tunç Çağı I'i karakterize eden B8 tipi çanaklar ile C5 tipi çömleklerin azaldığı, bunun tersine B9 tipi çanaklar ile C6 tipi çömleklerin esas tabaka malını oluşturduğu görülmüştür. Bu formların yanı sıra yonca ağızlı testiler aynı yoğunlukta devam ederken, B13 tipi çanaklar artış göstermiştir. Bu formların dışında ilk defa bu tabakada ortaya çıkan A3 tipi fincanlar, B11 tipi çanaklar, kantharos ve goblet tipi kaplar dönemi karakterize eden formları oluşturmaktadır. Bu dönem yerli seramik örnekleri Troya'nın VIa/b tabakaları, Beycesultan'ın IVc/b tabakası, Milet'in IVa tabakasının erken safhası, Kültepe'de Karum'un Ib tabakası, höyüğün 7. tabakası, Boğazköy'de Büyükkale'nin geç IVd tabakası, kuzeybatı yamacının 8a tabakası ile Alişar'ın ise 10T tabakası ile eş zamanlıdır. Söz konusu yerleşimlerle ilişkilendirilecek olursak Orta Tunç Çağı II'nin Orta Anadolu'da Geç Koloni Çağı ile çağdaş bir dönem olduğu görülmektedir. Bu dönemde çevre kültür bölgeleri ilişkilerin artması ile birlikte, bölgede bulunan ithal seramik örneklerinin de çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. İthal seramik örnekleri olarak ele geçen Kıta Yunanistan kökenli mat boyalı seramik örneklerinin yanında kırmızı ve sarı Minyas seramiği, Girit kökenli Minos seramiği karşılaştırmalı kronoloji oluşturması bakımından da önem taşımaktadır. Söz konusu ithal seramik örnekleri ile ilişkilendirilirse, Orta Tunç Çağı II'nin Girit'te Orta Minos III'e, Kıta Yunanistan'da ise Orta Hellas III dönemine çağdaş olduğu söylenebilir.

Orta Tunç Çağı'nın son dönemini oluşturan Orta Tunç Çağı III'de ise bölgenin genelinde astar ince olup, astarın incilmesiyle bağlantılı olarak renklerin tonlarının açıldığı görülmektedir. Bu dönemde Orta Tunç Çağı II yerleşmelerine Bademgediği eklenmiştir. Orta Tunç Çağı II yerleşimlerinden körfezin güneyinde Liman Tepe ve Bağlararası'nda devetüyünün tonlarında astarlı seramik artmış, kırmızı astarlı seramik ise azalmıştır. Panaztepe'de ise gri seramik esas tabaka malını oluşturmakla birlikte, kırmızı astarlı seramikte de artış olmuştur. Körfezin iç kısmında Kocabaş Tepe'de ise devetüyünün tonlarında seramiğin yoğunluğu devam ederken, kırmızı astarlı seramik artmış, gri seramik ise azalmıştır. Bu bölgede Bademgediği'nde ise Panaztepe'de olduğu gibi gri seramiğin, diğer seramik gruplarına göre yoğun olduğu belirlenmiştir. Bu dönemde yerli seramik seramik

kap formlarının yoğunluklarında da bir değişim olmuştur. B9 tipi çanakların yanında B11 tipi çanaklarının yoğun olarak bulunduğu bu dönemde, B13 tipi çanakların da diğer formlara göre belirgin bir oran oluşturduğu görülmüştür. Bu formların dışında çömlek tipleri içinde C6 tipi çömleklerin üstünlüğü de devam etmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan A4 tipi fincanlar ise tabakaları tarihlendirmede önemli rol oynamıştır. Orta Tunç Çağı III'de bölgenin ithal seramik örneklerinin çeşitliliğinde bir artış görülmektedir. Panaztepe, Bağlararası ve Bademgediği'nde ele geçen ithal seramik örnekleri bölgenin çevre kültür bölgeleri ile ilişkisini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Özellikle Bağlararası'nda yoğun olarak ele geçen bu seramik örneklerinin Girit, Kiklad ve Kıta Yunanistan kökenli oldukları saptanmıştır. Girit ithallerini oluşturan "Tortoise-Shell Ripple Ware" ve "Polychrom Ware", Kiklad kökenli Thera ve olası Keos üretimi seramik örnekleri, Kıta Yunanistan kökenli "Mat Boyalı Seramik" ile "Aegina üretimi Kamares Seramiği", İzmir bölgesi ile çevre kültür bölgeleri ile karşılaştırmalı bir kronoloji oluşturması bakımından önem taşımaktadır. Gerek yerli seramik örnekleri, gerekse ithal seramik örnekleri Orta Tunç Çağı III'ün Troya'nın VIc tabakası, Beycesultan'ın IVa tabakası ile Milet'in IVa tabakasının geç safhası, Kültepe'de Karum'un Ia tabakası ile çağdaş olduğu anlaşılmaktadır. Batı Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nın son safhasını oluşturan bu dönem Orta Anadolu'da Eski Hitit Devri'nin başıyla, Girit ithal seramik örnekleri ile kurulan bağlantılar sayesinde ise Orta Minos IIIB - Geç Minos IA dönemi ile çağdaş bir dönemi oluşturmaktadır.

Görüldüğü üzere İzmir'de Orta Tunç Çağı üç safha halinde gelişmiştir. Bu dönem yerleşmelerinde mimari, bağlı olarak ele geçen yerli ve ithal seramik örnekleri, Batı Anadolu kronolojik dizininin oluşmasında önem taşımaktadır. İlerleyen yıllarda bölgede yapılacak yeni araştırmalar Ege arkeolojisi için önemli bulgular vermeye devam edecektir.

BİBLİYOGRAFYA

- AKARCA, A. 1978, "Troas'ta Aşağı Kara Menderes Ovası Çevresindeki Şehirler", *Belleten*, 47/165, 1-52.
- AKURGAL, E. 1950, "Bayraklı Kazısı Önrapor", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8 /1, 2-97.
- AKURGAL, E. 1971, "Bayraklı ve Erythrai 1970 Çalışmaları", *Belleten*, 35, 344-345.
- AKURGAL, E. 1993, *Eski İzmir I. Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara.
- ARIK, R. O. 1937, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı, 1935'deki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor*, Ankara.
- ÅSTROM P.-FRIZELL, B.-GILLIS, C.-WELLS, B. 1980, *Corpus Vasorum Antiquorum: Sweden Fasc:1*, Lund.
- ATALAY, E. 1988, "İzmir ve Aydın Yörelerinde Mağara Araştırmaları" *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 5, 297-323.
- ATKINSON, T. D.-BOSANQUET, R.C.-EDGAR, C.C.-EVANS, A.J.-HOGART, D.G.- MACKENZIE, D.-SMITH, C.-WELCH, F.B. 1904, *Excavations at Phylakopi in Melos*, London.
- AYKURT, A. 1999, *Panaztepe Gri Minyas Seramiği*, Hacettepe Üniversitesi: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- AYKURT, A. 2004, *Kocabaş Tepe Orta Tunç Çağı Seramik Örneklerinin Ege Arkeolojisi'ndeki Yeri ve Önemi*, Hacettepe Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- AYKURT, A. 2006, "Kocabaş Tepe Seramik Fırını", A. Erkanal, E. Özgen, S. Günel, H. Hüryılmaz vd. ed., *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması*, İstanbul, 113-119.
- AYKURT, A. 2008, "Batı Anadolu'da Gri Seramiğin Kökeni ve Gelişimi", A. Erkanal-Öktü, S. Günel, U. Deniz ed., *H.Ü. 10. Kuruluş Yılı Etkinliği: Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Ankara, 9-22.
- AYKURT, A. (Baskıda) "The End of Early Bronze Age and Transition to the Middle Bronze Age in Liman Tepe", C. Doumas, O. Kouka vd. ed., *The Aegean Early Bronze Age: New Evidence*. Athens.
- BAKER, H.D.-COLLON, D.-HAWKINS, J.D.-POLLARD, T.-POSTGATE, J. N.-SYMINGTON, D.-THOMAS, D. 1995, "Kilise Tepe 1994", *Anatolian Studies*, 45, 139-192.
- BAKIR, G. 1983, "Urla/Klazomenia Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, IV, 63-68.

- BAKIR, G.-ANLAĞAN, Ç. 1981, "1979 Yılı Klazomenai Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, 87-90.
- BAYNE, N. 2000, *The Grey Wares of North – West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their Relation to the Early Greek Settlements*, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn.
- BETANCOURT, P. P. 1984, "The Middle Minoan Pottery of Southern Crete and the Questions of a Middle Minoan Thalassocracy", *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*, 89-92.
- BETANCOURT, P. P. 1985, *The History of Minoan Pottery*, Princeton, New Jersey.
- BETANCOURT, P. P. 1990, *Kommos II. The Final Neolithic Through Middle Minoan III Pottery*, Princeton, New Jersey.
- BIKAKI, A. 1984, *Keos IV: The Potter's Marks*, Mainz am Rhein.
- BLEGEN, C. 1921, *Korakou: A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston.
- BLEGEN, C.-CASKEY, J.L.-RAWSON, M.-SPERLING, J. 1950, *Troy I: The First and Second Settlements*, Princeton.
- BLEGEN, C.-CASKEY, J.L.-RAWSON, M. 1951, *Troy II: The Third, Fourth, and Fifth Settlements*, Princeton.
- BLEGEN, C.-CASKEY, J.L. -RAWSON, M. 1953, *Troy III: The Sixth Settlements*, Princeton.
- BOEHLAU, J.-SCHEFOLD, K. 1940, *Larisa Am Hermos: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934, Band I: Die Bauten*, Berlin.
- BOEHLAU, J.-SCHEFOLD, K. 1942, *Larisa Am Hermos: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934, Band III: Die Kleinfunde*, Berlin.
- BOSTANCI, O. 2002, *Cumaovası ve Çevresi Prehistorik Merkezler*, Hacettepe Üniversitesi: Arkeoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- BREA, L.B. 1976, *Poliochni. Città Preistorica Nell'isola Di Lemnos, Vol.II*, L'erma di Bretschneider, Roma.
- BUCK, R. J. 1956, *Middle Helladic Mattpainted Pottery*, Diss. University of Cincinnati.
- BÜYÜKKOLANCI, M. 2008, "Selçuk Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) "Appasas" mı?", A. Erkanal-Öktü, S. Günel, U. Deniz ed., *H.Ü. 10. Kuruluş Yılı Etkinliği: Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Ankara, 41-55.
- CASKEY, J. L. 1957, "Excavations at Lerna, 1956", *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 26, 142-162.
- CASKEY, J. L. 1960, "The Early Helladic Period in the Argolid", *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 29, 285-303.

- CASKEY, J. L. 1972, "Investigation in Keos. Part II: A Conspectus of the Pottery", *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 41, 357-401.
- CAYMAZ, T. 2002, *Urla Yarımadası Prehistorik Merkezler*, Hacettepe Üniversitesi: Arkeoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- CHILDE, V. G. 1915, "On the Date and Origin of Minyan Ware", *Journal of Hellenic Studies*, 35, 196-207.
- ÇİLİNGİROĞLU, A.-DERİN, Z.-ABAY, E.-SAĞLAMTİMUR, H.-KAYAN, İ. 2004, *Ulucak Höyük. Excavations Conducted Between 1995 and 2002*, Paris.
- DAWKINS, R.M.-DROOP, J. 1910/11, "The Excavations at Phylakopi in Melos 1911", *The Annual of the British School at Athens*, 17, 1-28.
- DAVIS, J. L. 1986, *Keos IV. Ayia Irini: Period V*, Mainz am Rhein.
- DERİN, Z.-ÖNER, E. 1997, "Ulucak Höyük Kazıları ve Paleo – Coğrafya Araştırmaları, 1995", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 18/1, 411-439.
- DICKINSON, O.T.K.P. 1977, *The Origins of Mycenaean Civilization*, Göteborg.
- DIETZ, D. 1980, *Asine II, Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-74, 2: The Middle Helladic Cemetery, The Middle Helladic and Early Mycenaean deposits*, Paul Åströms Förlag.
- DÖRPFELD, W. 1902, *Dörpfeld, Troya und Ilion. Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870-1894*, Athens.
- DRIEHAUS, J. 1957, "Prähistorische Siedlungsfunde in der unteren Kaikosebene und an dem Golfe von Çandarlı", *Istanbul Mitteilungen*, 7, 76-101.
- DUPRÉ, S. 1983, *Porsuk I. La Céramique de L'Age du Bronze et de L'Age du Fer*, Paris.
- EFE, T. 1994, "Early Bronze Age III Pottery from Bahçehisar: The Significance of the Pre-Hittite Sequence in the Eskişehir Plain, Northwestern Anatolia", *AJA*, 98, 5-34.
- EFE, T.-TÜRKTEKİ, M. 2005, "The Stratigraphy and Pottery of the period Transitional into the Middle Bronze Age at Küllioba (Seyitgazi, Eskişehir)", *Anatolia Antiqua*, XIII, 119-144.
- EMRE, K. 1963, "The Pottery of the Assyrian Colony Period According to the Building Levels of the Kanish Karum", *Anadolu*, 7, 87-99.
- EMRE, K. 1966, "Acmhöyük Seramiği", *Anadolu*, 10, 53-98.
- EMRE, K. 1989, "Pottery of Levels III-IV at the Karum of Kanesh", K. Emre, B. Hrouda, M. Mellink, N. Özgüç edt., *Tahsin Özgüç'e Armağan: Anatolia and The Ancient Near East*, Ankara, 111-128.

- EMRE, K.-ÇINAROĞLU, A. 1993, "A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık-Kastamonu", M. Mellink, E. Porada, T. Özgüç ed., *Nimet Özgüç'e Armağan: Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors*, Ankara, 675-713.
- ERDEMGİL, S.-BÜYÜKKOLANCI, M. 1992, "1990 Yılı Efes Ayasuluk Tepesi – Prehistorik Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 13/1, 265-281.
- ERKANAL, A. 1987, "Panaztepe Kazısının 1985 yılı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 8/1, 253-261.
- ERKANAL, A. 1988, "Panaztepe Kazıları 1986 Yılı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 9/1, 345-350.
- ERKANAL, A. 1989, "Panaztepe Kazıları 1987 Yılı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 10/2, 59-65.
- ERKANAL, A. 1990, "1988 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 11/1, 255-260.
- ERKANAL, A. 1992, "1990 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 13/1, 447-455.
- ERKANAL, A. 1993a, "1991 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 14/1, 495-540.
- ERKANAL, A. 1993b, "Panaztepe Nekropolü", *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 129-140.
- ERKANAL, A. 1994, "1992 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 15/1, 461-466.
- ERKANAL, A. 1995, "1993 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 16/1, 281-286.
- ERKANAL, A. 1996, "1994 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 17/1, 329-335.
- ERKANAL, A. 1997, "1995 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 18/1, 281-290.
- ERKANAL, A. 1998, "1996 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 19/1, 455-466.
- ERKANAL, A. 1999, "1997 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 20/1, 371-381.
- ERKANAL, A. 2000, "1998 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21/1, 279-286.

- ERKANAL, A. 2001, "1999 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 22/1, 269-278.
- ERKANAL, A. 2003, "2001 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24/1, 227-232.
- ERKANAL, A.-ERKANAL, H. 1983a, "Vorbericht über die Grabungen 1979 im Prähistorischen Klazomenai/Liman Tepe", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, 163-183.
- ERKANAL, A.-ERKANAL, H. 1983b, "A New Archaeological Excavation in Western Anatolia; Panaztepe", *Turkish Review Quarterly Digest*, 3/1, 67-76.
- ERKANAL, H. 1998, "1996 Yılı Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 19/1, 379-398.
- ERKANAL, H. 1999, "1997 Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 20/1, 325-336.
- ERKANAL, H. 2000, "1998 Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21/1, 251-262.
- ERKANAL, H. 2001, "1999 Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 22/1, 259-268.
- ERKANAL, H.-AYKURT, A. 2008, "Liman Tepe 2006 Yılı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 29/3, 223-242.
- ERKANAL, H.-ARTZY, M. 2002, "2000 Yılı Liman Tepe Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 23/1, 375-388.
- ERKANAL, H.-HÜRYILMAZ, H. 1994, "1992 Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 15/1, 361-373.
- ERKANAL, H.-GÜNEL, S. 1995, "1993 Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 16/1, 263-279.
- ERKANAL, H.-GÜNEL, S. 1996, "1994 Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 17/1, 305-327.
- ERKANAL, H.-GÜNEL, S. 1997, "1995 Yılı Liman Tepe Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18/1, 231-260.
- ERKANAL, H.-KARATURGUT, E. 2004, "2002 Yılı Çeşme Bağlararası Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 25/2, 153-164.
- ERKANAL, H.-ARTZY, M.-KOUKA, O. 2003, "2001 Yılı Liman Tepe Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24/1, 423-436.
- ERSOY, Y. 1988, "Finds from Menemen/Panaztepe in the Manisa Museum", *The Annual of the British School at Athens*, 83, 55-82.

- FIMMEN, D. 1909, *Zeit und Dauer der Kretisch-Mykenischen Kultur*, Leipzig-Berlin.
- FISCHER, F. 1963, *Die Hethitische Keramik Von Boğazköy*, Berlin.
- FORDYSKE, J. 1914, "The Pottery Called Minyan Ware", *Journal of Hellenic Studies*, 34, 126-156.
- FRENCH, D. 1967, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia, I. The İznik Area", *Anatolian Studies*, XVII, 49-100.
- FRENCH, D. 1973, "Migrations and Minyan Pottery in Western Anatolia and the Aegean", R.A. Crossland ve R. Birchall ed., *Bronze Age Migrations in the Aegean*, London, 51-57.
- FRODIN, D.-PERSON, A.W. 1938, *Asine: Result of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm.
- GOLDMAN, H. 1956, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, Vol.II*, New Jersey.
- GUNTER, A.C. 1991, *The Bronze Age. Gordion Excavations Final Reports III*, Philadelphia.
- GÜNEL, S. 1999a, *M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiklerinin Batı Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi*, Ankara.
- GÜNEL, S. 1999b, "Vorbericht über die Mittel – und Spätbronzezeitliche Keramik vom Liman Tepe", *Istanbul Mitteilungen*, 49, 41-82.
- GÜNEL, S. 2004, "Orta Hellas Dönemi Mat Boyalı Seramiği ve Liman Tepe'de Ele Geçen Mat Boyalı Seramiğin Ege Arkeolojisi Kültürel Gelişimindeki Önemi", *TÜBA-AR*, VII, 197-214.
- HEUCK, S. A. 1990, *Northwest Anatolian Grey Wares in the Bronze Age: Analysis and Distribution in the Eastern Mediterranean*, Michigan.
- HOWELL, R.J. 1966, "Euboea in the Middle Bronze Age", *The Annual of the British School at Athens*, 61, 90-99.
- IMMERWAHR, S.S. 1971, *The Athenian Agora: The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton.
- JABLONKA, P. 1996, "Troia VI – Verteidigungsgraben in der Unterstadt von Troia Grabungsbericht 1995", *Studia Troica*, 6, 65-96.
- JANNORAY, J.-EFFENTERRE. H. Van 1938, "Fouilles de Krisa (Phocide)", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 62, 110-148.
- JOUKOWSKY, M.S. 1986a, *Prehistoric Aphrodisias. An Account of the Excavations und Artifact Studies, Volume I: Excavations and Studies*, New Jersey.

- JOUKOWSKY, M.S. 1986b, *Prehistoric Aphrodisias. An Account of the Excavations and Artifact Studies, Volume II: Bibliography, Catalogue, Appendix, Index*, New Jersey.
- KILIAN-DIRMEIER, I. 1997, *Alt- Ägina 4/3: Das Mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*, Mainz.
- KORFMANN, M. 1981, "Demircihöyük. Eine Frühbronzezeitliche Festung von der Phrygisch – Bithynischen Grenze Kampagne 1977", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 25/2, 115-123.
- KORFMANN, M. 1986, "Beşik Tepe Vorbereicht über die Ergebnisse der Grabungen von 1984", *Archäologischer Anzeiger*, 304-330.
- KORFMANN, M. 1987, "Beşik Yassitepe ve Beşik Mezarlığı 1985 Ön Raporu", *Kazi Sonuçları Toplantısı*, 8, 229-238.
- KORFMANN, M. 1997, "Troia –Ausgrabungen 1996", *Studia Troica*, 7, 1-71.
- KOŞAY, H. Z. 1951, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Kazısı 1937-1939 daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara.
- KOŞAY, H. Z. 1973, *Alacahöyük Kazısı 1063-1967 Çalışmaları ve Keşiflerine Ait İlk Rapor*, Ankara.
- KOŞAY, H.Z.-ÜNAL, A.-ÇİZGEN, A. 1965, "1964 Alacahöyük Kazısı Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14/1-2, 161-189.
- KULAKOĞLU, F. 1996, "Ferzant Type Bowls from Kültepe", T. Mikasa ed., *Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium*, 69-86.
- KULL, B. 1988, *Demircihöyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Band V, Die Mittelbronzezeitliche Siedlung*, Mainz Am Rhein.
- LACY, A.D. 1971, *Greek Pottery in the Bronze Age*, London.
- LAMB, W. 1936, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge.
- LAMB, W. 1937, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar: II", *Archaeologia*, 87, 217-283.
- LLOYD, S.-GÖKÇE, N. 1951, "Excavations at Polatlı", *Anatolian Studies*, 1, 21-75.
- LLOYD, S.-MELLAART, J. 1955, "Beycesultan Excavations First Preliminary Report", *Anatolian Studies* 5, 1955: 39-92.
- LLOYD, S.-MELLAART, J. 1956, "Beycesultan Excavations Second Preliminary Report", *Anatolian Studies*, 6, 101-135.
- LLOYD, S.-MELLAART, J. 1962, *Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*. London: The British Institute of Archaeology at Ankara.

- LLOYD, S.-MELLAART, J. 1965, *Beycesultan Vol.II. Middle Bronze Age Architecture and Pottery*, London.
- MACGILLIVRAY, J.A. 1984, "Cycladic Jars from Middle Minoan III Contexts at Knossos", R. Hägg ve N. Marinatos ed., *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*, 153-158.
- MACGILLIVRAY, J.A. 1998, *Knossos: Pottery Groups of the Old Palace Period*, British School at Athens Studies, London.
- MAMIGLIANO, N. N. 2000, "Bronze Age Iasos", *Anatolian Archaeology*, 6, 12.
- MAMIGLIANO, N. 2001, "Bronze Age Iasos", *Anatolian Archaeology*, 7, 15.
- MARAN, J. 1992, *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen II.2. Jt. V. Chr.:Keramik and Kleinfunde*, Marburg.
- MELLAART, J. 1958, "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean", *American Journal of Archaeology*, 1-33.
- MELLAART, J. 1960, "The Origin of Minyan Ware", 5. *Türk Tarih Kongresi*, 146-156.
- MELLAART, J.-MURRAY, A. 1995, *Beycesultan Vol. III. Late Bronze Age and Phrygian Pottery and Middle and Late Bronze Age Small Objects*, London.
- MELLINK, M. 1956, *A Hittite Cemetery at Gordion*, The University Museum. University of Pennsylvania, Philadelphia.
- MELLINK, M. 1978, "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology*, 82, 315-338.
- MERİÇ, R. 1983, *Küçük Menderes (Kaystros) Havzasının Tarihsel Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Doktora Tezi.
- MERİÇ, R. 1986, "1984 yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3, 199-208.
- MERİÇ, R. 1987, "1985 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 4, 301-310.
- MERİÇ, R. 1989, "1987 İzmir-Manisa-Aydın İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 6, 385-392.
- MERİÇ, R. 1990, "1988 İzmir- Manisa -Aydın İlleri Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 7, 361-366.
- MERİÇ, R. 1993, "Pre-Bronze Age Settlements of West-Central Anatolia", *Anatolica*, 19, 143-150.
- MERİÇ, R. 2003, "Excavations at Bademgediği Tepe (Puranda) 1999-2002 A Preliminary Report", *Istanbuler Mitteilungen*, 53, 79-98.

- MERİÇ, R.-MOUNTJOY, P.A. 2002, "Mycenaean Pottery from Bademgediği Tepe (Puranda) Ionia: A Preliminary Report", *Istanbuler Mitteilungen*, 52, 79-98.
- MERİÇ, R.-Öz, A.K.-Meriç, A.E. 2003, "Metropolis 2001 Yılı Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24/1, 151-158.
- MERİÇ, R.-Öz, A.K.-Meriç, A.E.-Aybek, S.-Güngör, E. 2007, "2005 Yılı Metropolis Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 28/2, 243-252.
- MILOJCIC, V. 1961, *Samos. Die Prähistorische Siedlung Unter dem Heraion. Grabung 1953 and 1955*, Bonn.
- MORI, M.-OMURA, S. 1993, "A Preliminary Report on the third Excavation at Kaman Kalehöyük in Turkey (1988)", *Essays on Anatolian Archaeology 1993, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, Vol.VII, 43-74.
- MOUNTJOY, P.A. 1980, "Some Early and Middle Helladic Pottery from Boeotia", *The Annual of the British School at Athens*, 75, 139-149.
- MÜLLER-KARPE, A. 1988, *Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattuşa*, Marburg/Lahn.
- NIEMEIER, W.D. 1984, "The End of the Minoan Thalassocracy", R. Hägg, N. Marinatos ed., *The Minoan Thalassocracy Myth and Reality*, Stockholm, 205-241.
- NIEMEIER, B.-NIEMEIER, W.D. 1997, "Milet 1994-1995. Projekt Minoisch-Mykenisches Bis Protogeometrisches Milet: Zielsetzung und Grabungen auf dem Stadionhügel und am Athenatempel", *Archäologischer Anzeiger*, 189-248.
- OĞUZHANOĞLU, U. 2008, *Panaztepe Seramik Verileri Işığında Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'na Geçiş*, Hacettepe Üniversitesi: Yüksek Lisans Tezi.
- OMURA, S. 1990, "1988-Kaman Kalehöyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 11/1, 335-353.
- OMURA, S. 1991, "1989 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 12/1, 427-442.
- OMURA, S. 1992, "1990 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 13/1, 319-336.
- OMURA, S. 1996, "A Preliminary Report of the General Survey in Central Anatolia 1994", *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, Vol.6, 135-192.
- OMURA, S. 1999, "A Preliminary Report on the ninth Excavation at Kaman Kalehöyük in Turkey (1994)", *Essays on Anatolian Archaeology 1999, Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, Vol.9, 87-134.

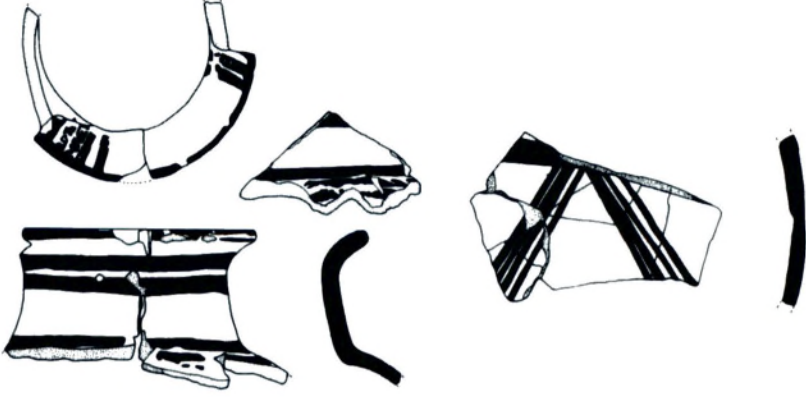
- OMURA, S. 2000, "1998 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21/1, 217-228.
- ORTHMANN, W. 1963a, *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*, Berlin.
- ORTHMANN, W. 1963b, *Frühe Keramik von Boğazköy: Aus Den Ausgrabungen am Nordwesthang von Büyükkale*, Berlin.
- ORTHMANN, W. 1966, "Untersuchungen auf dem Asarcık Hüyük bei Ilıca", *Istanbuler Mitteilungen*, 16, 27-88.
- ORTHMANN, W. 1967, *Das Gräberfeld Bei Ilıca*, Wiesbaden.
- von Der OSTEN, H.H. 1937, *The Alişar Hüyük Seasons of 1930-1932*, Chicago.
- OVERBECK, J.C. 1989, *Keos VII: Ayia Irini Period IV*, Mainz am Rhein.
- ÖZGÜÇ, T. 1955, "Kültepe Hafriyatı 1954 Ib Katı Eserleri", *Belleten*, 19/79, 55-63.
- ÖZGÜÇ, T. 1964, "The Art and Architecture of Ancient Kanish", *Anadolu*, 7, 27-48.
- ÖZGÜÇ, T. 1978, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T. 1982, *Özgüç, Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T. 1986a, "Ferzant Hitit Mezarlığında Bulunmuş Eserler Hakkında Yeni Gözlemler", *Belleten*, 50/10, 383-391.
- ÖZGÜÇ, T. 1986b, *Kültepe-Kaniş II. Eski Yakınoğunun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T. 1988, *İnandıktepe Eski Hitit Çağı'nda Önemli Bir Kült Merkezi*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T. 1999, *Kültepe – Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabetleri*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T.-ÖZGÜÇ, N. 1953, "Kültepe'de 1950 Yılında TTK Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor", *Belleten*, 17/65, 101-108.
- ÖZKAN, T.-ERKANAL, H. 1999, *Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi*, İzmir.
- ÖZTAN, A. 1988, "Acemhöyük Taş Kapları", *Belleten*, 52/203, 393-405.
- ÖZTAN, A. 1993, "1991 Yılı Acemhöyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 16/1, 281-300.
- PARZINGER, H.-SANS, R. 1992, *Die Oberstadt von Hattuša, Hethitische Keramik aus dem Zentralen Tempelviertel. Funde aus den Grabungen 1982-1987*, Berlin.
- POLACCO, L. 1975, "Topaklı 1973 Field Expedition Excavation", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 22/1, 85-97.
- POPHAM, M.- SACKETT, R.L.H. 1968, *Excavation at Lefkandi, Euboea 1964-66*. London, 1968.

- RADT, W. 1992, "Pergamon/Früheste Wehrmauern, die Zugehörigen Keramikfunde", *Istanbul Mitteilungen*, 42, 163-234.
- RENFREW, C. 1972, *The Emergence of Civilization*, London.
- RUTTER, J. B. 1983, "Fine Gray Burnished Pottery of the EH III Period: The Ancestry of Gray Minyan", *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 52/4, 327-357.
- SCHACHERMEYR, F. 1962, "Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur ägäischen Frühzeit 1957-60", *Archäologischer Anzeiger*, 105-382.
- SCHACHNER, A. 1994, "Minysche Ware", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 83/4, 216-217.
- SCHACHNER, A. 1994/95, "Untersuchungen zur chronologischen Stellung der grau-minyschen Keramik in Westanatolien unter Berücksichtigung der Schliemann-Sammlung im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte", *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 26/27, 90-115.
- SCHIERING, W. 1998, *Minoische Töpferkunst. Die Bemalten Tongefäße der Insel Minos*, Mainz.
- SCHLIEMANN, H. 1881, Schliemann, "Exploration of the Boeotian Orchomenus", *Journal of Hellenic Studies*, 2, 122-163.
- SCHLIEMANN, H. 1976, *Troy and its Remains*, New York.
- SCHMIDT, E.F. 1933, *The Alişar Hüyük: Seasons of 1928-1929, Part 2*, Chicago.
- SEEHER, J. 1992, "Demircihöyük Sarıket." *Istanbul Mitteilungen*, 42, 5-19.
- SPERLING, J. 1976, "Kumtepe in the Troad Trial Excavation. 1934", *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 45, 305-364.
- SYMINGTON, D. 1986, "Remarks on the Tarsus Late Bronze Age I Pottery in the Adana Museum", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3, 279-285.
- ŞAHOĞLU, V. 2007, "Çeşme-Bağlararası: A New Excavation in Western Anatolia", F. Felten, W. Gauss, R. Smetana ed., *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, Proceedings of the International Workshop held at Salzburg October 31-November 2- 2004, Wien, 309-322.
- ŞAHOĞLU, V. 2008, "Liman Tepe and Bakla Tepe: New Evidence for the Relations between the İzmir Region, The Cyclades and the Greek Mainland during the Late Fourth and Third Millennia BC", H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Şahoğlu ve R. Tuncel ed., *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age, Proceedings of the International Symposium, Urla-İzmir (Turkey) October 13th-19th, 1997*, Ankara, 483-501

- TEMİZER, R. 1954, "Kayapınar Höyüğü Buluntuları", *Belleten*, 18/71, 317-330.
- TUNA, N. 1988, "İonia ve Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları. 1985-1986", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 5, 303-357.
- TUNCEL, R. (baskıda), "The Late Chalcolithic in the Izmir Region", C. Doumas, O. Kouka vd. edt., *The Aegean Early Bronze Age: New Evidence*. Athens.
- TÜL, Ş. 1986, "Prehistoric Settlements on The Maeander Plain", M.S. Joukowsky, *Prehistoric Aphrodisias. An Account of the Excavations and Artifact Studies, Volume II: Bibliography, Catalogue, Appendix, Index*, New Jersey, 713-724.
- UMURTAK, G. 2003, "A Study of a Group of Pottery Finds From The MBA Deposits at Bademağacı Höyük", *Anatolia Antiqua*, 11, 53-74.
- UNVERZAGT, W. 1932, *Præhistorische Zeitschrift*, Berlin, 1932.
- VALMIN, M. N. 1938, *The Swedish Messenia Expedition*, London.
- von GRAEVE, V. 1997, "1994/95 Yılı Milet Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 18/1, 529-554.
- VOIGTHLÄNDER, W. 2004, *Teichiussa. Näherung und Wirklichkeit*, Verlag Marie Leidorf in Westfalen, Germany.
- WACE, M.S.-THOMPSON, M.S. 1912, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- ZERNER, C. 1986, "Middle Helladic and Late Helladic I Pottery from Lerna", *Hydra, Working Papers in Middle Bronze Age Studies*, 2, 58-74.
- ZERNER, C. 1990, "Ceramics and Ceremony: Pottery and Burials from Lerna in the Middle and Early Late Bronze Ages", *Skrifter-Utgivna Av Svenska Institutet I Athen. Acta Instituti Atheniensis Rengi Sueciae*, Stockholm.
- ZERNER, C. 1993, "New Perspectives on Trade in the Middle and Late Helladic Periods on the Mainland", C. Zerner, P. Zerner, J. Winder edt., *Wace and Blegen, Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age*, Amsterdam.

Harita 1

Resim 1: Mat Boyalı Seramik – Liman Tepe (Günel 1999b, Abb.17:32-33)

Resim 2: Minos Seramiği – Bağlararası (Şahoğlu 2007, Fig.7)

Resim 3: Minos Taklidi Kiklad Seramiği Bağlararası (Erkanal-Karaturgut 2004, Res.4)

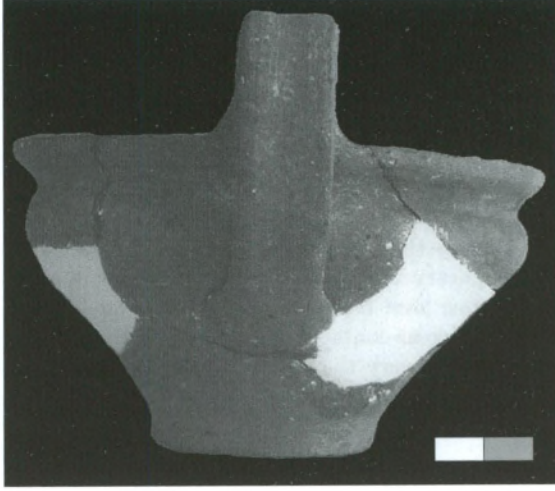
Resim 4: Minos Taklidi Kiklad Seramiği Bağlararası (Şahoğlu 2007, Fig.12)

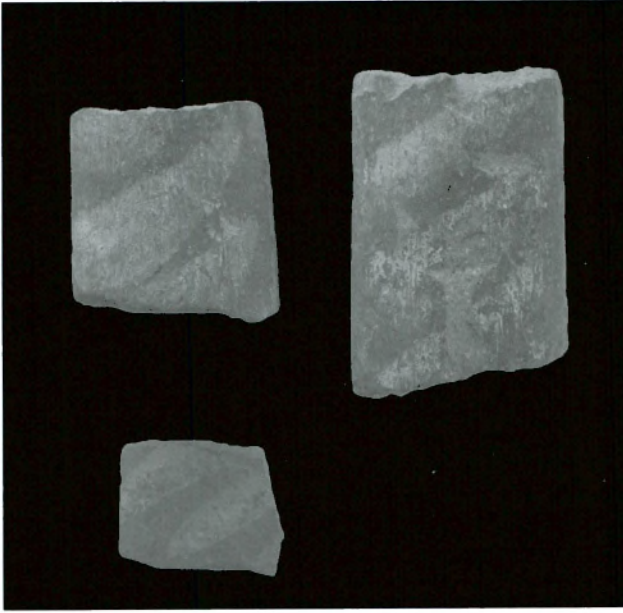
Resim 5: Minos Taklidi Kiklad Seramiği Bağlararası (Erkanal-Karaturgut 2004, Res.3)

Resim 6: Cycladic White Ware - Bağlararası (Erkanal-Karaturgut 2004, Res.7)

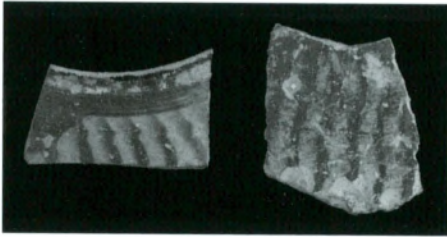
Resim 7: Keos Seramiği – Bağlararası (Şahoğlu 2007, Fig.9)

Resim 8: Aegina Üretimi Kamares Seramiği – Bağlararası (Şahoğlu 2007, Fig.11)

Resim 9: Girit Polychrom Ware – Bağlararası (Erkanal-Karaturgut 2004, Res.5)

Resim 10: Tortoise-Shell Ripple Ware – Bağlararası (Erkanal-Karaturgut 2004, Res.5)

Resim 11: Tortoise-Shell Ripple Ware – Bademgediği (Meriç 2003, 91, Fig.13)

FİNCANLAR		TİP A1	TİP A2	TİP A3	TİP A4
					
3000	ETÇ I				
2500	ETÇ II				
	ETÇ IIIA				
2000	ETÇ IIIB				
	OTÇ I				
1750	OTÇ II				
	OTÇ III				
1500					
	GTÇ				

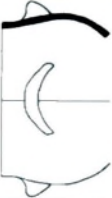
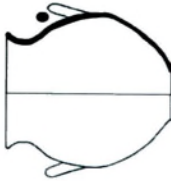
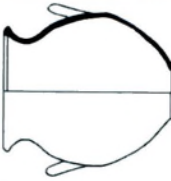
Tablo 1

CANAKLAR	TİP B1	TİP B2	TİP B3	TİP B4	TİP B5	TİP B6	TİP B7
							
3000	ETC I						
2500	ETC II						
	ETC IIIA						
2000	ETC IIIB						
1750	OTC I						
	OTC II						
	OTC III						
1500							
1000	OTC						

Tablo 2

CANAKLAR	TİP B8	TİP B9	TİP B10	TİP B11	TİP B12	TİP B13	TİP B14
							
3000	ETÇ I						
2500	ETÇ II						
2000	ETÇ IIIA						
1750	ETÇ IIIB						
1500	OTÇ I						
	OTÇ II						
	OTÇ III						
1000	OTÇ						

Tablo 3

CÖMLEKLER	TİP C1	TİP C2	TİP C3	TİP C4	TİP C5	TİP C6
						
ETÇ I						
ETÇ II						
ETÇ IIIA						
ETÇ IIIB						
OTÇ I						
OTÇ II						
OTÇ III						
GTÇ						

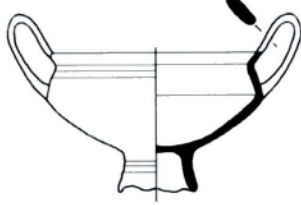
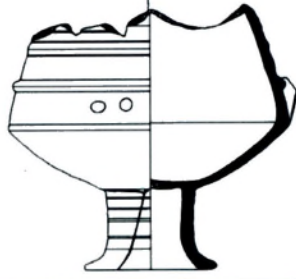
Tablo 4

YONCA AĞIZLI TESTİLER		TİP D1	TİP D2
			
3000	ETÇ I		
2500	ETÇ II	.	.
	ETÇ IIIA	.	.
2000	ETÇ IIIB	.	.
	OTÇ I	.	—
1750	OTÇ II	.	—
	OTÇ III	.	.
1500		.	.
	GTÇ	.	.
1000		.	.

Tablo 5

GAGA AĞIZLI TESTİLER		TİP E1	TİP E2	TİP E3
				
3000	ETÇ I			
2500	ETÇ II	.	.	
	ETÇ IIIA	.	.	
2000	ETÇ IIIB	.	.	
	OTÇ I	.	.	
1750	OTÇ II	.	.	.
	OTÇ III	.	.	.
1500		.	.	
	GTÇ	.	.	
1000		"	.	

Tablo 6

KANTHAROSLAR - GOBLETLER		TİP F	TİP G
			
3000	ETÇ I		
2500	ETÇ II		
	ETÇ IIIA		
2000	ETÇ IIIB		
	OTÇ I		
1750	OTÇ II		
	OTÇ III		
1500			
	GTÇ		
1000			

Tablo 7

KARADENİZ'DE İLK RUSLAR VE ŞARKEL'İN İNŞASI

OSMAN KARATAY*

Elimizde 830'ların sonundan bahseden dört kaynak ve iki haber var. Bu haberler ilk bakışta birbiriyle alakasız görünüyor, yan yana koyunca da çelişiyorlar. Ama ikisini birlikte düşünmemiz lazım. Birinci haber Hazarların Don nehri üzerinde Bizans yardımıyla *Şarkel*¹ adlı bir kale yaptırdıkları iddiasını içeren Bizans iddialarıdır ve üç eserde geçer. İlki Theophanes'ün ünlü Vakayinamesi'ne sonradan yazılan zeyilde geçer:

Ertesi yıl Agareni² ve Theophilos (Biz. İmp. 829-842) birbirlerine karşı sefere giriştiler; her ikisi de birbirlerinden korktuğundan bir şey yapmadan evlerine geri döndüler. Yaklaşık aynı sıralarda Hazarya kağanı ve beyi³ imparatora elçilik heyeti göndererek Sarkel denen kaleyi kendisi için inşa etmesini istedi ki, bu yere anlam bakımından beyaz ev deniliyordu. Buranın ilerisinde Tanais (Don) nehri vardı ki, burası Hazarlar ile Patzinakes'in (Peçenekler) sınırını birbirinden ayırıyordu; bu yerde Hazarlar belirli sürelerde dönüşümlü olarak değiştirilen üç yüz sınır muhafızının bulunduğu bir denetleme noktasına sahiptiler. Bunların taleplerini kabul eden imparator "spatharocandidatus"⁴ [rütbesi verdiği] Kamateros lakaplı Petronas'ı kraliyet donanması ve Paphlagonialı⁵ kapitanlar ile birlikte talep edilen şeyleri tedarik etmeye gönderdi. Akabinde Cherson'da karaya yanaştı uzun gemileri karaya çekti ve oradaki bir mevkide bıraktı; birlikleri yuvarlaklara (yuvarlak gemilere) bindirerek

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova - İzmir. karatay.osman@gmail.com

¹ Tarihçilikte -mecburen- beklenen Yunanca yazılışa (ş > s) uyarak ve Kağan Yusuf'un mektubunda geçen *Şrkil* biçimi göz ardı edilerek *Sarkel* biçimi esas alınır ama biz hem sözkonusu mektuptaki biçimin, hem de Macarca ve Çuvaşcadaki mukabil kelimelerin ş ile başlamasından hareketle, Czeglédy'yi takip edip *Şarkel* diyeceğiz (*Şarkel: An Ancient Turkish Word for House*, s.26). Ancak onun ikinci hecedeki kel/kil'in İranî dillerden Türkçeye bir alıntı olduğu düşüncesi yeniden incelenmelidir.

² Hacerîler. Hz. İbrahim'in eşi Hz. Hacer'den oğlu Hz. İsmail'in soyundan gelenler, yani Araplar.

³ Hazar idaresinin Musevileşmesi için Harun Reşit dönemi ile 840 yılı arasında bir tarih tahmin edilir. Buradaki veri, idarede ikili düzene geçilmiş olduğuna göre, 840 yılında Musevileşmenin çoktan tamamlanmış olduğunu, belli bir dönem kökleri bulunduğunu göstermektedir. Tabii ki ikili düzen ile Musevileşmenin ilgisi varsa.

⁴ 10. dereceden bir unvan. 9. ve 10. yüzyıllarda oldukça önemli ve itibarlıydı ama 11. yüzyılda önemini kaybedip, kullanımdan da kalkmıştır. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.232, 340.

⁵ Bugünkü Zonguldak-Kastamonu-Sinop yöresi.

Tanais'de kaleyi inşa edecekleri yerde gemiden indirdi. Fakat orada taş yoktu, nehrin bıraktığı kireçten küçük çakıl taşları oluşmuştu, bitişikteki killi [sarı] toprak gerçekten de yorucu bir çalışma ile tuğla şeklinde pişirilerek çok muhteşem bir iş ortaya konarak binanın yapılması tamamlanınca geri döndü. [İmparatorun emrini] uygun şekilde yerine getirerek geri dönen Petronas imparatora Cherson hakkında, kabilelerin mizaçlarını ve konumlarını koruma konusunda deneyimli olduklarına şahit olduğunu, eğer kendisinin kente ve kabilelere yönetici olarak atanmazsa, başka bir şekilde bölgenin kasabalarına adaletle dolu olarak sahip olunamayacağını, çünkü yerel soyluların ve yönetimin ileri gelenlerinin hiçbir şeylerine güvenmediğini söyledi. O zamana dek herhangi birinin bölgeye yönetici olarak gönderilmesi alışılmış bir şey değildi; onların önder dedikleri birisi, topluluktaki aile başkanlarının hepsi ile birlikte yönetiyordu; Petronas'ın bölge hakkında tecrübe sahibi olduğu kanaatine varan imparator bu teklifini kabul etti; onu "protospatharius"⁶ rütbesine yükselterek yönetmeye gönderdi; öndere ve halkın geri kalanına, gönderilen bu yöneticiye hiç kimsenin kabul etmezlik yapmamasını ve ona itaat etmelerini emretti. Böylece Sarkel'in tahkimatı inşa edildi ve akabinde Cherson'a yönetici atamak yaygın hale geldi.⁷

Saray belgelerinden faydalanarak bu zeyli yazdığını tahmin ettiğimiz İmparator 7. Konstantinos Porphyrogenitus, dolayısıyla yaklaşık aynı cümlelerde bu bilgiyi tekrar eder:

Tuna nehrinin aşağı uzamından itibaren, Distra'nın (Durustulum > Silistre) karşısında Peçenek ülkesi uzanır ve buranın sakinleri kışlasında 300 adamın konuşlandığı ve yıllık olarak yenilediği Hazar şehri Şarkel'e kadarki bölgeyi denetlerler. Onlarda Şarkel "beyaz ev" anlamına gelir ve Hazarlar İmparator Theophilus'tan (829-842) kendileri için bu şehrin kurulmasını rica ettiklerinde Kamaterus soyadlı Spatharokandidatus Petronas tarafından kurulmuştur. Çünkü Hazar'ın o zamanki kağanı ve beyi bu aynı İmparator Theophilus'a elçiler göndermiş ve kendileri için Şarkel kentinin yapılmasını ıstırham etmişlerdir ve imparator onların taleplerine karşılık vermiş ve onlara mezkûr Spatharokandidat Petronas'ı imparatorluk donanmasının savaş gemileriyle göndermiş ve ayrıca Paphlagonia kaptanbaşısının savaş gemilerini göndermiştir. Bu aynı Petronas Kerson'a vardı ve savaş gemilerini Kerson'da bıraktı ve kendi adamlarını yük gemilerine bindirerek şehri inşa edeceği Don (Tanaïs) nehri üzerindeki o yere gitti. Ve bu yerde şehri inşa için uygun

⁶ Altıncı sıradaki unvan, bir üst düzey memuriyet; aynı şekilde 11. yüzyılda önemini kaybetmiştir. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.340.

⁷ *Theophanes Continuatus*, s.122-124. Bu metnin çevirisindeki yardımı için Ege Üniversitesi'nden Sayın Murat Tozan'a teşekkür ederim.

taşlar bulunmadığından, bazı fırınlar yaptı ve içinde tuğlaları pişirdi ve nehirdeki küçük deniz kabuklarından harç yaparak bunlarla şehrin inşasını gerçekleştirdi. Şimdi bu mezkûr Spatharokandidat Petronas Şarkel şehrini kurduktan sora İmparator Theophilus'a gitti ve ona dedi: "Eğer Kerson şehri ve Kerson'daki yerler üzerinde efendilik ve hâkimiyetini tamamlamayı ve buraların elinden kayıp gitmemesini istiyorsan, kendi askeri valini ata ve onların başpiskoposlarına ve zadedânına güvenme." Zira İmparator Theophilus'un zamanına kadar buradan gönderilmiş askeri vali yoktu; idare şehrin babaları olarak adlananlarla birlikte sözde başpiskoposun ellerindeydi. İmparator Theophilus bu konuda, şöyle veya böyle askeri vali gönderilmesi üzerinde danıştı ve sonunda yerel tecrübe edinmiş ve işlerde tecrübesiz olmayan birisi olarak mezkûr spatharokandidat Petronas'ın gönderilmesine aklı yattı ve böylece onu protospatharius makamına yükseltti ve askeri vali olarak atadı ve o zamanki başpiskopos ve başka herkesin ona itaat etmesi emriyle onu Kerson'a gönderdi ve o zamandan günümüze Kerson'daki askeri valilerin buradan atanması kaide haline gelmiştir. Dolayısıyla, Sarkel şehrinin inşası bu şekildedir.⁸

Aynı haberi veren üçüncü eser ise 11. yüzyıldan Ioannes Skylitzes'e aittir. Vakti bu ikisinden daha sonra olduğu ve zaten amacı Theophanes'in vakayinamesinin devamını devam ettirmek olduğu için burada almaya gerek yok. Dolayısıyla, aslında bu haber bize K. Porphyrogenitus'un denetiminden ve tashihinden geçtikten sonra gelmiş oluyor. Onun bakış ve görüşü esas alınmalı.

İkinci olay, *Annales Bertiniani* adlı eserin diliyle 839 senesinde Ingelheim'daki Frank sarayında olanları anlatıyor:

Ayrıca Bizanslılardan İmparator Theophilus'un gönderdiği elçiler geldi. Khalkedon (Kadıköy) metropoliti Theodosius ve Spatharius (Kılıçdar) Theophanes vardı ve imparatora layık hediyelerle bir mektup getirdiler. İmparator onları 18 Mayıs günü Ingelheim'da münasip tören ile kabul etti. Elçiliklerinin amacı barış antlaşmasını ve iki imparator ile halkları arasındaki kalıcı dostluk ve sevgiyi tasdik etmektir... (Theophilus) ayrıca elçileriyle birlikte kendilerine, yani tüm halklarına Rhos denildiğini ve chacanus adı verilen hükümdarlarınca, kendi iddialarına göre, dostluk amacıyla gönderildiklerini söyleyen bazı adamları göndermişti. Theophilus mektubunda imparatorlardan lütufta bulunarak onların kendi imparatorluğu içinden geçmek için seyahat emniyetini ve evlerine dönebilmeleri için gerekli yardımı bağışlamasını rica ediyordu, zira onların İstanbul'a vardıkları yol çok şedit ve vahşi kabilelerce tutulmuştu ve başla-

⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* (bundan sonra DAI), s.183, 185.

rına bir felaket gelebileceği için Theophilos o yolla dönmelerini istemiyordu. İmparator onların buraya geliş sebebini daha yakından incelediğinde, onların İsveç halkına ait olduklarını ortaya çıkardı. Dostluk arayıcıları değil de bizim krallığımıza casuslar olarak gönderildiklerinden şüphelendi ve iyi niyetle gelip gelmediklerini kesin olarak buluncaya kadar alıkoymaya karar verdi. Bütün bunları söylemek ve onları Theophilos'un dostluğu hatırına iştiyakla kabul ettiğini ve samimi bulunurlarsa vatanlarına hiçbir tehlike ihtimali olmaksızın dönmeleri için gerekli şeyleri sağlayacağını ve her türlü yardım ile evlerine göndereceğini, eğer öyle değilse onları, kendi uygun gördüğünü yapması için bizim elçilerimizle Theophilos'a geri göndereceğini eklemek için Theophilos'a bir mektup göndermekte vakit kaybetmedi."⁹

Rusların *Белая Вежа* ("Beyaz Kule", *Povest*) adını verdiği, Bizanslıların ise anlamını *ἀσπρον ὄρητιον* ("beyaz kışla, baraka", K. Porph.) ve *λευκὸν ὀίκημα* ("akça ev", Th. Con.) diye çevirdikleri Şarkel'in kuruluşu için bugün artık 838 senesini rahatça söyleyebiliyoruz¹⁰. Ancak bir hisar büyüklüğünde olan Şarkel, bugünkü Kalmukistan ile Aşağı İdil boylarına yerleştireceğimiz Hazar ana ülkesinin batı ve kuzeybatı kısımlarını denetleme amacını taşıyan bir noktada bulunmaktaydı. Don nehrinin sağ kısmında, yani Hazar tarafındaydı ve Hazar ile iyi iletişim içindeydi, zira Karadeniz'den gelenler bu noktaya kadar su yolunu kullanır, daha sonra karaya çıkarak yola devam ederlerdi¹¹. Şarkel nehir sayesinde batıdan gelecek saldırılara karşı korunuyordu. Kale 186 x 126 m büyüklüğündeydi ve sur kalınlığı 3,75 m idi¹². Burası Sovyetler zamanında dikkatli bir şekilde kazılmış ve ayrıntıyla incelenmiştir.

Yukarıda geçtiği gibi, Ioannes Skylitzes buranın 'yeniden' yapıldığını söyler, adeta bir onarımdan bahseder. Nitekim Şarkel'in tam karşısında bulunan Pravoberejnoye kalesi, tam da Şarkel'in inşasının arifesinde yıkıl-

⁹ *The Annals of St-Bertin*, s.44.

¹⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.387; Goldelman, "On the Location", s.67.

¹¹ İbn. Hurdadbih'in meşhur Rus yolu şu şekilde tarif edilir: "*Ruslar Sakalibe'nin bir koludur. Bunlar işlenmiş deri, siyah tilki derisi ve Slav ülkesinin uzak kesimlerinden kılıç getirmektedirler. Bunları Rum denizi kıyılarına kadar getirirler ve onadabirlik kısmını vergi olarak Rumların sahibine verirler. Daha sonra Sakalibe bölgesinin bir nehri olan Tetnûs (Tanais, Don) nehrinde ilerlerler ve Hazar bölgesinin bir şehri olan Hamlic'e varırlar ve buranın melikine de bu malların ösrü oranında vergi verirler. Buradan Cercân denizine varırlar ve bunun kıyısında bulunan Ahabbû'ya çıkarlar. Bu denizin çapı 500 fersahtır. Cercân'den ticaret eşyalarını develer üzerinde Bağdad'a taşırlar. Buralardan beraberlerinde Slav köleler de götürmektedirler. Bu kölelelerin Hristiyan olduğu söylenmektedir. Bunlar için de cizye ödemektedirler.*", İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.130-131.

¹² Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.389.

miş gözüküyor¹³. Bu kale ve etrafındaki yerleşimin çok uzun süre Hazar sakinlerince kullanıldığı görülüyor ki, burada bulunan sikkelerin en eskisi 4. Hüzmüz (579-590), en sonuncuları ise Halife Emin (809-819) zamanındandır¹⁴. Aşağıda değineceğimiz Vasmer yöntemine göre, şehrin Hüzmüz'ün çağdaşı olduğunu söylemek zordur. Öte yandan, Şarkel kurulmadan hemen önce burada insanların yaşadığını Emin döneminin dirhemleri gösteriyor. Hwolson'dan başlayarak İslam kaynaklarında bahsedilen el-Beyza ile Şarkel'i özdeşleştirme çalışmaları yapılmıştır¹⁵ ama teşhiste esas noktayı (bence) Goldelman koyar¹⁶. 'Başkent' El-Beyza'yı İdil'in ağzında arama çalışmaları beyhude gözüküyor, zira Şarkel Şarkel olarak da başkentti. İdil üzerindeki İtil/Atıl kentindeki korumalı adacıkta yaşadığı kuşkusuz olan Kağan Yusuf, öte yandan "*Şu an yaşadığım ülkede önceden Vnndr'lar vardı*"¹⁷ dediğinde İdil ağzını kastetmiş olamaz; burası açıkça Don boylarıdır, Şarkel'in olduğu yerlerdir. Kağanın doğum yeri olan, hatunun da sürekli ikamet ettiği şehir 50 fersah çapında bir daire olarak tasvir ediliyor¹⁸. Böyle en az 350 km çapındaki bir şehir İdil boyunda olamaz. Burada bir memleketten bahsediliyor. Bu büyüklük de Şarkel ve çevresinde mevcuttur. Peçenek arazisinin Şarkel yakınından başladığını söyleyen Konstantinos Porphyrogenitus'un haberine göre¹⁹, bu durumda hatun ve harem serhat bölgesinde oturuyorlar. Burada Kiev knezi Svyatoslav 965'te Belaya Veja'ya yürüyor. Kağanı orada buluyor ve yeniyor. Batı Kafkas halkları olan Yas ve Kasegleri de orada yeniyor ki²⁰, bu haber Şarkel = Belaya Veja denkliğini kesinleştiriyor. Aynı zamanda buranın başkent, daha doğrusu iki başkentten biri olduğu gerçeğini gösteriyor. Dunlop'un, Sarkel ile El-Beyza'nın özdeşliğini reddeden (ama daha sonra bu görüşten cayan) Marquart'a katılmasının ipuçları kendi ifadelerinde görülüyor. Şarkel onun dediği gibi²¹, Don

¹³ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.415.

¹⁴ Goldelman, "On the Location", s.69.

¹⁵ İlgili edebiyat için bkz. Romaşov, "İstoriçeskaya Geografiya (Çast 4 i 5)", s.213-216.

¹⁶ Goldelman, "On the Location". Ancak Romaşov bu tespiti görmek istemez ve el-Beyza'nın yerinin tam bilinmediğinde ısrar eder. Bkz. "İstoriçeskaya Geografiya (Çast 4 i 5)", s.214-217. Onlardan çok önce yazan Golden da bölgede "*çok sayıda beyaz şehir*" olduğuna dikkat çekerek *Şarkeller* vurgusu yapar. El-Beyza'nın yerinin ise bilinmediğini belirtip, Aşağı İdil'de olması gerektiğini düşünür. Bkz. *Hazar Çalışmaları*, s.274, 278.

¹⁷ Kokovtsov, *Yevreysko-Xazarşkaya Perepiska*, s.92 (sadece uzun nüshada bulunur). Eserinde bu haberleşmenin tam metnini veren Marcus, *The Jew in Medieval World*, s.257, bunu Bulgar olarak çevirir.

¹⁸ Kokovtsov, *Yevreysko-Xazarşkaya Perepiska*, s.84, 102; Marcus, *The Jew in Medieval World*, s.259.

¹⁹ *DAI*, s.183.

²⁰ *Povest'*, s.244; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 92-93.

²¹ Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.260.

boyalarında herhangi bir kale değildi; Şarkel Hazar'ın başkenti, han kenti, hatun kenti idi.

Artamonov'un dediği doğru değil: İdil boyundaki başkentin eski ismi El-Beyza, sonradan İtil olarak değiştirilmiyor²². 737 yılında İslam ordularının komutanı Mervan da işte oraya yürümüş ve kağanı orada yenmiştir. Artamonov'un Eski Şarkel'le ilgili verisini alıntılarlamak istemeyen Golden, Şarkel'in 838'de kurulduğunu söyleyerek 737 seferinin oraya yapılamayacağını belirtir²³. Halbuki, onun diyişiyle, El-Beyza en azından çok sayıda Şarkel'den biri olabilirdi. Ben Mervan'ın istikameti konusunda eminim. Kağanın da doğudaki İslam topraklarına yaklaşacak, dolayısıyla bir tuzağı cazip kılacak şekilde Aşağı İdil'e çekilmektense, kuzeybatı yönünde Avrupa içlerine doğru çekilmesi daha beklenirdir. Alışıldık tarihçilikte, Semender bağlantısı yüzünden onun yürüyüş yolu Hazar sahiline çevriliyor ve hedefi olan El-Beyza'nın kaynaklarda açık tarifi bulunan İdil'in ağzındaki Hazar başkenti olduğu söyleniyor²⁴. Hâlbuki ordunun harekâtı bu konuda fikir verir. Mervan kendisi esas ordunun başında Orta Kafkaslardaki Daryal geçidinden kuzeye atlıyor. İkinci kol ise Derbent'ten geçip sahil boyunca kuzeye ilerliyor. Onun bu harekâtının Alanlara saldırıyor gibi yaparak Hazar kuşkusunu örtbas etmek amacı taşıdığı belirtiliyor. Lakin Mervan Hazar elçisini yanında uzun süre oyalayarak ve ordular menzile vardıktan sonra gitmesine izin vererek zaten Hazar istihbaratını kandırmıştı²⁵. Alanlara saldırmış gibi yapmak için büyük orduyu çok zahmetli olan Orta Kafkas geçitlerinden yürütüp sonra doğuya dönmenin anlamı yoktu. Sülemi komutasındaki kolordu da bunu yapabiliyordu ve kendisi Derbent'ten geçerek rahat bir şekilde ilerlerdi. Vaki olan şey, Mervan'ın İdil ağzına değil, Don nehri boylarına ilerlemesidir ve bunun için kısa yol Daryal geçididir. Bu seferle ilgili diğer bazı ayrıntılara aşağıda değineceğiz. El-Beyza'nın Şarkel olduğuna dair benzer bir delil de Mervan'dan yedi yıl önce Hazar'ı istilaya kalkan

²² Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.499.

²³ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.278.

²⁴ Örneğin, Z. V. Togan'ı izleyen Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.295; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.98-99. Artamonov Don boylarına doğru bir sefere kesinlikle karşı çıkar ve bunu eski hüküm olarak değerlendirir. Kurat ise, "Kitâb al-Futûh", s.264d, Togan'ı ve izleyicilerini eleştirerek, Arapların bu sefer esnasında Kafkasların ötesine geçmesine ihtimal vermez. 727 savaşını en iyi inceleyenlerden biri, ticaret tarihiyle ilgili uzun makalesinde bunu yapan Noonan'dır: "Why Dirhams First Reached Russia", s.191-201; ayrıca Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.97-103.

²⁵ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.289-290; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.97.

Cerrah'ın yoludur. İbn'ül-Esir'in haberine göre, o da Tiflis'ten hareket edip Daryal geçidinden Hazar ülkesine giriyor ve El-Beyza'ya kadar ilerliyor²⁶.

Eski kalenin neden yıkıldığı, yeni kalenin neden yapıldığını da açıklayacaktır. Bunun için biraz daha o günlerde dolaşmamız gerekli. Artamonov'un da katıldığı ve destekçisi çok olan bir fikre göre, Eski Şarkel (Pravoberejnoye kalesi) Hazar'daki Musevileşme kaynaklı iç savaş sonucu yıkılmıştır²⁷. İç savaşlarda bu türden katliamlar olsa bile, böylesine kale yıkımına pek rastlanmaz. Hele Musevileşme yüzünden bir iç savaş çıksaydı, bu bir şekilde kaynaklara yansırı. Harici kaynaklar hiçbirşey söylemediği gibi, Musevileşme sürecini birinci elden anlatan iki Hazar mektubu da (Kağan Yusuf'un *Cevab'ı* ve isimsiz *Kenize Mektubu*) ülkede en ufak bir rahatsızlıktan bahsetmez. Artamonov bulunan toplu mezarlara bakarak halkı kırıp geçiren, nüfusu azaltan kanlı bir savaştan bahsediyor. Bu herhalde kaynakların dikkatini çekerd. Hatta bence iç savaş kelimesi çok abartılıdır; eğer bir Tüvan devletinde en az her beş yılda bir iç çatışma çıkmıyorsa bir şeyler yanlış gidiyor demektir. Golden'in dediği gibi, sıradan bir vaka, adiyattan bir kopuş olarak görmemiz gereken Kabar isyanını, hele de dini bir konuya bağlamanın anlamı yoktur²⁸.

Öte yandan, burada Hazar içindeki kopuşla nihayetlenen ve mahalli kalması beklenen bir çatışmanın ötesinde şeylerin gerçekleştiği görülüyor ki, bir kalenin yıkılmasına yol açan savaşlar bölgedeki ticarete de aynen yansımıştır. 820-840 arasında Doğu Avrupa'ya dirhem ithalatında gözle görülür bir düşüş meydana geliyor. Bu durum Rusya ile Hazar ticaretinin ciddi bir düşüş gösterdiğini gösteriyor. Hatta Kislaya ve Devitsa'da ele geçen 837-838'e ait paralar belli bir ara için son örnekleri temsil ediyor. 837-

²⁶ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.279-280; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.84.

²⁷ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.415; Pritsak, "Rusların Kökeni", s.60. Bu konudaki tek bilgi, kitabının 39. bölümünü Kabarlara ayıran Konstantinos Porphyrogenitus'tan gelmektedir. İlgili bölüm aynen şöyledir: "Sözde Kabarlar (Kabaroi) Hazar ırkından idi. Gün geldi onlarla hükümetleri arasında ayrılık baş gösterdi ve bir iç savaş çıktığında ilk hükümetleri hâkim geldi ve onlardan bazıları öldürüldü ve öbürleri kurtuldu ve geldi ve Peçeneklerin ülkesinde Türklerin (Macarlar, O.K.) yanına yerleşti ve bunlar birbiriyile dost oldular ve 'Kabaroi' adlandılar. Ve böylece onlar bu Türklere Hazarların dilini öğretti ve bugün dahi bu aynı dile sahiptirler, fakat Türklerin diğer diline de sahiptirler. Ve savaşlarda kendilerini sekiz uruğun en güçlüsü ve yiğidi olarak gösterdiklerinden ve savaşta öncü olduklarından, onlar ilk uruk olarak yükselmişlerdir. Aralarında, yani Kabarların üç urukları arasında bir prens vardır ki, bugün dahi böyledir." (DAI, s.175). Görüldüğü gibi, bunun sebepleri hakkında en ufak bir ima dahi yoktur. Belki, sayısız 'iç savaş' vakası arasında bundan ve bu halktan bahsedilmesinin sebebi, odakta olan topluluklarından Macarların kökeninin açıklanması gibi gözüküyor. Macarlardan bahsetmese belki Kabarları hiç anmayacaktı. Nitekim bir sonraki bölüm bu bilgi üzerinden devam eder ve Macar birliğine bağlı boyları anlatır.

²⁸ Golden, "Irano-Turcica", s.185; *Hazar Çalışmaları*, s.158.

842 arasında Rus ile Hazar arasındaki ticaret sekteye uğruyor²⁹. Geniş çaplı olduğu anlaşılan bir kargaşa ve savaş hali göze çarpıyor ve bu yıllar tam da bir taraftan Eski Şarkel'in yıkıldığı ve yenisinin yapıldığı, bir taraftan da İstanbul'daki Rus elçilerinin yolunun kesildiği günlere tekabül ediyor. Bu çapta hadisat bir boyun Hazar birliğinden kopuşuyla gerçekleşemezdi herhalde. Öbür türlü ne İpek Yolu'nun, ne Kürk Yolu'nun işlemesine imkân yoktu.

Buradaki sorun, eğer Bizans o günlerde Hazar ile savunmasına yardım edecek kadar yakın ise, Rusların İstanbul yolunu, yani Dnyeper boylarını hangi güçlü topluluğun tuttuğudur ki, normalde böyle şeylere aldırmayan ve her türlü ortamdan geçip giden denizci ve 'nehirci' Vikingler Doğu Avrupa'da bir yerlerden geri dönmüyorlar ve Bizans imparatorundan rica ile çok zahmetli olan Batı Avrupa yolunu tercih ediyorlar. Üstelik de o günlerde Vikinglerle Franklar arasında sıkı bir düşmanlık olduğu, dolayısıyla Frank imparatorunun onları geçirmeme ihtimali hazırda bulunduğu halde. Dnyeper boylarını o günlerde bir Slav kabilesinin tutup geçişi engellemesi olası gözüküyor; zaten onların bunu herhangi bir yerde, herhangi bir tarihte yaptıklarının da kaydı bulunmaz. Avarlar yıkılıp gittiğine, o günlerdeki tarihlerini iyi bildiğimiz Omurtak ve Presiyam idaresindeki Tuna Bulgarlarının ise böyle bir teşebbüsleri bulunmadığına göre³⁰, geriye Macar ve Hazarlar kalıyor.

Dnyeper yolunu tutmuş olmaları kuşkulu olsa da, o günlerde yükselmekte olan Macarların Orta Don boylarında sebep oldukları rahatsızlıklarla en azından Şarkel'in inşası konusunda dahillerinin olduğuna inananlar çoktur. Örneğin Petruksin elçilerin yolunu kesenlerin Macarlar olduğunu söylüyor³¹, lakin onların Dnyeper üzerinden batıya toplu halde geçmeleri için 50 yıl daha beklememiz gerekiyor. Her ne kadar Don-Dnyeper arası

²⁹ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.107, 124-125. Krş. Yukarıda geçtiği gibi, Eski Şarkel'deki son paralar Halife Emin döneminden (809-819).

³⁰ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.306-307, Rus elçilerin eve dönüşünü Bulgarlar ile Bizans arasında 836'da başlayan mücadelenin engellediği fikrindedir ki, manuken doğru olmasa gerek. Bulgar gücünün Karadeniz kuzeyine ulaşmadığı bilgimiz bir tarafa, eğer sebep bu ise Kuzeyli elçiler İstanbul'a hiç gelemezlerdi. 838'de İstanbul'a gelen adamların 836'da başlayan savaş sebebiyle geri dönmemeleri herhalde, zaman bilgimizde hata yoksa, mümkün olmasa gerektir.

³¹ Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.247. İstanbul'daki adamlar Baltık bölgesine Don üzerinden gideceklerse doğru. Ama tüccarlar kullanmıyor diye elçilerin de Dnyeper yolunu kullanmadıklarını söylemek doğru değil. Kaldı ki, aşağıda değinileceği üzere, İbn Hurdadbih'in kitabı 840 öncesine gidiyorsa, gündemin Şarkel ve Rusların yolunun kesilmesi olduğu bu günlerde, tüccarlar da çoktan Dnyeper yolunu kullanmaya başlamış demektir. Bu makalenin sonlarında değerlendirdiğimiz üzere, Hazar bağıştı Macar birlikleri Dnyeper yolunu kesmiş olabilirler.

Macarların ikinci yurdu olan Etelköz'le ilişkilendirilse de³², ben bu kanaatte değilim. Hem Etelköz daha doğudadır ve hiçbir zaman Dnyeper'e ulaşmaz, hem de ana Rus kaynağı açık şekilde Macarların buradan, Kiev'in aşağısından "geçip gittiklerini" söyler; kaldıklarına dair bir ibare veya ima yoktur³³. *Gesta Hungarorum* adlı isimsiz Macar vakayinamesi, destanî havada bahsettiği yıllar içinde muhtemelen burada ilgilendiğimiz dönemle ilgili olarak Macarların Kiev'lileri (Kuman ve Ruthenleri!) yendiğini söylüyor, ama o kadar. Kuşatmaya dayanamayan kent, barışı kabul ediyor. Bunu Macarların orada kaldıkları, yerleştikleri vb. şeklinde anlamak zordur. 'Deneper' nehrini Kiev'den geçiriyorlar, lakin şehre girdiklerini bile bilmiyoruz. Üstelik ivedi amaçları Galiciya'ya doğru gitmek³⁴. Tek kaynak olan isimsiz *Gesta* dahi böyle bir şey ima etmiyor. Diğer Macar vakayinamesi olan Simon Kézai'nin *Gesta'sı* ise aynen *Povest'teki* ifadeyi kullanıyor. Kiev yakınından geçip gidiyorlar³⁵.

Macarların doğudan akın için gelerek Dnyeper'den çok daha batıda faaliyet gösterdiklerini iyi biliyoruz. Örneğin 862'de Frankların iç çekişmesinden faydalanmak isteyen Moravya prensi Rastislav Macarları yardıma çağırıyor. 881'de bu sahne tekrarlanıyor (Gerçi isimleri *Ungri* olarak geçer). Ertesi yıl onları Bulgarlara karşı Bizans'ın bağlaşıkları olarak Aşağı Tuna'da görüyoruz³⁶. Ancak ortada 830'lara götürülecek bir örnek bulunmuyor. Macar birliğinin Türk asıllı bileşeni olan Onoğurların Macar göçünden çok önce, 642 yılından sonra Karpat havzasında bulundukları iddiaları var³⁷. Bunun için fazla düşünmeye bile gerek yoktur. Hazar kağanı Yusuf (10. yüzyıl ortası), yukarıda geçtiği gibi, 670'lerdeki Hazar-Bulgar savaşlarına işaret ettiği açık olan ifadesinde, atalarının çok kalabalık olan Onoğurları (*Wnndr*) yenerek Tuna'nın ağzına kadar kovaladıklarını söyler³⁸. Tuna Bul-

³² En yeni ve toplu, zirve eser olarak bkz. Róna-Tas'ın Etelköz bahsi: *Hungarians and Europe*, s.325-332. Róna-Tas Etelköz'ü daha batıya alır ve Dnyeper ile Dnyester arasına koyar; üstelik 7. yüzyıl sonlarından 9. yüzyıl sonuna kadar, iki asır boyunca onları burada oturtur. Burada, Kiev'in önlerinde ve İstanbul yolu üzerinde kaydadeğer sürede bir ikamet, Rus kaynaklarına muhakkak girerdi. Bizanslıların, hatta Frankların da bir şekilde bu komşuları hakkında bilgileri olurdu. Mesela isimsiz *Ravenna Coğrafyası* bundan bahsedirdi. Ne doğu, ne de batının hiçbir kaynağı burada bir Macar kalışı konusunda veri sunmaz.

³³ *Povest Vremennux Let'*, s.210; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.482. Macar yurtları (Lebedia ve Etelköz) değerlendirmemiz için bkz. Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihi", s.50-51.

³⁴ Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.691.

³⁵ Simon Kézai, *The Deeds of the Hungarians*, s.79.

³⁶ Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.331.

³⁷ Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s.284.

³⁸ Kokovtsov, *Yevreysko-Hazaraskaya Perepiska*, s.92. Ancak Azak'ın doğusunun büsbütün boşaldığını söyleyemeyiz. Esas Onoğurlar burada Macarlarla birlikte batıya doğru göçe kadar kalmış gözüküyor-

garlarının Onoğur-Bulgar adlanması da boşuna değildir³⁹. Buradaki sorun Onoğurların bağımsız bir birim olarak orada faaliyet göstermemeleri, onların (bir kısmının) iltihak etmiş olduğu Tuna Bulgarlarının da, belirttiğimiz gibi, Dnyeper'in ağızını tutacak kadar öteye gitmemeleridir.

Gerçi İbn Rusta açık ifadelerle Hazarlar, Macarlar ve çevrelerindeki diğer halklardan korkarak ülkelerinin etrafına hendek kazdılar diyor⁴⁰ ama burada genel bir hava var; Macarlar tek ve kesin tehdit değiller. Göckenjan ile Zimonyi'nin izahlarına gönderme yapan Golden bunun sonraki bir ekleme olabileceğini söylüyor⁴¹. Ekleme olmama ihtimali daha yüksek. Kazibilimin de gösterdiği üzere, gerçek olan şey böyle bir savunma sisteminin hayata geçirilmesidir. Hazarlar Don-Oskol ve Kuzey Donets hattını denetleyecek hisarlardan kurulu bir savunma sistemi geliştirmişler ve kuzey yolunu denetime almışlardı⁴². Kovalev'in yukarıda bahsettiğimiz 830'lardan itibaren görülen ticaretteki düşüş için Macar istilasını göstermesi, hele Don batısındaki Hazar topraklarının elden (Macarlara) çıktığını söylemesi yerinde değil. O bununla Hazarların Macarlara karşı Bizans'tan yardım isteyip Şarkel'i yaptırdığı şeklindeki, yukarıda geçenlerin yanında Zuckerman'ca da ısrarla savunulan görüşe katılıyor⁴³. Povest gösteriyor ki, 9. yüzyıl ortasında Don'un batısında Hazarlar hâlâ etkindiler ve ta Orta Dnyeper ve Oka boylarındaki Slavları haraca bağlıyorlardı⁴⁴. *DAI* de diyor ki Macarlarla Hazarlar hep kardeş kardeş yaşadılar, Macarlar hep Hazar'a bağlı ve müttefik

lar. *Notitia Episcopatorum* adlı bir Bizans piskoposluk listesine göre, 8. yy sonlarında Azak'ın doğusunda Onoguria piskoposluğu vardı Romaşov, "İstoričeskaya Geografiya (Çast 4 i 5)", s.218.

³⁹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.287.

⁴⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacılar*, s.294.

⁴¹ Golden, "Irano-Turcica", s.179. Ama daha önceki *Hazar Çalışmaları* kitabında Şarkel'in Macarlara karşı yapıldığı iddiasında I. Boba'nın yanında yer alıyor. Boba'ya göre, Ryazan'ın kuzeyindeki yaşam alanlarından 820 civarında Kuzeylilerce kovulan Macarlar, Don-Dnyeper bölgesine gelmişler ve onların bu tazyiki Şarkel'in inşasını kaçınılmaz kılmıştır (*Nomads, Northmen and Slavs*, s.96-100). Aynı şekilde, Macarların gelişinin Hazar'la birlikte Bizans'ı da endişeye sevk ettiğini ve Şarkel'in inşasını hızlandırdığını düşünen Golden, Ruslara hiçbir şekilde şans vermez. Macarların itiliş sebebi, Oğuzların ittiği Peçeneklerin yaptığı baskıdır. Golden biraz daha ileri giderek, Şarkel'in Bizans savunma sisteminin de bir parçası olduğunu belirtir. Kerson ve Klimata buradan savunulmaktadır (*Hazar Çalışmaları*, s.92-93; "The Question of the Rus", s.80). Lakin o günlerde ve 150 yıldır Bizans Kerson ve bağlı yöreleri (Klimata) Hazarlara karşı savunmakla meşguldü.

⁴² Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.100-101.

⁴³ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.124. Zuckerman, "On the Origin of the Khazar", s.520-521, Macarları tek istilacı aday olarak gördüğü gibi, onların Hazarlara bağlılıkları hikayesini tamamen çürütür. Ancak tek dayandığı haber nihayetinde İbn Rusta'nın kayıdır. Zuckerman'ın önceki Macar yurtları konulu çalışmalarını henüz edinemedim. Ama bu makalede belirttiği Moldova'daki bir Etelköz tespitine katılma imkânı yok.

⁴⁴ *Povest*, s.212-213; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 87-89.

oldular⁴⁵. Ticari hayatta 842'den itibaren olumsuz durum değişiyor ve Hazar'dan giden paralar yeniden Rus'da görünmeye başlıyor⁴⁶. Burası Kovalev'in kendisiyle çeliştiği noktadır. Macar istilası böyle bir iki yıllık ve kısacık mıydı? Ticaret yolundan kuzeydoğuya doğru geri mi çekildiler? Çekilmedilerse Hazarlara durumu kabul ettirip, yani Don batısındaki toprakların artık kendilerinin olduğunu onaylatıp tüccarlara serbesti üzerinde mi anlaştılar? Eğer böyle oldu ise Hazarlar nasıl Macarları atlayarak Slavlar üzerinde hâkimiyet kurdular veya bunu yenilediler? Belki Macarları tekrar hâkimiyetlerine aldılar... Her halükarda soruların ardı arkası kesilmiyor ve Macar açıklamasında önemli sorunlar gözüküyor.

Bulgar ile Hazar arasında bir güç boşluğunun oluştuğunu ve bunun haliyle Dnyeper boylarında en fazla hissedildiğini kabul etmeliyiz, ama belirttiğimiz gibi buraya Bulgarların müdahil oluşu hakkında bir bilgiyi ne ana Rus kaynağı, ne de Bizans vakayinameleri veriyor. Hem Kırım'daki Hazar hâkimiyetinin güçlülüğünü, hem de ana Rus vakayinamesinin Dnyeper'in orta ve yukarı boylarındaki Slav kabilelerinin Hazarlara vergi verdiği şeklindeki haberleri göz önüne alırsak, Bizans'ın İsveçli misafirlerinin geldikleri yoldan dönüşünü engelleyecek tek gücün Hazarlar olduğu ortaya çıkar⁴⁷. Ama hani o günlerde Hazarlar ile Bizans'ın arası iyiydi de, Bizanslılar onlara kale yapımında yardımcı oluyorlardı?

Burada Şarkel'le ilgili Bizans haberlerini sorgulamamız gerekiyor. Tuhaf olan şey, bu mevkide yapılan kazılarda kitaplarda okuduğumuz gibi bir Bizans izinin bulunmamasıdır. Şarkel ne mimari, ne tarz, ne şu, ne bu hiçbir şekilde bir Bizans eseri değildir; malzeme bile Bizanslıların kullandıklarıyla uyumsuz. Bizanslılar, kazıların gösterdiği üzere, sadece buradaki kilisenin süslenmesi için çalışmışlardır. Taştan, tuğladan, deniz kabuğu gibi ayrıntılardan bahseden Konstantinos, daha doğrusu onun kaynakları konuyu abartmaktadır ve Hazarlar bu kaleyi tamamen kendileri yapmış gözükmektedir⁴⁸. Hazarların bir hisar yapmak için Bizans yardımına hiçbir ihtiyaçları yoktu; hem kendi teknikleri, hem de tarzları vardı. Artamonov'un dikkat çektiği üzere, Petronas daha çok bir elçi ve gözlemci idi. Yukarıdaki Konstantinos'un cümlelerinin de gösterdiği gibi, Bizans'ın kuzey siyasetinin

⁴⁵ Constantine, *DAI*, s.171. Özellikle Ingelheim elçiliği ve Şarkel inşaatı günlerinde bu ittifak yürürlükte idi. Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.9.

⁴⁶ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.125.

⁴⁷ Yukarıda geçtiği gibi, Kağan Yusuf da hâkimiyetlerinin Wnndrları yendikleri günden beri oraları içerdiğini söyler.

⁴⁸ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.391.

yönünü belirlemek üzere oraya gönderilmişti. Orada bulunup durumu gözledi ve yeni stratejiler geliştirdi; belki kendi ikbalini aradı. Girişteki haberlerde gördüğümüz gibi, onun önerisiyle Kerson teması⁴⁹ kurulmuş ve başına o geçirilmiştir. Bizans'ın bu iş için çok önemli birini görevlendirmesi, bu konuya verdiği önemi gösteriyor.

Ben burada, bir 'Rus' şerhi koyarak, amacın kadim bir Bizans taktiğine uyarak Hazarlar vasıtasıyla kuzeydeki rahatsızlık veren kabilelerin denetim altına alınması olduğu şeklindeki Artamonov'un savına katılamıyorum. Zaten yazar kendisi de hassaten bir Rus tedibinden bahsetmiyor⁵⁰. Bizans daha çok, uzun süredir ortada gözükmeyen rahatsız edici "İskit kabileleri" arayarak, onlar vasıtasıyla Hazar'ı denetim altına almaya çalışmaktadır. O yıllarda Bizans'ın kuzeyliler tarafından rahatsız edilmesi söz konusu değildir. Bugünkü Bulgaristan'ın kuzey yarısı ile Romanya'nın büyük bir kısmını içine alan Bulgar devleti bela olarak tek başına Bizans'a yetmektedir; öte yandan da başkalarının güneye geçmesini engellemektedir. Zaten o yıllarda ortada dolaşan fazla bir topluluk da yoktur. Sonda belirteceğimiz üzere, Hazar'ın Kavimler Kapısı'nın başına oturması doğudan kavim göçünü uzun bir süre için durdurmuştur. Batı ucu Bizans'ın bir eyaleti olan Kırım ise kendisi İstanbul için başağrısıdır.

Bu konuda bir ezberimizi bozarsak, bu fikrin yerinde olduğunu görürüz. Hazar ile Bizans arasında Müslümanlara karşı bir ittifak fiilen hiç işlemedi. 'Geleneksel' Hazar-Bizans ittifakı ancak 730'larla birlikte başlamıştır. Ancak iki tarafın eşgüdümlü hareket ettiğine dair bir kayıt yoktur. İki taraf da kendi siyasetlerini uyguluyorlardı. Mesela Hazarların en zor günlerinde 737'de Bizans'ın hiçbir kıpırdanması yoktur⁵¹. Bu ikisi sadece aynı düşman ile muhataptılar. Arap-Hazar savaşlarının en şiddetli günlerinde gerçekleşen bir gelin verme hadisesi vardır (733'de Prenses Çiçek'in İstanbul'a gitmesi). 750'lerin sonlarıyla birlikte Hazarlar ile Bizanslıları "geleneksel" müttefik haline getiren şartlar ortadan kalkmıştır. Hazarlar sınırlarındaki artan Bizans baskısını artık tehlikesiz hale gelmeye başlayan Araplarla yakınlaşarak gidermeye başlamışlardı⁵². Araplarla Hazarlar arasında 762-4 yıllarındaki şiddetli çatışmaların çabuk unutulduğu, Hazarların yanlışlıktan dolayı

⁴⁹ Thema: Heraklius dönemindeki düzenlemelerle kurulan, askeri valilerin yönettiği, tamamen askeri ihtiyaçlara göre yapılandırılmış eyalet düzeni. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.89-92.

⁵⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.387.

⁵¹ Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.229, 231. Buna karşılık Golden bu ittifakın süregelen olduğunu söylediği gibi, Hazarların din değiştirmesinin de arayış bozmadığını düşünür. Bkz. *Hazar Çalışmaları*, s.81.

⁵² Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.233.

bir nevi özür dilediği anlaşılıyor ki, 768 yılında Bizanslılarla savaşan Arapların saflarında Hazar birliklerini görüyoruz. Üstelik bu sırada annesi Hazar olan 4. Leo Bizans tahtına varis idi. 770'lerde bir haber gelmiyor. Dolayısıyla sıkıntı yok gibidir. 780'lerde ise Hazarlar, Araplarla gayet iyiler. Mesela Gürcü prens Nerse'nin Araplara karşı yardım çağrılarına, Araplar zor durumda olsalar bile, Hazarlar cevap vermiyorlar. Hatta o günlerde Abhazya yüzünden Bizans ile karşı karşıya idiler⁵³. 785 yılında bir savaştan bahsedilir ama mevcut kaynaklara göre böyle bir savaşın olduğunu düşünmek zor⁵⁴. Arap-Hazar çizgisinde taşlar yerine oturup neredeyse kalıcı bir barış sürecine girilmesinden sonra, Bizans-Hazar arasındaki ilişkinin güvensiz bir zeminde olduğu açıkça ortaya çıkmış⁵⁵, Araplarla savaşın en çetin günlerinde bile devam eden Kırım üzerindeki mücadele iki devleti daha bu dönemde süregelen bir hasımlığa sürüklemiştir⁵⁶.

Bu makalenin hacmi Bizans-Hazar mücadelesinin ayrıntılarını daha fazla vermeye yeterli değildir. Burada rahat söyleyebileceğimiz şey, 8. yy'ın başlarında başlayan çekişme ile 10. yüzyıl ortasında Hazar'ın Bizans nazarında önemli bir düşman olarak görünüşünün (Konstantinos Porphyrogenitus'un ünlü kitabı *De Administrando Imperio*'nun anafikri Hazar ile nasıl baş edileceği üzerine gözükmektedir), aradaki uzun süreli boşluğun da aynı renk ile dolu olduğunu ihtar ettiğidir. 9. yüzyılın ilk günlerinde Hazar sarayının Museviliğe geçtiğinin söylentinin ötesine geçip aşıkârlık kazanması kuşkusuz ilişkileri geren ve İstanbul'un nazarında güven ortamı-

⁵³ Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.234-236.

⁵⁴ Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.243-244.

⁵⁵ Güvensizlik çok erkenden başlar. Hazarlar 7. yüzyıl ortalarında Kerson ve yöresi haricinde Kırım'ı işgal etmişlerdi ve Araplarla savaşları yüzünden bu tarafa yönelemeyen Bizanslılar bunu hiç unutamadılar. Hatta hanedanlar arasında akrabalık ilişkilerinin kurulduğu günlerde bile güven ortamı bulunamıyor. 2. Iustinianos 695 yılında tahttan indirilip Kerson'a sığınınca, Hazar ile iyi ilişkiler kurar ve damat olur. Ancak tahttaki 2. Tiberios (698-705) kağandan onu öldürmesini ister. Damat Iustinianos Hazarlı karısının yardımıyla ölümünden kurtarılır, kaçar ve Bulgarların yardımıyla yeniden tahta geçer. Bundan sonra hanımını aldırma için büyük bir donanma gönderir ama donanma Karadeniz'in firtınalarında mahvolur. Bu güvensizliğe kızan kağan, "Bir de oğlun oldu. Adam gönder de onları al" diye haber gönderir. Ancak araları hiçbir zaman düzelmez. İmparator bir dönem kendisine ihanet eden Kersonluları cezalandırmak için bir ordu gönderir. Kerson ise korkudan Hazar hâkimiyetine sığınmıştır. Böylece sıcak çatışmalar başlar. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.261-263; Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.185-191.

⁵⁶ 8. yüzyıl ortasında Hazar hakimiyetini Kerson önlerine kadar taşıyan, yani Bizans'ı yarımada-dan kaybolma noktasına kadar getiren bir istiladan bahsedilmektedir. Baranov, I. A., *Tavrika v epoxu rannego srednevekov'ia*, Kiev, 1990, adlı eserden naklen Noonan, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea", s.209.

nı zedeleyen sebeplerin başında gelmektedir⁵⁷. Şarkel'in inşasına kuşkulu Bizans katkısı bu ortamda nasıl değerlendirilebilir? Hem genel olarak ilişkiler bozuk, hem Şarkel'e ciddi bir katkı yok, hem de Hazarların önem verdiği anlaşılan bir hasmı olan Rusların elçilerinin memleketlerine geri dönmeleri için çok çabalıyorlar. Bizanslılar ne karıştırıyorlardı?

838'de İstanbul'a gelen ve dönemeyen Rus elçileri ticari antlaşmaların peşindeydi⁵⁸. Aşağıda değineceğimiz üzere, İsveç'ten gelip Volxov havzasına yerleşen ve su yolları boyunca karasal bölgeye sızmaya başlayan Ruslar/Varengler için Dnyeper-Karadeniz yolu, muhtemelen Donets-Don yolunda çıkan sakametliklerden sonra artık ciddi bir ticari ziyaretgâhı, önemli bir pazarı işaret ediyordu ki, bundan sonra daha rahat gelebilmek ve Bizans pazarından faydalanmak için izin istemişlerdi⁵⁹. Ruslar ticaretlerini daha da geliştirmek istiyorlardı ve bunun için bir antlaşmaya ihtiyaçları vardı. Yani çoktan Karadeniz işlerine dâhil olmuşlardı. Bu çerçevede, onların İsveç'ten veya Kuzey Avrupa'dan gelmiş olamayacaklarını söyleyen, Kievli olduklarına inanan Novosel'tsev oldukça haklı gözükmektedir⁶⁰. Dolayısıyla yol konusunda endişeleri yoktu. Dnyeper yolu o an için açıktı. Ama birden bire, elçiler İstanbul'dayken yol birileri tarafından kapandı. Elçilerin geçemediği yolu tutan 'vahşi' kabileler, tüccarlara da farklı davranmayacaklardı. Bütün tasarı suya düşmüştü. Anlaşılan ticareti umursamayan velâkin çok öte siyasi emelleri olan Bizans bu işin peşini bırakma niyetinde değildi ki, elçileri sağ salım memleketlerine gönderip, durumu 'kağan'larına izah etmelerini, tasarruflarının muhakkak uygulanmasını istiyordu. Bu tasarı ancak Musevileşen, bu yetmiyormuş gibi de Bizans'ın kadim toprağı Kırım'ı işgal eden, hatta elde kalan son arazilerde de hızlı bir şekilde nüfuz kuran Hazar'ı kuzeyden bastırarak cezalandıracak bir güç olan Rusların Bizans askeri ve siyasi amaçlarına münasip şekilde kullanılması olabilir⁶¹. Nitekim bu Rusların o zamanki

⁵⁷ Kahire'de bulunan isimsiz Hazar mektubu (Schechter/Cambridge belgesi) abartılı da olsa Musevileşmeye tepkiyi verir: "*Makedon kralları* (Biz. imp.) *ve Arabistan kralları* (Halife) *bu şeyleri duydular; çok hiddetlendiler. Ve Hazar beylerine İsrail'e küfür kelimeleri getiren elçiler göndererek dediler: "Sen nasıl oluyorsun da bütün milletlerin elinin altında tabi olan Yahudilerin inancına geçiyorsun?"*" Bkz. Karatay, "Hazarların Musevileşmesi", s.5-6.

⁵⁸ Vernadsky, "The Problem of Early Russian Campaigns", s.1; Duczko, *Viking Rus*, s.44.

⁵⁹ Kazıbilim, Orta Dnyeper boylarının en az Traianus zamanından beri (MS 98) Roma dünyası ile ticarete alışık olduğunu gösteriyor. Bkz. Croos, "Primitive Civilization of the Eastern Slavs", s.72.

⁶⁰ Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.8.

⁶¹ Dolayısıyla Duczko'nun Bizans'ın Müslümanlara karşı bir Haçlı seferi peşinde olduğu fikrine katılmıyoruz. Kaynaklarda öyle bir şey geçmemesine rağmen, Duczko bu elçilerin Bizans imparatoru tarafından İslam'ın genişlemesine karşı müttefik aramak için Danlara gönderildiğini belirtir (Duczko, *Viking Rus*, s.14). Bu makuldür, ancak Danlara Bizans değil Rus elçisini, hem Danların, hem de Rusların (İsveçlilerin) düşmanı olan Frankların ülkesinden göndermek uzun ve zahmetli bir

başkenti olan Gorodişçe'de tam da bu olayların geçtiği günlere, 9. yy'n ilk yarısına ait olan, Bizans imparatorunun 1, 2 ve 4. muhafız birimlerinin komutanı domesticos Leon'un mührü bulunmuştur⁶². Ayrıca, Ingelheim'a giden Bizans heyetinin başındaki Theodosios'un metinde geçtiği gibi Kadıköy metropoliti değil, donanma komutanı olan *patrikios* Theodosios olduğu söylenir⁶³. Elbette Karadeniz'de bir şeyler dönüyordu ve bundan en fazla mesul olan kişi donanma komutanıydı. Strateji ona emanet edilmişti. Bizans o yıllarda bizzat Rusların kendi evinde çok ciddi bir şeyler karıştırıyordu.

Peki, Ruslar böyle bir talebe cevap verecek güçte mi idiler? Bütün deliller öyle olduğunu gösteriyor. Onların İsveç'ten Rusya'ya ilk gelişiyi ilgili ayrıntılı tartışmaları burada veremeyeceğiz ama kısaca hikâyeyi nakletmekte fayda var. İlk tartışma Rusların yerliliği üzerinedir⁶⁴. İsveçlilerin gelerek burada bir devlet kurup kendi isimlerini verdiklerini kabul etmeyen kimi Rus çevreler, Rusların Slav oldukları, olmasalar bile bölgenin yerlileri oldukları üzerine fikirler geliştirmişlerdir ve bunlar özellikle Sovyet döneminde resmi görüş haline gelmiştir. Bu işin kitabını Stalin çağında Grekov⁶⁵ ve hemen ardından Rıbakov yazmışlardır. Rıbakov Rusları Doğu Slav kabilelerinden biri olarak görür ve İsveç'te böyle bir kabilenin olmadığını iddia eder. Daha da ileri giderek, İsveç'ten gelen tüccarların (Varengler) zamanla bu Slav kabilesine nispetle Rus adını benimsediğini öne sürer⁶⁶. Marr etkisindeki bu okulun bir başka koluna ise bu makalede kendisine çok başvur-

yoldur; akıl kârı değildir. O dönemde bu kuzeyliler Hristiyan değildi; buna karşılık Frankların vafızının üzerinden üç buçuk asır geçmişti ve ayrıca Franklar da İslam'la (Endülüs) savaşıyordu. Bizans bir Haçlı Seferi tertip için en olmayacak yere, ta Danimarka'ya ulaşmaya çalışmaz, hazır dostluk kurduğu ve dindaşı olduğu Franklar ile yetinirdi. Ayrıca, böyle bir amaçla Dan'a gönderilecek elçileri saklamaya gerek yoktu. Bizans'ın İslam karşıtı siyaseti bir anlık, birkaç aylık bir kararlar oluşmamıştır herhalde. Uzun vadeli bir planı gerektirir. Bunun için Dnyeper yolunun açılmasını bekleyebilirlerdi veya daha önceden, eğer Danları gözlerine kestirdilerse, yol açıkken, birkaç ay önce elçi yollayabilirlerdi. Çok daha ilginç, bu tarihlerden sonra güneye inmeye başlayan Vikingler heryerde, bilhassa Akdeniz'de sadece Hristiyanlara zarar verdiler ve Müslümanlara hemen hiç dokunmadılar. Eğer onları Bizans çağırır isse, niyet ile akıbet başka türlü olmuş.

⁶² Duczko, *Viking Rus*, s.102.

⁶³ Duczko, *Viking Rus*, s.18.

⁶⁴ Aslında bu tartışma sadece Rusya'dadır. Rus tarihçiliğindeki Vareng-Slav çekişmesi için bkz. Obolensky, "The Varangian-Russian Controversy"; Zakhar'ii, *The Historiography of Normanist*. Ayrıca bkz. Riasanovsky, "The Norman Theory".

⁶⁵ Onun *Kievskaya Rus* adlı kitabı (Moskova 1949) devlet eliyle İngilizceye çevrilerek *Kiev Rus* adıyla (Moskova 1959) yayınlanmıştır. Onun eseri ve genel olarak Sovyet tarihçiliğinin bu konudaki tutumu hakkında bir değerlendirme için bkz. Vucinich, "The First Russian State".

⁶⁶ Rıbakov, *Early Centuries of Russian History*, s.12, 14-15. Norman görüşünü de acımasızca eleştirir: s.16-17.

duğumuz, Slavlığa fazla takmayan⁶⁷ Artamonov mensuptur. Ona göre Polyanların (Kiev çevresindeki bir Slav kabilesi) Rus topraklarına yerleştiği için Rus adını aldıkları şeklindeki bir tahmin daha doğrudur. Bu topraklar Slavların zuhuruna kadar Ruslara aitti ve Rus denilen bu halk Slav değildi. Ruslar, Norman veya Slav olmayan, eskiçağlardan beri Orta Dnyeper'de yaşayan bir halktı⁶⁸. Buraya Norman Ruslar geldiği için değil, buranın adı zaten Ross olduğu için Rusya ismi Kiev için ortaya çıkmıştır⁶⁹. Eski kaynakların dili gösteriyor ki, Rus her şeyden önce bir coğrafi tabirdir ve öncelikle Kiev bölgesini anlatmaktadır diyen Leh tarihçi Paszkiewicz de bu okuldan olmamakla birlikte aynı görüşü destekler⁷⁰.

Ancak yukarıda geçen *Annales Bertiniani* gibi onlarca kaynak ve bu arada Rusların kendi ataları, yani ana Rus vakayinamesi hep bir ağızdan Rusların kuzeyli bir kavim olduklarını söyler (Hatırlayalım: Frank imparatoru Dindar Louis onları araştırdığında İsveç milletinden olduklarını buluyor⁷¹). Bu yüzden “yerli Rus” iddiası başta Karamzin olmak üzere, Rus bilim adamları arasında dahi fazla tutunamamıştır ve gerçek büyük ölçüde kabullenilmiştir⁷². Bugün çoğunlukla kabul edilen husus şudur: İsveç'in Åland adalarına bakan bölgesi, ülkenin doğu tarafları eskiden *Rodhen* veya *Rodhs* adlanırdı. Baltık kıyısındaki Finler, bu ismi *Rōtsi* olarak alıp karşılaştıkları tüm İskandinavlara öyle dediler (Bugün de Fince de İsveçlilere *Ruotsi* derler). Slavlar da *Rus*' biçimini nihayetinde onlardan aldılar⁷³.

Pritsak'ın fazla kabul görmeyen Rus kökeni kuramı, onların kaderini Güney Fransa'dan başlatır. *Rus*, Güney Fransalı, Rodez çevresinden bir uluslararası ticaret şirketi idi. Kuzey Afrika'nın Kayruvan sikkelerini Doğu Avrupa'ya taşıyan rakip Radhaniye şirketi 760-830 arasında iyi iş yapmıştı.

⁶⁷ “Son derece sınırlı kazıbilimsel malzemeye dayanarak VI-VII yüzyılın Orta Dnyeper kültürlerinin etnik mensubiyetini belirlemek mümkün değildir. Bu kesinlikle Slavlara ait değildi. Ortadan kaldırırlar da onlar değil, Hazarlar idi.” Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.381. Artamonov, Rusya'nın ortaya çıkışında İskandinav katkısını yine de esas alır ve inkâr etmez.

⁶⁸ Matthews, “Medieval Baltic Tribes”, s.129, 134-135, Baltık kabilelerinin Orta Dnyeper'e kadar yayılmış olduklarını öne sürer.

⁶⁹ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.377-8.

⁷⁰ Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, s.6.

⁷¹ Duczko, *Viking Rus*, s.17.

⁷² Rus tarihçiliğinin babası olan Karamzin, tartışmalara hiç girmeyerek, daha doğrusu başka görüşlerin bulunduğunu bile kabul etmeyerek Rus devletini İsveç'ten gelen Varenglerin kurduğunu yazar, üstelik yukarıda geçen *Bertiniani Yıllığı*'ndaki ifade de dahil olmak üzere, çeşitli kaynaklardan güzel deliller sunarak iyi bir savunma yapar: *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, s.47-52. Onun bu savunmasına yapılabilecek katkı, Batı kaynaklarındaki bazı teferruat dışında, ancak İslam kaynaklarının bu konuda verdiği bilgiler olabilir.

⁷³ Franklin - Shephard, *The Emergence of Rus*, s.52; Dolukhanov, *The Early Slavs*, s.189-190.

Onlar Yahudi oldukları için Akdeniz'i rahat kullanıyorlardı ve Bizans'tan Doğu Avrupa'ya geçiyorlardı. *Mare Nostrum*'u kullanamayan Rus şirketi ise, Kolomb'un Hindistan'a ulaşma taktiğini kullanarak, kuzeyden dolaşarak köle ticareti için Doğu Avrupa topraklarına gitmeye karar verdi. Baluk'taki ticari süreç içinde Danimarka krallarının⁷⁴ askeri gücüyle bu tüccarların ortak yatırımı Rus'u ortaya çıkardı⁷⁵. Golden da Pritsak gibi etnik Rus'tan kaçınarak bunu bir ticaret şirketi gibi görür⁷⁶. Pritsak'ın Akdeniz'de Müslümanlarla Hristiyanlar arasında keskin bir ticari kesintiye öngören bu Pirenne-vâri düşüncesi en başta tüccarların Akdeniz'deki hareket kabiliyetini iyi değerlendirmeye noktasında eleştiriye uğrayacaktır⁷⁷. Ayrıca karşımıza Vareng⁷⁸ olarak çıkan insanlar, aralarına başka milletlerden, hatta Arap veya Yahudilerden tüccarları almış bile olsalar, açık şekilde İskandinav kimliğindendirler ve zaten dil verileri (örn. Dnyeper'in Karadeniz çıkışına kadarki muhtelif mevkilerinin 'Rusça' isimlerini veren *DAI*'deki kayıtlar⁷⁹) onların İsveç kökenlerini açıkça gösterir. Bunların çok büyük bir topluluk olduklarını düşünmemeliyiz. Rus, Doğu İsveç'in kabilelerinden sadece birisiydi, zira Kuzeylilerle habire savaşan Franklar, Rusların ismini ancak 839 elçiliği münasebetiyle yeni duyuyorlar.

Vikingleri Kozakların öncüsü olarak gören Vernadsky, öte yandan aradaki farka dikkat çeker. Kozaklar demokratikti; Vikinglerde ise bir şahane uruğa mensup tecrübeli önderlerin yönettiği, aristokrat yapılı çeteler sözkonusu idi⁸⁰. Nüfus baskısının iyice arttığı ortamda, ülkelerinin kaynak-

⁷⁴ Dan kralı Godfred'in oğulları arasındaki taht kavgasında, kaybeden Harold Rüstringen'in yeğeni olan Rörik, Kiev Rus hanedanının atası Rurik ile özdeşleştirilir. Kimi âlimlere göre Rörik memleketinden uzak kaldığı dönemleri Kuzey Rusya'da geçirmiş ve yeni bir devlet kurmuştu. Elimizdeki kaynaklar bu hikâyeyi kabulü imkânsızlaştırıyor. Duczko, *Viking Rus*, s.37, 80.

⁷⁵ Pritsak, "Rusların Kökeni", s.56-58. Rus kağanlığı da, Pritsak'a göre, Kabar isyanı sonucu memleketinden kaçarak bu Ruslara sığınan Hazar kağanının başa geçirilmesi ile kurulmuştur. Pritsak, *a.g.e.*, s.60.

⁷⁶ Golden, "Aspects of Nomadic Factor", s.63; "The Question of the Rus", s.89-91. Rus Kağanlığı'nın arazisi konusunda da bu iki alim uyuşurlar.

⁷⁷ Akdeniz yolu tüccarlara açıldı. Bkz. Rabinowitz, "The Routes of the Radanites". Bu makale yolları incelemekten ziyade baştan sona Akdeniz ticaretindeki kesintiden bahseden Pirenne ile didişmektedir. Pritsak'ın bir başka çelişkisi ise Doğu Avrupa'nın tarih sahnesine *Mare Nostrum* medeniyetinin onu keşfetmesiyle 9. yy'da çıktığını söylemesidir (Pritsak, "Rusların Kökeni", s.54). Hâlbuki İspanya ve Fransalı Yahudi tüccar topluluğu Radhaniye'nin burayı asırlar önce keşfettiğini kendisi söylüyor. Krş. Bizans ve Sasanilerin burayı 6. yy'da keşfettiklerini ve nüfuz mücadelesine girdiklerini söyleyen Frye, "Byzantine and Sasanian Trade Relations", s.268.

⁷⁸ Pritsak'ın ifadesiyle yerli ve yabancı ecir işçilere/askerlere Elbe'nin batısında Viking, doğusunda Vareng deniyordu. Pritsak, "Rusların Kökeni", s.53.

⁷⁹ Constantine, *DAI*, s.59, 61. Bunların açıklaması için bkz. Melin, "The Names of Dnieper Rapids".

⁸⁰ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.261.

ları kısıtlı olan İskandinav yerlilerinin denizdeki üstünlüklerinden faydalanarak başka yerlerde ikbal ve geçimlik aramak zorunda kaldıkları dönem, Batı Avrupa'da Viking, doğuda ise Vareng/Rus çağının başlangıcını işaret eder. Kesin tarih verilemiyor ama 7. yüzyıl içinde böyle hareketlenmeler olmuş olabilir. Rus devletleşme sürecinin kökündeki hareketlere ise 8. yy son kuşakları şahitlik etmiş olmalıdır⁸¹. Viking istilaları çağının başlangıcı olarak 793'te Norveçlilerce İngiltere'deki bir manastıra saldırı hadisesi gösterilir⁸². İsveçlilerin yanıbaşlarındaki Fin körfezine girerek suyuolları boyunca ilerlemeleri için kuşkusuz bundan çok erken bir tarih beklemeliyiz.

Doğuya gelen maceracılar uygun suyuolları bularak hiç karaya çıkmadan Rusya ortalarına kadar geldiklerini fark ettiler. Suyolu şöyleydi: Doğuya doğru yol alıp Fin körfezinin sonuna kadar gittikten sonra, bugün Petersburg'un bulunduğu yerde denize kavuşan Neva nehrine giriliyor, oradan doğru Ladoga gölüne geçiliyordu. Bu göle akan Volxov nehri ise kaynağını İl'men gölünden alıyordu. Böylece rahatça içerideki İlmen'e ulaşan denizciler, bu göle güneyden dökülen Lovat' nehrine girdiklerinde çok uzun süre güneye gidildiğini gördüler. Lovat' nehrinin kaynağı, daha güneyden Baltık'a kavuşan Daugava (Batı Dvina), Karadeniz'e dökülen Dnyeper ve Hazar'a dökülen İdil'in de kaynaklarının bulunduğu, bugünkü ismiyle Valday tepeleri, eski Rus kaynaklarına göre ise Oka ormanı (*Okovskiy Les*) denilen bölgede idi. Buraya ulaşan Varengler, karada biraz yol aldıktan sonra istedikleri ırmağa geçebiliyorlardı⁸³. Onların bu yolu buluşunu veciz şekilde ifade eden Solov'ev, böylece Rus tarihinin ilk yarısının başladığını söyler. İkinci yarısı ise bu yolun ağzında Deli Petro tarafından Petersburg'un kurulması ile başlar⁸⁴.

Kazıbilimsel verilere göre 8. yüzyıl içinde Kuzeyliler bu bölgede kalıcı yerleşimler oluşturmaya başlamışlardı. Baltık bölgesinde ticaret merkezi olacak yerleşimler türüyordu. Bunun sebebi Kafkaslardaki gelişmelerdi. Arap-Hazar savaşlarının sona ermesiyle ticaret gelişmeye başlamış, özellikle Abbasilerin iktidara gelişiyle daha tüketimci bir toplum ortaya çıkmış, her iki imparatorluk da cazip birer pazar haline gelmişti. 8. yüzyılın ikinci yarısı

⁸¹ Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.6.

⁸² Dolukhanov, *The Early Slavs*, s.176.

⁸³ Rus ana vakayinamesi "*put' iz Varyag v Greki*" (Vareng'den/İsveç'ten Bizans'a yol) dediği bu güzergahı yeterli ayrıntıyla betimler ve Lovat' nehrinden Dnyeper'e atlayacak şekilde tarif eder: *Povest'*, s.207-208; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.80. Yol hakkında Obolensky'nin izahı için bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio. Vol.II: Commentary*, s.31-32. Rus'un ortaya çıktığı coğrafyanın erken ve güzel bir tahlili ise Solov'ev'de bulunabilir: *İstoriya Rossii*, s.56-73.

⁸⁴ Solov'ev, *İstoriya Rossii*, s.60.

sındaki Arap-Hazar yakınlaşması, Hazar üzerinden Doğu Avrupa ile İslam ülkeleri arasındaki ticaretin başlaması için gerekli şartları oluşturdu⁸⁵. Bu ticaret o kadar yoğunudur ki, Hristiyanlık öncesi Rus mezarlarında bulunan süslemelerin yüzde 72'sini İslam ülkelerinden gelen gümüş oluşturmaktadır⁸⁶.

Burada, tartışmamızın bir sonuca bağlanmasında temel verilerden birini sağlayan ticaretin başlaması ve safhaları üzerine birkaç kelam gerekir. Zira Kiev devletinin oluşumunu çalışmak için dirhemlerin Doğu Avrupa'da ilk ne zaman görüldüğünü bilmek gerekir⁸⁷. Yazılı kaynaklar arasında ilk olarak İbn Hurdadbih'in açık şekilde tarif ettiği Karadeniz kuzeyindeki ticaret çok tartışmaya sebep olmuştur. Yukarıdaki 11. dipyazıda görüldüğü gibi, ona göre Ruslar metallerini Sakaliba ülkesinin içlerinden Rum denizine getiriyorlardı ve burada Rum hükümdarı onlardan vergi alıyordu. Ruslar Don nehrine girerlerse Hazarların Hamlic şehrine uğrarlardı. Oradan da Bağdat'a kadar ilerliyorlardı. İbn Hurdadbih, öte yandan, Hamlic veya İtil'in İdil nehrinin kıyısında olduğunu, bu nehrin de Slav ülkelerinden geldiğini çok iyi biliyordu⁸⁸. Şarkel'e kadar denizyoluyla gelinip, oradan karayoluyla Atıl'a gidiliyordu. Buradan güneye Azak çevresine geçiş de denetleniyordu⁸⁹. Ancak bir sorun var. Kazibilimsel veriler, ticaretin başlangıcını ve yoğunluğunu İbn Hurdadbih'in haber verdiği ve mantığın öngördüğü şekilde Dnyeper yoluna değil, anlaşılması zor şekilde Don yoluna koyar. 9. yy'ın ikinci yarısından önce Dnyeper yolunun Bizans-Karadeniz ticaretinde kullanıldığına dair az delil var veya hiç yok⁹⁰. Don nehri, Hazar kalbgahına erişmek için Ruslarca 800'lerden beri yol olarak kullanılıyordu. Şarkel'den aşağıda, Yukarı Donets üzerinden Oka sistemi vasıtasıyla Yukarı Dnyeper bölgesine gidiliyor, oradan bilindik yolla Baltık'a ulaşılıyordu⁹¹.

⁸⁵ Golden, "Aspects of the Nomadic Factor", s.67; Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia", s.250: "The Economy of the Khazar Khaganate", s.233. Rusya ile büyük İslam ticareti 775'de başlayıp 1025'de son bulmuştur. Noonan, "The Economy of the Khazar Khaganate", s.234. Grekov, Normanların Doğu ticaretine ilgi duymasına 9. yüzyıldan önce izin vermez. Grekov, *Kiev Rus*, s.508-509, 589.

⁸⁶ Müslüman gümüş paraları burada geçiyordu ama bakır paralara "fals" pek itibar etmiyorlardı. Noonan, "Medieval Islamic Copper Coins", s.452. En iyi altın ve gümüş nesnelerde de Bizans ve Doğu işçiliği görülmektedir. Cross, "Primitive Civilization", s.64.

⁸⁷ Noonan, "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.27.

⁸⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.107.

⁸⁹ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.102-103.

⁹⁰ Noonan, "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.27.

⁹¹ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.103. Bu belki de ta eskilerdeki, 5. yy sonlarında başlayan Onoğur-Karadeniz kürk ticaretinden bir alışkanlıktı. Rusların bu yollarda iz sürdüğü günlerde, Yukarı Don boylarındaki orman-bozkır bölgesinin Slavlarıyla hemen güneyindeki

Dnyeper yolu 9. yy sonlarına kadar işlemiyordu ve Arap gümüşü Don-Oka üzerinden Baltık'a gitmiştir⁹².

İbn Hurdadbih'in haberiyle çelişen kazıbilimsel verinin sıhhati üzerine bir şerh koymalıyız. Belirttiğimiz gibi, yarın Dnyeper boylarında daha erken sikkeler bulunursa tarih baştanbaşa değişecek, belki de yazılı kaynakları ve mantığı doğrulamak için esas mecrasına dönecektir. Eskiçağlardan beri bir ticaret yolu olan Dnyeper'in sırf gümüş parası yok diye bu dönemde ticari faaliyetlerden menedildiğini düşünmemiz doğru olmayacaktır. Bu şerhle birlikte ırmakların önceliği tartışmasını bırakıp, İslam-Rus ticaretinin zaman bilgisine dönelim. Bu bölgede, yani İdil, Don ve Dnyeper boylarında, Büyük Bulgar'ın yenilip Karadeniz bozkırında egemenliği kaybettiği 680'lerden itibaren var olduğu ölçüde ticareti Hazarlar denetliyordu⁹³. Rusların Hazar ile ticareti para kanıtlarına dayanarak 800 tarihine kadar tarihlenebilir. Son zamanlardaki araştırmalar Doğu Avrupa ve İskandinavya'daki dirhemlerin 8. yüzyıl sonlarından daha erkene gitmediğini gösteriyor⁹⁴. Daha önce bazı tarihçiler çok erken dönemleri önermişlerdir. Örneğin A. İ. Çerepnin 7. yüzyıl sonu veya 8. yüzyıl başında bu ticareti başlatırken, P. S. Savel'ev en erken tarihi 699 veya 700 olarak vermiştir. Bu tartışmada Dnyeper'in de nesne olduğunu vurgulayalım. V. O. Klyuçevskiy Dnyeper üzerinde doğu ile ticaretin 8. yüzyıl ortasında başladığını iddia etmiş, P. G. Lyubomirov ise düzenli ticaretin 8. yüzyıl içinde başladığını, Doğu paralarının ise daha 7. yüzyılda Dnyeper havzasına erişmiş olabileceğini söylemiştir. Bunlara karşı çıkan Richard Vasmer ise münferit paraların değil, keselerin dikkate alınması gerektiğini söyleyerek, toplu bulunan paraların 800 yılından önce burada olamayacağını, hatta Sasani paralarının bile bu zamanda geldiğini belirtir. Bu ikna edici görünmektedir. V. L. Yanin aynı yöntemi benimsediğini söyleyerek tarihi 770'lere çekmiştir. Ancak yöntem hatası yaptığı ve eskisi gibi düşündüğü görülüyor. Bu yüzden ikna edici değildir. Kotliar hararetle bir şekilde Vasmer'e meydan okumuş ve Ukrayna'daki

Saltovo-Mayak kültürünün sahipleri olarak görülen Bulgar yerleşimciler arasında ticaretle başlayan ve nihayetinde Bulgarların erimesine kadar giden ilişkiler başlamıştı (Vinnikov, "Kontakt Donskix Slavyan", s.126-127, 136). Ruslar bu yolu işbu Slavlardan öğrenmiş olmalıdır.

⁹² Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.247. Petrukhin, a.g.e., s.252, daha ileri giderek Dnyeper yolunun Rusların 860'taki İstanbul baskınından önce açılmadığını söyler ki, yazılı kaynakların ışığında buna ihtimal vermek mümkün gözüküyor. Nitekim Merkezi Ukrayna arazisindeki sikkelerin tarihi 820 ile başlar. Noonan, "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.39-40.

⁹³ Cross, "Primitive Civilization", s.59.

⁹⁴ Noonan, "When Did Rūs/Rus' First Visit Khazaria and Baghdad?", s.214, 216, 218; "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.37.

paraların 8. yüzyıl ortasından olduğunu söylemiştir. Lakin onun delilleri Vasmer'in iddialarını çürütecek cinsten değildir⁹⁵.

Volxov nehri üzerinde iki uçtaki iki yerleşim, Staraya Ladoga ve Rurikovo Gorodişçe Rusların ilk yerleşimleri idi. Bu ilki 8. yüzyıl ortasında kurulmuştu. İlmen ve Ladoga arasındaki bu bölge ilk Rus ülkesini temsil etmektedir⁹⁶. Rus devletleşmesi de burada başlamıştır. Duczko'ya göre bu, uzun bir devletleşme sürecinin değil, karizmatik bir önderin peşine takılan takipçilerinin ve yerli halkın uygun bir tarihi anda gerçekleştirdiği bir hadise idi. Hazar ile temaslar, Ruslara değişik toplumsal örgütlenme biçimlerini öğrenme imkânı vermişti ve kağanlığa giden yol bu şekilde açıldı. 8. yy sonlarından itibaren Hazar ile ticaretin sıkışması ve İslam paralarının Rusya ve İskandinavya'ya ulaşması bu süreci hızlandırdı⁹⁷. Rusların o dönemde (doğudaki) Slavlarla aynı toplumsal seviyede olduğunu söyleyen Novosel'tsev de kuzeyden bir etkiyi geçersiz sayar ve meselenin aslını Hazar'a bağlar⁹⁸. Ağırlıklı olarak Fin nüfusun yaşadığı⁹⁹, ama Slavların da çoktan Novgorod çevresine ulaşmış olduğu bu bölgede, yağmacı-tüccar Ruslar askeri örgütlenme temelinde siyasi yapılanmalar meydana getiriyorlardı. Bunlardan biri de Rus kağanlığı olarak bilinir. Ingelheim'a giden Ruslar işte buranın temsilcileriydi¹⁰⁰.

Kesin olan bir şey var: Ruslar bu elçilik vakasından çok çok önceleri Hazar ile hayli yakın bir etkileşim içindeydiler ki, 839 tarihinde yöneticilerine *kağan* deniyordu (Ingelheim'daki Rusların kağan kelimesini telaffuzları Hazar telaffuzu olan *xakan* ile neredeyse aynıdır). Lakin milli içeriği ve kül-

⁹⁵ Tartışmalar için bkz. Noonan, "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", s.28-32, 37.

⁹⁶ Ladoga bölgesi ilk Rus kağanlığının çekirdeği idi ve 838'de İstanbul'a elçiler buradan gitmişti. Duczko, *Viking Rus*, s.60-63. Hatta bu göl kenarında kurulan Staraya Ladoga, Kuzeydoğu Avrupa'daki en eski şehirdir. 7. yy'da veya 8. yy başlarında kurulmuştur. Novgorod ise 9. yy sonundan daha önceye gitmez. Pritsak, "The Invitation to the Varangians", s.16-17.

⁹⁷ Duczko, *Viking Rus*, s.13-14, 30, 64.

⁹⁸ Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.6-7.

⁹⁹ Bu dönemde Ladoga-İlmen bölgesi Fin kabilelerince iskân edilmisti. Bu yüzden ilk Ruslar onlarla etkileşiyordu. Ladoga-İlmen bölgesi ile Yukarı İdil ve Oka arasındaki yerler (yeni gelen) İskandinav nüfusun en yoğun olduğu yerlerdi (Duczko, *Viking Rus*, s.7, 64). Bölgedeki eski beşeri yapı için bkz. Matthews, "Medieval Baltic Tribes".

¹⁰⁰ Duczko, *Viking Rus*, s.14. Petrukhin ise, "Khazaria and Rus", s.246. Dnyeper ve Volxov havzasında Rus kağanlığı arama çabalarının ümit vermediğini yazar. Novosel'tsev'e göre ise ("Obrazovaniye drevnerusskogo Gosudarstva", s.9) 839 elçilerini Askold ve Dir göndermişlerdi ve Orta Dnyeper'deki Rus kağanlığından geliyorlardı. Askold ve Dir, *Povest'e göre* (s.215; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.88) Kiev'i Kuzeyliler adına ilk ele geçiren ama daha sonra Rus hanedanını kuracak olan Rurik'e teslim etmek zorunda kalan iki maceracıdır. Dir'den muhtemelen İslam kaynakları da bahsetmektedir. Bkz. Mesudi, *Mürûc*, s.189; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.142 (Yakut). Ayr. Bkz. Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.13-14.

türel yükü çok fazla olan unvanların, hele de birbirine tastamam yabancı topluluklar arasında seyahat etmesi kısa sürede beklenebilecek bir hadise değildir. Önce bu toplumlar birbirini tanımalı, belli bir süre etkileşmeli, ardından unvanın yoksun toplumun yöneticilerine geçmesi için gerekli sebepler ortaya çıkmalıdır. Bunlar, özellikle kağanlık bahsinde, genellikle çekişme ve yarışma olacaktır¹⁰¹. Bu ise bir kuşağa sıgacak bir süreç değildir. Bizanslılar, Ruslara kağan ünvanı bağışlamış olamazlar. Öyle olsaydı, Petrukhin'in dediği gibi, Bulgarların önderine de kağan derlerdi. Ama onlara sadece *arxon* diyorlar. Dolayısıyla bu sadece Rusların kendi iddiasını gösterir. Petrukhin öte yandan Rusların kağan ünvanını (Bizans ve Almanlara karşı) göstermelik olarak kullandıklarını söylüyor¹⁰², ama Arapların, Farsların bile duyduğu ve itibar ettiği unvan göstermelik olamaz. Demek ki yaygınlığı vardı. Vikinglerin, yerel halkın beğeni ve desteğine hitap etmek için yerel öğeleri benimsedikleri, bu çerçevede kağanlık sanını da almış olabilecekleri şeklindeki düşüncesi ise¹⁰³, hem onların üzerlerine geldikleri topluluğun, hem de coğrafyanın Türk kültür alanı ile hiçbir alakasının olmaması sebebiyle geçersiz kalmaktadır.

Rusların kağan sanını alması için şimdilik Hazar'dan başka bir kaynak bilmediğimize göre, şöyle bir yenidenkurma yapabiliriz: 750 yılından erken ve 790 yılından geç olmayan bir zaman dilimi içinde, geleneksel İdil ve Don ticaret yollarıyla güneye açılmak isteyen Ruslar, her iki tarafta da Hazarlar ile karşı karşıya geldiler. Bu yıllar artık, belirttiğimiz gibi, Arap-Hazar savaşlarının son bulup, yerini genişleyen pazarların alması ile özgünleşir. Bu pazarlar Rusların iştahını kabartmıştır, ama her dönemde vergi ve haraç alan Hazarlar açıkça Rusların canını sıkmaktadır. Bu arada Kırım ve Musevileşme merkezli rahatsızlıklar Hazar ile Bizans'ın arasını iyice açmıştır; taraflar sık sık çatışmaktadır ve bu ortamda deniz güçleri zayıf olan Hazarlar¹⁰⁴, rüşvet ile iyi denizci Rusların Karadeniz çevresindeki Bizans topraklarına salınması fırsatını kaçırmamışlardır. Amasra ve Soğdak gibi yerlere Rus

¹⁰¹ Krş. Tuna Bulgar 680'de kuruldu; hiçbir zaman Bizans'ın altında kalmadı; İstanbul'u kuşatıp imparatoru öldüren Kurum Han gibi yöneticiler dahi İstanbul'dan unvan çalmayı aklına getirmedii. Bulgarlar 'Çar' (Kayser < Sezar) sanını almak için 10. yüzyılı ve güçlü Simeon'un (893-927) son yıllarını bekleyeceklerdir. Tabii İstanbul'da tahtta bir çocuğun (daha sonra yukarıda anılan *De Administrando Imperio* adlı eserin yazarı 7. Konstantinos) oturmasını fırsat olarak kullanarak.

¹⁰² Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.255, 257.

¹⁰³ Shepard, "The Origins of Rus", s.51.

¹⁰⁴ Geleneksel bir ifade ile Hazar deniz gücünü yok kabul etmek, onların yüzyıllara yayılmış ve sarsılmamış Kırım egemenliği ile çelişir. Bunun değerlendirmesi için bkz. Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.246-247.

saldırıları (aş. bkz.) işte bu günlerdeki gerilimin sonuçlarıdır. Başarılı geçtiği anlaşılan bu akınlar, Rusların kendilerini Hazarlara karşı da tartmasına yol açmıştır. Kuzey siyasetleri konusunda Iustinianus'tan beri usta olan Bizans sarayı ise, yakın bir tehdit olarak görmediği Rusları, Hazarlara karşı kulanmanın yollarını aramaktadır. Bu aynı zamanda kendi güvenliğini temin edecektir. Böylece, Hazar ve Bizans ile masaya oturan Ruslar, devletleşme sürecindeki gerekli öğelerden biri olan özgüveni de kazanmış gözüküyorlar.

Kağan sanını tam olarak ne zaman aldıklarını tespit etmek güç, ama imkânsız değildir. Evet, Bizanslılar bağışlamamıştır, lakin bunda yine de bir Bizans parmağı görmeliyiz. Türk siyasi kültüründe koca koca topluluklar ve engin arazilerde yükselen devletler hükümdarlarına bu sanı alamazken (örn. koca Oğuz boyu tam bağımsız olduğunda bile bir yabgu ile idare ediliyordu), sayıca çok küçük olduğu anlaşılan İsveçli bir kabilenin (krş. Frank sarayı bunların adını yeni duyuyor) muhtemelen Volxov havzasındaki kopuntularının reisine kağanlık bağışlanması kesinlikle bir rakip parmağa, bu arada Rus cenahında bir şeylerden şırmamış olmaya işaret eder. Rus reisinin kendini kağan mertebesinde gördüğü halet-i ruhiyeyi yakalayan Bizanslılar, onu bu sanı benimsemesi yönünde kışkırtmış olmalı ki, Bizans *kağan* olarak resmen Rus reisini tanıyordu¹⁰⁵. Öte yandan, maalesef 830'ların Doğu Avrupa tarihine bir asalak gibi yapışan bir farazi "Hazar iç savaşı" ile doğan kargaşanın, Ruslara bu sanı alma fırsatı verdiğini düşünmeye¹⁰⁶ gerek yoktur. Kağanlık sanı alay sancağı değildir ki, bir yerde muhafaza edilsin ve başka birileri de çalmak için gözetlensin. Ruslar Hazar ile 820'lerde başlayan savaş ortamı içinde meydan okuma maksatlı olarak ve tabii Bizans kışkırtmasıyla kağan sanını almış olmalılar.

Golden, Hazar kağanının Oka havzasındaki kendi bağılı Rus devletinin 'akraba' olan yöneticisine bağışladığı bir unvan olarak, sadece *kağan*'ın kullanıldığını söyler. Tabii, burada Bizans, Hazarlar ve Ruslar başbaşadır. Onun görüşünü özetlersek, 838'de İstanbul'a gelen Rus elçileri yardım istiyorlardı. Bu ancak Macarlara karşı olabilir. Yoldan da ancak Hazarların izin vermesiyle geçmiş olabilirler. O günlerde Hazarlar, kuzeyden kopup gelen Macarlara karşı Şarkel'i inşa etmekle meşguldüler. Rus kağanlığı, Hazarların bağılı idi. Dolayısıyla Hazar savunma sisteminin bir parçasıydılar. Bu Ruslar, isimsiz Macar yıllığının onları birkaç defa Suzdal atfıyla anmasının

¹⁰⁵ Duczko, *Viking Rus*, s.25. Haddizatında, bir Rus reisini nasıl adlandıracağımıza dair, Alman dünyasından ithal *knez* dışında kaynaklara geçmiş bir san da bulunmamaktadır. Bkz. Cross, "Primitive Civilization", s.62.

¹⁰⁶ Duczko, *Viking Rus*, s.29.

gösterdiği gibi¹⁰⁷, İdil-Oka bölgesinden idiler. Bu şartlarda Rus-Hazar işbirliğini sıkılaştırmak gerekmişti ve kağanlık bağışlanması da bu çerçevede olmuştur¹⁰⁸. Golden'ın ifadelerinde, İbn Hurdadbih için tarihlemenin kaynağı, onun Karlukların başında yabgusu bulunduğundan bahsetmesidir. Karluklar, Uygur birliğinden ayrıldıkları ve Büyük Uygur'u yıktıkları 840 yılından önce kağanlık sanını üstlenmemişler, yabgu ile yönetilmişlerdir. Bunu kesin görebilir miyiz? Çağın şartlarında istihbaratın geç ulaşmasıyla örneğin 870 yılında yazılmış bir kitap bile Karluk yabgusundan bahsedebilir. Ama Golden'ın belirttiği gibi, Rus'u en iyi bilen kimse olan İbn Hurdadbih'te kağanlık makamının olmayışına dikkat etmek lazımdır. Bence Karluklar değil de Ruslar onun kitabının tarihlemesinde yardımcı olabilir. Kitap 830'ların sonlarında, Ruslar kağanlık sanını almadan hemen önce yazıldı. Veya almışlardı da haberi henüz ulaşmamıştı. Dolayısıyla *Bertiniani* yıllığındaki geçiş yenidir. Elçiler Frank imparatoruna kağanlarından bahsederken, kuzeydeki acemi kağan henüz bu yeni unvana alışmamıştı bile.

Öte yandan, burada Hazar tarihçilerini yakından ilgilendiren bir ipucu vardır ve önemli meselelerden biri olan çifte hükümdarlığın zaman bilgisine açıklama getirebilir. Eğer Ruslar kağanlık makamına heveslendilerse, demek ki 830'larda kağan hâlâ iktidar makamında idi¹⁰⁹. Bu noktada, ikili yönetimin ortaya çıkışını 737 yenilgisinde kağanın gücünün sarsılması ve yerine tam iktidar sahibi bir beyin yükselmesi, kağanın ise kutsal ama etkisiz üst yönetici olarak bir nevi saraya hapsedilmesi ile başlatan Artamonov'un savı¹¹⁰ geçerliliğini kaybediyor ve Golden'ın reddetmediği Kovalev'in 838-843 tarihi¹¹¹ güç kazanıyor.

Bugüne pek çok saga ve yıllık bırakan İskandinavlılar, doğudaki faaliyetleri hakkında pek bir şey söylemezler. Bir İsveç kabilesi olan Rusların erken tarihiyle ilgili hiçbirşey kaydedilmemiştir¹¹². 12. yy'da Kiev'de yazılan ana Rus vakayinamesinin eski tarihler konusundaki zayıflığını düşünürsek, bu hususta sadece Bizans kaynaklarına bakabiliriz. Theophanes, 5.

¹⁰⁷ Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s.690-691.

¹⁰⁸ Golden, "The Question of the Rus", s.83, 96.

¹⁰⁹ Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.255.

¹¹⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.359-361, 367. Bu savın karşısında olan Musevilikle birlikte ikili yönetimin belirdiği iddiaları da bana sıcak gelmiyor. Aslında kağanın iktidarı yeniden gözden geçirilmezli. İlerideki bir çalışmada bunu yapmak niyetindeyiz. Hazarlarda ikili yönetimle ilgili başlıca ve en yeni çalışmalar olarak bkz. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited"; Zuckerman, "On the Origin of the Khazar Diarchy".

¹¹¹ Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship", s.179.

¹¹² Vernadsky, *Ancient Russia*, s.264; Duczko, *Viking Rus*, s.1.

Konstantinos'un 773'teki Bulgar seferinde ρούσος gemilerinden oluşan kendi özel filosuyla yola çıktığını söyler¹¹³. Vernadsky'ye göre bu, Rusların buradaki ilk faaliyeti olabilir¹¹⁴. Ancak okuyuşla ilgili sorunlar olduğu belirtilmiş ve itirazlar yapılmıştır. Vernadsky'den çok önce, F. Kruse'un 1840 yılında yazarak haber verdiği bu kaydı, Vasilyev kabul etmez. Ona göre Kruse, kırmızı anlamındaki ρούσος kelimesini Rus olarak almış ve hata etmiştir. İlk Rus saldırısı dolayısıyla 774'te değil, 860'ta yapılmıştır¹¹⁵. Vernadsky'ye göre Aziz Stephan'ın Hayatı adlı eserden alınan bilgiler, 790 yılında Suğdak'a bir Rus saldırısının olmuş olabileceğini gösteriyor. V. G. Vasilievsky'nin *Amastralı Aziz Georgius'un Hayatı*'ndan çıkardığı 19. yy sonlarındaki sonuçlarına dayanan tarihçi, 840 tarihli bir Amasra saldırısına ise kesin olarak inanıyor¹¹⁶. Yine Vasilievsky'yi alıntılaman Artamonov ise, Knez Bravlin komutasındaki Rusların "Korsun'dan Korç'a kadar" (yani Kırım'daki hem Bizans, hem de Hazar topraklarına) saldırısını Şarkel'in inşasından önceye koyar¹¹⁷. Soğdak ve Amasra'ya erken Rus akınları hakkındaki haberler güvenilir görülmez, ama bu iki kaynağı birden göz ardı etsek bile, bu devirde Rus yağma akınlarını ihtimal dışı bırakamayız¹¹⁸.

Rusların Volxov havzasına yerleştikten sonra Lovat' yönünde yayıldıklarına kesin olarak bakabiliyoruz. Ondan sonra, onları Hazar dünyası ile karşılaştıran ortam hakkında sadece tahmin yürütebiliriz. Hiçbir mesnedi olmaksızın bu şekilde bir tahminle bu ilişkinin erken tarihini kuran Vernadsky'ye göre, Vikingler 737'den geç olmayan bir tarihte Donets nehrinin kaynağını bulmuşlar, buradaki Macarları yenmişler ve Verxni Saltov'u ele geçirmişlerdi. Buradan Donets ve Don üzerinden güneye inmişler ve Azak ile Kuzey Kafkas bölgelerine ulaşmışlardı (y. Bkz. Bölgedeki geleneksel Bulgar-Slav ticari ilişkileri). Bu yüzden Don yolu Dnyeper veya İdil'den çok önce Ruslarca denetleniyordu. Ancak Hazarlar daha sonra burayı ele geçirdiler ve Ruslar da Dnyeper yolu ile ilgilenmek zorunda kaldılar¹¹⁹.

¹¹³ Theophanes'in en yeni yayınında, *The Chronicle*, s.617, bu konu hiç tartışılmadan doğrudan 'kırmızı' kelimesi verilir.

¹¹⁴ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.279.

¹¹⁵ Vasiliev, "The Second Russian Attack on Constantinople", s.166.

¹¹⁶ Vernadsky, "The Problem of the Early Russian Campaigns", s.3; *Ancient Russia*, s.280. Novoseltsev de bu saldırılara inanır ve tehlikeyi yaşayan Bizans'ın Şarkel'i inşa ettirdiğini söyler ("Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.10) lakin burada Şarkel'in Bizans'ı nasıl koruyacağını açıklamaması gerekir.

¹¹⁷ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.394.

¹¹⁸ Duczko, *Viking Rus*, s.44.

¹¹⁹ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.261-2, 269. Vernadsky da 739'da Varenglerin Orta Don boylarına ulaşğını söylüyor ama çıkış noktası doğru değil. Onun Kuzeylilerle (Norsemen) özdeşleştirdiği

Yukarıda geçtiği gibi, bizi Don nehri yoluna zorlayan sebep kazıbilimsel verilerdir. Yarın Dnyeper boylarında daha erken ve daha çok sikkeler bulunursa, ticaretin buradan başladığını düşünmemiz gerekecektir. Zira Lovat' boylarından Verxni Saltov'a düzenli bir deniz yolu ile ulaşamaz. Bu çok uzun bir kara yolculuğu demektir. Denizyolunu kullanan kavimlerin aynı yere su üzerinden ulaşma imkânı olduğunda onu tercih etmesi bekle-nirdi ki, Ruslar belirttiğimiz bölgeden hem İdil, hem de Dnyeper üzerinden çok rahat ve hiç karaya çıkmadan Hazar veya Karadeniz dünyasına ulaşabil-lerlerdi.

Hazar-Rus ilişkilerine girmeden, Rusların Don yolunda yerlilerden kimlerle karşılaştıklarına da kısaca bakmakta fayda var. Daha doğrusu Oka ve Yukarı Don boylarında beklememiz gereken Fin kabileleri ve Aşağı Don boylarına Ruslardan önce geldiklerini kabul edemeyeceğimiz Macarlar dı-şında, Rusların devşirme insan kaynağının esasını oluşturan Slavların du-rumu ne idi? Mesudi açık şekilde Hazarların içinde *Saklablar* ve Ruslardan bir halkın yaşadığını yazar¹²⁰. 10. yy'da artık iyice oturan ticaretin bir takım gurbetçilikleri de beraberinde getirdiği kabul edilmelidir ama konu bundan mı ibarettir? Saklab/Slav kelimesinin İslam coğrafyacılarının gözünde toplayıcı bir isim olarak kuzeyin Slav, Fin-Ugor ve hatta Türk asıllı toplulukları için ortak olarak kullanıldığını söylemek sorunu çözmektedir, lakin bu nok-tada neden Slav kelimesinin tercih edildiğini sormak gerekecektir. İlk ha-berleri verenlerden İbn Hurdadbi, Don nehrine Slav nehri diyor. Buna Kufi de katılıyor. Onun Sakabile nehri ifadesinin Don'u değil, Kuzey Donets'i işaret ettiği iddia edilse de¹²¹, sonuçta burada erken bir Slav varlığı düşünmek gerekiyor. Benzer şekilde Peçeneklerin arasında yaşadığı belirti-len Slavları Zimonyi, bir Türk boyu veya oranın yerlilerinden görüyor¹²². Kökleri çok ayrı ve alakasız olsa da, Rus ile Slav kelimeleri çok erken bir tarihten itibaren birbirini çağrıştırır olmuştur ki, İbn Hurdadbi (Slavcı okulun hoşuna giden bir ifadeyle) "*Ruslar Slavların bir çeşididir*" der. Aşağıda geçeceği üzere, Yakubî de 850'lerdeki olaylar vesilesiyle Ruslardan Slav diye bahseder.

Erken dönemdeki bu çağrışımlardan birini de Konstantinos Kiril'in Hazar seyahati esnasında Kerson'da iken *rosısky* dilinde yazılmış bir Zebur

Savarti (Vernadsky, *a.g.e.*, s.273), Türk ve Macar tarihlerinin ortak oluşumlarından biri olan Sabar/Sabirlerden başkası değildir. 739'da Orta Don'a ulaşanlar ancak Macarlar olabilir.

¹²⁰ Mesudi, s.71, 189.

¹²¹ Bunların ve diğerlerinin incelemesini Goldelman yapar, "On the Location", s.70.

¹²² Zimonyi, *Origins*, p.151.

ve bir İncil bulduğuna ve bunları okuduğuna dair onun hayat hikâyesinde geçen kayıta buluyoruz. Erken dönemde burada Rus olsa bile Rus yazısı olamayacağını düşünen pek çok âlim, okuyuşta *surısky* düzeltmesi yapar ve kitapların Süryanice olduğunu söyler¹²³. Bizce de, böyle bir şeye ihtimal vermeyen Vernadsky gibi¹²⁴, burada Süryanice aramanın anlamı yoktur. Kiril'in elçiliği siyasi bir amaç taşıyordu ve metin bu bakımdan stratejik önemdeki öğeleri öne çıkarmış olmalı. Kerson'da Ermenice veya Gürcüce kitaplar bulsaydı da, o yolda bunları okumak için uğraşacak mıydı? Mesele gayet basit. Hazar ülkesine gidişte Kırım'da iken İbranice çalışan Kiril, bu arada Rus dilinde eserler görüp ilgileniyor. Biraz inceleyip okuduğuna göre, bu kendisinin iyi bildiği Slav dilinin (o zaman için yapabileceğimiz sınıflamayla) doğu lehçesinden başka bir şey değildi. Tıpkı çağın havasını yansıtan İbn Hurdadbih gibi, o da çağını yaşıyor ve Slavlara Rus diyordu. Bu özdeşleştirme ve çağırışım birden olamayacağına göre, Rusların Slav bölgesine 8. yy ortalarından itibaren gelmesi gerekir. 10. yy ortasına doğru bizatihüm Vareng önderleri içinde Slavca isimlerin gözükmesi¹²⁵, hatta biz-zat ünlü Svyatoslav'ın Slavca ismi Ruslar ile Slavların ilişkisinin çok eskilere dayandığına, Varenglerin 9. yy ortalarından itibaren Slavca isimler kullanarak ve muhtemelen bu dili konuşmaya başlayarak erimeye başladıklarına işaret eder.

Slavların çok erken tarihlerde Don boylarına, en azından kuzeydoğusundaki düzlüklere, Donets havzasına erişmiş olmaları beklenir. Bu konuda kafa karışıklığına sebep olan haberlerden biri de Mervan'ın 737'de Hazar'ın kalbine düzenlediği seferden bahseden kaynaklardan geliyor. Sadece Belazuri ve Kufi değil, *Hayât* da (öl.854-55) Mervan'ın *Rmm* nehrini geçerek (yukarıda belirttiğimiz gibi bunu İdil olarak göremeyiz; Don nehrini batıya geçişten bahsediliyor) Sakalibe'yi öldürüp esir aldığını söyler¹²⁶. Burada özel

¹²³ Cross, "Primitive Civilization", s.86.

¹²⁴ Vernadsky, *Ancient Russia*, s.348.

¹²⁵ Duczko, *Viking Rus*, s.211. Dolukhanov, *The Early Slavs*, s.195, tersten bir bakışla, bu listelerdeki Vareng isimlerinin hepsinin Vareng olmayabileceğini, bazılarının Slavlara ait olabileceğini söyler. Sonuçta ise İskandinav kültür ve mirası Rusya'da neredeyse bir iki isim (Oleg/Olga, Igor) dışında tamamen silinmiş, ne bir yer adı kalmış, ne de Rusçada İsveççe ödünçlemeler barınmıştır.

¹²⁶ Kalinina, "Al-Khazar and As-Saqāliba", s.202. Bu haberlere itibar eden Novosel'tsev, vakayı Slavların önemli bir kısmının Hazar başlısı olmasıyla açıklar: "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.5. Belâzuri'nin haberi "Mervan Hazar topraklarında bulunan Sakâlîbe üzerine saldırdı, onlardan yirmi bin aileyi esir aldı" şeklindedir (*Fütûhu'l-Buldân*, s.297). Mervan Alan kapısından geçtikten sonra bunu yapıyor. Dönüş yolunda ise Dağıstan kabileleriyle meşgul oluyor. Belâzuri buradaki Slav tabirini rasgele kullanmıyor ve işin gayet farkında. Örneğin Antakya savaşlarındaki kahramanlığı ile haturalarda kalan komutan Selman ile Ziyad, Belâzuri'ye göre Mervan'ın hudutlara, bu bölgelere yerleştirdiği Slavlardan idi (*a.g.e.*, s.213-214, 237).

ve ayrıntılı bir haber var. Hazarlarla savaşıyor, belli yerlere kadar gidiliyor ve Sakalibe'ye saldırılıyor. Yazarlar bilgilerinden emin olmasalardı kısaca Hazarlar veya Hazar tabileri diyip geçerlerdi. Ama burada bir vurgu var. Bence bu haberlerin üzerinde ciddi durmak gerekir. Nitekim Petrukhin'e göre Hazar dönemi boyunca Don ile Dnyeper arasına Dnyeper boylarından gelen ziraatçı Slavlar (Severyan, Radimiç ve Vyatiç kabilelerinden kimselelerin olması beklenir) yerleşmişlerdi ve Don nehri ile Kuzey Donets üzerindeki savunma sistemleri bunları denetlemek için kullanılıyordu¹²⁷.

Peki, bu Slavlar Hazar hâkimiyetinde ise ve Varengler de Dnyeper yolunu henüz kullanmıyorlarsa, 9. yy ortasında Karadeniz'deki Rus etkinliğini nasıl açıklayacağız? Örneğin, Yakubi'ye göre 854-5'te Sanariyye (Tzanarlar) Arapların Kafkas valisi Yaşlı Buga'ya karşı Bizans, Hazar ve Slav yöneticilerden yardım istiyorlar¹²⁸. Demek ki Ruslar, Novosel'tsev'in deyişiyle Kievliler artık burada belirleyiciler¹²⁹. Öbür türlü, yeterince uzunlukta bir hazırlık ve tanıma dönemi olmadan Rusların 860 yılında İstanbul'a yaptıkları büyük saldırıyı açıklayamayız. 860'da dev bir filo ile İstanbul'a saldıran Ruslar, bunun cemaziülevvelinde de, en azından tanıma ve deneme amaçlı bir şeyler yapmış olmalılar. Burada bu esnada Rusların Kiev'den mi, yoksa Volxov havzasından mı geldikleri şeklindeki tartışmaya gerek yoktur¹³⁰. Önemli olan kaynak yurtları değil (ki, bunu İsveç kabul etmekte ne mahsur olabilir?), önemli olan artık Karadeniz'de bulunmaları ve İstanbul'a dahi büyük bir güçle saldırmalarıdır. 839'daki haberler Rusların Karadeniz'e Dnyeper üzerinden -barışçı yolla- inmek için ilk denemeleriyle ilgili olabilir. Takip eden yıllarda artık Dnyeper'den aşağı sarmaya başlamışlardı¹³¹.

Rus-Hazar ilişkilerinin başlangıcı, kuşkusuz Bizans ile ilişkilerden çok önceye dayanır. Ama Rusların Karadeniz'e gelmeleri veya getirilmeleri üçlü bir etkileşimi zorunlu kılar. Vernadsky'ye göre, Hazarlar 787'de Doros'u alınca, Bizanslılar Ruslardan yardım istediler. Onlar da gelip burayı aldıkla-

¹²⁷ Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.248; Vernadsky, *Ancient Russia*, s.316-317, 331. Vernadsky'nin Radimiç ve Vyatiç kabilelerini Aslara bağlaması (*a.g.e.*, s.320) ispattan çok uzak bir iddia olarak duruyor. Golden ise, A. L. Mongait'e katılarak, Vyatiçleri İslam kaynaklarındaki üç Rus 'şehrinden' biri olan Arsaniye memleketinin sakinleri olarak teşhis ediyor ve bu memleketi İdil üzerine veya yakınlarına yerleştiriyor. (Golden, "The Question of the Rus", s.94). Bu öneri, onları Karadeniz bozkırlarından hayli uzaklaştıracaktır. Petrukhin'e karşı, bunları barışçıl insanlar olarak gören Vinnikov için bkz: "Kontakt Donskix Slavyan". Ancak Vinnikov'un zaman bilgisi umduğumuz bir erken döneme ulaşmaz.

¹²⁸ Kalinina, "Al-Khazar and As-Saqâliba", s.203.

¹²⁹ Novosel'tsev, "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva", s.10.

¹³⁰ Duczko, *Viking Rus*, s.82, 84, bence de haklı olarak yukarı memleketi verir ve Kiev'e inanmaz.

¹³¹ Cross, "The Scandinavian Infiltration", s.508.

rı gibi Suroj'u da alarak kendilerine mal ettiler ve Bizans'a bir tehdit haline geldiler. Bizans bununla uğraşacak durumda değildi ve ancak Theophilus zamanında Ruslara dikkat edecek hale gelmişti¹³². Bu tarihçinin Ruslara erken dönemde çok iş yükleme gayreti anlaşıyor ama bu gelişmeleri başka türlü de kurabiliriz. Ruslarla daha önceden tanışan ve deniz güçleri zayıf olan Hazarların¹³³, Bizans ile Kırım üzerindeki mücadelede bu tovarışlerini (hem tüccar, hem de yoldaş anlamında) Bizans'a karşı yardıma çağırma veya ayartma siyasetlerine de eşit ölçüde ihtimal tanımalıyız. Hazar ve Bizans, Kafkaslar ve Kırım'da potansiyel rakip idiler. Belirtildiği gibi, yarımada'nın güneybatı tarafında bulunan Kerson ile Bizanslıların *Klimata* (Bölge-ler) dediği ardbölgesi haricinde, Hazarlar kağanlığın yıkılışına kadar Kırım'ın çoğuna hükmetmeyi sürdürmüşlerdir¹³⁴.

Kırım'da Bizans'ın cevabı neydi? Kırım'da askeri olarak çok başarılı olamadıklarını, hatta yerli halkın desteğini sağlamada büyük sorunlar yaşadıklarını biliyoruz. Ama yine de bu dönemde Bizans hâkimiyetinde bir ilerleme ve pekişme gözüküyor. Museviliğin Hazar için daima zarar getirdiği fikrinde hareket eden Artamonov, bunu Hazar'da Musevi şeriatını tam olarak yerleştirmeyi amaçlayan Obadya düzenlemeleriyle birlikte IX. yy başında yaşanan siyasi bunalımın sonucu olarak görür. Ona göre Hazar, Bizans ilerlemesini engelleyecek durumda değildi ve belki de Petronas'ın elçiliği bu konudaki pürüzleri gidermek içindi¹³⁵. Bence Kırım'daki gerileme Rus saldırısıyla ilgilidir. Ruslar, Şarkel gibi önemli yerleri alıp yıkarken Bizanslıların da boş durması beklenemezdi ve kuşkusuz geniş çaplı olmasa da Kırım'da bazı ileri harekâtlarda bulunmuşlardır. Bizans'ın Rus ittifakını gizli tutmaya çalıştığını tahmin edebiliriz. Petronas belki de masum bir hava içinde geçmiş olsun ziyaretine gitmişti. Kaynakların, daha doğrusu 7. Konstantinos'un Şarkel'in inşasında "*Hazar başvurusu*" ve "*Bizans yardımı*" ifadelerini öne çıkarmasını ise tamamen İstanbul'u dünyanın merkezinde gören Bizans siyasetinin edebi yansıması olarak görebiliriz. Zira dünyada olan her şey ancak imparatorun izniyle olmaktadır. Mesela Avarlara saldırıp Dalmaçya'yı onlardan alan ve yerleşen Hırvatlar, Herakleios onlara öyle emrettiği için öyle yapmışlardır¹³⁶. Dolayısıyla, hiçbir katkılarının olmadığı Şarkel'in onarımını Bizans yardımına bağlamanın Bizans abartısında sıradan bir haber olarak kayda geçeceğini beklemeliyiz.

¹³² Vernadsky, *Ancient Russia*, s.304.

¹³³ Kaplan, "The Decline of the Khazars", s.3.

¹³⁴ Noonan, "The Khazar Byzantine World of the Crimea", s.212.

¹³⁵ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.395.

¹³⁶ *DAI*, s.147, 149.

Esasında Hazar devletinin oturması, Bizans'ın geleneksel kuzey siyasetini sonuçsuz hale getirmiştir. Normalde doğudan yeni göçebelerin gelmesi ve Bizans'ın bunları Bulgarların üzerine salması beklenirdi ama uzunca bir süre, Hazarlar sebebiyle bu olmadı. Böylece Bizanslılar, Bulgarlar ile kendileri mücadele etmek zorunda kaldı (bazı kereler Sırp ve Hırvatları onlara karşı kullandıkları görülür) ve tabii başarısız oldular. İstanbul'un yanıbaşındaki araziye, taaa Kiev knezi Svyatoslav'ın ortaya çıkışına kadar tam 300 yıllığına kaybettiler. Svyatoslav'dan önce Bizans'ın Bulgarlara karşı Macarları kullanma denemeleri vardır, ama onlar da aynı usûl ile Macarlara karşı Peçenekleri çağırarak cevap vermişlerdir¹³⁷. Tuna boylarında başarısız bir Bizans'ın Karadeniz bozkırlarında Hazarlar karşısında ciddi bir muvafakiyeti sözkonusu olamazdı. Bunu çok erken devirde gördüler ve Iustinianus siyaseti için pusuya yattılar. Rusları, Kırım ve Paphlagonia'da Bizans'ın üzerine salan Hazarlar, aslında onları İstanbul'a takdim etmiş, Bizans'ın beklediği fırsatı vermiş oldular. Daha sonraki müteaddit Azerbaycan ve İstanbul baskınlarının gösterdiği üzere, savaşçılıkları tüccarlıklarının önünde gelen Ruslar, Bizans kışkırtmasıyla, ellerinde kılıçlar, belki altın yumurtlayan tavuğu kesme ihtirası içinde o zamanki ticaret yolu olan Don nehri üzerinden Hazar'a girdiler¹³⁸. Hazar'ın hazır olmadığını Eski Şarkel'in yıkılıp ahalisinin öldürülmesinden anlıyoruz. Kağan, ancak Orta İdil boylarından yardıma koşan Macar beyleri sayesinde durumu kurtarabildi. Yukarıda değindiğimiz, Konstantinos'un bahsettiği Macarlarla Hazarların ittifaken savaşları buna işaret etmektedir. Bu ittifakın karşısında, eğer İdil Bulgar'a karşı savaşmamışlarsa, Ruslar dışında bir düşman bulunmuyor. Bizans'la savaşmış olsalardı, herhalde *DAI* bunu "*bize karşı*" diye belirtirdi. Kudretli Hazar ve savaşçı Macar beyleri yerli Fin ve Slav orman kabileleriyle savaşmak için de böyle bir ittifaka ihtiyaç duymazlardı. Şarkel, işte bu günlerde, ırmağın ötesinde Macarlar var iken, Hazar'a Rus saldırılarını önlemek için yapılmıştı¹³⁹. Böylece İbn Rusta'nın haberi de doğrulanmış oluyor, zira kale yapılırken öte tarafta Macarlar vardı. Öte yandan, İstanbul'daki Rus elçilerinin yolunu kesenlerin arasında, Hazar saflarında olmak üzere,

¹³⁷ Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.121.

¹³⁸ Örneğin, Oleg 907 yılında İstanbul'a büyük bir saldırı gerçekleştirdi, Bizanslıları haraca bağladı ve Rus tüccarların erişimini kolaylaştıran bir antlaşma yaptı (Duczko, *Viking Rus*, s.205). Ruslar tüm saldırıları pazar serbestisi için yapıyorlardı, ganimet birinci derecede değil. Hazarlardan da yaptıkları saldırılar ile bu serbestiyi aldılar. Svyatoslav'ın saldırısı, Hazarların pazarı ve dahası yolu kapatmasına bir cevap idi. Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.259.

¹³⁹ Vernadsky'nin, *Ancient Russia*, s.286, 304-305, 331, söylediği gibi artan Rus baskılarına karşı değil, Ruslar yenilip atıldıktan sonra onarım gerçekleşmiştir. Dunlop da belki diyerek Rus tehdidini öne çıkarır ama geriye zaten başka seçenek kalmaz: Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.201-202.

bağımsız bir askeri harekât yürüten Macarların olması mantıken beklenir. Yolu kesen “*vahşi kabileler*” olarak onlara atıf yapılmış olabilir. Ancak bu bizim fikrimizde çelişkiye yol açmaz: Dnyeper boylarında Macarlar bulunmuyordu; orada Hazar karşı taarruzu kapsamında faaliyet gösteren Macar birlikleri vardı.

Rus taarruzunun başarılı/ilk günlerinde, bu tavsiye için Bizans'a teşekkür etmek ve ileride yeni ortak girişimleri konuşmak üzere bir elçilik gönderilmişti. Don boylarında işler tersine dönüp Hazar-Macar birliği karşı saldırıya geçip de Yukarı Dnyeper ve Oka boylarına kadar ulaşınca (Rus vakayinamesinin bahsettiği, bu bölgedeki Slav kabilelerinin Hazarlara vergi veriş biçimi böylece başlamış olmalı), bu elçiler İstanbul'da mahsur kaldılar. Büyüklüğü elden bırakmak ve de böyle bir fırsatı kaçırmak istemeyen Theophilos, onları bir şekilde memleketlerine (Volxov havzasına) gönderme gayretine girdi ve çare olarak Batı Avrupa yolunu gördü. İşte, bence Ingelheim'daki elçiliğin hikâyesi budur.

Bu esnada Rusların Orta Dnyeper'de bulunmadıkları fikri bana da sıcak geliyor. Zira Hazar harekâtı Baltık cihetinde gelişmiş benziyor. Kaynaklarda adı yeni geçen Rusların Hazar'ın baş düşmanı olmasını zor gören, Rusların Hazar'a tehdit olamayacağını düşünen ve bunu yaparken 830'larda Ruslar ve Hazarlar arasında düşmanlığın kaydının olmamasına sığınan Petrukhin ve Duczko, toptancı düşünmekle hata ediyorlar. En büyük hataları o zamanlar Hazar'ın Bizans müttefiki oluşunu düşünmeleri¹⁴⁰. Hatta belki de 830'larda Hazar'ın müttefiki Halifelik idi. Evet, Hazarlar adeta meydan okurcasına (ama daha çok yaşadıkları aşağılık duygusunu yenmek amacıyla gibi) İslam paralarını takliden 825'ten itibaren kendi paralarını basmışlardır¹⁴¹.

¹⁴⁰ Petrukhin, “Khazaria and Rus”, s.247; Duczko, *Viking Rus*, s.47. Şarkel'in inşa günlerinde Rusların yeterince güçlü olmadığını düşünen Goldelman da, “On the Location”, s.68, güç kavramını toptancı bir bakış içinde eritiyor.

¹⁴¹ Bu paraların üzerinde Arapça olarak şöyle bir kelime-i şahadet yazar: “Allah'tan başka ilah yoktur; Musa O'nun resulüdür.” Kovalev'e göre, Hazarlar Rus talebini kıskırtmak için İslam ülkelerinden gelmeyen paranın yerine 825'ten itibaren kendi taklit paralarını basmaya başladılar (Kovalev, “What Does Historical Numismatics Suggest?”, s.108, 114). Hâlbuki burada iktisadiden ziyade dini saikler önde gözüküyor. Kendi parasını basan, kendi harfleriyle, kendi üslubuyla basar. En azından kuzey dünyasına Hazar hâkimiyet simgesi olan paraların geçirilmesi yolunda bir çaba söz konusu olabilir ve 820'lerden itibaren dirhemlerin azalması bununla ilgili olabilir. Yani aslında dirhemler azalmıyor, Hazar darphanelerinde eriyordu. Belki bu da Rusları birkaç yıl sonraki saldırı için kıskırtan sebeplerden biridir.

Ama Halife Vasık'ın Sedd'in yıkılıp yıkılmadığını teftiş için kuzeye Hazar üzerinden elçi göndermesi o günlerde aradaki iyi ve samimi ilişkilere işaret etmektedir. Bu elçiliğe kuşkulu yaklaşmamız gerekmektedir. Zira Ye'cüc ve Me'cüc ülkesi İslam coğrafyacılarına göre Hazar'ın kuzeydoğusuna düşer¹⁴² ve oraya aynen İbn Fazlan'ın yaptığı gibi Horasan-Harezm üzerinden gidilir. Zahmetli olan Kafkas yoluna gerek yoktur. Acaba bu yolculuğu başlatan Halife El-Vasık mıdır, yoksa Hazar'a "*Gog-Magog taifesinden bir kavim olan*" Rusların saldırılarını duyup endişeye kapılan, gerçek haberleri almak isteyen Bağdat'ın ileri gelen Yahudileri midir? O zamanlar Bağdat dünyadaki en önemli Yahudi merkezidi ve buradaki Gaonlar (Bağdat'taki iki Yahudi mektebinin reisleri, aynı zamanda Müslüman ülkelerdeki Yahudilerin dini önderleri) Halife ve Papa'dan daha geniş alanlarda yetki sahibiydi¹⁴³. Halife'nin bir rüyasını Sedd'in yıkılışı şeklinde yorumlayıp, bir Hazar elçiliği düzülmesi için izin alınması saraydaki Yahudiler için zor bir iş olmasa gerektir. Hele arada Eşnas gibi hatırısayılır ama saf bir Türk komutan var ise. Böylece güya Sedd'e kadar gidecek olan (belki de Hazarlı bir) Yahudi¹⁴⁴ Sellem Tercüman Hazar'a gitmiş, durumu yerinde görmüş, Hazar-Macar karşı harekâtıyla Rusların püskürtüldüğünü görerek rahatlamış, oradan bir Orta Asya turu atarak Bağdat'a geri dönmüştür. Onun Halife'ye sunduğu tezkire böyle bir şeyin olmadığını, Sedd'in yanbaşındaki (Arapça konuşan!) insanların bile gündelik hayatlarını sürdürdüklerini bildirir. Bağdat Yahudi cemaatinin öğrendiği şey ise kuşkusuz, dünyadaki tek Musevi devleti olan Hazar'a bir şey olmadığı hakkındadır. Ve İbn Hurdazbih bunları Sellam'dan dinleyerek taze haber olarak yazmıştır¹⁴⁵.

Bundan sonrasının vakayiiini daha rahat izleyebiliyoruz. Macarlar, Rusların püskürtülmesinden sonra Azak denizine doğru ilerliyorlar ve Aşağı Don boylarına yerleşiyorlar. Hazarlara bağlılıkları sürüyor. Orta Don ve İdil boylarında ticarete alışık olan Macarlar, burada da kısa sürede ilişkileri normale çeviriyorlar. Burada 840'larda yeniden canlanan ticaret işte bu Macar ticaretidir. Onların Azak denizine gelişleri hakkında kaynaklar güzel bilgiler verir. Özellikle de köle ticareti Macarların rağbet ettiği bir işti. Slavları yakalar ve Karadeniz üzerinden İslam ülkelerine köle olarak satarlar-

¹⁴² Bir inceleme için bkz. Karatay, *Bey ile Büyücü*, s.49-52.

¹⁴³ Rabinowitz, "The Routes of the Radanites", s.256-257.

¹⁴⁴ Duplop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.209.

¹⁴⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.140-145; Yörükân, *Müslüman Coğrafyacılar*, s.378-381.

Bu haber daha sonraki eserlerde de nakledilmiştir: *Mücmel'ül-Tevârih*, İbn Rûsta, İdrîsî, Yakut, Makdisî.

dı¹⁴⁶. Don üzerinde Macar hâkimiyetinin kurulması ve ticari denetimin onlara geçmesi Rusları daha önce iyi bildikleri ama ticarete yoğun kullanmadıkları Dnyeper yoluna itmiştir. İbn Rusteh işte bunun için 9. yy ortalarında Rusların kullandığı Dnyeper yolunu tarif eder.

Bir gümrük devleti olan Hazar'ın kendisine saldırdılar diye Rusları ticaretten ebediyen menetmesini düşünemeyiz. Aynı şey Bizans için de geçerlidir. Daha sonraki dönemlerde de benzer şeyler yaşanmıştır. Rusların büyük donanmalarla gelip İstanbul'a veya Hazar topraklarına saldırdıklarını görüyoruz; sorun askeri olarak halledildikten sonra Rus tüccarlar hiçbir şey olmamış gibi gelmeye devam ediyorlar. Bizans ve Hazar'ın, belki tüm zamanlarda tüm devletlerin kendi işini yapan tüccara bir şey demedikleri gerçeği ile karşı karşıyayız. Taassubu engin olan Batı Avrupa'nın Katolik bölgesi hariç, eski zamanlarda dünyanın başka yerlerinde dolaşım serbestisinde fazla sorun gözüküyor. Genellikle, casus veya savaşçı olmadıktan sonra, herkes heryere gidebilir ve ticaretini yapabilirdi. Bu yüzden, Ruslar da ortam ılıdıktan sonra ticarete yeniden başladılar ve Macar denetimindeki Don bölgesinden ziyade, İdil ve Dnyeper'i tercih ederek Hazar ile doğrudan ticarete kaldıkları yerden devam ettiler.

Ama bu durum Hazar'ın Batı siyasetindeki temel ölçülerini değiştirmede. Hazarlar, Müslümanlarla ilişkileri mümkün olan en iyi mertebeye çıkartırken, hatta hızlı bir şekilde İslamlaşırken¹⁴⁷, Kazak bozkırlarını da müttefik Türk boylarıyla (Oğuzlar gibi) denetimde tutarken, Kırım'da Bizans'a ve İç Rusya'da Ruslara sürekli bir baskı kurdular. Kara kuvvetlerine dayanan Hazar ordusunun ve devletinin Baltık'ta hâkimiyet kurarak Rusları evlerinde denetleme ufkuna sahip oldukları hakkında verimiz yok, ancak Volxov havzasındaki Rus kovanlarına müdahale için uzun süreli bir strateji geliştirdiklerini rahatlıkla görebiliyoruz. Ruslarla artık kendi sınırlarında, Don boylarında değil, Rus yurdunda mücadele ediyorlardı. Hazar-Rus çekişme alanı Oka ve Yukarı Dnyeper boylarıydı. Povest'e göre (düzeltilmesi gereken bir tarih olan) 858'de Varengler gelip Çud, Sloven, Mari, Ves ve Kriviçlere vergi koyuyorlar. Bunlar tamamen Ladoga-Oka arasının Fin ve

¹⁴⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38 (İbn Rusta), 85 (Gerdizî), 94 (Avfi); Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıları*, s.294 (İbn Rûsta).

¹⁴⁷ Ben Hazar'ın ilk Müslüman Türk devleti olarak görülmesinde bir sakınca olmadığını düşünüyorum. Nüfusunun çok önemli bir kısmı, ordusu, başveziri, çok sayıda valisi, komutanı, hâkimi vb. Müslüman olan ülkeyi başka türlü sınıflayamayız. Hazar'da İslam'ın yayılmasıyla ilgili bkz. Yıldız, "Hazarlar Arasında İslam".

Slav halklarıdır. Bu esnada Hazarlar da Polyan, Severyan ve Vyatçilere vergi verdirmektedirler¹⁴⁸.

İfadeleri dikkatle incelemek gerekir. Ruslar buraya yüzyıl önce gelmişlerdi. Dolayısıyla 858'deki gelişi "yeniden geliş" olarak görmeliyiz. Hazarlar için ise bir süreklilik söz konusu. Üçü de bugünkü Ukrayna arazisinde yaşayan bu Slav kabileleri, belirtilmeyen bir zamandan beri Hazar'a vergi vermektedirler. Rusların bu tarihten önce buradan 'gittikleri' anlaşıyor. Bu ise ya yerli bir kalkışmayla olabilir, ya da doğrudan veya dolaylı olarak Hazarlar eliyle gerçekleşmiştir. Rusların gelişi kolay kabullenilmiyor. Üç yıl süren mücadeleden sonra Ruslar püskürtülüyor. Fakat bu halklar kendilerini yönetmeyi beceremedikleri için Rusları geri çağırıyorlar¹⁴⁹. Burada bu halkların birbirleriyle savaşmış oldukları belirtiliyor. Anlaşılan Hazar idaresi etkisiz kalmış, hâkimiyet ve düzen kurulamamış, bu iç savaşta faydalanan Ruslar gelip yeniden egemen olmuşlardır. Buraları sadece haraç kaynağı olarak gören Hazar'dan memnuniyetsizlik de yaygın olmalı. Petrukhin'e göre Slav, Çud ve Meryaların Rusları çağırmasını Doğu Avrupa'daki Hazar hâkimiyeti tetiklemiştir¹⁵⁰.

Öbür türlü, hiçbir toplumun kendini yönetemeyerek dışardan idareci çağırması vaki değildir. Tüm örneklerde dış güçler kendisini yönetemeyen toplumlara yardım için müdahale ederler. Yani bu, taraflı kaynakların yorumudur; burada da Rus kaynağının nalıncı keserini kendi tarafına tuttuğunu görüyoruz. *Povest*'te Rurik'in yerlilerce tekrar çağırılması, onun yönetimine meşruiyet kazandırmak için uydurulmuş bir sahneye benziyor¹⁵¹. Yerliler ya Hazarlara karşı Ruslardan yardım istemişlerdir, ya da daha yakın ve güçlü gördükleri Ruslara teslim olmuşlardır. Tabii saflar o kadar kesin olamaz; iki tarafın da destekçileri vardı. Duczko'ya göre, Rusların erken tarihi hakkında fikri olmayan *Povest*'in yazarı, onların 9. yy ortasından çok önce burada bulunduklarını bilmemekte, çağırma işini ona bağlamaktadır¹⁵².

Ama sonuçta bu davette bir Hazar bağlantısı vardır. *Povest*'te sunulan zaman bilgisinin güvenilirliği karşısında tüm yenidenkurmalar hata ihtimali içerecektir, ama kazıbilimin gösterdiği üzere 863-871 arasında bir ta-

¹⁴⁸ *Povest*, s.214; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.87.

¹⁴⁹ *Povest*, s.214; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s.87. Bu haberin ayrıntılı bir incelemesini Pritsak yapmıştır: "The Invitation to the Varangians".

¹⁵⁰ Petrukhin, "Khazaria and Rus", s.245.

¹⁵¹ Duczko, *Viking Rus*, s.79.

¹⁵² Duczko, *Viking Rus*, s.10.

rihte Gorodişçe gibi ilk Rus yerleşimleri yıkıldı ise¹⁵³, daha doğrusu 30 yıl önce Şarkel'e olanlar aynen burada gerçekleştiyse, bunu yapmaya adaylar arasında en fazla imkânı Hazarlara vermemiz gerekiyor. Bunu *Povest*'teki bilginin neresine oturtacağımız açık değil. İlk Hazar harekâtının buraları tahrip ettiğini, "Varenglerin gelişinin" şehirlerinin enkazına dönüş olduğunu düşünebiliriz. *Povest*'in 858 ve kazıbilimin 870 tarihleri kolayca bir araya getirilebilir. Belki de o yıllarda Varenglerin hem Azerbaycan'a, hem de İstanbul'a saldırmaları ve her ikisinin de ağır yenilgi ile sonuçlanması, Hazarlara kaçıramayacakları bir fırsat sağlamış ve savaşırsız kalmış Rus' ülkesini işgal ederek Şarkel'in intikamını almışlardır. Bu esnada canları yanan yerli Fin ve Slav ahali ise, Hazarların önünden kaçan Rurik'i tekrar davet etmiştir. *Povest*'te güvenilmez zaman bilgisine bir örnek olarak geçen davet işte bu vesileyle olmuş olsa gerektir.

Oka-Ladoga bölgesinin uzaklığı, kalıcı ve etkin Hazar hâkimiyetinin sağlanamaması, Hazar'da askerliği paralı bir memuriyete eviren yeni anlayış, Rus anayurdunun ulaşılmazlığı ve de ayrıca geleneksel Viking savaşıncılığı gibi sebepler, sonunda mücadeleden Rusların baskın çıkmasını sağladı. Rurik geldi ve Kiev'i kalıcı olarak Hazarlardan aldı. Köle ve haraçgüzar olarak gördükleri yerli Slavlar tarafından pek fazla sevilmediklerini tahmin ettiğimiz Hazarlar (ve Macarlar), bunun karşısında hiçbirşey yapmadılar veya yapamadılar. Belki hiçbir zaman hâkim olmadıkları arazinin kaybedilmesi fazla bir önem arz etmedi. Ama Hazar başkenti Rus gücünün ciddi olduğunu gördü. Ruslar, Kiev'i aldıktan sonra Hazarların gözünde güçlendiler ve onları daha fazlasıyla tehdit ettiler. Hazarlar ise onlara pazarlarını ve İdil yolunu açarak sus payı verdiler. Belki de savaşlarda fazla işe yaramayan ve kendi ticari çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen, üstelik Kabarlar gibi isyancı Hazar topluluklarına sığınma sağlayarak can sıkı Macarların defterinin dürülmesine Hazarlar karar verdi ve Peçenekleri batıya, Macarların yaşadığı topraklara geçirerek hem kendi üzerindeki doğudan gelen tazyiki atmış oldu, hem de Ruslarla arasına daha etkin bir mesafe koydu.

Peçenek göçünde Hazar parmağı aramak için haklı şüphelerimiz var. Tashihli bir okumayla Hazar kaynakları tarafından düşmanlar arasında

¹⁵³ Shepard, "The Origins of Rus", s.53; Franklin - Shepard, *The Emergence of Rus*, s.56-57. Dolukhanov, *The Early Slavs*, s.188, bunu yerlilerle Varenglerin mücadelesi çerçevesinde görmek ister.

sayıldığını anladığımız Peçenekler¹⁵⁴, yeterli güçleri olmasına rağmen Hazar gündemiyle meşgul olmuşa benzemiyorlar. Onları, hep batı yönünü zorlar-ken görüyoruz. Macarları kovalıyorlar, Hırvatlara saldırıyorlar, Kiev'i yağmalayıp duruyorlar... Ama Hazar ile ciddi bir mücadeleleri yok. Hatta Bizans bile bunda başarılı olamıyor. Kağan Yusuf'un İdil yolunu Ruslara kapatması¹⁵⁵ sonuçta Rus öfkesini artırıyor ve 966'da Svyatoslav önderliğinde Hazar'ı işgal etmelerine yol açıyor. Bundan birkaç yıl sonra Svyatoslav'ı pusuya düşürüp öldürenler, yani Hazar'ın intikamını alanlar ise Peçenekler olmuştur. Bunda bir Hazar veya Musevi parmağı var mıydı acaba?

Rus devletleşmesi ve onun izinden gerçekleşen Rus ulusunun türeyiş sürecini, bir Vareng çetesinin Slav denizi içinde boğularak kimliklerini kaybetmesi şeklinde basitleştiremeyiz. Hatta Volxov'un ağızlarındaki ilk Rus yerleşimleri, dolayısıyla Rusya'nın nüvesi tamamen Fin bölgesinde bulunuyordu. Lakin ilerleyen zaman içinde Slav bölgesinde bulunan Novgorod ve Kiev'in yükselişleri, Rusluğu kaçınılmaz olarak Slavlık ile özdeşleşmesini gerektirdi. Bu yüzden, erken İslam kaynaklarında görüldüğü üzere, etnik karışma ve erimenin olmadığı zamanlarda bile Ruslar, Slavlardan bir kol olarak görülüyordu. Slavlar 8. yüzyıl başlarında Don boylarında idiler ve Hazar tebaası olmanın getirdiği rahatlıkla anlaşılan doğuya doğru daha rahat ilerlemişlerdi ki, Şarkel yakınlarında bile bulunuyorlardı. Don'un batısındaki Bulgar kalıntılarının zaman içinde bunların arasında eridiği tahmin ediliyor. Bu bölge orman ile Karadeniz arasında kökü yüzyıllar öncesine dayanan kürk ticaretine sahne oluyordu.

Dolayısıyla, Novgorod'da Slav denizine dalan Ruslar, hep aynı insanları görerek kendilerini Hazar sınırlarında ve hazır ticari ortamın içinde buldular. Bunun zaman bilgisini tespit şimdilik kolay gözüküyor, lakin 8. yüzyılın ikinci yarısında bazı öncüller olabilir. 9. yüzyıla birlikte Ruslar bu ticaretin içindeydiler ve artık Karadeniz dünyası ile tanışmaya başlamışlardı. Ticari misafirperverlikten istifade ile güçlü halde gelip kolağan ettikleri bu memleketlerde, zaman zaman kendi askeri güçlerini de denediler. Hazarlar ile savaşları Slav haracının paylaşılması yüzünden gerçekleşmiş benziyor. Bu esnada, bir seferinde, hazırlıksız yakaladıkları Hazarlara büyük zarar

¹⁵⁴ Karatay, "Hazarların Musevileşmesi", s.10. Bu belgedeki nitelermeler dengesizdir ve anlaşılma- çelişkiler içerir. Bizzat mektubun yazarına göre Hazar'ın en önemli müttefiki olan Oğuzlar bile düşmanlar arasında sayılırlar: *a.g.e.*, s.14.

¹⁵⁵ "İrmağın ağızını tutuyorum ve gemilerle gelen Rusların Müslümanlara zarar vermesinler diye Hazar denizine girmelerine izin vermiyorum... Onlara bir fırsat versem, Bağdat'a kadar Müslümanların bütün memleketlerini harab ederler." Kokovtsov, *Yevreysko-Xazar skaya Perepiska*, s.83, 102; Marcus, *The Jew in Medieval World*, s.259.

verdiler ve Don nehri boylarındaki istihkâmları yıktılar. Sonuçta Hazarlar, Macar yardımıyla onları yendiler ve püskürttüler; hatta ileri harekât ile Baltık istikametinde pek çok yerde egemenliklerini tesis ettiler. Öte yandan, Hazarlar bundan sonra Ruslara karşı daima tetikte oldular ve özel bir siyaset geliştirdiler. Bu, onların Bizans'a veya bazen de Azerbaycan'a salınarak meşgul edilmesi, bir nevi sus payı verilmesi olarak değerlendirilebilir. Sonuçta, en azından 830'lardan itibaren Ruslar, Karadeniz havzasındaki önemli güçlerden biri haline gelmişlerdi. Bunu onların Karadeniz sahillerine inişle karıştırmamak lazımdır. Osmanlı'dan Azak kalesini alarak ilk kez 1699'da sahile inen Ruslar, bunun için ilk denemelerini aynı yerde, 830'larda Şarkel kalesi ile yapmak istemişler, ama başarılı olamamışlardı.

KAYNAKLAR

- The Annals of St-Bertin. Ninth Century Histories, Vol.I*, çev. Janet L. Nelson, Manchester, 1994.
- Artamonov, M. A., *Hazar Tarihi*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.
- el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. M. Fayda, 2. Basım, Ankara, 2002.
- Boba, Imre, *Nomads, Northmen and Slavs*, The Hague-Wiesbaden, 1967.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio. Vol.II: Commentary*, yay. F. Dvornik - R. J. H. Jenkins - B. Lewis - Gy. Moravcsik - D. Obolensky - S. Runciman, London, 1962.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. R. J. H. Jenkins - Gy. Moravcsik, Washington, 1967.
- Cross, Samuel H., "Primitive Civilization of the Eastern Slavs", *American Slavic and East European Review*, V/1-2 (May, 1946), s.51-87.
- , "The Scandinavian Infiltration into Early Russia", *Speculum*, XXI/4 (Oct. 1946), s.505-514.
- Czeplédy, Károly, "Şarkel: An Ancient Turkish Word for House", *Aspects of Altaic Civilization (5th PIAC 1962)*, yay. D. Sinor, Bloomington - The Hague, 1963, s.22-31.
- Dolukhanov, Pavel, *The Early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*, London, 1996.
- Duczko, Wladyslaw, *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Leiden-Boston, 2004.
- Duplop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, İstanbul, 2008.
- Franklin, Simon - Shepard, Jonathan, *The Emergence of Rus. 750-1200*, London - New York, 1996.

- Frye, Richard N., "Byzantine and Sasanian Trade Relations with Northeastern Russia", *Dumbarton Oaks Papers*, XXVI (1972), s.263-269.
- Goldelman, Menashe, "On the Location of the Khazarian City of Al-Baydā", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.63-71.
- Golden, Peter B., "The Question of the Rus' Qağanate", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (1982), s.77-97.
- , "Aspects of Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus'" (1991 Koropetskiy'den), *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs*, Aldershot, 2003, s.58-101.
- , *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul, 2006.
- , *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Çorum 2006.
- , "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *Acta Orientalia Hungaricae*, LX/2 (2007), s.161-194.
- Grekov, Boris, *Kiev Rus*, Moscow, 1959.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul, 2008.
- Kalinina, "Al-Khazar and As-Saqâliba: Contacts. Conflicts?", *The World of the Khazars: New Perspectives - Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Ben-Shammai, Haggai - Róna-Tas, András (yay.), Leiden, 2007, s.195-206.
- Kaplan, Frederick I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *American Slavic and East European Review*, XIII/1 (Feb. 1954), s.1-10.
- Karamzin, N., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, I, Petersburg, 1851.
- Karatay, Osman, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları. Altınorda Öncesi Dönem", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 3 (Güz 2004), s.1-70.
- , *Bey ile Büyücü. Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri*, İstanbul, 2006.
- , "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları*, 18 (Yaz 2008), s.1-18.
- Kayapınar, Ayşe, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, I, Çorum-Ankara 2006, s.105-128.
- Kokovtsov, Pavel K., *Yevreysko-Xazarskaya Perepiska v X veke*, Leningrad, 1932.
- Kovalev, Roman K., "What Does Historical Numismatics Suggest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? - Question Revisited", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004), s.97-129.
- Kurat, A. Nimet, "Abū Muhammad Ahmad bin Aṣṣam al-Kūfī'nin Kitāb al-Futūh'u", *AÜ DTCF Dergisi*, VII/2 (Haziran 1949), s.255-276.

- Marcus, Jacob R., *The Jew in Medieval World: A Source Book*, 315-1791, Cincinnati, 1999.
- Matthews, W. K., "Medieval Baltic Tribes", *American Slavic and East European Review*, VIII/2 (April 1949), s.126-136.
- Melin, Elsa, "The Names of the Dnieper Rapids in Chapter 9 of Constantine Porphyrogenitus' *De Administrando Imperio*", *Scando-Slavica*, 49 (2003), s.35-62.
- Mesudî, Murûc ez-Zeheb (*Altın Bozkırlar*), çev. D. A. Batur, İstanbul, 2004.
- Noonan, Thomas S., "When did Dirhams First Reach the Ukraine?", *Harvard Ukrainian Studies*, II/1 (March 1978), s.26-40.
- , "Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and Surrounding Regions: The Use of the *Fals* in Early Islamic Trade with Eastern Europe", *Journal of the American Oriental Society*, 94/4 (Oct-Dec 1974), s.448-453.
- , "Why Dirhams First Reached Russia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 (1984), s.151-282.
- , "When Did Rūs/Rus' First Visit Khazaria and Baghdad?", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 7 (1987-1991), s.213-219.
- , "The Khazar Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.207-230.
- , "The Economy of the Khazar Khaganate", *The World of the Khazars: New Perspectives*, s.207-244.
- Novoseltsev, A. P., "Obrazovaniye drevnerusskogo gosudarstva i perviy ego pravitel'", *Voprosy İstorii*, 2-3 (1991), s.3-20.
- Obolensky, "The Varangian-Russian Controversy: The First Round", *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*, London, 1982.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. İşıltan, 4. baskı, Ankara 1996.
- Paszkievicz, Henryk, *The Origin of Russia*, London, 1954.
- Petrukhin, Vladimir Y., "Khazaria and Rus': An Examination of Their Historical Relations", *The World of the Khazars: New Perspectives*, s.245-268.
- Povest' vremennux let po Laurent'evskoy letopisi*, yay. D. S. Lihachev - B. A. Romanov, Moskva-Leningrad, 1950.
- Pritsak, Omeljan, "The Invitation to the Varangians", *Harvard Ukrainian Studies*, I/1 (Mar. 1977), s.10-22.
- , "Rusların Kökeni", çev. M. B. Çelik, *Omeljan Pritsak Armağanı*, M. Alpargu - Y. Öztürk (yay.), Sakarya, 2007, s.41-65.

- Rabinowitz, L., "The Routes of the Radanites", *The Jewish Quarterly Review*, XXXV/3 (Jan. 1945), s.251-280.
- Rady, Martyn, "The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of king Béla: A Translation", *Slavonic and East European Review*, LXXXVII/4 (Oct. 2009), s.681-727.
- Riasanovsky, N., "The Norman Theory on the Origin of the Russian State", *Russian Review*, VII/1 (Autumn 1947), s.96-110.
- Romaşov, S. A., "İstoričeskaya Geografiya azarskogo Kaganata (V-XIII vv) (Çast 4 i 5)", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004), s.185-264.
- Róna-Tas, András, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Budapest, 1999.
- , "The Khazars and the Magyars", *The World of the Khazars: New Perspectives*, s.269-278.
- Rybakov, Boris A., *Early Centuries of Russian History*, Moscow, 1965.
- Shepard, Jonathan, "The Origins of Rus' (c.900-1015)", *The Cambridge History of Russia -I-*, yay. M. Perrie, Cambridge, 2006, s.47-72.
- Simon Kézai, *The Deeds of the Hungarians*, yay. László Veszprémy, Frank Schaer, Jenő Szűcs, Budapest, 1999.
- Solov'ev, S. M., *Soçineniya -I-: İstoriya Rossii s drevneyşix vremen* (1-2), Moskva, 1988.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, ed. C. Mango & R. Scott, New York, 1997.
- Theophanes Continuiatus, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, yay. I. Bekker, Bonn, 1838.
- Vasiliev, A. A., "The Second Russian Attack on Constaplinople", *Dumbarton Oaks Papers*, VI (1951), s.161-225.
- Vernadsky, George, *A History of Russia I: Ancient Russia*, New Haven, 1946.
- , "The Problem of the Early Russian Campaigns in the Black Sea Area", *American Slavic and East European Review*, VIII/1 (Feb.1949), s.1-9.
- Vinnikov, A. Z., "Kontaktı Donskix Slavyan s Alano-Bolgarskim Mirom", *Sovetskaya Arxeologiya*, 3 (1990), s.124-137.
- Vucinich, Alexander, "The First Russian State: An Appraisal of the Soviet Theory", *Speculum*, XXVIII/2 (Apr. 1953), s.324-334.
- Yıldız, Hakkı D., "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II, Ankara, 1981.
- Yörükân, Y. Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul, 2004.
- Yücel, Mualla U., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara, 2007.

- Zakharii, Roman, *The Historiography of Normanist and Anti-Normanist Theories on the Origin of Rus'*, Oslo Üniversitesi Viking ve Ortaçağ Araştırmaları Merkezi'ne sunulmuş YL tezi, Oslo, 2002.
- Zimonyi, István, *The Origins of the Volga Bulghars*, Szeged, 1990.
- Zuckerman, Constantine, "On the Origin of the Khazar Diarchy and the Circumstances of Khazaria's Conversion to Judaism", *The Turks*, I, yay. O. Karatay vd., Ankara, 2002, s.516-523.

PLJEVLJA'DA (TAŞLUCA) NÜFUSUN YAPISI

-15. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI VE 16. YÜZYIL-

HATİDŽA ČAR DRNDA*

Bu çalışmada amaç, 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerine dayanarak Pljevlja'nın (Plyevlya)¹ demografik gelişimini ve söz konusu dönemde nüfusun dinsel ve üretimsel yapısını ortaya koymaktır².

Pljevlja, 15. yüzyılın sonlarında³, Dubrovnik'ten İstanbul'a giden önemli ticaret yolu olan Carigrad (İstanbul) karayolunun geçtiği bölgede kurulmuştur⁴. Bu mevki onun, Ortaçağ Bosna Krallığında ve daha sonra Osmanlı Devleti'nde, Adriyatik kıyılarıyla ve Niş ve İstanbul karayolu üzerinden geniş bir ticarî merkezler yelpazesıyla milletlerarası temasını sağlamıştır. Bu

* Orijentalni Institut u Sarajevu.

¹ Yerel dilde yazımı Pljevlja olup metinde de bu şekliyle kullanılmıştır.

² Bilindiği üzere bir bölge doğrudan Osmanlı idaresine geçtiğinde hemen tahrir tabi tutulur ve buradaki gelir kaynakları tespit edilerek dirlikler olarak askeri sınıfa taksim edilirdi. Bu ilk tahriri daha sonra belli aralıklarla yeni tahrirler izlerdi. Tahrir defterleri mufassal ve icmâl olmak üzere iki çeşittir. Mufassal defterlerde, tahriri yapılan bölgede kaza ve nahiyelerdeki yerleşim birimleri nefis ya da karye statüsünde kaydedilmekte, bu yerleşim birimlerindeki vergi yükümlüsü nüfus ve bu nüfusun ödemekle yükümlü oldukları vergiler ayrı ayrı kaydedilmektedir. Mufassal defterlerinden farklı olarak icmâl defterlerinde haneler ve vergi türleri detaylı olarak kaydedilmemekte, bunların toplam yekunları verilmektedir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Halil İnalcık, *Surel-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954; Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* II (1954), s.103-129; Hazim Şabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, knj. I, sv. 1, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1964; Hazim Şabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Sumarni katastarski popis iz 1455. godine*. Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica, serija II, knj. 1, Sarajevo 1964; Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica, serija II, knj. 3, Sarajevo 1985.

³ 20 Ocak 1448 tarihinde Viyana'da olan Roma kralı Frifrik'in ve 1454 yılında verilmiş olan V. Alfonsa'nın vermiş oldukları Bosna Voyvodası Stipan Kosaça'nın mülkünü tanıyan fermanlarında Bistrica Jupa'sında Kukanj Kalesi zikr edilmekte ancak Pljevlja'dan bahsedilmemektedir. Bu durum, Pljevlja'nın o zamana kadar henüz ne pazar yeri ne de sosyal önemde bir yerleşim olarak kurulmuş olduğunu göstermektedir. Bkz. Marko Vego, "Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače", *Most* 19-20, Mostar 1978, 135, 141.

⁴ Bogumil Hrabak, "Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka 17. stoleća", *Istoriski zapisi* 1-2, Cetinje 1955, 1-38. (bundan sonra: B. Hrabak, "Prošlost Pljevalja" şeklinde yazılacaktır).

şartlar, Pljevlja'ya gerek kentleşme ve gerek demografik açıdan sürekli bir olumlu gelişim olanağı tanımıştır.

Nüfusun Demografik Gelişimi ve Dinsel Yapı

Pljevlja, Osmanlı Devleti bünyesine en geç, Bosna beylerinden Herceg Stipan Kosaça'nın idaresinde olan doğu bölgelerin kesin olarak fethedildiği 1465'te girmiştir. Yeni sosyal şartlar altında bu yerleşim birimine, yeni hukuk sistemi ve onun kurallarına uygun olarak muamele edilmiştir. Hersek sancağındaki yerleşim birimlerinin ve buralardaki vergi yükümlüsü nüfusun 1468/69 tarihli bilinen en erken tahririnde⁵ bu yerleşim birimi için iki isim belirmektedir: Pljevlja nâm-ı diğer Taşluca. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti çerçevesinde Pljevlja'yı konu alan yayınlanmış bazı çalışmalar bulunmaktadır⁶. Bundan dolayı bu çalışmada söz konusu dönemde sadece nüfus ele alınacaktır.

1468/69 tarihli tahrir defterine göre bu yerleşim biriminde 72 gayrimüslim hane ve 23 mücerred bulunmaktaydı⁷. Yeni bir toplumsal sistemin kurulmasından hemen sonra kaydedilen bu nüfus miktarına bakarak, bu yerleşim biriminin oldukça iyi iskan edilmiş olduğu söylenebilir. Defter icmâl olduğundan, nüfus ile ilgili özelliklerden bahsetmek mümkün değildir. Ancak 1477 tarihli Hersek Sancağı Mufassal Tahrir Defterinde daha detaylı bilgiler bulunmaktadır ve bu bilgiler esas alınarak buradaki nüfus hakkında daha çok şey söylenebilir. Bu defterdeki kayıtlara göre Taşluca'da 101 gayrimüslim hane ve 12 mücerred bulunmaktaydı⁸. Hersek İli'ni oluşturan topraklarda Bosna Kilisesi mensuplarının yaşadıkları bilinmektedir. Bu konuda, bir zamanlar buralarda yaşamış olan Boşnan'ların mezar anıtları olan *stečak* (stečak)lar da şahitlik etmektedir⁹. Zaman içinde büyük ölçüde yok edilmişse de mevcut stečaklar bugün eski Bosna Krallığının hudutlarının ve bir zamanlar Boşnanların yaşadığı bölgenin simgesi halindedir. Taşluca'daki nüfusu da bu bilgi bağlamında değerlendirmek gerekir.

⁵ İstanbul, Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları No 0-76.

⁶ Bogumil Hrabak'ın yukarıda adı geçen eserleri; Milan Vasić, Gradovi pod turskom vlašću, *Istorija Crne Gore, knj. III, tom I*, Titograd, 1975.; Enes Pelidija- Behija Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja 1988.; Mustafa Pijalović, *Pljevlja sa okolinom u prošlosti i sadašnjosti*, Sarajevo 1997.

⁷ İstanbul, Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları No 0-76, s. 72.

⁸ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Tapu Defter (TD) No 5. Bu defterin Boşnakça'ya çevirisi ve değerlendirmesi Ahmed Aličić tarafından yapılmıştır: Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka, vilajeta Hercegovine*, OIS, Sarajevo 1985.

⁹ Pljevlja ve çevresindeki stečaklar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Šefik Bešliagić, *Stečci-kultura i umjetnost*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1982, 103, 297, 469, 569, 574.

Ödedikleri vergilerden nüfusun tarım ve hayvancılıkla meşgul oldukları söylenebilir. Buğday, arpa, çavdar, yulaf ve darı yetiştiriyorlardı. Endüstriyel bitkilerden keten yetiştiriyorlar ve ayrıca arıcılıkla ve bal üretimiyle uğraşıyorlardı. Yoğun bir pazar trafiği vardı; bunu ödedikleri 3.100 akçe-lik bac-ı bazar vergisi de göstermektedir¹⁰. Bu vergi miktarı, yeni toplumsal şartlarda da bu pazarda ticarî değişimin yoğunluğuna işaret etmektedir. Pazardaki alış-veriş yoğunluğu hakkında başkaca bilgi bulunmamaktadır, ancak yerli ziraî ve hayvansal ürünlerle yeterince ticaret yapıldığı muhakkaktır.

Dubrovnik arşiv kaynakları, Pljevlja'dan gençlerin Dubrovnik'de Dubrovnikli zanaat sahiplerinden ve tüccarlarından eğitim aldıklarını ve onlarla iş anlaşmaları yaptıklarını göstermektedir. Pljevljali Vukelja Vukçiç ve Radosav, Dubrovnikli tüccar Marko Cvyetkov Turčinoviç'den eğitim almışlar ve eğitim tamamlandığında onunla ticaret anlaşması yapmışlardır. Bu iş düzenlemesinde Pljevljali gençler ortaya 90, ustaları olan Dubrovnikli tüccar 66 duka koymuştur¹¹. Bu, Osmanlılardan önce Pljevlja ile Dubrovnik arasında geleneksel olan ticarî bağın devamlılığını gösteren örneklerden biri olarak görülebilir. Osmanlı idaresinin başlarından itibaren yerel tacirler tedricen bağımsız hale gelmektedirler. Dubrovnik noter defterlerinde daimi iş ilişkileri kayıtlıdır, nitekim Pljevljali tacirlerin borçları 25 dukadan daha fazla değildir¹². Bu zamana kadar ihraç ettikleri crvac (kumaş boyası olarak kullanılan kırmızı bir maden) yanında, Dubrovnikliler Pljevlja'dan deri ihraç ediyorlardı¹³. Dubrovnikli tüccar Civan Prinçinoviç'e 1475'de Pljevlja'dan 1.270 litre crvac sipariş edilmişti. Prinçinoviç'in kendisi de mal almak ve bu önemli metayı ihraç etmek üzere sık sık Pljevlja'da konaklamakta idi¹⁴.

1477 yılında kaydedilmiş olan nüfus arasında Radica adında bir neccâr kayıtlıdır, nüfusun geri kalanının meslekleri ise yazılmamıştır.

Nüfus arasında askerî statüde iki şahıs bulunmaktadır. Bunlar Radosav ve Radivoy adında iki voynuktur. Bunlardan 23 parça toprak alınarak burada bir şehir yapmaya başlanılmış, alınan topraklarına bedel olarak kendi-

¹⁰ BOA, TD. 5, 131.

¹¹ Bogumil Hrabak, "Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoleća", *Istorijski zapisi*, knj. XI, sv. 1-2, Cetinje 1955, 27, 28. (bundan sonra: B. Hrabak, "Prošlost Pljevalja").

¹² B. Hrabak, "Prošlost Pljevalja", 26-27.

¹³ BOA, TD.5, 131.

¹⁴ B. Hrabak, "Prošlost Pljevalja", 22-23.

lerine Spratna köyünde 25 parça toprak verilmiştir¹⁵. Büyük ihtimalle, görevleri gereği bu yerleşim biriminde yerleşmiş olan idari görevlilerin oturacakları evler bina edilmiştir. Burada voyvoda, subaşı ve nahiyenin diğer görevlileri bulunuyordu. Nitekim, muayyen bir süre için bu yerleşim birimi önemli bir kentsel gelişim yaşamamıştır.

1499 tarihli tahrir defterinde yer alan bilgilere göre Taşluca pazarında¹⁶ 3 gayrimüslim bive, 1 müslim ve 120 gayrimüslim hane bulunmakta idi¹⁷.

Taşluca pazarındaki nüfus ile ilgili yeni bilgiler 1519 yılına aittir. Bu tarihte Taşluca pazarında 130 gayrimüslim ve 20 Müslim hane kayıtlıdır¹⁸. Bu defter icmâl olduğundan kayıtlı nüfus hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Pljevlja'nın kuruluşu 1477 yılında başlamış olmakla birlikte, 1519 tarihli tahrir defteri kayıtları bu yerleşim yerinin varlığını hâlâ pazar statüsünde devam ettirdiğini göstermektedir.

Hersek sancağının 1530 tarihli mufassal tahrir defterine göre Taşluca pazarı nâm-ı diğer Pljevlja 5 mahalleden oluşmaktadır. Strahinya Radaşin Mahallesi'nde 29 gayrimüslim hane kayıtlıdır¹⁹. Adı geçen Strahinya, kendi adını taşıyan bu mahallenin sakinlerinden biri idi. Bu mahallede ve diğer mahallelerde nüfusun çoğunluğu baştine tasarruf ediyordu.

Cvitko Marko Mahallesi'nde 23 gayrimüslim ve 1 Müslim hane sakinidi²⁰. Adı geçen Cvitko mahallenin sakinlerinden biri idi. Bu mahalle sakinlerinden biri çift tasarruf eden Şirmerd'di.

Radica veled-i Stefin Mahallesi'nde 24 gayrimüslim ve 2 Müslim hane kayıtlıdır²¹. Müslim hanelerin reisleri Yusuf, doşlac, Ferhad veled-i Yusuf ve Mehmed veled-i Todor idi. Bunlar baştine değil, sadece hisse-i çift tasarruf ediyorlardı ve 9 akçe değerinde indirim yapılmış bir yekun ödüyorlardı.

Vukiç veled-i Pribil Mahallesi'nde 28 Gayrimüslim ve 1 Müslim hane sakinidi²². Bojidar'ın baştinesini, bive Olivera, Radonye'nin baştinesini kızları Marica ve Mana, Vukiç'in baştinesini bive Cvitava tasarruf ediyorlardı. Bun-

¹⁵ B. Hrabak, "Prošlost Pljevalja", 22-23.

¹⁶ Bu bazar Kukanj nahiyesinde sadece bazar-ı Taşluca adıyla kayıtlıdır.

¹⁷ BOA, TD 697, 8.

¹⁸ BOA, TD 76, (Saraybosna Şarkiyat Enstitüsündeki Fotokopisi, No: 95), 5 b.

¹⁹ BOA, TD No. 22997, 26.

²⁰ BOA, TD No. 22997, 26.

²¹ BOA, TD No. 22997, 26-27.

²² BOA, TD No. 22997, 27.

lar şer'i hukuka uygun olarak hak sahibi idiler ve kendilerine hane reisleri olarak muamele ediliyordu²³. Müslüman hanenin reisi Mehmed veled-i Ali idi²⁴.

Radivoy veled-i Radonye Mahallesi'nde 22 gayrimüslim hane kayıtlı idi²⁵.

Yerleşimde toplam 131 hane vardı. Bunun 126'sı gayrimüslim ve 5'i Müslim hane idi. Toplam vergi miktarı 12.202 akçe idi. Daha önceki döneme nazaran bu yerleşimdeki demografik harekette durgunluk görmekteyiz. Bu durumun sebebi kesin olarak söylenemez. Muhtemelen Sultan I. Süleyman'ın (1520-1566) saltanatının ilk on yılında Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi ve yeni şehir yerleşimlerinin kurulmasıyla, önceden kurulmuş olan şehir yerleşimlerindeki zanaat sahibi Müslüman nüfus, yeni yerleşimlerde ekonominin temelini atılması ve bu anlamda yerli nüfusun eğitilmesi amacıyla oralara göçmüş ve yerleşmiştir.

Pazar ile ilgili vergi kalemlerinden nüfusun başlıca uğraşının ziraî üretim ve sonra yerel ham ve üretilmiş maddelere dayalı ticaret olduğu görülmektedir. En büyük vergi kalemini 5.800 akçe ile niyabet ve bac-ı pazar geliri oluşturmaktaydı. Kovan, arpa, yulaf, çavdar ve kapluca gelirinin toplam yekunu 1.942 akçe idi. Ayrıca bostandan 258 akçe, baldan 90 akçe, 6 asiyab ve 1 dokuma tezgahından 195 akçe ve ketenden 163 akçe gelir kaydedilmiştir²⁶. Evlerde yapılan yün ve keten üretimi yerel ihtiyaçları karşılıyordu ve aynı zamanda bölgesel alanın dışındaki diğer yerleşimlere de ticarî bir meta olarak ihraç ediliyordu.

Pljevlja'nın nüfusu hakkında yeni bilgiler 16. yüzyılın 70'li yıllarından gelmektedir. Osmanlı Devleti, Taşluca'yı Hersek sancağının idarî merkezi olarak yerleştirme eğilimini çoktan göstermiştir. Bu amaçla, Hersek sancağı beği Hüseyin Bey, 1567 Martundan 1569 Martuna kadar süren görevi sırasında burada bir cami ve aynı zamanda bir yerleşim birimine İslâmî-şarkî tipte kent yerleşimi karakteri ve görüntüsü veren bir dizi başka binalar yaptırmıştır²⁷. Caminin yapılması ve Müslüman mahallelerin kurulmasıyla bir pazar yerleşimi olan Taşluca, daha üst seviyede bir yerleşime geçmek, kasa-

²³ BOA, TD No. 22997, 7.

²⁴ BOA, TD No. 22997, 7.

²⁵ BOA, TD No. 22997, 7.

²⁶ BOA, TD No. 22997, 7.

²⁷ Toma Popović, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku", *Prilozi za orijentalnu filologiju* (POF) br. XVI-XVII/1966-67, Sarajevo, 1970, 97.

ba statüsüne erişmek için gerekli şartları elde etmiştir²⁸. Taşluca'nın kasaba statüsünde bir yerleşim olmasıyla birlikte, buradaki nüfus da muaf kategorisine ulaşmış oldu, böylece raiyyet rüsumu ödemiyecekti. Şehir nüfusu, raiyyet rüsumu ödemiyecekti, çünkü zanaat ve ticaret gibi kentsel üretim faaliyetleri ile meşguldü ve gerektiğinde askerî seferlere katılıyordu. Kasaba ahalisi toprak ektiği takdirde, Osmanlı Devleti'nin diğer kasabalarında olduğu gibi toprak mutasarrıfına kanunla öngörülmüş bir miktar vergi ödüyordu. Taşluca'yı kasaba statüsüne yükselten ve ahalisini muaf statüsüne eriştiren bu hukukî düzenleme 1570 tarihli mufassal tahrir defterinde kısaca kaydedilmiştir²⁹.

Söz konusu kaynağa göre Taşluca kasabasında, bu tahririn yapıldığı sırasında Diyarbekir sancak beğliği görevini ifa etmekte olan Hüseyin Paşa'nın camisi yanında "Mahalle-i Hüseyin Paşa mir-mirân-ı Vilâyet-i Diyarbekir" adıyla bir mahalle oluşmuştur³⁰. Bu mahallede 52 hane meskûndur. Mahallede ilk sırada söz konusu caminin görevlileri kaydedilmiştir: Mevlana Cafer veled-i Hasan, hatib ve imam, Hüdaverdi veled-i Abdullah, müezzin ve Kâtib Pervana veled-i Haydar³¹. Mahallede Musa adında bir de sûfi kayıtlıdır. Babasının adı Abdullah'dır, bu da onun yerli nüfus ahfadından olduğunu düşündürmektedir. Cami görevlilerinden biri olup olmadığını bilmiyoruz. İslâmî mimarî kurallarına ve toplumun ihtiyaçlarına uygun olarak caminin yanında veya caminin bulunduğu alana ilk eğitimin verildiği bir müessese) mekteb yapıldı. Daha sonraki dönemden bir bilgi, bu cami ile beraber böyle bir müessesenin bina edilmiş olduğunu ve ilk andan itibaren bu müessesenin faaliyet gösterdiğini söylemektedir.

Bu ve diğer mahallelerdeki nüfus kendi isimleri ve babalarının isimleriyle belirtilmektedir. Bu bilgiler çerçevesinde Hüseyin Paşa Mahallesi'ndeki bazı kimselerin ilk nesil Müslümanlar oldukları farkedilmektedir. Babalarının isimleri Gayrimüslim isimlerdir ya da Abdullah ismi ile ifade edilmiştir. Misal: Hasan veled-i Milaşin, Pervane veled-i Biluş, İlyas Tulıç ya da İbra-

²⁸ Yerleşim birimlerinin sınıflandırılması ve gelişim dereceleri hakkında bkz: Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)", *POF*, XXV/1975, Sarajevo 1977, 133-169.

²⁹ BOA, TD 654, 40a. Bu Hersek sancağının, vergi yükümlüsü nüfusun tek tek kaydedildiği ve yerleşim birimlerinin hukukî statüleri ile yazıldığı mufassal bir tahrir defteridir.

³⁰ BOA, TD 654, 40a.

³¹ BOA, TD 654, 40a.

him veled-i Abdullah³². Bu mahallede baba ismi Abdullah olan 5 hane reisi kayıtlıdır.

Bazı isimlerin yanında meslekleri de yazılmıştır. Bu mahallede 2 terzi, 9 tabbak, 4 neccar, 2 tacir, 1 serraç, 1 mutabacı ve 4 kâtib kaydedilmiştir. Kâtiplerden birinin Hüseyin Paşa Vakfı'nın kâtibi olduğu anlaşılmaktadır. Diğerlerinin çalıştıkları yerlerden ise emin değiliz. Ancak bunların, okuma yazma bilmeyenlerin çeşitli yazışmalarını yapmak üzere özel dükkanlarda faaliyet gösterme olasılıkları bulunmaktadır. Bu, bugün noterlerin ve ter-cüme bürolarının üstlenmiş oldukları türden bir faaliyettir.

Söz konusu zamana kadar Taşluca'da kurulmuş olan diğer mahalle, Hüseyin Paşa Vakfı'nın mütevellisi Mustafa Bey'in adını taşıyan mahalledir. Mustafa Bey, bu kasabanın tahriri zamanında kendi adını taşıyan mahalle-nin sakinlerinden biri idi. Mahallenin etrafında geliştiği bir cami yaptırdı. Caminin yakınında, Müslüman çocukların din, okuma yazma ve ahlak ders-leri aldıkları bir de mektep yaptırdı. Hüseyin Paşa Camii'nin vakıfnamesi gibi bu caminin vakıfnamesinin de şimdiye kadar bulunmamış olması sebe-biyle bunların ne içeriğini biliyoruz ve ne de bu ilk eğitim müesseselerinde eğitim programlarının içeriği hakkında konuşabiliriz. Sadece söz konusu defterde bulunan bu özet bilgiler onların varlığına işaret ediyor. Burada, bu bölgelere Osmanlıların getirmiş oldukları bir eğitim müessesesi olan muallimhane ya da mekteb vardı. Ailelerinin mal varlığında bakılmaksızın tüm Müslüman çocuklar burada ücretsiz ilk okul eğitimi alıyordu. Bu eği-tim düzeyi vakfa ve vakıf şartlarına dayanıyordu.

Mahalle-i Mustafa Beğ'de cami görevlileri Mehmed Halife, müezzin ve Timur veled-i Yusuf, kayyum kayıtlıdır. Ali veled-i Mehmed mektebhanede halife idi³³.

İdarî görevliler arasında zaim Cafer Beğ veled-i Mahmud, Çavuş Per-vane veled-i Ali, Sipahi Mustafa, daha önce adı geçen müteveli ve Ali veled-i Mehmed Subaşı'nın adları zikredilmektedir.

Zanaat sahipleri arasında 1 kasab, 1 çizmeci, 1 serraç, 2 bina ustası ve 1 hallaç yazılmıştır. Mahmud veled-i Abdullah, kâtip olarak zikredilmektedir. Muhtemelen söz konusu caminin vakfının kâtibidir. Yusuf veled-i Abdul-lah'ın nev Müslim olduğu kayıtlıdır. Bu mahallede dört hane reisinin baba

³² BOA, TD 654, 40b.

³³ BOA, TD 654, 40b.

isimleri daha Abdullah'tır, bu da bunların ilk nesilden muhtediler olduğu anlamına gelmektedir.

Taşluca kasabasında diğer bir mahalle, Mahalle-i Muslihuddin Ser-bazar'dı³⁴. Bu Muslihuddin veled-i Abdullah, Taşluca kasabasının ser-bazarı ya da kethüda-yı kasaba idi ve tahrir sırasında mahallenin sakinlerinden biri idi³⁵. Babasının adı dikkate alındığında Muslihuddin yerel halktandı. Yerel idare yapısında önemli bir pozisyona sahipti³⁶. Bu mahallede 31 hane bulunuyordu. Bazı sakinlerin isimlerinin yanında meşgul oldukları meslekler de yazılıdır. Buna göre mahallede 6 tabbak kayıtlıdır, Hasan veled-i Vukac terzi idi, Mehmed veled-i Ahmed ve Hüseyin veled-i Yusuf demircilerdi, Pervane veled-i İskender serraçtı ve Mustafa veled-i İskender muhızır görevini üstlenmişti. Taşluca ahalisine mahkeme kararlarını getiriyordu, bu da her ne kadar söz konusu yılda Taşluca'dan bağımsız bir kadılık olarak bahsedilmese de burada başta kadının bulunduğu bir mahkeme organizasyonunun bulunduğunu göstermektedir. Bu tarihte Taşluca, Priyepolye (Priepolje) kadılığına tâbi olarak zikredilmektedir, ancak Taşluca'da muhtemelen kadının naibi bulunuyordu ve kendisine verilen yargı görevini yerine getiriyordu.

Kasaba ahalisi kendi ihtiyaçları için toprak ettikleri taktirde toprak mutasarrıfına öşr ödüyor ve ayrıca 6 akçe değerinde resm-i duhan veriyorlardı³⁷.

Çehotina ve Vrh Breznica nehirlerinde Taşluca ahalisinden bazısının asiyabları ve battaniye ve kaba kumaş dokuma tezgahları vardı. Bunların kullanımı için kanunla belirlenmiş bir vergi ödemekteydiler³⁸.

Taşluca kasabasının yakınında Çaşnigir İsmail'in zemininden bir parça zemin, yaylak ve kışlaklarıyla, çayır, orman ve Vrh Breznica nehrindeki asiyablarıyla Vrh Breznica adında bir çiftlik Hüseyin Paşa'nın tasarrufunda idi³⁹. Hüseyin Paşa vakfının yakınında Dobralı Lug adıyla bir mezraa, Kobaşka nehrinde, mutasarrıfına maktu vergi belirlenen değirmenler bulu-

³⁴ BOA, TD 654, 41a.

³⁵ BOA, TD 654, 41a.

³⁶ Yerel idareler hakkında detaylı bilgi için bkz. Dušana Bojanić-Lukač i Suzana Đorđević, "Razvoj lokalne gradske uprave na Balkanu od 15. do 19. veka", Poseban otisak iz zbornika *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)* Posebna izdanja Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. 20, *Gradska kultura na Balkanu-1*, Beograd 1984., 59-81.

³⁷ BOA, TD 654, 41b.

³⁸ BOA, TD 654, 41b.

³⁹ BOA, TD 654, 41b.

nuyordu⁴⁰. Kasaba civarında kale mustahfızları bir kısım arazi ve Çehotine ve Vrh Breznica nehirlerinde değirmenler tasarruf ediyorlardı.

Taşluca kasabasının gayrimüslim nüfusu, Cemaat-i Knez Kara Petar veled-i Radosav mevkinde meskûndular. Bu cemaatte 5'i Müslüman 58 hane kayıtlıdır⁴¹. Hepsi baştine tasarruf ediyorlardı. Bu Gayrimüslim cemaat içinde primiçur Radosav veled-i Cure bulunuyordu. Knez Petar ise aile fertleriyle birlikte başka bir yerde yaşıyordu. Onun söz konusu primiçur Radosav'ın oğlu olması muhtemeldir.

Bu cemaatin ahalisi Taşluca kasabasının hemen yakınında ekilebilir topraklara sahipti: Otlak ve çayır. Mezra-i Savar, orman ve otlak ile An-Mezra-i Bara, kasaba sınırlarında bulunan Sveta Mariya Kilisesi yakınlarında bir zemin⁴².

Taşluca kasabası sınırları dahilinde Gorna Pença adında bir mezraa bulunuyordu. Bu mezrada 9 gayrimüslim ve 1 Müslim toplam 10 hane meskûndü⁴³. Hepsi baştine tasarruf ediyordu.

Taşluca kasabası yakınında Sveta Troyica Manastırı bulunuyordu. Bu manastır, ilk defa 1570 yılında Pljevlja bazarını içeren tahrir defterlerinde zikr edilmektedir⁴⁴. Kilise görevlilerinin kendi toprakları vardı ve Osmanlı devletine herhangi bir vergi ödemiyorlardı⁴⁵. Manastırın başı Stipan ve adı geçen kilisenin diğer din adamları Moçevine mezrasında bir zemin, sonra Crvište ve Lotar mezralarında yazlık ve kışlık otlaklar, çayır ve ormanla birlikte bir kısım arazi tasarruf ediyorlardı⁴⁶. Bu arazide baştine tasarruf eden 5 hane kaydedilmiştir. Bu baştine sahiplerinden biri Taşluca'nın gayrimüslim ahalisi ve Osmanlı Devleti'nin idarî organları arasında mümessil görevi üstlenen Knez Kara Petar veled-i Radosav idi⁴⁷. Kasaba'nın kethüdası ile benzer bir role sahipti. Burada ayrıca Radosav'ın diğer oğulları Yure Stipan ve Branko ile Ivan veled-i Stipan ve Petar veled-i Bulaşin kayıtlı idi.

⁴⁰ BOA, TD 654, 42a.

⁴¹ BOA, TD 654, 42b, 43a.

⁴² BOA, TD 654, 43a.

⁴³ BOA, TD 654, 43b.

⁴⁴ BOA, TD 654, 41b, 43b.

⁴⁵ Fehim Bajraktarević, *Turski dokumenti manastira sv. Trojice kod Plevlje*, SKA, Spomenik LXXIX, Sarajevo 1935.

⁴⁶ TD 654, 43b.

⁴⁷ Knez müessesesi yerel kökenlidir ve Osmanlı Devleti idaresi bu ifadeyi daha önceki hukuk sisteminden almıştır. Bkz: B. Hrabak, "Prošlost Pljevalja", 34, 35.

Bu kayıtlar, bu toprakları geniş anlamda bir ailenin, oğulları ve torunlarıyla bir babanın tasarruf ettiği intibainı bırakmaktadır.

Taşluca kasabası dahilinde iki kilisenin bulunduğu görülmektedir: Sveta Mariya ve Sveta Trojica kiliseleri. Bunların topraklarını Knez Petar cemaati tasarruf etmektedir⁴⁸.

Taşluca kasabasında kayıtlı gayrimüslim nüfusun isimleri genellikle hayvan isimleri ile bağlantılıdır: Vuk veled-i Vukosav, Vukila, Ivan veled-i Vukdrag, Radosav veled-i Vuk, Dobrovac veled-i Vukac. Ya da bugün Katolik nüfusun kullandığı isimlerdir: Ivan veled-i Stipan, Radivoy veled-i Marinko, Ivan Matiyaş, Paval veled-i Radivoy, Yuro Stipan, Vuk veled-i Vladislav vb...

16. yüzyılın 90'lı yıllarında Taşluca kasabasında sadece 3 mahalle kayıtlıdır: Mahalle-i Cami-i Şerif-i Hüseyin-Paşa⁴⁹, Mahalle-i Ahmed veled-i İlyas ve Cemaat-i Gebran⁵⁰.

Mahalle-i Cami-i Şerif-i Hüseyin-Paşa'da 79 hane kayıtlıdır. İlk olarak cami görevlileri ve sonra mektep muallimi ile onun yardımcısı kaydedilmiştir: Muslihuddin Halife hatib idi, Mehmed müezzin ve Hacı Kasım kayyumdu⁵¹. Hoca Nezir veled-i Osman ve Hoca Nezir veled-i Sefer bu mahallede yaşıyorlardı.

Kethüda Mustafa veled-i Abdullah bu mahallede sakindi⁵². Bu çalışmada kullandığımız kaynaklar, şehir idaresinin başında her zaman bu yerleşimin yerli halkından birilerinin, dolayısıyla şehrin doğasını ve ihtiyaçlarını en iyi bilen kimselerin bulunduğunu göstermektedir.

Mahalledeki bazı hanelerin isimlerinin yanına meslekleri de kaydedilmiştir. Buna göre 4 bina ustası bulunmaktadır: 3 dülger ve 1 neccar. Diğer meslekler şöyledir: 2 tabbak, 2 tüccar, 1 serraç, 1 kürkçü, 1 mutabcı, 2 demirci ve 1 çizmeci.

Bu mahalle de 11 Abdullah oğlu kayıtlıdır ki bu da onların ilk nesil Müslümanlar olduğunu göstermektedir.

⁴⁸ TD 654, 43b.

⁴⁹ 1585 yılında Hersek sancağı tahrir edilirken Hüseyin Paşa Bagdad Mirmiranı görevini ifa ediyordu.

⁵⁰ Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi, TD 484(7), (Saraybosna Şarkiyat Enstitüsündeki Fotokopisi, No: 227), 194, 195.

⁵¹ TD 484(7), 194a.

⁵² TD 484(7), 194a.

Mahalle-i Ahmed veled-i İlyas'da 40 hane kayıtlıdır⁵³. Ahmed veled-i İlyas, adını taşıyan bu mahallenin sakinlerinden biri idi. Muhtemelen idarî organlara karşı mahallenin temsilcisi idi. Mahallede 1 tabbakdan başka meslek kayıtlı değildir.

Mahalle-i Gebran'da 56 hane meskûndü⁵⁴. 50 hane Gayrimüslim ve 6 hane Müslimdi. Hepsi baştine tasarruf ediyordu. Buradaki sakinlerden biri kuyumcu Mihaylo veled-i Pavko idi⁵⁵. Nitekim, Taşluca'nın bu bölgesinde nüfusun başlıca uğraşı tarım ve küçük baş hayvan yetiştiriciliği idi. Daha önce bahsettiğimiz tahıl ürünlerini yetiştiriyorlardı.

Bir önceki dönemden kayıtlı isimleri takip ettiğimizde bu bölgeye yeni ahalinin geldiği anlaşılmaktadır.

Bu bölgede Hüseyin Paşa Vakfı'nın bazı toprak parselleri bulunuyordu⁵⁶. Burada Troyica Kilisesi'nin din adamları kaba kumaş dokumak için iki tezgah tasarruf ediyorlardı ve Andriya ve Paval evlad-ı Radosav'ın iki değirmeni vardı.

Bu kasabadan toplam vergi geliri 6.375 akçe idi⁵⁷. 2.500 akçe ile en büyük miktarı oluşturan vergi kalemleri bac-ı bazar, resm-i arus, bad-ı heva ve resm-i agnam idi. Bu vergiler bir arada hesaplandığından bunların münferit olarak değerlerini söylemek mümkün değildir.

Kasabanın adı geçen mahallelerinin toplam nüfusu 175 hanedir. Zikredilen bilgiler Taşluca hakkında sıkıntılı bir tasvir sunmaktadırlar. Bir önceki döneme göre nüfusta bir düşüş hissedilmektedir. Bunun sebebi muhtemelen 1582, 1584 ve 1585 yıllarında Hersek sancağında büyük miktarda insan ölümlerine sebep olan vebadır⁵⁸. Bu durum sadece nüfusun önemli ölçüde azalmasına değil, aynı zamanda muayyen bir zaman her alanda gelişimin yavaşlamasına sebep olmuştur. Bu durum Hersek sancağının diğer yerleşim birimlerinde de farkedilmektedir. Bu yerleşim birimi ve nüfusu için istikrarın sağlanması ve daha önceki gelişim düzeyinin yeniden kurul-

⁵³ TD 484(7), 194b, 195a.

⁵⁴ TD 484(7), 195a, 196a.

⁵⁵ Bu zanaat faaliyeti Pljevlja'da kendi geleneğine sahipti. Bkz: B. Hrabak, "Prošlost Pljevalja", 15.

⁵⁶ TD 484(7), 196b.

⁵⁷ TD 484(7), 196b.

⁵⁸ 16. yüzyılın 80'li yıllarının ortalarında Bosna ve Hersek sancaklarında vebadan takriben 200.000 kişi ölmüş ve bu kara ölüm ortalığı kasıp kavurmuştur. Bu konuda bkz. B. Hrabak, "Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine", *Istorijski glasnik*, br. 1-2, Cetinje 1957; Bogumil Hrabak, "Urbani, privredni i vojno-upravni rast Mostara (1450-1700)", *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 1 SANU*, Institut za istoriju, Beograd 1995, 141, 142.

ması için zamana ihtiyaç vardı. Pljevlja geniş bir coğrafi bölgenin idarî merkezi olduğundan bu iyileşme ve düzelme faaliyetleri hızlanacaktır.

Taşluca'nın, Hersek sancağının idarî merkezi Foča'dan buraya taşındığı 16. yüzyılın son on yıllarında hızlı bir ekonomik ve demografik gelişim yaşaması beklenebilirse de, kaynaklardaki bilgiler daha farklı bir tasvirden ve daha farklı bir ekonomik ve demografik gelişimden bahsetmektedirler⁵⁹.

Demografik gelişim söz konusu olduğunda, yukarıdaki rakamlar, belirtilmiş zaman aralığında, Taşluca nüfusunun gerçek sayısını vermez. Bu sayı sadece vergi yükümlüsü nüfusu vermektedir, devlete karşı böyle bir sorumluluğu olmayanlar bu rakam içinde yer almazlar. Velhasıl, Taşluca nüfusunun gerçek sayısı, kayıtlı olan sayının verdiğiinden çok daha büyük olmalıydı.

Sonuç olarak coğrafi konumu ve doğal olanakları göz önüne alındığında Taşluca'nın önemli bir kentsel, demografik ve ekonomik gelişim yaşamadığı söylenebilir. Hersek sancağının idarî merkezi olmasına rağmen Taşluca, 16. yüzyılın sonuna kadar mütevazı bir kent ve ortalama bir nüfusa sahip küçük bir kasaba idi.

Tablo: 15. ve 16. Yüzyıllarda Pljevlja-Taşluca

Yıl	Gayrimüslim Hane	Müslim Hane	Yekun Hane
1468/9	72	-	72
1477	101	-	101
1499	123	1	124
1519	130	20	150
1530	126	5	131
1570	69	129	198
1585	50	125	175

⁵⁹ T. Popović, "Kada je središte hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlje", *POF*, X-XI/1960-61, Sarajevo 1961, 267-271; Hazim Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo 1982, 47.

BİBLİYOGRAFYA

- İstanbul, Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları No: 0-76
- İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA): TD.5
 TD 697
 TD 76
 TD 22997
 TD 654
- Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi, TD 484(7)
- Aličić, Ahmed *Poimenični popis sandžaka, vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica, serija II, knj. 3, Sarajevo 1985.
- Bajraktarević, Fehim, *Turski dokumenti manastira sv. Trojice kod Plevanja*, SKA, Spomenik LXXIX, Sarajevo 1935.
- Bešliagić, Šefik, *Stečci-kultura i umjetnost*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1982.
- Bojanić-Lukač, Dušanka - Suzana Đorđević, "Razvoj lokalne gradske uprave na Balkanu od 15. do 19. veka", Poseban otisak iz zbornika *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)* Posebna izdanja *Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti*, knj. 20, *Gradska kultura na Balkanu-1*, Beograd 1984.
- Handžić, Adem "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)", *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)* br. XXV/1975, Sarajevo 1977.
- Hrabak, Bogumil, "Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine", *Istorijski glasnik*, br. 1-2, Cetinje 1957.
- Hrabak, Bogumil, "Urbani, privredni i vojno-upravni rast Mostara (1450-1700)", *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 1 SANU*, Institut za istoriju, Beograd 1995.
- Hrabak, Bogumil, "Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoleća", *Istorijski zapisi*, knj. XI, sv. 1-2, Cetinje 1955.
- Hrabak, Bogumil, "Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka 17. stoleća", *Istorijski zapisi 1-2*, Cetinje 1955.
- İnalcık, Halil, *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954.

- Vego, Makro, "Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače", Most 19-20, Mostar 1978.
- Pelidija, Enes - Behija Zlatar, Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti, Pljevlja 1988.; Mustafa Pijalović, Pljevlja sa okolinom u prošlosti i sadašnjosti, Sarajevo 1997.
- Popović, T., "Kada je središte hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlje", *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)* X-XI/1960-61, Sarajevo 1961.
- Popović, Toma, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku", *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)* br. XVI-XVII/1966-67, Sarajevo, 1970.
- Šabanović, Hazim, *Turski izvori za istoriju Beograda*, knj. I, sv. 1, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1964.
- _____, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Sumarni katastarski popis iz 1455. godine*. Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica, serija II, knj. 1, Sarajevo 1964.
- _____, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo 1982.
- Vasić, Milan, *Gradovi pod turskom vlašću, Istorija Crne Gore, knj. III, tom I*, Titograd, 1975.

BATI ANADOLU'DA ÇEKİRGE FELÂKETİ (1850–1915)

ERTAN GÖKMEN*

Giriş

İnsanoğlu, tarih boyunca hayatını tehdit eden değişik doğal afetlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu felaketleri, yer, atmosfer ve biyolojik kökenli olarak sınıflandırmak mümkündür. Yer kökenli olanlara deprem; atmosfer kökenli olanlara don, dolu, sel, soğuk, yıldırım, kuraklık, sis, aşırı kar; biyolojik kökenli olanlara da salgın hastalıklar ve zararlı haşerelerin sayısındaki aşırı artış örnek olarak verilebilir¹. Bu afetlerden bir kısmı sadece belirli bir coğrafya ile sınırlı kalırken bir kısmı da geniş alanlara sirayet ederek tahribata sebep olabilmektedir. Felaketlerden bazısı can, bazısı mal kaybına neden olurken, bazısı da her iki türden kayıplara yol açabilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, farklı zamanlarda yukarıda belirtilen türden pek çok doğal afete maruz kalmıştır². Verdikleri zararlar dolayısı ile uzun süreli kıtlıklara, değişik hastalıklara, göçlere neden olan ve devletin iktisadî yapısına büyük zararlar veren felaketlerden biri de çekirgelerden gelmiştir. Çekirgeler³, bol yağış alan, yüksek sıcaklığı olan, yumuşak alüvyonlu top-

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 763-768.

² Osmanlı Devleti'nde meydana gelen değişik doğal afetler için bkz. Elizabeth Zachariadou, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, (Çev. Gül Çağlı Güven-Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, Depremler için bkz. s. 11-271, Seller ve Kuraklık için bkz. s. 271-297.

³ Çekirge nasıl bir hayvandır? Türleri nedir, yaşama alanları, beslenme biçimleri ve üreme şekilleri nasıldır? Bu sorulara verilecek cevap bu böceği daha iyi tanımamızı sağlayacaktır. Çekirgeler uzun ve kısa antenliler şeklinde iki alt takıma ayrılan bir böcek türüdür. Uzunlukları 1,5 ile 20 cm arasında değişmektedir. Bitki, ot, yaprak ve çiçek yemektirler. Larvalıktan 10. güne kadar vücut ağırlıkları kadar yeşil bitki yerler. Diğer sıçrayıcı böceklerden farklı olarak tek başlarına değil sürü halinde yaşarlar. Bu yüzden sürü halinde ortaya çıkuklarında çok tehlikelidirler. Normal durumda yürürler ancak tehlike anında sıçramaktadırlar. Sarı, kahverengi, kırmızı, mavi ve siyah renkte olabilirler. On dakika ile birkaç saat arasında süren çiftleşmeleri günün en sıcak saatinde meydana gelmektedir. Ülkemizde ilkbahardan güzün geç zamanlarına kadar yumurta bırakmaktadırlar. Yumurtalarını genelde yumuşak zeminlere bırakmakla birlikte sert zeminlere de bırakabilirler. Bırakılan yumurta sayısı türlere göre değişmekle birlikte bazı türlerde 2-10, bazılarında ise 600-1800 arasında değişmektedir. Larvalar beş altı deri değiştirerek gelişimlerini tamamlarlar. Tropik ve subtropik bölgelere inildikçe tür sayısı artar. 20 bin kadar türü bulunmaktadır. Ülkemizde 600 civarında türü bulunmaktadır. Göç eden türleri on civarındadır. Locusta Migratoria en yaygın göç eden türdür. Çok iyi uçanlar, oldukça geniş alanlara, Asya hatta Afrika ve Avrupa kıtalarına kadar yayılmıştır. Sıçrayarak yapılan göçün hızı, sürünün büyüklüğüne göre değişmektedir. 10-20 bin larvalı sürüler

raklarda ve çöl alanlarında önce larva, daha sonra yetişkin böcek olarak hızla çoğalırlar, belli yoğunluğa ulaştıklarında sürüler halinde yaşamaya başlarlar, sıcaklık ve rüzgâr etkisi ile göçmen sürüler halinde uzak mesafelere ulaşırlar. Yedi sekiz santim uzunluğundaki çekirgeler metre kareye iki yüz tane düşecek sayıya ulaşabilirler. Bu da kilometre karede iki yüz milyon çekirge demektir⁴. Bir çekirge yavrusu, günde kendi ağırlığı kadar besin yiyebilmektedir. Bir çekirge larva halinden erginliğe 3-3,5 ayda ulaşabilmektedir. Orta yaşlı yavruların meydana getirdiği sürülerin ağırlığının 250-300 ton olduğu düşünülürse, bu, böyle bir sürünün günde 250-300 ton yiyecek tüketmesi demektir⁵. Bu durum, gerekli önlemler alınmadığı takdirde çekirge istilasına uğrayan bir yerde büyük kıtlık ve felaket demektir.

Osmanlı Devleti'nin değişik bölgeleri zaman zaman çekirge istilasına maruz kalmıştır⁶. Ancak bu çalışmada XIX. yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı yıllarına kadarki dönemde Batı Anadolu'da meydana gelen çekirge felaketine yer verilmiştir.

1- Çekirge Felaketinin Meydana Geldiği Yerler ve Tarihleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile I. Dünya Savaşı yılları arasında Batı Anadolu'da ve özellikle de Aydın vilayetinde hükûmeti, yerel yöneticileri ve ahâliyi hem maddî hem de manevî anlamda sıkıntıya sokan çekirge felaketi meydana gelmiştir. Osmanlı Arşivi'ndeki konu ile ilgili belgeler ve İzmir'de yayınlanan gazetelerde yer alan haberler çekirge afetinin 1850'li, 1860'lı, 1880'li ve 1910'lu yıllarda meydana geldiğini göstermektedir. Belirtilen bölgelerde meydana gelen çekirge afeti sebebiyle gerek merkezî hükûmetten yerel yöneticilere, gerekse yerel yöneticilerden hükûmet merkezine ve birbirlerine afet ile ilgili gönderdikleri yazılar bulunmaktadır. Bu yazılardan ve gazetelerde yer alan haberlerden hangi sancak ve kazada çekirge felaketi meydana geldiği tespit edilebilmektedir. Bu kaynaklar doğrultusunda aşağıda alt başlıklar halinde çekirge felaketinin nerelerde ne zaman meydana geldiği kronolojik olarak belirtilmiştir.

günde 3 km., 5-9 milyon larvalı büyük sürüler 29 km. gidebilirler. Uçarak sürekli göç eden çekirgeler kara ve deniz üzerinden 1500-2000 km. uzağa göç edebilmektedirler. 5-12 km²'lik bir alana yayılan bir sürü, 700 milyon ile 2 milyar çekirgeyi (1000-3000 tonluk kitle) içerir. Düşmanları Alaca Sığırcık Kuşu, yırtıcı böcekler, örümcekler ve parazitlerdir. Bkz. Ali Demirsoy, *Yaşamın Temel Kuralları Omurgasızlar/Böcekler Entomolojisi c-II/kısım-II*, İkinci Baskı, Ankara, 1990, s. 365-395.

⁴ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 11.

⁵ *Türk Ansiklopedisi*, c. 11, Çekirgeler mad., MEB. Yay. Ankara, 1963, s. 430.

⁶ Mehmet Yavuz Erler, "Kıbrıs'ta Çekirge İstilas (1845-1869)", *Akademik Açt*, 1997/1, s. 179-191.

a- İzmir Sancağı: Aydın vilayetinin merkezi olan İzmir ile pek çok kaza ve nahiyesi I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş yıllarında çekirge felaketine maruz kalmıştır. Yıllar itibariyle sancağa bağlı şu yerlerde çekirge felaketinin yaşandığı tespit edilmiştir. Bergama kazasına bağlı Kaplan köyü ile Menemen kazasında 1910 yılında çekirge felaketi yaşandığı Meclis-i Vükela Zabıt Varakası'ndaki bilgilerden anlaşılmaktadır⁷. Aynı kazalarda 1911 yılında da felaket devam etmiştir⁸. 1912 yılında Bergama, Menemen ve Foça'da⁹, 1913 yılında İzmir sancak merkezi ile Seydiköy, Bornova ve Torbalı nahiyelerinde, Buca, Karşıyaka (Soğukkuyu, Yamanlar, Rum Çiftliği, Tomarza ve Osmanzâde köyleri), Bayındır ve Nifte¹⁰ (Kemalpaşa), 1914 yılında İzmir ve çevresi ile Buca, Bornova, Seydiköy, Urla, Nif, Menemen, Bayındır, Tire, Seferihisar, ve Ödemiş'te¹¹, 1915 yılında Ödemiş, Tire, Kuşadası, Seferihisar, Değirmendere, Torbalı ve Nifte¹² ve 1916 yılında da Bergama, Ayazmend, Reşadiye, Dikili, Bornova, Buca, Torbalı, Değirmendere, Seferihisar, Bayındır, Nif ve Kuşadası'nda¹³ çekirge felaketinin etkili olduğu gazetelerdeki haberlerden anlaşılmaktadır. Bu bilgiler, İzmir sancağı ve kazalarının hemen hemen hepsinin belirtilen yıllarda çekirge afeti etkisi altında olduğunu göstermektedir.

b- Aydın Sancağı: 14 Mayıs 1852 tarihli bir tezkere-i sâmiye Aydın sancağında toplanmasında ve itlafında halka bıkkınlık verecek derecede çekirgenin ortaya çıktığı¹⁴, 15 Haziran 1859 tarihinde sadareten Hamid, Burdur, Karahisar-ı Sâhib ve Aydın kaymakamlıklarına gönderilen bir yazıda, geçen sene Burdur taraflarından gelip Hamid sancağının bazı kazalarına yayılmış olan çekirgenin bu sene çok miktarda ortaya çıkmasının beklenildiği, Hamid'e sınır olması dolayısı ile Denizli, Karahisar-ı Sahib ve Aydın taraflarına da sıçrayabileceği belirtilerek gerekli önlemlerin alınması gerektiği¹⁵, 5 Temmuz 1863 tarihinde Aydın valisi tarafından sadarete gönderilen

⁷ BOA. MV. 139/36.

⁸ *Âhenk*, 17 Mayıs 1911, s. 2; 31 Mayıs 1911, s. 2; 1 Haziran 1911, s. 2; 8 Haziran 1911, s. 2.

⁹ *Âhenk*, 17 Nisan 1912, s. 2; *Anadolu*, 8 Nisan 1912; 19 Nisan 1912.

¹⁰ *Âhenk*, 23 Eylül 1913, s. 2; 29 Eylül 1913, s. 2; 6 Ekim 1913, s. 2; 19 Ekim 1913, s. 2; 31 Ekim 1913, s. 2.

¹¹ *Âhenk*, 2 Ocak 1914, s. 2; 31 Mart 1914, s. 2; 1 Nisan 1914, s. 2; 2 Nisan 1914, s. 2; 3 Nisan 1914, s. 2; 4 Nisan 1914, s. 2; 5 Nisan 1914, s. 2; 10 Nisan 1914, s. 2; 23 Nisan 1914, s. 2; 3 Mayıs 1914, s. 2; 12 Mayıs 1914, s. 2; 4 Haziran 1914, s. 2.

¹² *Âhenk*, 26 Mayıs 1915, s. 2; 6 Haziran 1915, s. 2; 13 Haziran 1915, s. 2; 16 Haziran 1915, s. 2; 26 Eylül 1915, s. 2.

¹³ *Âhenk*, 20 Ocak 1916, s. 1; 2 Mart 1916, s. 2; 3 Mart 1916, s. 2; 7 Mart 1916, s. 2; 9 Mart, 1915, s. 2; 24 Mayıs 1916, s. 1.

¹⁴ BOA. AMD. 19/3.

¹⁵ BOA. A. MKT. MVL. 105/50.

yazıda Aydın sancağına bağlı bazı kazalarda çekirge felaketi meydana geldiği¹⁶, 24 Nisan 1864 tarihinde Aydın sancak meclisinden sadârete gönderilen mazbatada, sancağa bağlı 12 kazada bu zamana kadar görülmemiş derecede çekirge ortaya çıktığı¹⁷ belirtilmektedir. *Âhenk Gazetesi*'ndeki haberlerden Mayıs 1911'de Söke'de¹⁸, Eylül 1913'de Nazilli'de¹⁹, Nisan 1914'te Aydın sancak merkezinde²⁰, Mayıs 1914'te Nazilli, Ödemiş, Karacasu ve Bozdoğan'da²¹, Mart 1915 ve Haziran 1916 tarihlerinde Aydın ve kazalarında²² çekirge felâketinin meydana geldiğini görmekteyiz.

c- Saruhan Sancağı: Yapılan bazı çalışmalar Saruhan sancağında sadece XIX. yüzyılda değil daha önceki yüzyıllarda da çekirge felaketi yaşandığını göstermektedir. Bu araştırmalardan Manisa'da, Nisan 1556 yılında büyük bir çekirge felaketi yaşandığı, çekirgenin gökyüzünü ve yeri tamamıyla kapladığı, ağaçların meyvelerini ve mahsûlatı tamamen yediği, halkı perişan halde bıraktığı ve gelecek sene daha fazla miktarda çekirge olmasından korkulduğu ve meydana gelen şiddetli kıtlık sebebi ile buğdayın kilesinin yüz akçeye, yalılarda ise yüz elli akçeye çıktığı, bu beladan kurtulmak için padişah emri ile İsfahan'dan sığırcık suyu getirmesi için Hayreddin ve Mehmed isimli iki kişinin görevlendirildiği ve getirilen bu suyun on dört kadılığa dağıtıldığı anlaşılmaktadır²³. Manisa'da 1684 yılında da 1556 yılındaki kadar şiddetli bir çekirge felaketi meydana gelmiş ve büyük bir kıtlığa sebep olmuştur²⁴.

XIX. yüzyıl ortasına kadar geçen sürede yukarıda belirttiklerimiz dışında Saruhan sancağında çekirge afetlerinin yaşandığı tahmin edilebilir. Yapılacak yeni çalışmalarla bunların da ortaya çıkarılacağını umut ederek, asıl konumuza dönersek, arşiv vesikalarında ve gazetelerde yer alan bilgilere dayanarak kronolojik olarak, XIX. yüzyıl ortasından itibaren Manisa ve kazalarında şu tarihlerde çekirge felaketi yaşandığı görülür. Selendi Kaza Meclisi'nin 27 Ocak 1849 tarihli mazbatasında yer alan bilgilerden, Kula kazasında, Selendi kazası ile köylerinde 1847, 1848 ve 1849 yıllarında çekir-

¹⁶ BOA. A. MKT. MHM. 270/24.

¹⁷ BOA. A. MKT. MHM. 301/4.

¹⁸ *Âhenk*, 24 Mayıs 1911, s. 2.

¹⁹ *Âhenk*, 29 Eylül 1913, s. 2.

²⁰ *Âhenk*, 3 Nisan 1914, s. 2.

²¹ *Âhenk*, 13 Mayıs 1914, s. 2; 19 Mayıs 1914, s. 2.

²² *Âhenk*, 18 Haziran 1915, s. 2; 3 Mart 1915, s. 2.

²³ Zeki Arkan, "Manisa'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicilindeki Osmanlı Tarihi," *Osmanlı Araştırmaları*, c. X, İstanbul, 1990, s. 128-129.

²⁴ M. Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticâret ve Esnâf Teşkilâtı*, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1942, s. 58.

ge felaketi yaşandığı²⁵, 8 Ocak 1850 tarihinde Aydın valisine hükûmet merkezinden gönderilen yazıdan, Aydın taraflarında çıkan çekirge felaketinin önünün alındığı, ancak bu defa da Saruhan taraflarında çekirgenin görüldüğü²⁶, 3 Şubat 1851 tarihli tezkere-i sâimde Adala kazasını çekirgelerin istila ettiği²⁷, 23 Mayıs 1850 tarihinde Hüdavendigâr valisine ve Kütahya muhassılina gönderilen yazıda Saruhan sancağında ortaya çıkan çekirgenin Kula kazasına sıçradığı²⁸, 6 Temmuz 1850 tarihli Saruhan Liva Meclisi'nden Sadaret'e gönderilen mazbatada, Saruhan'da çekirge felaketinin önünün alındığı, ancak Kütahya sancağı kazalarından, Demirci kazasıyla diğer kazalara, Karesi sancağından da Gördük, Foçateyn ve Güzelhisar-ı Menemen kazalarına uçup gelen çekirgenin olduğu ve gayet sarp, kır ve bayır olan yerlere tohum bıraktığı²⁹, İzmir valisi Ali Paşa'ya yazılan tahriratta 1851-1853 tarihleri arasında Kula kazası ve çevresinde şiddetli çekirge felaketi yaşandığı³⁰ ve Saruhan Liva Meclisi'nden 28 Mayıs 1864 tarihinde Sadaret'e gönderilen mazbatada da Mart 1864 tarihinde ortaya çıkan çekirgenin sancağa bağlı on iki kazaya yayıldığı belirtilmektedir³¹.

Gerek arşiv belgelerindeki ve gerekse gazetelerdeki bilgilere dayanarak, I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaşın devam ettiği yıllarda çekirge felaketinin Saruhan sancağı ile kazalarını etkisi altına aldığı söylenebilir. 1909 yılında Manisa Yuntdağı köylerinde ve Eşme'de³², 1910 yılında Kula ve Eşme kazaları köylerinde³³, 1911 yılında Kula ve çevresi³⁴ ile Eşme ve Yuntdağı köylerinde³⁵, 1912 yılında Manisa, Kırkağaç, Alaşehir, Kula, Eşme kazalarının her tarafında ve Salihli kazasının Kestelli, Dibek Dere, Abdal ve Pazar köylerinde³⁶, 1913 ve 1914 yıllarında başta Kula ve Alaşehir olmak

²⁵ BOA. A. MKT. 171/129-1.

²⁶ BOA. A. MKT. UM. 21/62.

²⁷ BOA. AMD. 29/74.

²⁸ BOA. A. MKT. MHM. 21/45.

²⁹ BOA. A. MKT. NZD: 16/45.

³⁰ BOA. A. MKT. MHM. 55/31.

³¹ BOA. A. MKT. MHM. 298/89.

³² *İttihâd*, 18 Mayıs 1909; 3 Haziran 1909; 14 Haziran 1909.

³³ BOA. MV. 139/36.

³⁴ BOA. DH. İD. 99/23-(7) Kula'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 28 Mayıs 1911 tarihli telgraf.

³⁵ *Âhenk*, 18 Mayıs 1911, s. 2; 11 Haziran 1911, s. 2.

³⁶ BOA. DH. İD. 99/23-29 (13 Nisan 1912 tarihinde Aydın Vâilîğinden Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderilen yazı); BOA. DH. İD. 99/23-30-31(30 Nisan 1912 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezâreti'nden Dahiliye Nezâreti'ne yazılan yazıda); *Âhenk*, 29 Mart 1912, s. 2; 4 Nisan 1912, s. 2; 16 Nisan 1912, s. 2; 21 Nisan 1912, s. 2; 23 Nisan 1912, s. 2; 2 Mayıs 1912, s. 2; 5 Mayıs 1912, s. 2; 29 Mayıs 1912, s. 2; 7 Haziran 1912, s. 2; Anadolu, 12 Nisan 1912; 22 Nisan 1912; 8 Mayıs 1912.

üzere Manisa'nın pek çok kazasında³⁷ ve 1915 ve 1916 yıllarında Manisa'nın tüm kazalarında az veya çok çekirge felaketinin yaşandığı arşiv belgelerinden ve gazetelerdeki haberlerden anlaşılmaktadır³⁸.

d- Denizli Sancağı: Çekirge felaketinin en şiddetli yaşandığı yerlerden biri de Denizli sancağı ve kazalarıdır. Hükûmet merkezinden 15 Haziran 1859 tarihinde Hamid, Burdur, Karahisar-ı Sâhib ve Aydın kaymakamlıklarına gönderilen yazıda, geçen sene Burdur taraflarından gelip Hamid sancağının bazı kazalarına yayılmış olan çekirgenin bu sene fazlaca ortaya çıkmasının beklendiği, Hamid Sancağına sınır olması dolayısı ile buralara da sıçramasının muhtemel olduğu ifade edilerek Denizli, Karahisar-ı Sâhib ve Aydın kaymakamlarından da gerekli önlemleri almaları istenmektedir³⁹. Bu yazı, Denizli'nin bu tarihte henüz çekirge felaketi altında bulunmadığını ancak bir tehlike söz konusu olduğunu anlatmaktadır. Yapılan bu uyarı dikkate alınmamış olmalı ki, Aydın valiliğinden, Maliye Nezaretine gönderilen 18 Haziran 1864 tarihli yazıdan Denizli ve çevresinde⁴⁰ ve Menteşe sancağı kaymakamının 5 Temmuz 1864 tarihinde sadarete yazdığı yazıdan da Tavas kazasında çekirge afetinin ortaya çıktığı⁴¹ anlaşılmaktadır.

1911 yılından 1916 yılına kadar geçen sürede Denizli sancağında meydana gelen çekirge felaketinin yerlerini ve tarihlerini de *Âhenk Gazetesi*'ne göre şu şekilde vermek mümkündür. Gazetedeki haberlere göre, 1911 yılında Denizli, Buldan ve Garbıkaraağaç'ta⁴², 1912 yılında Denizli, Buldan ve Honaz nahiyesinde⁴³, 1913 yılında Denizli merkez ve dört kazasında⁴⁴, Çal (Ortaköy mıntıkası), Sarayköy, Tavas ve Buldan'da⁴⁵, 1915 yılında geçen yıla göre fazla miktarda olan çekirge Denizli merkez, Buldan, Tavas, Garbıkaraağaç, Sarayköy ve Çal'da⁴⁶ ve 1916 yılında da Denizli ve tüm kaza-

³⁷ *Âhenk*, 13 Ekim 1913, s. 2; 3 Nisan 1914, s. 2; 4 Nisan 1914, s. 2; 5 Nisan 1914, s. 2; 3 Mayıs 1914, s. 2; 23 Mayıs 1914, s. 2.

³⁸ *Âhenk*, 8 Mayıs 1915, s. 2; 6 Haziran 1915, s. 2; 21 Haziran 1915, s. 2; 23 Haziran 1915, s. 2; 2 Mart, 1916, s. 2; 3 Mart, 1916, s. 2; 8 Mart, 1916, s. 2; 31 Mayıs 1916, s. 2.

³⁹ BOA. A. MKT. MVL. 105/50.

⁴⁰ BOA. A. MKT. MHM. 303/51.

⁴¹ BOA. A. MKT. MHM. 307/27.

⁴² *Âhenk*, 7 Mayıs 1911, s. 2; 1 Haziran 1911, s.2; 11 Haziran 1911, s. 2.

⁴³ *Âhenk*, 4 Nisan 1912, s. 2; 24 Nisan 1912, s. 2; 26 Nisan 1912, s. 2; 29 Nisan 1912, s. 2.

⁴⁴ *Âhenk*, 29 Eylül 1913, s. 2; 23 Kasım 1913, s. 2.

⁴⁵ *Âhenk*, 15 Nisan 1914, s. 2; 21 Nisan 1914, s. 2; 3 Mayıs 1912, s. 2; 19 Mayıs 1914, s. 2; 23 Mayıs 1914, s. 2.

⁴⁶ *Âhenk*, 6 Haziran 1915, s. 2; 20 Haziran 1915, s. 2; 21 Aralık 1915, s. 2.

larında⁴⁷ yöneticileri ve halkı sıkıntıya sokan çekirge felaketleri meydana gelmiştir.

e- Menteşe Sancağı: Menteşe sancağı Aydın vilayetine bağlı sancaklar içerisinde çekirge felaketinden en az etkilenmiş yerlerden olmalıdır. Çünkü bu felaketin bu sancakta mevcudiyetine dair çok az belge ve bilgi vardır. Bunlar da I. Dünya Savaşı öncesine ve yıllarına aittir. Bunlardan birkaçı 1909 yılında Mekri sancağında sarp ve ormanlık yerlerde ortaya çıkan çekirgenin yakılarak imha edilip edilemeyeceğine dair gazete haberleridir.⁴⁸ Yine Ticaret ve Dâhiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalardan da 1914 yılında Menteşe ve çevresinde çekirgenin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

f- Aydın Vilayeti Genelî: Bazı belgelerde ve gazete haberlerinde çekirge felaketinin meydana geldiği yerler tek tek belirtilmeyip sadece *Aydın vilayeti* denilerek belirtilmiştir. Nitekim Aydın vilayetinden sadarete gönderilen 25 Mayıs 1887 tarihli tahriratta, Aydın vilayetinin pek çok yerinde çekirgenin ortaya çıktığı belirtilmekle birlikte çekirgenin bulunduğu sancakların adı belirtilmemektedir⁵⁰. Yine 11 Haziran 1911 tarihli *Âhenk Gazetesi*'ndeki bir haberde, bundan otuz sene önce Mithat Paşa'nın valiliği (1880) sırasında da Aydın vilayeti genelinde çekirge felaketi yaşandığı ve Paşa'nın aldığı sıkı önlemler sayesinde felaketin önünün alındığı ifade edilmektedir. Yazının devamında, şayet çekirge o dönemdeki gibi yayılma gösterirse bunu önlemek için ikinci bir Mithat Paşa'nın bulunamayacağı bu yüzden tedbirin elden bırakılmaması gerektiği belirtilmektedir.

g- Karesi ve Biga Sancakları: Çekirgeler istila ettikleri yerler kadar buralara sınır olan yerler için de tehlike teşkil ediyordu. İmha edilmeyip uçkun hale gelmiş bir çekirge sürüsünün nerede duracağını kestirmek güçtü. Bu yüzden çekirge felaketinin yaşandığı yerlere yakın olan yerleşim birimleri daha fazla risk altında idi. Bu yüzden bu yerlerin felakete karşı devamlı tetikte bulunması gerekiyordu. Belirtilen nedenden dolayı sadece Aydın vilayeti değil Anadolu'nun batısındaki bazı sancak ve kazalarda da tehlike söz konusu idi. 22 Mart 1853 tarihli bir belgede⁵¹, Biga ve Karesi sancaklarında çekirge zuhur ettiği, Ayvalık kaymakamının sadarete gönderdiği 7 Şubat 1851 tarihli yazısında da çekirgenin geçen sene Ayvalık kazası-

⁴⁷ *Âhenk*, 3 Mart 1916, s. 2; 13 Mart 1916, s. 2; 26 Nisan 1916, s. 2.

⁴⁸ *İttihâd*, 25 Mayıs 1909; 27 Mayıs 1909; 27 Haziran 1909.

⁴⁹ BOA. DH. UM. 77/29-1-4.

⁵⁰ BOA. DH. MKT. 1422/79.

⁵¹ BOA. A. MKT. UM. 129/87.

na ve bu kazaya sınır olan Balıkesir sancağının Edremit, Kemer-i Edremit, Kozak ve Çandarlı kazası arazilerine tohum bıraktığı ifade edilmektedir⁵².

h- Karahisar-ı Sâhip Sancağı: Batı Anadolu'da çekirgenin etkili olduğu yerlerden biri de Karahisar-ı Sâhip sancağıdır. Diğer sancaklardaki çekirge felaketine ilişkin bilgiler genelde kaza ve nahiye bazında verilirken bu sancakta felakete maruz kalan yerler köy ölçeğinde verilmiştir. 24 Mayıs 1852 tarihli Karahisar-ı Sâhib Sancak Meclisi Mazbatası'na göre⁵³, sancağa bağlı Sincanlı, Sandıklı, Şuhut, Çal, Şeyhlü, Dazkırı, Danişmentlü, Homa ve Kebekler kazalarıyla Karahisar kazasının Bozüyük, Dinar, Kayaviran, Hayranbalı, Ablak, Akviran, Hacıbeğli, Karaca Ahmed Sultan, Aşağı ve Yukarı Tandır, Leken? Döğer, Kadımürsel, Muratlar, Osman, Olucak, Çıkırık, Ebnelnas?, Sisin?, Eynas, Köprülü, Çörce-i Sağır ve Çörce-i Kebir, Kunduzlu, Beğ ve Eğret adlı 26 köyünde şiddetli çekirge felaketi yaşanmaktadır.

Yukarıda verilen bilgilere göre, 1840'lı yıllarda başlayan çekirge afeti Batı Anadolu'da 1864 yılına kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Felaket 1880'li yıllarda tekrarlansa da alınan önlemlerle kısa sürede bastırılmıştır. 1910'lu yıllardan itibaren tekrar başlayan çekirge felaketi kısa sürede Aydın vilayetini etkisi altına almış ve bu etkisini I. Dünya savaşı yıllarında da devam ettirmiştir.

2- Çekirge İle Mücadelede Görevli Personel ve Görevleri

Devleti ve halkı ekonomik anlamda sıkıntıya sokan çekirge afetinin geliştiği güzel tedbirlerle ve düzenlemelerle ortadan kaldırılamayacağını gören Osmanlı idarecileri, mücadelenin etkinliğini artırmak ve halkın katılımını sağlamak için değişik tarihlerde nizamnameler, talimatnameler ve tamimler yayınlamışlardır. Bu nizamnamelerin büyük kısmı 1910'lu yıllardan sonra çıkarılmıştır⁵⁴. Bu nizamnamelerde çekirge ile yapılacak mücadelenin şekli

⁵² BOA. A. MKT. NZD: 35/7-1.

⁵³ BOA. A. MKT. UM 101/93.

⁵⁴ 23 Mayıs 1909 tarihli Meclis-i Vükelâ zabıt varakasında, çekirge itlâfı için Orman, Maadin ve Ziraat Nezaretince hazırlanan ve Şûrâ-yı Devletçe tetkik edilen nizamnâme lâyihası ile tarifnâmenin ihtiyaçları karşılayacak şekilde bulunmadığı için tashih edildiği ve bu haliyle Meclis-i Mebusan'a gönderilmesine karar verildiği belirtilmektedir. BOA. MV. 128/4 Daha sonraki tarihlerde çekirge itlâfı ile ilgili bazı kanunlar hazırlanmıştır. bkz. "Çekirge Ta'limatının 8. Maddesine Kâim Olmak Üzere Kaleme Alınan Madde" 12 Ekim 1892, Düstûr, Tertib-i Evvel, c. 6, s. 1282; "Çekirgenin İtlâfı Hakkında Kânûn-ı Muvakkat", 4 Zilhicce 1330/14 Kasım 1912, Düstûr Tertib-i Sâni, c. 5, s. 26-28; "Çekirge İtlâfına Dâir 4 Zilhicce 1330 Tarihli Kânûn-ı Muvakkattın 2. Maddesine Müzeyyel Fıkarât Hakkında Kânûn-ı Muvakkat", 4 Zilhicce 1330, Düstûr Tertib-i Sâni, c. 5, s. 28; "Çekirge İtlâfına Dâir 4 Zilhicce 1330 Tarihli Kânûn-ı Muvakkattın 8. Maddesine Müzeyyel Fıkra Hakkında Kânûn", 23 Safer 1331/1 Şubat 1913, Düstûr Tertib-i Sâni, c. 5, s. 50; "Çekirge İtlâfına Dâir 4 Zilhicce 1330 Tarihli Kânûn-ı Muvakkatta Müzeyyel

ile bu mücadelede görev alacak kişilerin vazifelerine dair hükümler yer almaktadır. Burada, nizamnameler ve gazetelerde yer alan haberler çerçevesinde çekirge ile mücadele eden kurumların ve kişilerin görevlerine değinilecektir. Şüphesiz bu mücadelede en büyük sorumluluk mülki amirlerindir. Vali, kaymakam ve nahiye müdürleri bölgelerindeki çekirge mücadelesinin başarı ile yürütülmesi için her türlü tedbiri almak zorunda idiler. Bu kişiler yapılan çalışmaları yerinde denetler, yeni tedbirler alır ve çekirge komisyonlarına başkanlık ederlerdi⁵⁵. 4 Zilhicce 1330/14 Kasım 1912 tarihli Çekirgenin Dercine Dair Muvakkat Çekirge Kanunu'nun 7. maddesine göre, köylere çekirge imhasına gidecek muvazzaf ve muvakkat memurlara ve komisyon üyelerine, harcırah kanununa göre yevmiye ve harcırah verileceği belirtilmektedir⁵⁶. Bu ifadelerden çekirge imhası sırasında devamlı ve geçici olarak çalıştırılan personel ile komisyonların bulunduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda önce çekirge ile mücadele için oluşturulan komisyonlara daha sonra da diğer görevlilere değinilmiştir.

a- Çekirge Komisyonları: 4 Zilhicce 1330/14 Kasım 1912 tarihli Çekirge Kânun-ı Muvakkat'ın ikinci maddesinde göre çekirgenin ortaya çıktığı yerlerde talimatına uygun bir komisyon oluşturulacağı ve talimat hükümlerine göre vazife yapacağı belirtilmektedir. Yine aynı kanunun 6. maddesinde herhangi bir yerde çekirge zuhur ettiğinde bu komisyonlar halkı hemen bölgeye sevk edebilecek, 5. maddesine göre de ihtiyaç halinde çekirgenin meydana çıktığı yerlere başka köylerden kimse getirilmesine ve bunlara ne kadar ücret ödeneceğine karar verebilecekti. Şayet komisyon üyeleri köylere gidecek olurlarsa onlar da harcırah alabileceklerdi⁵⁷.

Kanunlarda çekirge komisyonlarının görevleri genel olarak yukarıda açıklandığı şekilde olmakla birlikte, İzmir'de yayınlanan gazetelerde bu komisyonların yaptığı işlere dair epeyce malumat vardır. Vilayet valileri görev yaptıkları yerlerin her türlü işlerinden birinci derecede sorumlu kişilerdi. Bu doğrultuda Aydın vilayeti valisi vilayeti istila eden çekirge felaketinden sorumlu en yetkili kişi idi. Aydın valisi vilayet merkezinde oluştur-

Kânun-ı Muvakkat", 22 Cemaziyelahir 1331/29 Mayıs 1913; "Çekirge İtlâfına Mütedâir 4 Zilhicce 1330 Tarihli Kânun-ı Muvakkatte Müzeyyel Kânun-ı Muvakkat, 24 Zilkade 1331/25 Ekim 1913, Düstûr Tertîb-i Sâni, Cilt 5, Dersaadet Matbaa-yı Âmire 1332, s. 26-28, 50, 504-505, 841; "Çekirge İtlâfı Hakkında Kânun Tasdikân" 15 Şubat 1332/ 28 Şubat 1917, Düstûr, Tertîb-i Sâni, c. 9, s. 239.

⁵⁵ BOA. DH. İD. 99/23-33.

⁵⁶ "Çekirgenin İtlâfı Hakkında Kânun-ı Muvakkat", 4 Zilhicce 1330-14 Kasım 1912, Düstûr Tertîb-i Sâni, c. 5, s. 26-28.

⁵⁷ gös. yer.

duğu komisyon vasıtasıyla çekirge mücadelesine yön veriyordu. Aydın vilayeti valisi zaman zaman çekirge komisyonunu toplayarak ziraat müdüründen ve komisyon üyelerinden çekirge mücadelesine dair bilgi alıyordu. Mesela, Eylül 1913 tarihinde Vali Bey'in başkanlığında toplanan komisyonda, mükelleflerin 30 okka çekirge toplamasına, Seydiköy, Bornova, Torbalı nahiyeleri ile Buca ve Karşıyaka gibi belediyesi olan yerlerde çekirge komisyonları oluşturulmasına ve komisyonların nahiye müdürleri ile belediye başkanları sorumluluğunda görev yapmasına, her köyden bu komisyonlara bir üye alınmasına, bu komisyonların toplanan çekirge miktarı ile ilgili Vilayet Çekirge Komisyonu'na bilgi vermelerine ve çekirge tahsisatından nereye ne kadar para havale edileceğine dair değişik kararlar alınmıştır⁵⁸. Yine 3 Mart 1916 tarihli *Âhenk Gazetesi*'nin haberine göre komisyon, hükûmet merkezinden gönderilen üç bin liralık tahsisatın nereye ne kadar gönderileceğine karar vermiştir⁵⁹.

Çekirge komisyonları, mükelleflerin fazladan topladıkları çekirge tohumlarının kaçta alınacağına da karar veriyordu. 16 Şubat 1914 tarihinde toplanan Vilayet Çekirge Komisyonu İzmir'de toplanan çekirgenin kıyyesinin 60 paradan alınmasına karar vermiştir⁶⁰. 1914 yılı Mart ayının son günlerinde toplanan Vilayet Çekirge Komisyonu, 2 Nisan 1914 tarihinde İzmir'de yapılacak top yekûn çekirge mücadelesinde hangi mahallenin hangi mntukada ve kimlerin gözetiminde görev yapacağına, kimlerin çekirge mücadelesinden muaf tutulacağına karar vermiş ve mükelleflerin uyacakları bir de talimatname yayınlamıştır⁶¹.

7 Kasım 1914 tarihli *Âhenk Gazetesi*'ndeki bir haberde, Vilayet Çekirge Komisyonu'nda alınan karar gereğince, çekirge komisyonuna seçilecek kişilerin belediye azasından olma şartının bulunmadığı, yardımsever kişilerin de bu komisyonlara üye olabileceği, Ziraat Nezareti'nden gelen yeni talimatnamenin komisyon tarafından her tarafa gönderildiği, bu talimatname gereğince her tarafta komisyonlar teşkil edilmesi gerektiği belirtilmiştir⁶².

b- Ziraat Müdürleri: Çekirge ile mücadelede görevli kişilerin başında sancak ve kazaların ziraat müdürleri gelmektedir. Bu kişiler, bulundukları yerde oluşturulan çekirge komisyonlarının üyeleriydiler. 25 Nisan 1912 tarihinde Anadolu Gazetesi'nde yayınlanan bir haberde, ziraat müdürleri-

⁵⁸ *Âhenk*, 29 Eylül 1913, s. 2.

⁵⁹ *Âhenk*, 3 Mart 1916, s. 2.

⁶⁰ *Âhenk*, 18 Şubat 1914, s. 2.

⁶¹ *Âhenk*, 1 Nisan 1914, s. 2.

⁶² *Âhenk*, 7 Kasım 1914, s. 3.

nin işlerinin çokluğu dolayısı ile kazalardaki çekirge itlaf çalışmalarına gerektiği kadar zaman ayıramadıkları belirtilerek, Aydın demiryolu güzergâhında çekirge bulunan kazalardaki itlaf çalışmalarını yerinde görmek, gerekli tedbirleri almak, talimatlar doğrultusunda toplanmasını sağlamak ve vilayeti bu hususlarda bilgilendirmek için mülkiye kaymakamlarından ve ziraat uzmanlarından Kasabalı (Turgutlu) Tevfik Bey 100 kuruş yevmiye ile bölgeye gönderilmiş onun yerine de Kasaba güzergâhında bir ziraat müdürünün görev yapmasına karar verilmiştir⁶³. Tevfik Bey, görevlendirildiği bölgedeki çekirge mücadelesine dair izlenimlerini ve elde ettiği sonuçları 10 gün sonra rapor halinde vilayete sunmuştur⁶⁴. Aydın valisi zaman zaman ziraat müdürünü makamına çağırarak kendisinden çekirge itlafı ile ilgili bilgiler almaktadır. Nitekim 14 Ekim 1913 tarihli bir habere göre, Vali Bey vilayet ziraat müdürü Yeni Dünya Bey'i makamına çağırarak çekirge itlafı ile ilgili malumat almıştır⁶⁵. Yeni Dünya Bey, Kasım 1914'te vilayete bağlı sancak ve kazalardaki çekirge mücadele çalışmalarını denetlemek için geziye çıkmış itlaf edilen çekirge miktarına ilişkin verdiği bilgiye göre itlaf miktarının Denizli merkezde düşük, Nazillide iyi olduğunu belirtmiştir⁶⁶.

c- Müfettişler: Anadolu'da ve Aydın vilayetinde yapılan çekirge mücadele çalışmaları müfettişler tarafından denetleniyordu. Bu müfettişler talimatların uygulanıp uygulanmadığını yerinde denetliyor, aksayan yönlerle eksikliklerin giderilmesi hususunda vilayeti ve yerel yöneticileri bilgilendiriyor ve çekirge mücadele memurlarını uyararak onlara tavsiyelerde bulunuyordu. Nitekim 26 Haziran 1852 tarihli bir tahriratta, Anadolu Müfettişi Devletlü Paşa Hazretleri, zaman zaman meydana geldiği gibi bu sene de Kütahya, Uşak ve Aydın taraflarında çekirgenin ortaya çıkacağı yolunda bir uyarı yapmıştır. Yapılan bu uyarıda, oluşacak zararın herkesi ilgilendirdiği ve vaktiyle çaresine bakılması lazım geldiği ve çekirge zuhur eden yerlerde halk tarafından el birliği ile tohumların toplanmasına dikkat edilmesi gerektiği ifade edilmektedir⁶⁷.

Aydın vilayetindeki çekirge mücadele çalışmalarını denetlemek için İzmir'de bir tane *Vilâyet Umumî Çekirge Müfettişi* görev yapmaktaydı. Bu görevi 1914 yılında Faik Bey adında biri yapıyordu. Faik Bey, Mart 1914'te, Jandarma Alay Komutanı Bahaeddin Bey'in de katıldığı vali başkanlığında-

⁶³ *Anadolu*, 25 Nisan 1912.

⁶⁴ *Âhenk*, 6 Mayıs 1912, s. 2.

⁶⁵ *Âhenk*, 14 Ekim 1913, s. 2.

⁶⁶ *Âhenk*, 23 Kasım 1913, s. 2.

⁶⁷ BOA. A. MKT. UM. 102/6.

ki çekirge komisyonu toplantısına katılmış ve mücadeleye ilişkin düşüncelerini aktarmıştır⁶⁸. 15 Nisan 1914 tarihli bir haberde ise, *Vilâyet Umumî Çekirge Müfettişi*'nin bir süredir liva ve kazalarda bulunduğu, Nazilli, Buldan, Sarayköy, Karacasu ve Bozdoğan taraflarında yürütülen top yekûn çekirge mücadele çalışmalarından istenilen neticenin elde edilemediği, çekirgenin tekrar mükellef başına okka usulü ile toplanması hususunda karara varıldığı belirtilmektedir⁶⁹. Müfettişler bilgilenecek ve görev mahallerindeki mücadeleye dair elde ettikleri sonuçları Orman ve Ziraat Nezaretî'ne aktarmak için zaman zaman İstanbul'a gidiyorlardı. Nitekim Faik Bey belirtilen bu hususlar için 22 Mayıs 1914 tarihinde İstanbul'a gitmiştir⁷⁰.

d- Askerî Birlikler: Aydın vilayetinde I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaşın devam ettiği yıllarda ortaya çıkan çekirgenin itlafında halkın yanında nizâmî askerî birliklerden de istifade edilmiştir. Aydın valisinin Ziraat Nezaretî'ne gönderdiği bir yazıda bu açıkça görülmektedir. Aydın vilayeti valisi, Alaşehir belediye reisi ve Alaşehir eşrafından altı kişinin çekirge felaketi sebebiyle vilayet merkezine gelerek verdikleri dilekçenin suretini, Ziraat Nezaretî'ne gönderdiği 13 Nisan 1912 tarihli yazının altına ekleyerek çekirge felaketin önemini belirtmiştir. Yazıya ekli dilekçede, Alaşehir, Kula ve Eşme'de geçen sene ortaya çıkan çekirgenin mükellef nüfus ile itlafına çalışıldığı ancak onda birinin imha edilebildiği, yeterli tahsisat gönderilmediği için mücadelenin başarı ile sonuçlandırılmadığı, çekirgenin vereceği zarardan korkulduğu için bu sene mahsul ekilmediği, mücadelede en etkili yolun, felakete maruz kalan kazalardaki redif ve ihtiyat askerlerinin felaket bölgesine sevkî ve bu askerlerin muntazam şekilde çalıştırılması olduğu, eğer bu da mümkün olmazsa on beş yaşından yukarı erkeklerin mücadelede görevlendirilmesinin gerekeceği, bunun için de iş bilir kumandanlara, her kaza için 50-60 jandarma süvarisine ihtiyaç bulunduğu, her iki durumda da gaz yağına, tulum baya ve mermiye ihtiyaç olduğu, bunun için Alaşehir'e 500 lira ve diğer kazalara da yeteri kadar para gönderilmesi gerektiği belirtilmektedir⁷¹. Alaşehirîlilerin dilekçede belirttikleri hususlar dikkate alınarak, İzmir'deki Jandarma Namzet Mektebi talebesinden 100 tanesi trenle Alaşehir'e gönderilmiştir⁷².

⁶⁸ *Âhenk*, 6 Mart 1914, s. 2.

⁶⁹ *Âhenk*, 15 Nisan 1914, s. 2.

⁷⁰ *Âhenk*, 22 Mayıs 1914, s. 2.

⁷¹ BOA. DH. İD. 99/23-29.

⁷² *Anadolu*, 22 Nisan 1912; *Âhenk*, 22 Nisan 1912.

Alaşehir'deki felaket çok büyük olmalı ki, bu 100 kadar asker dışında 400-500 kadar daha asker gönderilmesi hususunda nezaretler arasında yazışmalar yapılmıştır. Bu hususla ilgili olarak, 30 Nisan 1912 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezâreti'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen bir yazıda, Alaşehir kazasında çekirgenin itlâfına halkın katılımını sağlamak için kaza-daki jandarma mevcudunun yeterli olmayacağı bu sebepten jandarma mektebindeki 400-500 kadar neferin çekirge imha çalışmalarına iştiraki için izin verilmesi gerektiği, aksi taktirde gösterilen gayretin bir işe yaramayacağı, askerin bu işte istihdamı için İzmir Kumandanlığı'na emir verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Dâhiliye Nezareti 6 Mayıs 1912 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderdiği yazı ile İzmir Kumandanlığı'na bu hususta emir verildiğini belirtmektedir⁷³.

1913 yılında çıkarılan bazı kanunlarla da askerî birliklerin çekirge mücadelesinde kullanımına imkan sağlanmıştır. 4 Zilhicce 1330/14 Kasım 1913 Tarihli Çekirge İtlafına Dair Kânun-ı Muvakkat'ın 2. Maddesine Müzeyyel Fıkra'da, amele ve çiftlerin sevkî için komisyonca sevk olunacak zabitanın yetersiz kaldığı durumlarda redif zabitanından lüzumu kadarının istihdam edilmesine ve 7. maddeye müzeyyel fıkra da mülkî memurlar ile askerî zabıt ve erlere görev yerleri dahilinde bile olsa yevmiye ve harcırah verileceğine dair hükümler bulunmaktadır⁷⁴. Bu hükümler çerçevesinde, gerekli görüldüğünde, askerî birliklerin komutanları komisyon toplantılarına davet edilmiş ve çekirgeyle mücadelede nasıl ortak hareket edileceğine dair kararlar alınmıştır. Bu hususla ilgili olarak, 6 Mart 1914 tarihinde Vali Bey'in başkanlığında toplanan komisyona, Vilayet Çekirge Umumî Müfettişi Faik Bey'in yanı sıra Jandarma Alay Komutanı Bahaeddin Bey de davet edilmiştir⁷⁵. Yine, Harbiye Nezareti'nin çekirge itlafında askerlerin kullanımına izin vermesi üzerine, İzmir Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Cafer Bey Nisan 1914 tarihinde toplanan çekirge komisyonuna çağrılmış ve kendisinden yeterli miktarda askerin mücadeleye iştiraki hususunda yardımı talep edilmiştir⁷⁶.

Askerî birlikler tarafından görevlendirilen subay ve erler, halkın çekirge mücadelesine sevkinde, istenilen şekilde çalıştırılmalarında, çekirge mın-

⁷³ BOA. DH. İD. 99/23-30-31.

⁷⁴ "Çekirge İtlâfına Dâir 4 Zilhicce 1330 Tarihli Kânun-ı Muvakkatın 2. Maddesine Müzeyyel Fıkra Hakkında Kânun-ı Muvakkat", 4 Zilhicce 1330, Düstûr Tertib-i Sâni, c. 5, s. 28; "Çekirge İtlâfına Dâir 4 Zilhicce 1330 Tarihli Kânun-ı Muvakkatın 7. Maddesine Müzeyyel Fıkra Hakkında Kânun", 4 Zilhicce 1330, Düstûr Tertib-i Sâni, c. 5, s. 28.

⁷⁵ *Âhenk*, 6 Mart 1914, s. 2.

⁷⁶ *Âhenk*, 17 Nisan 1914, s. 2.

tıklarında çıkabilecek karışıklıkları ve anlaşmazlıkları önlemede, mükellefiyetlerini yerine getirmeyenlerin yakalanmasında yardımcı olmaktadır. Nitekim 2 Nisan 1914 tarihinde İzmir'de topluca yapılacak mücadelede halkın mücadele alanına sevkine yardımcı olmaları için her muntıkaya bir zabıt maiyetinde 10 piyade ile iki jandarma görevlendirilmiştir⁷⁷. 3 Nisan 1914 tarihli bir habere göre de, Tire'de yapılacak çekirge mücadelesi için yeterli miktarda subay görevlendirildiği⁷⁸, 28 Nisan 1914 tarihli bir diğer habere göre de, çekirge mükellefiyetini yerine getirmeyenlerin isimlerini içeren defterlerin haklarında yasal işlem yapılması için Jandarma Komutanlığı'na teslim edilmesine karar verildiği belirtilmiştir⁷⁹.

Çekirge takibatına giden ve çekirge itlaf eden subay ve erlere belirli miktarda yevmiye ödeniyordu. 3 Ekim 1913 tarihli bir haberde, çekirge takibatına gidecek Bornova Jandarma Takım Komutanı'na komisyonca 25 kuruş yevmiye verilmesine karar verildiği⁸⁰ ve 3 Nisan 1914 tarihli bir haberde de miktarı belirtilmemekle birlikte Saruhan sancağı ile diğer yerlerde çekirge itlaf eden subay ve erlere yevmiye verilmesine karar verildiği ifade edilmektedir⁸¹.

Komutanların çekirge mücadelesinde gösterdikleri gayretler zaman zaman takdir ve taltife mazhar olmuştur. Mesela, 2 Mayıs 1912 tarihli bir habere göre, Manisa Jandarma Komutanı İrfan Bey çekirge itlafında gösterdiği gayretten dolayı vilayetçe takdirname ile taltif edilmiştir⁸². Yine 21 Nisan 1914 tarihli gazete haberinde, Karşıyaka Jandarma Komutanı İbrahim Efendi'nin ahâliyi çekirge mahallerine sevk ve çalıştırması hususunda gösterdiği gayretten takdirle söz edilmektedir⁸³.

e- Muhtarlar: Köy ve mahalle muhtarları merkezi idarenin taşradaki en uç temsilcisidirler. Merkezi ve yerel idarecilerin halkı ilgilendiren hususlarda aldığı kararların başarısı muhtarların bu konudaki bilgilendirilmelerine ve onların bu görevleri hakkıyla yerine getirmelerine bağlıydı. Çekirge mücadelesinde de köy ve mahalle muhtarlarına bir takım sorumluluklar verilmiştir. Gerek çekirge nizamnamelerinde gerekse gazetelerde yer alan haberlerde muhtarların vazifelerine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

⁷⁷ *Âhenk*, 2 Nisan 1914, s. 2.

⁷⁸ *Âhenk*, 3 Nisan 1914, s. 2.

⁷⁹ *Âhenk*, 21 Mayıs 1914, s. 2.

⁸⁰ *Âhenk*, 3 Ekim 1913, s. 2.

⁸¹ *Âhenk*, 3 Nisan 1914, s. 2.

⁸² *Âhenk*, 2 Mayıs 1912, s. 2.

⁸³ *Âhenk*, 21 Nisan 1914, s. 2.

4 Zilhicce 1330/14 Kasım 1912 tarihli Çekirge Kanunu'nun birinci ve yedinci maddesine göre köy muhtarları, ihtiyar heyetleri ve aşiret reisleri bulundukları yerde çekirge ortaya çıktığında bunu derhal en yakın mahallî idareciye haber vermekle yükümlü idiler. Haber vermezlerse kendilerinden üç lira para cezası alınacaktı⁸⁴. Yine aynı konu ile ilgili olarak *Âhenk Gazetesi*'nin 30 Mayıs 1914 tarihli sayısında yayınlanan bir talimatnamede, muhtarlar, süvari jandarmaları tarafından dağıtılacak beyannameleri alarak, üzerinde çekirgeli alanları belirtecekler ve bunu imamla birlikte imzalayarak kaymakamlığa teslim edeceklerdi. Şayet bunu yapmazlarsa üç lira para cezasına çarptırılacaklardı. Muhtarların çekirgeli alanlara dair verdikleri bilgilerin doğruluğu da her kaza ve nahiyeye gönderilecek üç dört süvari jandarma tarafından tahkik edilecekti⁸⁵.

Muhtarlar kendileri de dâhil olmak üzere köy veya mahalle halkını çekirge mücadelesine katmaya mecburdu. Bu hususta gevşeklikleri görüldüğünde haklarında yasal işlem başlatılıyordu. Bu hususla ilgili olarak, 31 Ekim 1913 tarihli bir haberde, Karşıyaka'nın bazı köylerinde mükellefiyeti bulunan amelenin çekirge toplama hususunda hükümetin tebligatını yerine getirmediğinin duyulduğu, bunun sorumlusunun öncelikle köy muhtarları olduğu, haklarında yasal işlem yapılması için zabıtaca yakalanmalarına karar verildiği belirtilmektedir⁸⁶. Yine Soğuk Kuyu, Yamanlar ve Tire'de 3 Nisan 1914'te topluca yapılacak çekirge mücadelesinde muhtarların da ahâlî gibi mükellefiyet ifa edecekleri⁸⁷ ve 2 Nisan 1914 tarihinde İzmir'de topluca yapılacak mücadelenin halka duyurulmasında da sorumlu oldukları belirtilmiştir⁸⁸.

İzmir Vilayet Çekirge Komisyonu'nun aldığı bir karara değinen 20 Nisan 1914 tarihli bir haber, çekirge mükellefiyetini yerine getirmeyen kişilerin isimlerini içeren defterlerin hazırlanmasında ve mükellefiyet ifa edenlere makbuz verilmesinde mahalle muhtarlarının sorumlu olduğunu belirtmektedir⁸⁹. Muhtarlardan bir kısmı bu vazifeyi zamanında yerine getirme-

⁸⁴ "Çekirgenin İtlâfı Hakkında Kânûn-ı Muvakkat", 4 Zilhicce 1330/14 Kasım 1912, *Düstûr Tertîb-i Sâni*, c. 5, s. 26-28.

⁸⁵ *Âhenk*, 30 Mayıs 1914, s. 2.

⁸⁶ *Âhenk*, 31 Ekim 1913.

⁸⁷ *Âhenk*, 3 Nisan 1914, s. 2.

⁸⁸ *Âhenk*, 2 Nisan 1914.

⁸⁹ *Âhenk*, 20 Nisan 1914, s. 2.

miş olmalı ki, bir hafta on gün sonraki bir haberde bu defterlerin bir haftaya kadar komisyona teslim edilmesi istenmektedir⁹⁰.

f- Fen Memurları: Bu memurların ne tür görev yaptığını tam olarak bilemesek de, halka teknik konularla ziraat işlerinde ve çekirge mücadelesi hususunda bazı bilgiler verdikleri tahmin edilebilir. Konuyla ilgili 19 Ekim 1913 tarihli bir haberden, Buldan kazasında çekirge işinde istihdam edilmek üzere bir fen memuru talep edildiğini ancak bu işi takip memurunun yapabileceği gerekçesi ile talebe olumsuz cevap verildiğini öğreniyoruz⁹¹.

g- Muakkıbler (Takipçi): Muakkıb lügatte, izleyen, arkasından koşan, takip eden, iş yürüten anlamlarına gelmektedir⁹². Bu kişilerin vilayet merkezi ile taşrada çekirge mücadelesiyle meşgul olduklarını tahmin ediyoruz. 7 Mart 1916 tarihli bir ilanda Umumî Çekirge Müdüriyeti'ne bağlı olarak çalışacak, çekirge işinden anlayan, okur yazar ve şehir halkından olmak şartı ile üç muakkıb alınacağı, bunların İzmir, Karşıyaka ve Bornova'da istihdam edileceği, bu kişilerden İzmir'dekine 400, diğerlerine 250 kuruş aylık verileceği duyurulmuştur⁹³. 9 Mart 1916 tarihli gazete haberine göre, İzmir, Manisa ve Denizli livasına 15 takipçi tayin edilmesi için izin verildiği⁹⁴, 20 Mart 1916 tarihli haberde de, İzmir livasına 20 muakkıb tayininin kararlaştırıldığı, Bergama, Menemen, Bornova, Ödemiş, Torbalı, Tire, Bayındır kaza ve nahiyelerine birer atama yapıldığı belirtilmektedir⁹⁵.

h- Çavuşlar: Çavuşlar, muhtemelen çekirge mükellefiyeti ifa eden kişilerin başında bulunarak onların çalışmalarına nezaret eden kişilerdi⁹⁶. 1916 yılı Mart ayında İzmir, Manisa ve Denizli livasında görev yapması için 180 çavuşun tayinine izin verilmiştir⁹⁷.

⁹⁰ *Âhenk*, 1 Mayıs 1914, s. 2.

⁹¹ *Âhenk*, 19 Ekim 1913, s. 2.

⁹² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 14. Baskı, Aydın Kitapevi, Ankara, 1997, s. 657; *Türkçe Sözlük*, c. 2, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1988, s. 1036.

⁹³ *Âhenk*, 7 Mart 1916, s. 2.

⁹⁴ *Âhenk*, 9 Şubat 1916, s. 2.

⁹⁵ *Âhenk*, 20 Mart 1916, s. 2.

⁹⁶ 1925 Demirci Sayık köyü doğumlu Nurullah Gökmen, 1948 yılında Demirci'nin Kalabak mevkiinde ortaya çıkan çekirge felaketinin önlenmesi için civar köylerden çekirge toplamak için gelen mükelleflerin başında bulunarak onlara çavuşluk yaptığını belirtmektedir. Bu bilgiden çavuşların mükellef kişilerin başında bulunan sivil memurlar olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kişi, bir çekirgenin bıraktığı yumurtadan havaların ısınması ile birlikte ilk anda 33, ikinci hafta 33 ve üçüncü haftada 33 olmak üzere toplam 99 çekirge çıktığını belirtmektedir.

⁹⁷ *Âhenk*, 9 Şubat 1916, s. 2.

1- Kâtipler: Bunlar çekirge mücadelesine dair yazı ve hesap işlerini yürüten kişilerdir. Taşrada görev yapıp yapmadıklarını bilmiyoruz. Ancak İzmir Mücadele Müdüriyeti'nde hesap ve yazı işlerinde istihdam edilmek üzere Mart 1916 yılında iki kâtip ataması yapılmıştır⁹⁸.

i- Ambar Memurları: Çekirgenin itlafında en fazla uygulanan yöntem, yumurtalarının toplanmasıydı. Mükellefler toplamak zorunda oldukları çekirge tohumlarını süresi içinde belirlenen ambarlara teslim etmek zorunda idiler. Ambarlarda görevli memurlar çekirgeleri tartarak teslim alıyor ve mükelleflere de alındı makbuzu veriyordu. Bu memurlar, gayri mükellef kişilerle mükellef olanların fazladan topladıkları çekirgeleri de tartarak satın alırlardı. Bu çekirgelerin kıyyesine çekirge komisyonunca belirlenen bir ücret ödenirdi⁹⁹. Toplanan bu çekirgeler ya kazılan çukurlara gömülür ya da denize dökülürdü (iki bin kıyye)¹⁰⁰. Toplanan çekirgenin teslim edilmesi için İzmir'in değişik yerlerinde ambarlar kiralanmış ve açılmıştır. Çekirge teslimi ve toplanması için Kokaryalı'da bir ambar kiralandığı ve buranın memurluğuna Sakız sâbık memurlarından Süleyman Efendi'nin tayin edildiği 31 Ekim 1913 tarihli bir haberden anlaşılmaktadır¹⁰¹. İzmir'deki diğer ambarlar ise Karşıyaka'da, Çiğilli'de (Çiğli) ve Buca'da idi. İzmir'deki mükelleflerin dört okka çekirgeyi buralara teslim etmeleri gerekiyordu¹⁰². Burada sadece İzmir'deki ambarlara değinilmişse de sancak ve kazaların her birinde de bu tip ambarların ve görevlilerin olduğu kesindir. Çünkü İzmir'de yapılan itlaf işlerin benzeri buralarda da icra ediliyordu.

j- Husûsi Memurlar: Bir veya birkaç kaza ve nahiyedeki çekirge mücadele faaliyetlerini yürütmek için gönderilmiş özel görevlilerdir. Belirtilen amaçlarla, Mart 1916'da Kemal Efendi İzmir livasına, İhsan Efendi Bergama'ya, Nihat Efendi Bayındır, Tire ve Ödemiş kazalarına, Hasan Tahsin Efendi Torbalı, Kuşadası, Kızılcadağ ve Değirmendere'ye görevlendirilmişlerdir¹⁰³.

k- Yabancı Uzmanlar: Çekirge mücadelesinde zaman zaman yabancı uzmanların görüş ve önerilerinden istifade edilmiştir. Mesela, Mart 1913'te Vali Rahmi Bey çekirgeli alanlarda serum usulünün vilayet genelinde uygu-

⁹⁸ *Âhenk*, 9 Şubat 1916, s. 2.

⁹⁹ "Çekirge İtlâfına Mütedâir 4 Zilhicce 1330 Tarihli Kânûn-ı Muvakkata Müzeyyel Kânûn-ı Muvakkat", 24 Zilhicce 1331/ 25 Ekim 1913, *Düstûr*, Tertib-i Sâni, c. 5, s. 841-842.

¹⁰⁰ *Âhenk*, 13 Şubat 1914, s. 2.

¹⁰¹ *Âhenk*, 31 Ekim 1913, s. 2.

¹⁰² *Âhenk*, 7 Nisan 1332, s. 1.

¹⁰³ *Âhenk*, 2 Mart 1916, s. 2.

lanması için bu yöntemi ilk uygulayan Fransız Uzmanı İzmir'e getirtmiştir¹⁰⁴. Bu tarihten üç yıl sonra Mart 1916 tarihinde de Alman uzman Burhar'ın arkadaşlarından Mösyö Bredeman bir müfettişle beraber İzmir'e gelmiş ve mücadele çalışmalarını yakından izlemişler ve bazı önerilerde bulunmuşlardır¹⁰⁵.

3- Çekirge İle Mücadele Yöntemleri

Çekirge ile mücadele farklı yöntemler kullanılarak yapılmıştır. Kullanılan yöntemlerin yetersizliği karşısında yenilerinin geliştirilmesine çalışılmış bazen de bu hususta yabancı uzman tecrübelerinden ve görüşlerinden istifade edilmiştir. Bir yerde başarılı bulunan bir yöntem diğer yerlerde de kullanılmış, bazen de başarılı görülmeyen bir yöntemin terk edilmesi için yöneticilere emirler verilmiştir. Çekirge imhasında kullanılan yöntemler içerisinde çekirge tohumlarının toplanması, çekirgelerin kanatlanmadan süpürülerek büyük çukurlara, hendeklere, kuyulara doldurularak üzerlerinin toprakla örtülmesi, serçe ve alaca sığırcık kuşlarından istifade edilmesi, çekirgeli alanların sürülmesi, çarşafıla toplayarak imha edilmesi, gazyağlı çuvallara doldurarak yakılması yer almaktadır¹⁰⁶. Halkalı Ziraat Mektebi haşere uzmanı Süreyya Bey, uygulanacak bu yöntemlerin başarılı olabilmesi için tıpkı bir savaşta gibi muntazam haritalara, araç ve gereçlere sahip olunması gerektiğini belirtmiştir¹⁰⁷. Aslında Osmanlı idarecileri bu eksikliğin farkında idiler. Bu eksikliği gidermek ve gelecek yıllarda yapılacak mücadelelerin etkinliğini artırmak için çekirgeli alanların işaretli olduğu haritalarla buralarda istihdam edilen amelenin miktarlarını gösteren cetvel ve defterlerin zamanında gönderilmesi için yerel yöneticilere ve memurlara emirler vermişler ancak her zaman istenilen şekilde ve sürede bu taleplere cevap alamamışlardır¹⁰⁸. Bu bilgi ve malzeme eksikliklerine rağmen yerel yöneticiler, çekirge memurları ve halk aşağıda belirteceğimiz yöntemleri kullanarak çekirge ile mücadele etmiştir.

a- Çekirgenin Mükelleflere ve Amele Taburlarına Toplattırılması: Bu yöntemde çekirge tohumları (yüksükleri)¹⁰⁹ veya larvadan çıkmış çekirgeler

¹⁰⁴ *Âhenk*, 1 Mart 1913, s. 2.

¹⁰⁵ *Âhenk*, 7 Mart 1916, s. 2.

¹⁰⁶ *Âhenk*, 27 Mart 1914, s. 2; 8 Haziran 1915, s. 2.

¹⁰⁷ *Âhenk*, 16 Mart 1916, s. 2.

¹⁰⁸ *Âhenk*, 16 Eylül 1913, s. 2; 29 Eylül 1913, s. 2; 30 Mayıs 1914, s. 3; 25 Eylül 1916, s. 2.

¹⁰⁹ Çekirgenin yeralında bıraktığı yumurta torbası Bkz. *Derleme Sözlüğü* 2. Baskı, c. 11, Ankara 1979, s. 4328.

(sürfeler)¹¹⁰ on beş yaşından yukarı mükelleflere veya ücretli amelelere toplattırılmaktadır¹¹¹. Çekirgelerin toplanarak imhası imparatorluğun pek çok yerinde uygulanan en klasik yöntemdi. Mesela Osman Paşa, Kıbrıs'ta bu yöntemle köylülere 1845 yılında 200.000 kıyye çekirge toplattırıp imha ettirmişti¹¹². Aynı Ada'da görev yapan Ziya Paşa da köylülere her yıl otuz okka çekirge toplama zorunluluğu getirmişti¹¹³. Bu yöntemin Batı Anadolu şehirlerinde de yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bir yerde ortaya çıkan çekirgeyi orada yaşayan kişiler imha etmekte yetersiz kalırsa, civar kaza ve köy ahalisi yardım için oraya gönderilebiliyordu. Nitekim Afyon'un Sincanlı kazasında çıkan çekirge felaketinde böyle bir uygulamaya gidilmişti. Karahisar-ı Sâhib Liva Meclisi'nin sadarete gönderdiği 24 Mayıs 1852 tarihli mazbataya göre, Afyon sancağının Sincanlı kazasında ortaya çıkan çekirgenin iltafında yöre halkı yetersiz kalmış, felakete uğramamış olan Şuhut, Bolvadin, Çay ve Karamık kazalarından 1000 kadar adam tedarik edilerek Sincanlı kazası ve köylerine gönderilmiştir¹¹⁴. Yine aynı mazbatada, sancağın Karahisar kazasına bağlı 26 köyde ortaya çıkan çekirge ile mücadele için kazadaki rençper ve esnaftan 1150 kişiye, ayrılan tahsisattan para verilerek belirtilen köylere gönderildiği, ancak mücadelede yetersiz kaldığı için ilave olarak kazanın çekirge zuhur etmemiş köylerinden de 1000 kişi gönderileceği belirtilmektedir.

14 Kasım 1912 tarihli Çekirgenin İtlâfına Dair Kânun-ı Muvakkat'ın 4. Maddesi'ne göre, eğer bir yerde ortaya çıkan çekirgeyi oranın halkı iltafta yetersiz kalırsa, buraya üç saat mesafede bulunan yerlerin ahalisi yardıma gitmeye ve oradaki mükellefler kadar çekirge toplamaya mecburdu. Bu süre, 29 Mayıs 1913 tarihinde çıkarılan Çekirgenin İtlâfına Dair Kânun-ı Muvakkate Müzeyyel Kânun-ı Muvakkat'ın 2. maddesine göre beş saate

¹¹⁰ Larvadan çıkmış kurtçuk Bkz. TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2005, s. 1830.

¹¹¹ Mükellefiyetten kurtulmak ancak komisyon kararı ile mümkündü. 7 Aralık 1913 tarihli *Âhenk gazetesindeki* habere göre, telgraf memurlarının çekirge toplamaktan müstesna tutulması ile ilgili kararı Çekirge Komisyonu'nun verebileceği belirtilerek kararın verilmesi hususu komisyona havale edilmişti. Aynı gazetenin 18 Aralık 1913 tarihli sayısında, mülkiye, adliye ve maliye memurları ile jandarma ve subayların da çekirge toplamakla yükümlü olduklarına dair komisyonca karar verilmiştir.

¹¹² Giles Veinstein, "Sur Les Saurerelles à Chypre an Trace et en Macédonie à Époque Ottomane," *Armağan Festschrift Für Andreas Tietze*, (Ed.) Ingeborg Baldouf, Suraiya Faroqhi ve Rudolf Vesely, Prag, 1994, s. 215.

¹¹³ Veinstein, a.g.m., s. 216.

¹¹⁴ BOA. A. MKT. UM 101/93.

çıkarılmıştır¹¹⁵. Bu hususla ilgili olarak, 1 Nisan 1914 tarihli bir gazete haberinde, Aydın vilayetinde mükelleflerin bulundukları yere beş saatlik mesafede bulunan çekirge mahallerinde çalışma zorunlulukları olduğu belirtilmiştir¹¹⁶.

Mükelleflerin toplayacağı çekirge miktarını komisyonlar belirliyordu¹¹⁷. Mükellefler belirlenen miktardaki çekirgeyi toplayarak ambarlara teslim ediyordu. Çekirge tohumları mükellefler dışında oluşturulan amele taburlarına da ücret ödenerek toplatılabiliyordu. Şayet mükellefler fazladan çekirge toplamışlarsa, devlet bunların kıyyesine belli bir bedel ödeyerek satın alıyordu¹¹⁸. Gazetelerde vilayetin değişik yerlerinde çekirge itlafında çalıştırılan bu amale sayılarına ve onlara işletilen yevmiyelere dair fazlaca malumat vardır. Ancak çalışmanın hacmini genişletmemek için burada bazı örnekler verilecektir. Mesela, 10 Mart ile 10 Mayıs 1915 tarihleri arasında Ödemiş'te 12.000, Tire'de 4.000 ve Kuşadası'nda 9.345 amele istihdam edilmiştir¹¹⁹. Yine 1915 yılında Denizli'de mükellef ve gayri mükellef ameleye 30.000, amale taburlarına 12.000, Garbikaraağaç'ta 50.000, Sarayköy'de 7.666, Nazilli'de 4.170, Karacasu'da 5.123, Bozdoğan'da 1.880, Kasaba'da 1.075, Salihli'de 1000, Eşme'de 1000, Akhisar'da 6.940, Kırkağaç'ta 2.000, Soma'da 3.500, Karacasu'da 8.790 yevmiyelik iş yaptırılmıştır¹²⁰. Arşiv belgelerinde ve gazetelerde mükelleflerin imha ettikleri çekirge miktarına ilişkin bilgiler de verilmekte olup bu husustaki bilgiler aşağıda ayrı bir başlık altında verilmiştir.

Çekirge mükellefiyeti bulunan kişiler, toplamakla zorunlu oldukları çekirgeyi belirlenen süre içinde toplayıp teslim etmek zorunda idiler. Gazetelerde bu sürenin yaklaşmakta olduğuna veya uzatıldığına dair bazı uyarılar yapılmıştır. 26 Şubat 1911 tarihli bir haberde, çekirge mükellefiyetini

¹¹⁵ *Çekirgenin İtlâfı Hakkında Kânûn-ı Muvakkat*, 4 Zilhicce 1330/14 Kasım 1912, Düstûr Tertib-i Sâni, c. 5, s. 26-28; *Çekirge İtlâfına Dâir 4 Zilhicce 1330 Tarihli Kânûn-ı Muvakkatta Müzeyyel Kânûn-ı Muvakkat*, 22 Cemaziyelahir 1331/29 Mayıs 1913, Düstûr Tertib-i Sâni, c. 5, s. 504-505

¹¹⁶ *Âhenk*, 1 Nisan 1914, s. 2

¹¹⁷ 6 Ekim 1913 tarihli *Âhenk* gazetesinin haberine göre, Çekirge Komisyonu, İzmir'de her mükellefin 30 okka çekirge toplamasına karar vermiştir. Aynı gazetenin 21 Haziran 1915 tarihli sayısına göre de, Denizli livasındaki mükelleflerden önce beş sonra 15 ve 30 daha sonra 50'şer kıyye çekirge isteneceği duyurulmuştur.

¹¹⁸ 18 Şubat 1914 tarihli *Âhenk* gazetesinin haberine göre, İzmir'de çekirgenin kıyyesi 60 paraya alınacaktı. Aynı gazetenin 8 Mayıs 1916 tarihli sayısında, Çekirge Komisyonu, çekirge tohumlarının büyümesinden dolayı toplanmasının kolaylaştığını düşünerek mükelleflerin çekirge hissesini 16 okkaya çıkarmış, satacak olanlardan çekirgesinin kıyyesinin 20 paraya alınmasına ve mükellefiyet ifa etmeyenlerden de 8 kuruş para cezası alınmasına karar vermiştir.

¹¹⁹ *Âhenk*, 16 Haziran 1915, s. 2.

¹²⁰ *Âhenk*, 20 Haziran 1915, s. 2; 21 Haziran 1915, s. 2.

yerine getirmeyenler için tanınan ek sürenin Ocak başında dolacağı¹²¹, 18 Aralık 1913 tarihli bir haberde, vilayet merkezi ile sancak ve kazalarda çekirge toplama süresinin Aralık sonuna kadar uzatıldığı¹²² ve 28 Ocak 1916 tarihli bir diğer haberde ise İzmir mahalle ve köylerinde çekirge tohumlarını teslim etme süresinin Ocak sonunda dolacağı uyarısı yapılmıştır¹²³.

Çekirge toplama mükellefiyetini yerine getirmeyenler hapis veya para cezasına çarptırılıyorlardı. Nitekim bu hususla ilgili olarak, 1911 yılında Kula kaymakamlığı çekirge toplama mükellefiyetini yerine getirmeyenlere para mı yoksa hapis cezası mı verileceğini vilâyete sormuş vilayetten de para cezasına çarptırılmaları yolunda cevap verilmiştir¹²⁴. 1913 yılında Denizli sancağından vilayete gönderilen bir yazıda, mükelleflerin ödeyecekleri para cezalarını ödeme süresinin Ekim ayı sonuna kadar uzatılması istenmiş ve bu talebe olumlu cevap verilmiştir¹²⁵. Yukarıda verilen bu bilgilerden, mükelleflerden bazılarının çekirge toplamayı bir vatandaşlık görevi olarak algıladıkları, ancak bazılarının da kanunî bir zorunluluk sebebiyle bu vazifeyi yaptıkları anlaşılmaktadır.

b- Çekirgeli Alanların Sürülmesi Yöntemi: Çekirgelerin imhasında kullanılan bir diğer yöntem, çekirgenin tohum bıraktığı alanların sürülmesidir. Bu yöntemde, çekirgenin tohum bıraktığı yer eğer çifte elverişli ise birkaç cm derinliğinde sürülerek tohumların ortaya çıkması sağlanmaktadır. Ortaya çıkarılan tohumlar bir iki ay havaya ve güneşe maruz kalınca bozulup çürümektedir. Böylece yeni çekirgelerin çıkması engellenmiş oluyordu. 14 Kasım 1912 tarihli Çekirgenin İtlâfına Dair Kânun-ı Muvakkat'ın 3. maddesinde de mükellefler için çekirgeli alanların sürülmesine dair yasal bir hüküm vardır. Kanunun ilgili maddesinde, bulundukları yerde çekirge tohumu gömülü olan köy ahalisi kendi çifti ve aletleri ile bu alanları sürmeye ve komisyonca tespit edilen miktarda çekirge tohumunu toplamaya mecburdu.

20 Şubat 1914 tarihli bir habere göre, vilayetten Kasaba kaymakamına gönderilen bir yazıda, çekirgeli alanların sürülmesindeki maksadın tohumların iki ay kadar havanın tesirine maruz bırakılmak suretiyle imha etmek olduğu, şayet bu işlem yirmi gün sonra yapılırsa bundan bir fayda elde edi-

¹²¹ *Âhenk*, 26 Şubat 1911, s. 2.

¹²² *Âhenk*, 18 Aralık 1913, s. 2.

¹²³ *Âhenk*, 28 Ocak 1916, s. 2.

¹²⁴ *Âhenk*, 9 Mayıs 1911, s. 3.

¹²⁵ *Âhenk*, 19 Ekim 1913, s. 2.

lemeyeceği belirtilmektedir¹²⁶. Yine aynı konu ile ilgili olarak, 1913 yılı Ekim ayında toplanan Çekirge Komisyonu, çekirgenin imhası için uygun olan yerlerin birkaç cm derinliğinde sürülmesini ve mümkün olmayan yerlerde ise mükellef başına 30 okka (38,460 kg) toplanarak imha edilmesini kararlaştırmıştır¹²⁷.

Çekirge ile mücadelede en büyük görev Ziraat Nezareti'nin idi. İmparatorluk genelinde yürütülen çekirge mücadele çalışmalarından istenilen sonucun alınması için, nezaretin elinde, yapılan mücadelenin niteliğine ve niceliğine ilişkin yeterli bilgi olması gerekiyordu. Bakanlık bunu temin için vilayetlerden gerektiğinde bilgi talep ediyordu. Bu hususta nezaretten vilayete gönderilen bir yazıda, 1916 yılı Ekim başından Ocak'ın on beşine kadar vilayet dâhilinde toplanan çekirge miktarı ile sürülen çekirgeli tarlalara ve şahıslara ödenen ücretlere ilişkin ayrı ayrı hemen ve bu tarihten sonra da her on beş günde bir Ziraat Nezareti'ne bilgi verilmesi istenmektedir¹²⁸.

Aydın vilayetinin hangi kazasında çekirgelerin hem toplanarak hem de bulundukları arazilerin sürülerek imha edildiğine dair gazetelerde bilgiler yer almaktadır. Mesela, Denizli livasında, 1916 yılında Ocak ayı sonuna kadar 24.386 okka çekirge toplanmış, 1.953 dönüm arazi sürülmüştür¹²⁹. Aynı yılın Şubat ayı ortasına kadar Çal kazasında sürülen çekirgeli arazi miktarı ise 850 dönümdür¹³⁰. 2 Mart 1916 tarihli bir habere göre de, 1915 yılından 1916 yılı Ocak ayına kadar Saruhan livasına bağlı kazalardan Kasa-ba'da 6.176, Kırkağaç'ta 1.290, Eşme'de 1.471, Kula'da 1.339, Akhisar'da 4.620, Salihli'de 5.200, Gördes'te 235, Soma'da 118 ve Alaşehir'de de 3.060 dönüm arazi sürülerek çekirge imha edilmiştir¹³¹. Sürülen arazilerin miktarına ilişkin daha başka bilgiler varsa da bu rakamlardan vilayet geneli için bir toplam elde etmek mümkün değildir. Ancak sürülen bu arazi miktarının çok fazla olmadığını söylemek mümkündür. Çünkü Halkalı Ziraat Mektebi Haşere uzmanı Süreyya Bey'in İstanbul'da verdiği bir konferansta, ziraat memurlarının hazırladığı haritalara dayalı olarak verdiği bilgiye göre, 1916 yılında Aydın vilayetinde 870.000 dönüm arazide çekirge bulunmaktaydı. Verilen bu rakamın büyüklüğü dikkate alındığında sürülen alanların ne kadar az olduğu ortadadır.

¹²⁶ *Âhenk* 20 Şubat 1914, s. 2.

¹²⁷ *Âhenk*, 29 Eylül 1913.

¹²⁸ *Âhenk*, 3 Şubat 1916, s. 2.

¹²⁹ *Âhenk*, 20 Ocak 1916, s. 1.

¹³⁰ *Âhenk*, 13 Mart 1916, s. 2.

¹³¹ *Âhenk*, 2 Mart 1916, s. 2.

c- Yakmak Suretiyle Çekirgelerin İmhası: Bu yöntemde, çekirgeli alanlar ve toplanan çekirge tohumları yakılmaktadır. Osmanlı idarecileri bu yöntemi pek insani bulmayarak genelde kullanılmasını istememişlerdir. Ancak bu yöntemin kullanılmasına çekirgenin başka yöntemlerle imhasının mümkün olmadığı durumlarda izin verilmiştir.

Çekirgelerin yakılması suretiyle imha edilmesi fikri her zaman mevcut olmuş ve bazı yöneticiler bunu köklü bir çözüm olarak düşünmüşlerdir. Bu yöneticilerden biri de Denizli livası kaymakamıdır. Denizli kaymakamı, 6 Mayıs 1858 tarihinde sadarete gönderdiği tahriratta, öncelikle karşı karşıya bulunduğu durumu ve felaketin büyüklüğünü anlatmıştır. Denizli kaymakamı bu yazısında, göreve başlayalı iki ay olduğunu, gerek Denizli merkezde ve gerekse kazalarındaki halkın perişan halde bulunduğunu, bunun sebebinin ise uzun zamandan beri hüküm süren çekirge belası olduğunu belirtmektedir. Kaymakam, görevli bulunduğu çevreyi tam olarak gezme fırsatı bulamadığını belirterek, çekirge afetinin ne olduğu ile ilgili başka yerlerde bazı şeyler duyduğunu, ancak burada gördükleri ile daha önce işittiklerinin birbirinden çok farklı olduğunu, çekirge afetinin öyle zannedildiği gibi küçük ve önemsiz olmayıp bilakis "*belâ-yı 'azîme ve âfât-ı cesîme*" olduğunu, bu afetin yalnızca bu bölge ahâlisine zarar vermediğini, hazineye de büyük zarar verdiğini, yaptığı incelemelere göre, çekirge denilen haşerenin bahar mevsimi başladığında ot biter gibi canlandığını ve gün geçtikçe irileştiğini ve belli süre sonra kanatlanarak kuş gibi istediği yere uçarak o yerdeki ekili ne varsa kısa sürede köküne kadar yeyip bitirdiğini ifade etmektedir.

Denizli kaymakamı, çekirge afeti ile bu bilgileri verdikten sonra, felaketin önünün alınması için iki yöntem önermektedir: 1- Çekirge sürülerini kuru otları yakmak 2- Şayet yeteri kadar ot bulunmazsa barut kullanarak yakmak. Bunun nasıl yapılacağını ise şu şekilde açıklamaktadır: Kazaya bağlı halk, çekirgenin ortaya çıkacağı yerlere çalı çırpı ve ot yığacak, kanatlanmadan sürü halinde yaşayan çekirgeler koyun sürüsü gibi daha önce hazırlanan bu otların üzerine sevk edilecek ve çekirgeler buraya ulaştıklarında da otlar tutuşturulacaktır. Şayet yeteri kadar ot bulunmazsa bu işlem barut kullanılarak yapılacaktır. Kaymakam bu şekilde hareket edildiğinde, bu sene olmazsa bile, gelecek sene bu felaketin önünün alınacağını belirtmekte ve sadareten bu hususta izin istemektedir¹³².

¹³² BOA. A. MKT. MVL 101/69 (Denizli Livası Kaymakamı Tahriratu).

1 Ekim 1858 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında, Denizli Livası Kaymakamı'nın çekirgeyi imha için yukarıda açıkladığı yöntem insanî bulunmamış ve bu yöntemin daha önce hiç duyulmadığı ve uygulanmadığı ifade edilmiştir. Bunun yerine Kıbrıs Adası¹³³ ile diğer yerlerde yapıldığı gibi, çekirge bulunan yerlerde büyük hendekler açılması, çekirgelerin kanatlanmadan bu hendeklere süpürülmesi ve üzerinin toprakla örtülmesi veya zamanında tohumlarının toplanması suretiyle mücadele yapılması önerilmekte ve bu yöntemin daha az masraflı olacağı ifade edilmektedir¹³⁴.

Birinci Dünya Savaşı öncesine rastlayan yıllarda çekirgelerin yakılarak imha edilmesine izin verildiği görülmektedir. Mesela, Menteşe mutasarrıfı, Mekri kazasının kayalık ve çamlık yerlerine tohum bırakan çekirge ile başka şekilde mücadele edilemeyeceğini belirterek, petrol ve gaz yağı ile yakılarak imha edilmesi hususunda vilayetten izin istemiştir¹³⁵. Bu talebe iki gün sonra (27 Mayıs 1909) verilen cevap, bu yerlerin yangın tehlikesinden uzak olması durumunda yakma işleminin yapılabileceği şeklindedir¹³⁶. Ancak yakma işleminde ileri gidilmiş olmalı ki, Haziran ayı içerisinde Mekri orman muamelât memurları ormanların yandığını ve yangının genişleme tehlikesi gösterdiğini vilayete bildirmişlerdir. Bunun üzerine vilayetten Mekri kaymakamlığına, orman içindeki çekirgelerin yakma dışındaki yöntemlerle imha edilmesine ve ormanların korunmasına dair bir telgraf gönderilmiştir¹³⁷.

Mekri kazasında uygulanamasa da yakma işleminin başka yerlerde uygulandığı görülmektedir. 8 Nisan 1912 tarihli *Anadolu* gazetesindeki bir haberde, Foça-i Cedid nahiyesinin Bucak mevkiinde 1324/1908–1909 yılında ortaya çıkan çekirgenin birkaç sene toplandığı halde Mart başında yine çıktığı, tohumlarının toplanarak petrol ile yakılması sonucu çekirgeden eser kalmadığı belirtilmiş ve bu yöntemin diğer yerlerde de uygulanması önerilmiştir. Bu öneri üzerine, yöntemin uygulanış şekli hakkında bilgi vermesi

¹³³ Kıbrıs'ta, çukurlar kazılarak çekirge sürülerinin bu çukurlara doldurulması ve üzerinin toprakla örtülmesi, çekirge yumurtalarının toplanması, çalı çırpı ile vurarak öldürülmesi, çinko levhalar kullanma ve İtalyan tüccar Mösyö Rişal'ın önerisi ile bez tuzaklar kullanma gibi yöntemler uygulanmıştır. Bkz. Mehmet Yavuz Erler, "Kıbrıs'ta Çekirge İstilas", *Akademik Açı*, 1997/1, Sayı 3, s. 182, 183, 185, 189.

¹³⁴ BOA. A. MKT. MVL 101/69 (Meclis-i Vükelâ Mazbatası).

¹³⁵ *İttihâd*, 25 Mayıs 1909.

¹³⁶ *İttihâd*, 27 Mayıs 1909.

¹³⁷ *İttihâd*, 27 Haziran 1909.

için Foça meclis azasından iki kişinin Vilayet Ziraat Müdürlüğü'ne gönderilmesi hususu kaymakamlığa yazı ile bildirilmiştir¹³⁸.

Birinci Dünya Savaşı öncesine rastlayan yıllarda, vilayetin bazı yerlerinde çekirgenin yakılarak imha edilmesinin büyük günah olduğu şeklinde telkinler yapılmıştır. Bu telkinler sebebi ile bazı kişiler itlaf çalışmalarına katılmamışlardır. Bu durum vilayetçe öğrenilmiş ve önüne geçilmesi için bir tamim yayınlanmıştır. İzmir Müftüsü, İzmir kadısı ve dört İzmir ulemasının imzasının bulunduğu bu tamimde, çekirgenin ne suretle olursa olsun imha edilmesi gerektiği ifade edilmiştir¹³⁹.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere yakma işlemi kuru ot, çalı çırpı, saman, barut, gaz yağı ve petrol ile yapılmaktadır. Gazetelerde yakma işleminde kullanılan petrol miktarına ilişkin haberlere yer verilmiştir. 26 Mayıs 1912 tarihli *Âhenk* gazetesindeki "Çekirgeler Uçuyor" başlıklı bir yazıda, çekirgenin vilayeti bir iki senedir istila ettiğinden bahisle, itlafı için bu zamana kadar yedi bin teneke petrol harcandığı ifade edilmektedir¹⁴⁰.

Çekirge ile mücadelede devletin yanında bazı özel kurumlar ve yerleşim birimlerinin maddî destek verdikleri görülmektedir. Aydın Şimendifer İdaresi çekirge itlafında kullanılmak üzere 1912 yılında Buldan kazasına 200 sandık petrol hediye etmiş ve daha sonra ihtiyaç üzerine bu rakama 100 teneke daha ilave etmiştir¹⁴¹. Aynı şekilde, Çal kazasının Ortaköy mıntıkasındaki köyler de bölgelerinden çekirgeyi %80 oranında temizlemişler ve itlaf çalışmalarında kullanılmak üzere 140 teneke gazyağı hediye etmişlerdir¹⁴².

d- Çekirge İle Topyekûn Mücadele Yöntemi (Nefir-i Âmm): Bu usulde, bir yerleşim birimindeki eli ayağı tutan çoluk-çocuk, kadın-erkek on beş yaşından yukarı herkes çekirge bulunan bölgeye sevk edilmektedir. Bu usul İzmir ve bazı kazalarda uygulamıştır. Bu mücadele şeklinin İzmir dışındaki yerlerde nasıl yapıldığına dair fazlaca bilgimiz olmasa da, İzmir'de uygulanış biçimi hakkında yeterli bilgi bulunmaktadır. *Âhenk* gazetesinin 1 Nisan 1914 tarihinden sonraki sayılarında bu mücadelenin nasıl yapılacağına dair teferruatlı bilgiler verilmiştir. Gazetede yer alan haberlere göre, Vilayet

¹³⁸ *Anadolu*, 8 Nisan 1912, s. 3.

¹³⁹ *Âhenk*, 6 Mayıs 1912, s. 2.

¹⁴⁰ *Âhenk*, 26 Mayıs 1912, s. 2.

¹⁴¹ *Âhenk*, 27 Mart 1914, s. 2.

¹⁴² *Âhenk*, 21 Nisan 1914, s. 2.

Çekirge Komisyonu, 2 Nisan 1914 tarihinde İzmir ve yakın çevresinde yapılacak top yekûn çekirge mücadelesi için şu kararı almıştır:

- Belirtilen günde bütün resmî daireler tatil edilecek, memurlar da dahil bütün ahâli çekirge imhasına çıkacaktır.

- Mücadele için şehir dört ana mıntıkaya ayrılmıştır.

1- *Kokaryalı Mıntıkası*, on iki mahalle, toplanma merkezi Tramvay Mevkii

2- *Bozyaka Mıntıkası*, yirmi iki mahalle, toplanma merkezi Kâtip Oğlu.

3- *Halka Pınar Mıntıkası*, on yedi mahalle, toplanma merkezi Çatal Çeşme.

4- *Karşıyaka Mıntıkası*, on mahalle, toplanma merkezi Soğuk Kuyu.

Belirtilen bu mıntikalarda komisyon azası, belediye başkanı, evkaf müdürü, müftü ve metropolit gibi resmî görevli kişilerle *Âhenk* gazetesi sahibi Ali Nazmî Bey gibi eşraftan bazı kişiler görev yapacaklardır.

Çekirge Komisyonu, topyekûn mücadelenin nasıl yapılacağını açıklayan bir de talimatname yayınlamıştır. Bu talimatnameye göre:

- 2 Nisan 1914 tarihinde gazetelerde ilan edildiği şekilde her mahalle halkı toplanma merkezlerinde hazır bulunacaklardır.

- Polisler bu kararı akşamdan itibaren gerek bizzat gerekse muhtarlar vasıtasıyla halka duyuracaklardır.

- Bütün daireler kapatılacak, memurlar, ahâli ve öğrencilerin büyük olanları öğretmenleri ile toplanma merkezlerine gideceklerdir.

- Karşıyaka'ya gidecekler için Körfez Şirketi sabah yedide ve yedi buçukta iki vapur tahsis etmiştir. Bu vapurlar akşamleyin altı buçuk yedide geri dönüş yapacaktır.

- Polisler mücadele günü şehirde dolaşacaklar ve çekirge toplamaya gitmeyenleri gördüklerinde yakalayıp görev yerlerine sevk edeceklerdir.

- Belediye mücadele alanlarında halkın susuz kalmaması için gerekli tedbirleri alacak ve her mıntıkadaki memurların emrine üç çavuş verecektir.

- Her mıntıkada bir subay emrinde on piyade ve iki süvari jandarması görev yapacaktır. Bunlar halkı çekirge bulunan yerlere sevk edeceklerdir.

- Çekirge toplanacak mahallerdeki ağaçlara, bağlara ve mahsûlâta zarar verilmeyecektir¹⁴³.

İzmirliiler bu talimatname doğrultusunda çekirge toplamaya çıkacaklardı. Ancak, rüsumat ve telgraf memurları dairelerinde kalacak, fırınlar açık bulundurulacak, tramvay ve vapur görevlileri ile Emlâk-ı Emîriye, aşar ve Reji memurları işlerin sekteye uğramaması için tatil bir günde bu görevi yapacaklardı. Şehirdeki Yunanlılar da mücadeleye katılacaklardı. Hatta *Âhenk* gazetesi de mücadele günü yayına ara vereceğini okuyucularına duyurmuştur. 2 Nisan 1914 tarihinde yapılan çekirge mücadelesinden istenilen sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine komisyon, 3-4 Nisan tarihlerinde ahâlinin tekrar çekirge mahallerine sevkini kararlaştırmıştır. Topyekûn mücadeleye daha sonraki haftalarda da devam edilmiştir. Nitekim halk, 16 Nisan 1914 tarihinde tekrar çekirge mücadelesine sevk edilmiş ve mükelleflere bu mücadelenin çekirge imha edilinceye kadar haftada bir gün devam edeceği duyurulmuştur¹⁴⁴. Komisyon, daha sonra aldığı bir kararla, kendi mıntıklarında imha işlemini tamamlayan mahalle halkının önce Halkapınar'a sonra Bornova'ya, buradaki imha işleminin tamamlanmasından sonra da bir kısmının Kokaryalı'ya bir kısmının da Bozyaka'ya sevkine karar vermiştir¹⁴⁵.

Topyekûn mücadele yöntemi İzmir dışındaki bazı liva ve kazalarda da uygulanmıştır. 1914 yılının Nisan ayında, Denizli merkez kaza ile Nazilli, Buldan, Sarayköy, Seydiköy, Bayındır ve Bozdoğan kazalarında resmî daireler kapatılarak ahâlî İzmir'deki gibi topyekûn çekirge mücadelesine sevk edilmiştir. Nazilli'de yapılacak mücadele için halktan kazma, kürek, süpürge ve çarşaf getirmeleri istenmiş, getirmediikleri takdirde mücadelenin İzmir'deki gibi verimli olmayacağı duyurulmuştur. Vilayet Umum Çekirge Müfettişi Faik Bey, topyekûn mücadelenin yapıldığı bu tarihlerde yukarıda belirtilen liva ve kazalarda incelemelerde bulunmaktaydı. Faik Bey yapılan bu toplu mücadele çalışmalarından istenilen neticenin elde edilemediğini görmüş ve çekirge komisyonuna tekrar mükellefiyet usulüne dönülmesini tavsiye etmiştir¹⁴⁶.

e- Çekirgelerin Sığırcık Kuşları İle İmhası: Çekirgenin doğal düşmanları içerisinde alaca sığırcık kuşu, yırtıcı böcekler, memeliler, sürüngen-

¹⁴³ *Âhenk*, 1 Nisan 1914, s. 2.

¹⁴⁴ *Âhenk*, 1 Nisan 1914, s. 2; 2 Nisan 1914, s. 2; 25 Nisan 1914, s. 2.

¹⁴⁵ *Âhenk*, 5 Mayıs 1914, s. 2.

¹⁴⁶ *Âhenk*, 4 Nisan 1914, s. 2; 5 Nisan 1914, s. 2; 12 Mayıs 1914, s. 2.

ler, örümcekler ve parazitler yer almaktadır¹⁴⁷. Sığırcık kuşu dışında serçe ve tarla kuşları da çekirgenin şiddetli düşmanları içerisinde. Bu kuşlar çekirgeleri yiyerek çekirge mücadelesine yardımcı olmaktadır. Arşiv belgelerinden ve gazetelerde yer alan bilgilerden, bu kuşların bazı yerlerdeki çekirgeleri tamamen yediği veya yapılan mücadeleye yardımcı oldukları görülmektedir.

24 Mayıs 1864 tarihli Karahisar-ı Sahip Livası Mazbatası'nda, Karahisar kazası köylerinde şimdiye kadar "ufak böcek şeklindeki" çekirgelerden on gün içinde 5000 kantardan fazla toplandığı, bunların hazırlanan çukurlara doldurulduğu ve üzerlerinin toprakla örtüldüğü, çekirgeyi "hasım-ı kavîsi bulunan Alaca Sığırcık nâmıyla meşhûr mübârek kuşların üzerlerine musallat olarak telef etmekte bulunduğu" bildirilmiştir¹⁴⁸. Aydın vilayetinden sadarete gönderilen 25 Mayıs 1887 tarihli bir yazıda da, vilayetin pek çok yerinde ortaya çıkan çekirgenin imhasını *serçe kuşlarının* hafiflettiği belirtilmiştir¹⁴⁹. Yine, 1909 yılında, Mekri kazasının Cinger köyünde ortaya çıkan çekirgeler sığırcık kuşlarınca tamamen imha edilmiş ve Eşme'de yürütülen mücadele çalışmalarına da yardımcı olmuşlardır¹⁵⁰. Aynı şekilde Garbikara-ağaç kazasının Irla nahiyesindeki çekirgeler de sonradan ortaya çıkan sığırcık kuşlarınca imha edilmiştir¹⁵¹. Vilayet Çekirge Komisyonu kuşların çekirge imhasında sağladığı yararı göz önüne alarak bu hayvanların avlanmasını yasaklamıştır¹⁵².

f- Çekirgelerin Makinelerle İmhası: Çekirgenin bölgede etkili olduğu dönemlerde, bu afetten bir an önce kurtulmak için yukarıda belirtilen yöntemler dışında bazı makineler de kullanılmıştır. Çekirge felaketinin devam ettiği tarihlerde gazetelerde, çekirge imhasında kullanılabilecek bazı makinelerden bahsedilmektedir. Bunlardan biri Şalimu? adı verilen bir tulumbadır. Gazetenin haberine göre, bu tulumba benzin veya gazla çalışmakta, bir okka gaz yağı ile bir iki saat içinde beş km karelik alandaki çekirgeyi yok edebilmektedir. Haberin devamında, makinenin yaygınlaştırılmasının yararlı olacağı belirtilmektedir¹⁵³.

¹⁴⁷ Demirsoy, a.g.e., s. 364.

¹⁴⁸ BOA. A. MKT. UM 101/93.

¹⁴⁹ BOA. DH. MKT. 1422/79.

¹⁵⁰ *Âhenk*, 3 Haziran 1909.

¹⁵¹ *Âhenk*, 6 Haziran 1915, s. 2.

¹⁵² *Âhenk*, 2 Ocak 1914, s. 2.

¹⁵³ *Âhenk*, 17 Mart 1914, s. 2.

Çekirge imhasında kullanılabilecek bir diğer makineyi Türk Matbaası sahibi Şemseddin Efendi ile biraderi icat etmişlerdir. Bu makine, Vali Bey huzurunda bir defa denenmiş ve arazideki çekirge üzerinde uygulama yapılmasına karar verilmiştir. Bu uygulamaya çekirge komisyonu azasından *Âhenk* gazetesi sahibi Ali Nazmi Bey, Jandarma Tabur Komutanı ve Karşıyaka Çekirge Komisyonu azasından Halil Efendi katılmışlardır. Komisyon, uygulamayı başarılı bulmuş ve çekirge imhasında kullanılmasının faydalı olacağına karar vermiştir. Makine saatte 4 kıyye (5,128 kg) gaz sarf etmekte ve püskürttüğü alevle bir anda birçok çekirgeyi imha etmektedir¹⁵⁴. Bu makine faydalı bulunmuş olmalı ki, bu haberden yirmi gün sonra Ziraat Nezareti bu makinden satın almak için on tane sipariş vermiştir¹⁵⁵.

Çekirge imhasında, yukarıda belirttiğimiz makinelerden başka, *Ateş Süpürgesi* adı verilen bir makine daha kullanılmıştır. Bu makine, çalışma sistemi açısından Şemseddin Bey'in icat ettiği makineye benzemekte olup, püskürttüğü ateş ile taşların ve çalıkların arasındaki çekirgeleri yok etmektedir. Çekirgenin azlığına veya çokluğuna göre püskürttüğü ateşin miktarı azaltılıp çoğaltılmakta, böylece petrolden tasarruf edilmektedir¹⁵⁶. Bu makinelerin ne derece kullanıldığını tam olarak bilemesek de, çekirge imhasında zaman zaman bu makinelerden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 7 Aralık 1914 tarihli bir haberde, çekirge imhasında kullanılan ateş makinelerinden kazalara ancak birer tane gönderilebileceği, çiftlik ve arazi sahiplerinden arzu edenler olursa Duyun-ı Umumiye Baş Müdüriyeti'ne sipariş verebilecekleri belirtilmiştir¹⁵⁷. Yine, 13 Haziran 1915 tarihli bir habere göre de, Aydın vilayetinde kullanılmak üzere Adana vilayetinden bir, Bağdat vilayetinden de elli adet ateş makinesi istenmiştir¹⁵⁸. Bu bilgiler doğrultusunda, çekirge ile mücadelede yeni yöntem ve makine arayışlarının devam ettiği ve verimli olmaları durumunda kullanılmaktan geri kalınmadığı anlaşılmaktadır.

g- Çekirgenin Çarşaf Usulü İle İmhası: Çekirgenin imhasında çarşaf kullanıldığı için bu ad verilmiştir. Elimizdeki bilgiler çarşafın çekirge imhasında tam olarak nasıl kullanıldığını açıklamamaktadır. Bu usulde çekirgeler ya yere serilen çarşaf üzerine süpürülmekte veya toplanan çekirgeler çarşafın ortasına dökülerek toplanmaktadır. 8 Mart 1914 tarihli bir ha-

¹⁵⁴ *Âhenk*, 9 Nisan 1914, s. 2.

¹⁵⁵ *Âhenk*, 29 Mayıs 1914, s. 2.

¹⁵⁶ *Âhenk*, 10 Nisan 1914, s. 2.

¹⁵⁷ *Âhenk*, 7 Aralık 1914, s. 2.

¹⁵⁸ *İttihâd*, 13 Haziran 1915; 4 Haziran 1915.

berde, komisyon kararına dayalı olarak çekirge toplamada kullanılacak çarşafların eninin ve boyunun beşer metre olacağı belirtilmekte, ancak bunların nasıl kullanılacağı hakkında bilgi verilmemektedir¹⁵⁹. Yine 8 Haziran 1915 tarihli bir diğer haberde ise, Nifte Mayıs sonuna kadar amele-i mükellefe ve çarşaf usulü ile 140.000 kıyye çekirge toplandığı belirtilmektedir¹⁶⁰.

h- Çekirgenin Çinko Levha Yöntemi İle İmhası: Bu yöntem, Mehmed Said Paşa'nın Kıbrıs Adası'nda vali olduğu dönemde (1868-71) uygulanmıştır. Aralarındaki tek fark, çinko levhalar yerine Kıbrıs'ta üzerine yağ sürülmüş bez perdeler kullanılmış olmasıdır¹⁶¹. Bu yöntemin, Aydın ve Söke taraflarında kullanıldığını Halkalı Ziraat Mektebi Haşere uzmanı Süreyya Bey İstanbul'da verdiği konferansta zikretmektedir. Bu yöntemde, çekirgelerin ilerleyiş yönü gözlenerek önlerine 25-30 metre yüksekliğinde çinko levhalar dikilmekte ve bunların önüne de büyük ve derin çukurlar kazılmaktadır. Çekirgeler dikilen bu levhalara çarparak kazılan çukurlara düşmekte ve çukurlarda biriken çekirgelerin üzeri toprakla örtülmektedir. Süreyya Bey, çinko azlığından dolayı bu yöntemin yaygın olarak kullanılmadığını ifade etmektedir¹⁶².

ı- Çekirgenin Kimyasal İlaçlar Kullanılarak İmha Edilmesi: Çekirgeler bazı kimyasal maddeler kullanılarak da itlaf edilmiştir. Aydın valisi Rahmi Bey çekirge ile mücadelede başarılı olunamamasından dolayı farklı yöntemler aramaya başlamıştır. Bu hususta, çekirgeli alanlarda serum usulünün yeniden uygulanmasını düşünmüş ve Mart 1913'te bu yöntemi Fransa da ilk defa ortaya çıkaran, uygulayan ve faydasını gören uzmanı bizzat İzmir'e getirtmiştir¹⁶³. Bu Fransız uzmandan ne derece yararlandığını bilmemek de, çekirge imhasında değişik yöntemlerin uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Kimyasal ilaçlarla yapılacak benzer bir mücadele için Nisan 1916 tarihinde Denizli'ye 42 teneke pekmez, iki fiçı arsenik, bazı alet ve edevat gönderilmiştir¹⁶⁴.

i- Çekirgelerin Dumanla Uzaklaştırılması Yöntemi: Bu yöntem ilk defa Kırkağaç'ta uygulanmıştır. Kırkağaç kaymakamı Hakkı Bey, bu yöntemin faydasını gördüğünden diğer kaza ve nahiyelerde uygulanmasının yararlı olacağını belirtilmiştir. Önerilen bu yöntemde, çekirgeler uçkun hale gel-

¹⁵⁹ *Âhenk*, 8 Mart 1914, s. 2.

¹⁶⁰ *Âhenk*, 8 Haziran 1915, s. 2.

¹⁶¹ Veinstein, *a.g.m.*, s. 216.

¹⁶² *Âhenk*, 16 Mart 1916, s. 2.

¹⁶³ *Âhenk*, 1 Mart 1913, s. 2.

¹⁶⁴ *Âhenk*, 30 Nisan 1916, s. 1.

meden yeşil yaz ürünlerinin (göğeri) ekili olduğu alanlara saman, talaş, yağlı ve katranlı paçavra, kuru ot ve gübre gibi çok duman çıkaran maddeler hazırlanacak ve uçkun çekirgeler görüldüğünde her tarafta yalnız duman çıkaracak derecede tutuşturularak bir duman bulutu oluşturulacak, dumandan hoşlanmayan çekirgeler de buralara inmeyerek yaz mahsulüne zarar vermeyecektir¹⁶⁵.

j- Çekirgelerin Davul ve Zurna Çalınarak Uzaklaştırılması: Ne kadar etkili olup olmadığını bilemesek de, bu yöntemde çekirgenin imhası değil bulunduğu bölgeden uzaklaştırılması söz konusudur. Aydın Şimendifer hattındaki kazalarda yapılan çekirge mücadelesini yerinde incelemek için görevlendirilen Faik Bey, 1912 yılında bazı köylerde davul ve zurna çalınarak çekirgenin uzaklaştırılmaya çalışıldığını belirtmektedir¹⁶⁶.

k- Çekirgenin Dinî Pratikler Yolu ile İmhasına Çalışılması: İnsanoğlu tarih boyunca karşılaştığı tabii afetler karşısında akılcı çözümler yanında kaderciliğe sığınarak dinî ve mistik pratiklerden yardım ummuştur. Birçok inanç sisteminde, karşılaşılan büyük afetler karşısında ilah kabul edilen varlıklardan yardım istenmiştir. Mesela, Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Kıbrıs'ta yaşayan Hristiyan papazlar ellerine ikonalar alarak çekirge belasını gidermesi için tanrıya dua etmişlerdir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde Ada'da pratik mücadele fikirleri yanında, çekirgeleri öldürmenin Allah'ın hükmüne karşı gelmek olduğuna inanan insanlar vardı. Bu insanlar, çekirgeleri öldürmenin onların sayısını daha da artıracağına inanıyorlardı. Bu insanlar çözümü de bu böcekleri yiyerek ortadan kaldıran kuşları göndermesi için Allah'a dua etmekte buluyorlardı¹⁶⁷.

Dinî pratikleri kullanarak çekirgeleri yok etmek düşüncesi sadece Kıbrıs Adası'nda mevcut değildi. Aydın Demiryolu güzergâhında görev yapan Tevfik Bey, Ödemiş'te 1912 yılında çekirge belasının ortadan kalkması için cami ve mescitlerde salât-ı mün-ciye, salât-ı terfeciye ve Fil süresinin okunduğunu belirtmektedir¹⁶⁸. Bu durum, halkın çekirgeyi toplayarak imha etmek dışında bazı dinî uygulamalardan yardım umduğunu göstermektedir.

¹⁶⁵ *Âhenk*, 31 Mayıs 1916, s. 2.

¹⁶⁶ *Âhenk*, 6 Mayıs 1912, s. 2.

¹⁶⁷ Giles Veinstein, "Sur Les Saurerelles á Chypre an Trace et en Macédonie á Èpoque Ottomane," *Armağan Festschrift Für Andreas Tietze*, Ed. Ingeborg Baldouf, Suraiya Faroqhi ve Rudolf Vesely, Prag, 1994, s. 211-213.

¹⁶⁸ *Âhenk*, 6 Mayıs 1912, s. 2.

4- İtlaf Edilen Çekirge Miktarı

Her liva ve kaza yöneticisi, idaresi altındaki yerlerde itlaf edilen çekirge miktarı ile ilgili bilgileri vilayet merkezine bildirmek zorunda idi. Vilayet merkezi de bu bilgileri hükûmet merkezine bildiriyordu. Taşradan gelen bu bilgiler vilayet merkezinde ve hükûmet merkezinde değerlendiriliyor ve buna göre yeni kararlar alınıyordu¹⁶⁹. Arşiv belgelerinde ve gazetelerde itlaf edilen çekirgenin miktarı ile ilgili parça parça da olsa bazı bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu bilgilerden vilayet genelinde bir yıl içerisinde itlaf edilen çekirge miktarını tespit etmek mümkün değildir. Bu konuda müteferrik de olsa verilecek bazı bilgiler bu felaketin niteliği ve boyutu hakkında bir fikir verecektir.

Bu hususta vereceğimiz ilk örnekler arşiv belgelerine dayalı olacaktır. 14 Mayıs 1852 tarihli bir tezkere-i sâmi'de, Aydın sancağında ortaya çıkan çekirgenin bu zamana kadar 70.000 vukıyesinin toplanıp itlaf edildiği, ancak çekirgenin çokluğundan dolayı yöre halkında gevşeklik görüldüğü, şayet toplanacak çekirgenin her kıyyesine¹⁷⁰ bir miktar para ödenirse daha başarılı mücadele yapılacağı belirtilmektedir¹⁷¹. Konu ile ilgili olarak kaza merkezlerinden gelen mazbatalara dayalı olarak hazırlanıp 24 Nisan 1864 tarihinde Aydın Sancağı Meclisi'nden sadarete gönderilen bir diğer mazbatada ise, alınan etkili tedbirlerle ve halk tarafından gösterilen gayretlerle itlaf edilen çekirgenin miktarının 18 yük¹⁷² 19 bin küsur kıyye (2.331.958 kg) olduğu belirtilmektedir¹⁷³. 28 Mayıs 1864 tarihli Saruhan Liva Meclisi mazbatasına göre ise, 1864 Martından beri sancağa bağlı on iki kazayı istila etmiş olan "*kara sinekten daha ufak*" haldeki çekirgelerden itlaf edilenin miktarı 500.000 kıyyeye yakındır. Mazbatanın devamında, çekirgenin bazı kazalarda eserinin kalmadığı, ancak bazılarında halkın gevşek davranmasından dolayı bir miktar daha tohum kaldığı ve buralara tayin olunan memurlar vasıtasıyla bunların da halka toplattırılacağı belirtilmektedir¹⁷⁴. Yine Karahisar-ı Sâhib Liva Meclisi'nden sadarete gönderilen 24 Mayıs 1852 tarihli mazbatada ise, Karahisar kazası köylerinde *ufak böcek şeklinde* (sürfe)

¹⁶⁹ *Âhenk*, 3 Şubat 1916, s. 2.

¹⁷⁰ 1283 gram ağırlığında bir ağırlık birimi. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 519.

¹⁷¹ BOA. AMD. 19/3.

¹⁷² Yük, eskiden yüz bin akçe yerine kullanılan bir tabirdir. Milyon ve milyar tabirleri Avrupalılarla sıkı temaslardan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Eskiden bir milyon yerine on yük tabiri kullanılmakta idi. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, c. III, MEB, İstanbul, 1993, s. 639.

¹⁷³ BOA. A. MKT. MHM. 301/4.

¹⁷⁴ BOA. A. MKT. MHM. 298/89.

çekirgelerden on gün içinde 5000 kantardan¹⁷⁵ fazla toplandığı ve bunların hazırlanan çukurlara doldurulduğu ve üzerlerinin toprakla örtüldüğü ifade edilmektedir¹⁷⁶.

Arşiv belgeleri dışında İzmir'de yayınlanan gazetelerde de imha edilen çekirge miktarı ile ilgili fazlaca bilgi bulunmaktadır. Gazetelerde bu konuda verilen bilgilerin hepsini burada zikretme imkânı yoktur. Ancak vilayet genelinde yürütülen itlaf çalışmaları hakkında bir fikir vermesi için aşağıda Manisa ve Denizli sancakları ile İzmir sancak merkezinde itlaf edilen çekirge miktarına ilişkin bazı bilgiler verilmiştir. Mesela, 1912 yılı Şubat ayında Manisa'da 24.676, Eşme'de 36.739, Kula'da 26.719, Alaşehir'de 47.315, Salihli'de 55.144, Gördes'te 9.380 ve Demirci'de 4.745 kıyye çekirge tohumu toplanmıştır¹⁷⁷. 22 Nisan 1912 tarihli bir habere göre ise, Saruhan sancağında toplanıp imha edilen çekirge miktarı 346.929 kıyyedir¹⁷⁸. 1912 yılı kışından beri Kula, Alaşehir ve Eşme'de yapılan mücadele sonucunda toplanan çekirgenin miktarı ise 500.000 kıyye olup bu miktar kazalardaki çekirgenin ancak onda biri kadardır¹⁷⁹.

Denizli sancağında toplanan çekirgenin miktarına gelince, 15 Kasım-15 Aralık 1913 tarihleri arasında, Denizli merkez kazada 33.495, Buldan'da ise 9.530 kıyye çekirge toplanmıştır¹⁸⁰. 13 Mart 1916 tarihli bir habere göre ise, Denizli merkezde 5.466, Buldan'da 2.079, Çal'da 27.500, Garbikara-ağaç'ta 1.398 Tavas'ta 9.200 kıyye olmak üzere sancak genelinde toplam 45.462 kıyye çekirge toplanmıştır. Bu rakama daha önce toplanan 118.806 kıyye daha ilave edildiğinde bu miktar 164.449 kıyyeye ulaşmaktadır¹⁸¹.

İzmir merkezde toplanan çekirge miktarları ile ilgili olarak şu bilgiler verilebilir. Toplanmaya ne zaman başlandığı belirtilmese de 5 Şubat 1916 tarihine kadar Bornova nahiyesinde 11.040 kıyye çekirge tohumu toplanmıştır¹⁸². 15 Mayıs 1916 tarihinde Kokaryalı ambarında çukurlara gömülerek imha edilen çekirge sürfesi miktarı 89.460¹⁸³, 31 Nisan'dan 9 Mayıs'a

¹⁷⁵ Bir kantar 40 okka yani 56,452 kg. Bkz. *Türkçe Sözlük*, c. 2, TDK, Ankara 1988, s. 781.

¹⁷⁶ BOA. A. MKT. UM 101/93.

¹⁷⁷ *Âhenk*, 29 Mart 1912, s. 2.

¹⁷⁸ *Âhenk*, 22 Nisan 1912, s. 2.

¹⁷⁹ *Âhenk*, 16 Nisan 1912, s. 2.

¹⁸⁰ *Âhenk*, 2 Aralık 1913, s. 2.

¹⁸¹ *Âhenk*, 13 Mart 1916, s. 2.

¹⁸² *Âhenk*, 23 Şubat 1916, s. 2.

¹⁸³ *Âhenk*, 15 Mayıs 1916, s. 1.

kadar Bahri Baba medfenine teslim edilen çekirge miktarı ise 9.111 kıyyedir¹⁸⁴.

İtlaf edilen çekirgelerin miktarı her zaman ağırlık cinsinden verilmemektedir. Bazen bir kazadaki itlaf edilen çekirge miktarı % olarak verilmiştir. Bu şekilde verilen itlaf oranları ile ilgili şu örnekler verilebilir. 1 Haziran 1911 tarihli bir haberde, Menteşe, Denizli ve Urla'daki çekirgelerin hepsinin olmasa da büyük kısmının, Menemen'dekilerin %80'inin ve Manisa havalisindekilerin %60'ının imha edildiği belirtilmektedir¹⁸⁵. Yine Nif kazasında, Mayıs 1916'da itlaf edilen çekirgenin miktarı ise %80 olarak verilmiştir¹⁸⁶.

Farklı tarihlerde ve farklı sancaklarda yapılan bu mücadeleler sonucu itlaf edilen çekirgelerin miktarı ne ifade etmektedir? İtlaf edilen bu miktarlar mevcut çekirgenin ne kadardır? Bu konuda her yıla ait elimizde net bilgiler bulunmamaktadır. 6 Ekim 1913 tarihli bir haberde, vilayet genelinde 10 milyon okka çekirge yüksüğü bulunduğu ve bunun 2.400.000 küsur kıyyesinin toplanıp imha edildiği belirtildiğine göre, itlaf çalışmalarının felaketi önleyecek düzeyde yapılamadığını söylemek mümkündür¹⁸⁷.

5- Çekirge Mücadelesinin Başarısızlığının Nedenleri

Yukarıda değişik başlıklar altında verdiğimiz bilgiler, Batı Anadolu bölgesinin bazı dönemlerde çekirge afetiyle karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Bu felaketlerden 1850'lerde başlayana 1860'lı yılların ortalarına kadar ve 1910'lu yıllarda başlayana da Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı boyunca devam etmiştir. Peki, bu felaket niye bu kadar uzun sürmüştür? Şüphesiz bunun pek çok nedeni vardı. Elimizde somut veriler olmasa da, Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı'nın 1910'lu yıllarda başlayan çekirge felaketiyle mücadeleyi güçleştirdiğini söylemek mümkündür. Çünkü mücadele yapacak pek çok kişi bu sırada değişik cephelerde silâh altında bulunmaktadır. Mücadelenin başarısızlığının nedenleri arasında hukukî düzenlemelerin yetersizliği ile tatbikinde yaşanan güçlükler de etkili olmuş olabilir. Yine, merkezi hükümetle yerel yöneticilerin, çekirge mücadele memurlarının, halkın bu konudaki gevşekliliği, maddi imkânsızlıklar, halkın bilinçsizliği ve sahip olduğu bazı batıl inançlar başarısızlık nedenleri arasında sayılabilir. Bu nedenlerden bazıları ile ilgili, arşiv belgelerinde ve gazete-

¹⁸⁴ *Âhenk*, 26 Mayıs 1916, s. 2.

¹⁸⁵ *Âhenk*, 1 Haziran 1911.

¹⁸⁶ *Âhenk*, 14 Mayıs 1916, s. 1.

¹⁸⁷ *Âhenk*, 6 Ekim 1913, s. 2.

lerde bilgilere rastlanmaktadır. Aşağıda, birkaç başlık altında çekirge mücadelesindeki başarısızlığın nedenleri üzerinde durulmuştur.

a- Her Yerde Zamanında ve Etkili Şekilde Mücadele Yapılmaması

Çekirge ile mücadelede başarı sağlamak için her tarafta aynı anda ve etkili şekilde mücadele yapmak gerekiyordu. Bu hususta her sancak ve kaza üzerine düşen görevi hakkıyla yerine getirmezse, çekirge uçkun hale geleerek başka yerlere de yumurta bırakıyordu. *Âhenk* gazetesi yazarı Şinasi Bey, 11 Mart 1914 tarihinde “*Çekirgeler İnkîşâf Ediyor*” başlıklı yazısında, çekirgenin vilayete sirayet ettiğinde sadece bir iki kazada mevcut olduğunu, el birliği ile etkili bir mücadele edilmediği için bir iki senede bu derecede çoğaldığını belirtmektedir¹⁸⁸. Şinasi Bey’in bu yazısı her tarafta etkili bir şekilde mücadele yapılmadığının göstergesidir.

Bu yazıdan 65 yıl önce Saruhan kaymakamı, her kazanın istenilen düzeyde mücadele yapmadığından şikâyet ediyordu. Saruhan kaymakamının 12 Mayıs 1850 tarihinde sadarete gönderdiği yazıya göre, Saruhan ve çevresinde ortaya çıkan çekirgenin toplanmasında ve itlafında sancakça gerekli gayret gösterilmiş, şu anda ve gelecekte vereceği zararının önüne geçilmiştir. Ancak Adala kazasına sınır olan Kütahya sancağı Kula kazasında fazlaca ortaya çıkan çekirgenin itlafında ve toplanmasında Kula halkı gerekli hassasiyeti göstermemiş ve çekirgenin Adala kazasına sıçramasına sebebiyet vermişlerdir. Bu gevşeklik sebebi ile Adala’da verilen emek ve gayretler boşa gitmiştir¹⁸⁹. Saruhan kaymakamı Âlim Ağa’nın verdiği bu bilgiler üzerine, 17 Mayıs 1850 tarihinde sadaret tarafından Kula Kazası Meclisi’ne ve Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Sarım Paşa Hazretleri’ne mücadelenin zamanında yapılmasına dair yazı yazılmıştır¹⁹⁰. Yine 23 Mayıs 1850 tarihinde sadareten Hüdavendigâr valisine ve Kütahya muhassılına gönderilen bir yazıda da, Kula kazasına sıçrayan çekirge ile halkın gerektiği şekilde mücadele etmediği, şayet istenildiği şekilde mücadele yapılmaz ise buradan başka yerlere sıçrayacağı, ziraat ehline büyük zarar vereceği, bu zamana kadar çekilen zahmetin ve gayretin boşa gideceği belirtilip gerekli tedbirlerin alınması ve mücadelenin gerektiği şekilde yapılması istenmiştir¹⁹¹.

Çekirge ile etkili mücadelede önlemlerin erken alınması önemliydi. 8 Ocak 1850 tarihinde Aydın valisine hitaben hükûmet merkezinden yazılan

¹⁸⁸ *Âhenk*, 11 Mart 1914, s. 1.

¹⁸⁹ BOA. A. MKT. UM. 15/45-2.

¹⁹⁰ BOA. A. MKT. UM. 15/45-1.

¹⁹¹ BOA. A. MKT. MHM. 21/45.

bir yazıda, Aydın taraflarında ortaya çıkan çekirgenin önünün alındığı, ancak bu defa da Saruhan taraflarında ortaya çıktığı belirtilerek Aydın taraflarına sıçraması ihtimaline karşı acilen tedbir alınması istenmektedir¹⁹².

Çekirgeler bahar mevsiminde havaların ısınması ile yumurtalarından çıkmakta, gün geçtikçe büyümekte ve imha edilmediklerinde Mayıs ve Haziran aylarında uçkun hale gelip indikleri yerdeki mahsule zarar vermekte ve yumurtalarını bırakmaktadırlar. Çekirge ile etkili mücadele yumurta halinde iken veya yumurtadan çıkıp gelişimini tamamlamadan yani uçkun hale gelmeden önce yapılması gerekmektedir idi. Mesela, 1914 yılı Nisan başında çekirgeler tohumlarından çıktıkları için tohum alımı durdurulmuştur.¹⁹³ 11 Haziran 1911 tarihli bir haberde, Eşme ve Kula taraflarındaki çekirgenin birkaç güne kadar uçkun hale geleceği belirtilerek bir an önce itlafına gayret edilmesi istenmektedir.¹⁹⁴ Çekirge uçkun hale geldiğinde çalışmalara son veriliyordu. 1911 yılı Haziran başında çekirgelerin uçkun hale gelmesi sebebiyle Bergama'da mücadeleye son verilmiştir.¹⁹⁵ Uçkun hale gelen çekirge başka sancak ve kazalara gidebilmektedir. Mesela, 1912 yılında Mayıs'ın ilk haftasında imha edilemeyen çekirgeler Buldan'dan İnegöl'e¹⁹⁶, 1914 yılı Haziran başında Manisa'dan Nif kazasına ve İzmir'e¹⁹⁷ ve 1915 yılı Haziran başında da Kasaba'dan Manisa'ya¹⁹⁸ uçup gelmişlerdir. Aydın livasında çekirge %85 oranında imha edilmişken 1915 yılı Haziran ortasında livaya bağlı Bozdoğan kazasının Yenipazar nahiyesine ve dört köyüne dışarıdan çekirge gelmiş ve yaz mahsulüne zarar vermiştir.¹⁹⁹ En son verilen misalden de açıkça anlaşılacağı üzere, çekirge afeti ile bir sancak veya kazanın mücadele etmesi yetmemektedir. Bir kaza veya bölgeden çekirge %100 temizlenmiş olsa bile, civar bir kazadan gelen çekirgeler bölgeyi tekrar afet ile karşı karşıya bırakmaktadır.

b- Çekirgenin İtlaf Edilmesinin Günah Olduğuna Dair İnanç ve Hürâfeler

Çekirge afeti ile mücadeleyi zorlaştıran nedenlerden biri de halk arasında bu haşerenin öldürülmesinin günah olduğuna dair bazı inanç ve hu-

¹⁹² BOA. A. MKT. UM. 21/62.

¹⁹³ *Âhenk*, 3 Nisan 1914, s. 2.

¹⁹⁴ *Âhenk*, 11 Haziran 1911, s. 2.

¹⁹⁵ *Âhenk*, 8 Haziran 1911, s. 2.

¹⁹⁶ *Âhenk*, 7 Mayıs 1912, s. 2.

¹⁹⁷ *Âhenk*, 4 Haziran 1914, s. 2.

¹⁹⁸ *Âhenk*, 8 Haziran 1915, s. 2.

¹⁹⁹ *Âhenk*, 18 Haziran 1915, s. 2.

rafelerdir. Hatta bu hususta bazı sebepler bile ileri sürülmüştür. Mesela, 1912 yılında Saruhan sancağında ortaya çıkan çekirgenin kanatlarında aye-ti-i kerime yazılı olduğu gerekçesi ile halk çekirgeyi itlaftan ve yakmaktan kaçınmıştır. Bu durum vilayete bildirilmiş ve vilayet naibi Abdülhamit Efendi başkanlığında bir komisyon teşkil edilerek mesele ele alınmıştır²⁰⁰. Komisyon, konuyu değişik İslam âlimlerinin görüşleri doğrultusunda incelemiş ve başka şekillerde itlafı mümkün olmayan çekirgenin yakılarak da itlaf edilebileceğini belirtmiştir. Vilayet de bu görüşü içeren bir tamim yayınlayarak mülhakata göndermiştir²⁰¹.

Çekirgenin yakılarak itlafını uygun görmeyenler sadece Saruhan ahali-si değildi. Bu inancın başka kazalarda da mevcut olduğunu Aydın şimendi-fer hattındaki çekirgelerin itlafı için görevlendirilen Tevfik Bey bildirmektedir. Tevfik Bey, toplu halde bulunan çekirgelerin kuru ot ve paçavralarla yakılmasına dair talimat bulunduğu halde, Tire kazasında cahil halkın yakmayı günah sayarak mücadeleden kaçındığını ve sadece dua ile yetindiğini belirtmektedir. Tevfik Bey, bu batıl inancın giderilmesi ve diğer hususlarla ilgili olarak Tire'de Yeni Cami'de Cuma namazından sonra belde müftüsü de hazır olduğu halde üç dört bin kişiye vaaz vermiştir²⁰².

Âhenk gazetesi yazarı Şinasi Bey, yukarıda ismini verdiğimiz yazısında, aynı konuya temas ederek, halk arasında çekirgeleri öldürmenin caiz olmadığına, bu belanın tövbe ve istiğfarla def edileceğine dair inanç bulunduğunu belirtmektedir. Yazının devamında, eskiden beri mevcut olan bu tür hurafe ve garip inançlar giderilmedikçe mücadelede başarılı olunamayacağını, bu hususta imamların, muhtarların, muallimlerin halkı aydınlatması ve mücadele memurlarının halka örnek olması gerektiği ifade edilmektedir.

c- Coğrafi Şartların Çekirge İle Mücadeleyi Zorlaştırması

Bazen çekirgenin ortaya çıktığı ve yumurta bıraktığı yerlerin elverişsizliği mücadeleyi güçleştirmekteydi. Bu hususla ilgili olarak, 6 Temmuz 1850 tarihli Saruhan Liva Meclisi'nden Aydın valiliğine gönderilen mazbatada, Saruhan'da ortaya çıkan çekirgenin ortadan kaldırıldığı ve gelecek yıllar için korkulacak bir şey olmadığı, ancak, Kütahya sancağı kazalarından Demirci ile diğer kazalara; Karesi sancağı kazalarından da Gördük, Foçateyn ve Güzelhisar-ı Menemen kazalarına uçup gelen çekirgenin gayet sarp, kır

²⁰⁰ *Âhenk*, 5 Mayıs 1912, s. 2.

²⁰¹ *Âhenk*, 6 Mayıs 1912, s. 2.

²⁰² *Âhenk*, 6 Mayıs 1912, s. 2.

ve bayır yerlere tohum bıraktığı ve bunlara herhangi bir şey yapılamadığı ancak ortaya çıktığında elbirliği ile mücadele edileceği belirtilmektedir²⁰³.

Kayalık ve sarp yerler kadar, ormanlık alanlar da mücadeleyi zorlaştırmaktaydı. Menteşe sancağı Mekri kazasında ormanlık alanlarda ortaya çıkan çekirgenin başka yöntemlere imhası zor olduğundan yakılarak imha edilmesi düşünülmüş, ancak bu defa da orman yangını tehlikesi ortaya çıkınca bundan vazgeçilmiştir²⁰⁴.

d- Çekirgeli Alanların Yetkililere Bildirilmemesi

Çekirge ile etkili mücadele edebilmek için her şeyden önce bu haşerenin yumurta bıraktığı yerlerin bilinmesi gerekiyordu. Aslında bu hususta muhtarları ve aşiret reislerini sorumlu tutan ve çekirgeli alanları bildirenlerle mükâfat verileceğine dair kanun maddeleri bulunmaktaydı²⁰⁵. Bu hususta muhtarların ve halkın gereken duyarlılığı göstermedikleri Tevfik Bey'in verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Tevfik Bey, Alaşehir'den Ödemiş'e ve oradan da Tire sınırına uçarak gelen çekirgenin yumurta bıraktığı yerleri köylülerin bildiği halde bundan hükûmeti haberdar etmediklerini ve bunun da çekirgenin yayılışını kolaylaştırdığını belirtmektedir²⁰⁶. Yukarıda muhtarlarla ilgili verdiğimiz bilgiler içerisinde, süvari jandarmalarınca muhtarların çekirgeli alanlara dair verdikleri bilgilerin sıhhatinin araştırılması, muhtarların da bu hususta zaman zaman yanlış ve eksik bilgi verebildiklerini göstermektedir.

e- Para ve Araç-Gereç Yetersizliği

Çekirge mücadelesinin başarısı bir ölçüde hükûmetin bu mücadeleye verdiği parasal desteğe bağlı idi. Mücadele için pek çok memur ve amele görevlendirildiğinden ve malzeme kullanıldığından bunların devlete ekonomik bir maliyeti vardı. Devlet, personel ve malzeme ihtiyacı için parasal kaynak sağlıyordu. Bu destek yeterli miydi? Bu husustaki soruların cevabına çekirge felaketinin ekonomik etkileri başlıklı bölümde cevap verilmeye çalışılacaktır.

²⁰³ BOA. A. MKT. NZD: 16/45.

²⁰⁴ Bkz. Çekirgenin yakılarak imha edilmesi yöntemi başlığı.

²⁰⁵ "Çekirgenin İtlâfı Hakkında Kânûn-ı Muvakkat", 4 Zilhicce 1330/14 Kasım 1912, Düstûr Tertib-i Sâni, c.5, s. 26.

²⁰⁶ *Âhenk*, 6 Mayıs 1912, s. 2.

6- Çekirge Afetinin Devleti ve Halkı İlgilendiren İktisadî Yönleri

Pek çok doğal afette olduğu gibi, çekirge afetinde de devleti ve halkı yakından ilgilendiren ekonomik yönler vardı. Felakete uğrayan yerlerde mahsulün zayi olması kısıtlılara, fiyat artışlarına, iş gücü kaybına, ürünün çekirge tarafından telef edilmesinden korkan halkın ekim yapmamasına, halkın vergi borçlarını zamanında ödeyememesine ve dolayısı ile devletin vergi kayıplarına neden olmaktaydı. Çekirge ile mücadelede yerel yöneticilerin merkezi hükûmetten istedikleri iki önemli şey bulunmaktadır. Bunlar yeteri kadar tahsisat ve asker. İstenen bu para, toplanan çekirgenin satın alınmasında, amele taburlarının istihdamında, mücadelede görevlendirilen memur ve askerlerin yolluk ve yevmiyelerinin ödenmesinde kullanılmaktaydı. Merkezi hükûmet ise yerel yöneticilerden, tahsisatların yerinde kullanılmasını, mücadelenin usulüne uygun ve zamanında yapılmasını ve yetkililerden mücadeleye bizzat nezaret etmelerini istemekteydi.

Halkın mahsulüne zarar veren çekirge, vergilerin ödenmesini güçleştiriyordu. Zor durumda kalan ahali ise devletten vergilerin affını talep ediyordu. Bu hususta, Selendi Kaza Meclisi tarafından hükûmet merkezine gönderilen 27 Ocak 1849 tarihli bir mazbatada, kazanın 270 haneden ibaret olduğu, çok vergi veren yirmi beş otuz hanenin kapandığı, birkaç seneden beri yaşanan çekirge felaketi dolayısı ile mahsulâtın yok olduğu, bu sebepten 1847 ile 1848 yıllarına ait birikmiş 82.154 kuruşluk vergi borcu ile 12.000 kuruşluk müdür maaşının ödenemediği belirtilerek, bu borçların affı istenmektedir²⁰⁷. Yine, İzmir valisi Ali Paşa'ya gönderilen 30 Nisan 1853 tarihli bir yazıda, Saruhan sancağı Kula kazası öşür gelirinin 1851'den 1855 yılına kadar maktu olarak beş seneliğine ihale edildiği, ancak birkaç seneden beri ortaya çıkan çekirge felaketi sebebiyle halkın 1851 senesinden 76.757,5 ve 1852 senesinden 10.747,5 kuruş olmak üzere toplam 87.505 kuruşluk birikmiş vergi borcu bulunduğu ifade edilmiştir. Yazının devamında, valinin hükûmetten vergilerin affını talep ettiği, verginin ödenmesi işinin mültezimleri ilgilendiren bir husus olduğu gerekçesi ile affın mümkün olmadığı, ancak ihalenin feshedilerek 1853 yılından itibaren talipli olanlara yeniden ihale edilebileceği belirtilmekte ve talipli olan kişilerin isimlerinin Maliye Nezareti'ne bildirilmesi istenmektedir²⁰⁸. 1912 yılında da Buldan kazası aşarını alan mültezimler çekirge hasarı dolayısı ile hükûmetten vergide indirim talep etmişlerdir. Mültezimlere verilen cevapta

²⁰⁷ BOA. A. MKT. 171/129-1.

²⁰⁸ BOA. A. MKT. MHM. 55/31.

ise, bunun mümkün olmadığı, şayet itirazları varsa mahkemeye müracaat edebilecekleri belirtilmiştir²⁰⁹.

Devlet mültezimlerin vergi affına dair isteklerini kabul etmese de, halkın zirai faaliyetlerine devamını sağlayacak önlemleri almaya çalışmış ve onlara tohumluk para yardımında bulunmuştur. Bu hususta 3 Şubat 1851 tarihli bir tezkere-i sâmi'de, Saruhan sancağına bağlı Adala kazasını çekirgenin istila ettiğinden bahisle, ahâlinin tohumluk zahireye ihtiyaçları bulunduğu, dağıtılacak zahirenin piyasa değerinin 77.000 kuruş olduğu, içinde ziraat müdürünün de bulunduğu bir mahalli meclis tarafından tohumluk zahire parası verilecek kişilerin tespit edilmesi, bunların birbirine kefil yapılması ve oluşturulan defterin Aydın valisi tarafından hükûmet merkezine gönderilmesi istenmektedir²¹⁰.

Çekirge ile mücadele yöntemlerinden biri çekirgenin mükelleflere veya ameleyle toplattırılması idi. Devlet, mükelleflerin fazladan topladıkları çekirge ile amelenin topladığı çekirgenin kıyyesine belli bir ücret ödeyerek mücadeleyi hızlandırmaya çalışıyordu. Ayvalık kaymakamından sadarete ve sadaretten de Ayvalık kaymakamına gönderilen yazılarda bu hususla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ayvalık kaymakamı sadarete gönderdiği 7 Şubat 1851 tarihli yazıda, çekirgenin geçen sene Ayvalık kazasıyla Balıkesir sancağı kazalarından Edremit, Kozak ve Çandarlı arazilerine tohum bıraktığı, mart sonuna kadar bu tohumlardan çekirge çıkacağı ve bunların bir ay içinde toplanması gerektiği, bunun için Ayvalık ahali ile bu yörede yaşayan yörük taifesine kıyye başına uygun bir ücret ödendiği takdirde toplanmasının mümkün olacağı ve böylece gelecekte vereceği zararının önüne geçilebileceği, şayet toplanmazsa irileşerek etrafa yayıldığında ekili araziye daha fazla zarar vereceği belirtilerek ne yapılması gerektiği sorulmaktadır²¹¹. Kaymakamın bu uyarısı üzerine, durum sadaretten Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş ve Meclis-i Vâlâ çekirgenin toplattırılması ve masraflarının karşılanması ile ilgili şu tavsiyede bulunmuştur.

- Küçük iken 300-320 adet çekirge bir dirhem (3.207 gr.) gelmektedir. Bu şekilde toplanan çekirgelerin bir kıyyesi için iki kuruş,

- Biraz büyüdüğünde 150-160 adet çekirge bir dirhem gelmektedir. Bunların bir dirhemi için 40 veya 60 para,

²⁰⁹ *Ahenk*, 3 Mayıs 1912, s. 2.

²¹⁰ BOA. AMD. 29/74.

²¹¹ BOA. A. MKT. NZD. 35/7-1.

- Daha da büyümüş çekirgelerin 50-60 adedi bir dirhem gelmektedir. Bunların her dirhemine de 30 para ödenmelidir.

Çekirgenin küçük iken toplanması daha zor olduğundan dirhem başına daha fazla ücret ödenmektedir. Meclis-i Vâlâ çekirgelere ödenecek ücreti bu şekilde belirttikten sonra, bu paranın Aydın vilayetinde yapıldığı gibi, önce yörenin öşrünü alacak mültezimden, eğer yeterli gelmezse kalan kısmının bölüştürülmek suretiyle mahsul sahiplerinden, eğer öşrü alacak herhangi bir mültezim çıkmaz ve emanete bırakılır ise mal sandıklarından karşılanmasını istemektedir²¹². Meclis-i Vâlâ'nın verdiği kararın bir benzerini 16 Şubat 1914 tarihinde toplanan Vilayet Çekirge Komisyonu almıştır. Komisyon, İzmir'de toplanan çekirgenin kıyyesine 60 para ödenmesine karar vermiştir²¹³.

Yerel yöneticiler çekirge ile mücadele edilmediğinde ortaya çıkacak sonucun halkı ve devleti ilgilendiren sonuçlarını iyi tahmin ediyor ve mücadeleye devam edilebilmesi için hükûmetten para talep ediyorlardı. Bu hususla ilgili olarak, 30 Nisan 1912 tarihinde Aydın valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Saruhan'da sekiz, Denizli'de üç, Menteşe'de bir, İzmir'de beş ve Aydın'da bir kaza ve bir nahiyede ortaya çıkan çekirge ile mücadele edilmez ise birkaç yüz bin kişinin maişet derdine düşeceği ve devletin bunları iane için yüz binlerce lira sarf etmek zorunda kalacağı, şimdiye kadar altı bin lira harcadığı ve geriye iki bin lira kaldığı, mücadeleye devam edilmezse vilayetin iktisadî durumunun zor durumda kalacağı belirtilerek yeni tahsisat istenmektedir²¹⁴. Mücadelenin yürütülebilmesi binlerce amelenin ücretinin ödenmesine bağlı idi. 28 Şubat 1915 tarihli Meclis-i Vükela Zabıt Varakası'nda, birkaç seneden beri Aydın vilayetini istila eden çekirgenin bu yıl bırakmış olduğu yumurtaların gelecek sene mahsule zarar vermeden toplanabilmesi için Düyun-ı Umûmiye'den alınacak 30.000 liralık borç ile ameale taburlarında çalışan 16.000 nefere çekirgenin toplattırılmasının düşünüldüğü ifade edilmektedir²¹⁵.

Hükûmet merkezinden Aydın vilayetine çekirge tahsisatı olarak gönderilen para, sancak ve kazaların ihtiyaçları nispetinde dağıtılıyordu. Eğer gönderilen para yetmez ise tekrar para isteniyordu. Mesela, Mayıs 1914 tarihinde Duyun-ı Umumîye İdaresi'nden istikraz suretiyle alınan 23.000

²¹² BOA. A. MKT. NZD. 35/7-2-3.

²¹³ *Âhenk*, 18 Şubat 1914, s. 2.

²¹⁴ BOA. DH. İD. 99/23-33.

²¹⁵ BOA. MV. 196/137.

lira sancak ve kazalara şu şekilde dağıtılmıştır: Manisa merkeze 90.000 Akhisar'a 32.000, Alaşehir'e 120.000, Gördes'e 45.000, Demirci'ye 44.000, Kula'ya 40.000, Salihli'ye 45.000, Kasaba'ya 45.000, Eşme'ye 60.000; Aydın'a 8.000, Nazilli'ye 51.000, Bozdoğan'a 20.000, Kuşadası'na 20.000, Karacasu'ya 20.000; İzmir ve çevresine 35.000, Bornova'ya 5.000, Seydiköy'e 57.000, Ödemiş'e 100.000, Bayındır'a 24.000, Nife 25.000, Menemen'e 47.000, Tire'ye 43.000, Seferi-i Hisar'a 30.000, Bergama'ya 6.000, Çeşme'ye 15.000, Urla'ya 17.000, Foçateyn'e 15.000; Denizli'ye 50.000, Çal'a 25.000, Sarayköy'e 60.000, Tavas'a 5.000, Buldan'a 90.000 ve Muğla'ya 100.000 kuruş gönderilmiştir²¹⁶. Sancak ve kazalara dağıtılan tahsisatlar toplandığında bu tahsisatın %37'sinin Saruhan, %30'unun İzmir, %16'sının Denizli, %8,5'inin Aydın ve %7'sinin Muğla sancağına ayrıldığı görülmektedir. 3 Mart 1916 tarihli bir habere göre, vilayete gönderilen üç bin liralık çekirge tahsisatından Denizli'ye 80.000, Aydın'a 60.000, Saruhan'a 80.000, Menemen'e 10.000, Tire'ye 15.000, Bergama'ya 20.000, Bayındır'a 15.000, Nife 8.000 ve İzmir'e bağlı dört nahiye ile Karşıyaka'ya 16.000 kuruş ayrılmıştır. Bu dağıtımdan beş altı gün sonra Saruhan mutasarrıfının talebi üzerine çekirgeli alanların ücretle sürdürülmesi ve çekirgelerin toplanması için Kula'ya 80.000, Akhisar'a 70.000, Eşme'ye 52.000, Gördes'e 40.000, Alaşehir'e 30.000, Manisa merkeze 18.000, Kırkağaç'a 15.000 ve Salihli'ye 10.000 kuruş gönderilmiştir²¹⁷. Gönderilen bu paraların miktarı hangi kazanın daha fazla çekirge istilasına altında olduğunun da göstergesidir.

Çekirge ile mücadele hususunda nezaretler arasında sık sık yazışmalar yapılmıştır. I. Dünya Savaşı öncesine ait bu yazışmaların genel olarak içeriği ödenek yetersizliği ve ek tahsisat talebi ile ilgilidir. Mesela, 18 Nisan 1910 tarihli Meclis-i Vükelâ Müzakere Zabıt Varakası'nda, Bergama kazası Kaplan köyü ile Menemen, Kula ve Eşme kazaları köylerinde ortaya çıkan çekirgenin acilen toplanması için ayrılan paradan 3.750 kuruş kaldığı, bunun yetersiz olduğunun Aydın valiliği tarafından Orman Nezareti'ne bildirildiği belirtilmektedir. Zabıt varakasının devamında, Orman Nezareti bütçesinin tasdiki sırasında iade edilen 50.000 kuruşa ilave olarak olağanüstü masraflar kaleminden de 100.000 kuruş daha ilave edilerek Aydın valiliğine gönderilmesi hususunun Maliye Nezareti'ne yazılmasına karar verildiği belirtilmektedir²¹⁸. Tahsisat talebine dair bir diğer istek Aydın vilayetindeki ziraatçılardan Ali Galip Bey ve arkadaşları tarafından yapılmıştır. Adı geçen kişi-

²¹⁶ *Âhenk*, 23 Mayıs 1914, s. 2.

²¹⁷ *Âhenk*, 8 Mart 1916, s. 2.

²¹⁸ BOA. MV. 139/36.

ler, çekirge itlaflı ve tohumların toplanması için bir haftaya kadar 2000 lira gönderilmesini 4 Nisan 1912 tarihli yazı ile Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişlerdir. Dâhiliye Nezareti para talebini Ziraat Nezareti'ne iletmış ve Ziraat Nezareti de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 16 Nisan 1912 tarihli yazı ile istenilen paranın hemen gönderileceğini belirtmiştir²¹⁹.

Menteşe Mutasarrıfı da 7 Aralık 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, çekirge tohumlarının toplanması için gerekli parayı Duyun-ı Umumîye İdaresi'nin vermediğini, şayet zamanında toplanmazsa çekirgenin sancağın mahsulâtını mahvedeceğini belirtmiştir. Mutasarrıfın bu uyarısı üzerine, Dâhiliye Nezareti durumu 13 Aralık 1914 tarihinde Ticaret Nezareti'ne bildirmiştir. 18 Aralık 1914 tarihinde Ticaret Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne verilen cevapta ise, Duyun-ı Umumîye İdaresi'ne 10.000 kuruşluk havalename yaptırıldığı belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti de bu havalename kararını 20 Aralık 1914 tarihinde Mentеше mutasarrıfına bildirmiştir²²⁰. Bu yazılardan, merkezi hükûmetin yerel yöneticilerden gelen para taleplerine olumsuz yaklaşmadığı ancak her zaman istenilen miktarda para gönderemediği anlaşılmaktadır. Yerel yöneticiler çekirge ile mücadele için ayrılan parayı istedikleri gibi kullanamıyorlardı. Bununla ilgili olarak, Kula kazasından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 28 Mayıs 1911 tarihli telgrafta, kazada ortaya çıkan çekirgenin kanatlanmadan toplanıp imha edilebilmesi için 400 liranın acilen kullanımına izin verilmesi istenmektedir²²¹.

Merkezi hükûmet Aydın vilayetinden gelen ek para talebine dair isteklere bazen olumsuz cevap vermiştir. Bunun sebeplerinden biri, çekirge felâketinin batı Anadolu yanında imparatorluğun pek çok yerinde eş zamanlı olarak yaşanmasıdır. Çekirge ile ilgili belgeler, 1909 yılında Zor livasında, Şarköy (Edirne) kazasının 18 köyünde²²², 1911 yılında Amasya'nın Ezine ve Pazar nahiyesi ile Tokat'ın bazı köylerinde²²³, Halep vilayeti ile Urfa sancağında²²⁴, Manastır vilayetinde²²⁵, Selanik, Diyarbakır ve Musul vilayetlerinde, Canik ve Zor sancağında da²²⁶ çekirge afetinin hüküm sürdüğünü göstermektedir. Aydın vilayetinin yanı sıra bu bölgelerden de para talepleri

²¹⁹ BOA. DH. İD. 99/23-25.

²²⁰ BOA. DH. UM. 77/29-1-4.

²²¹ BOA. DH. İD. 99/23-(7).

²²² BOA. MV.126/6.

²²³ BOA. DH. İD. 99/23-14.

²²⁴ BOA. DH. İD. 99/23-17-18.

²²⁵ BOA. DH. İD. 99/23-15.

²²⁶ BOA: DH. İD 99/23-23.

vardı. Bu talepler, Aydın vilayetinin istemiş olduğu paranın verilmesini güçleştirmiş olmalıdır. Bu hususta, Dâhiliye Nezareti'nden Aydın valiliğine gönderilen 25 Kasım 1911 tarihli yazıda, çekirge itlâfı için Orman ve Ziraat Nezareti bütçesine 1.700.000 kuruş ayrıldığı, bu paradan sadece 87.000 kuruş kaldığı, Aydın Vilâyeti'ne 87.970 kuruş gönderildiği (Ziraat Nezareti'ne çekirge itlâfı için ayrılan bütçenin %5.174'ü kadar), mücadele yapılabilmesi için 500.000 kuruş (Ziraat Nezareti'ne çekirge itlâfı için ayrılan bütçenin %30'u kadar) daha istendiği, ancak bu paranın verilemeyeceği, mücadelenin çekirge talimatnamesinde kendilerine harcırah ve yevmiye verilmesi gerekmeyen mutasarrıf, kaymakam, jandarma zabitanı ve mükellef ahali ile yapılması, gerekli olan gaz, bez, kazma ve küreğin ise vilayete gönderilen parayla satın alınması istenmektedir.²²⁷ Yukarıdaki rakamlar, Batı Anadolu'daki çekirge felaketinin büyüklüğü hakkında fikir verdiği gibi, devletin bu mücadele için yeteri kadar kaynak gönderemediğinin de göstergesidir. Aydın vilayeti dışında diğer bölgelerde de etkili mücadele yapılması için Ticaret ve Ziraat Nezareti bütçesine ek tahsisatlar yapılmıştır. Ticaret ve Ziraat Vekâleti bütçesine, çekirge itlâfı için 28 Şubat 1916 tarihli kanunla 23 milyon kuruş, 28 Şubat 1917 tarihli kanunla da 20 milyon kuruş fevkalade durum dolayısı ile tahsisat ayrılmıştır.²²⁸

Peki, çekirge vilayet genelinde hangi ölçekte bir hasar meydana getirmiştir? Arşiv belgelerinde ve gazetelerde bu hususta parça parça bilgiler verilmektedir.²²⁹ Verilen bu bilgilerden vilayet genelinde çekirgenin meydana getirdiği hasarın boyutunu tespit etmek zordur. Yerel yöneticiler genel olarak rakamlara dayalı bilgiler vermeyip bunun yerine çekirgenin mahsule az veya çok zarar verdiği şeklinde bilgilendirme yapmışlardır. Aydın valisi tarafından sadarete gönderilen 19 Temmuz 1863 tarihli bir yazıda, Aydın sancağına bağlı bazı kazalarda etkili mücadele yapılması sonucu çekirgenin büyük kısmının yok edildiği, hasat mevsimi olmasına rağmen çekirgenin hububata zarar verecek durumda olmadığı, pamuk ve benzeri

²²⁷ BOA. DH. İd. 99/23-19 (1).

²²⁸ Düstûr İkinci Tertip, C. 8, s. 425; Düstûr İkinci Tertip, c. 9, s. 239.

²²⁹ Mesela, 7 Haziran 1912 tarihli Âhenk gazetesine göre, Alaşehir'de oluşan hasar %15 dolaylarında, aynı gazetenin 3 Mayıs 1914 tarihli sayısına göre ise Ödemiş'te %25; 14 Mayıs 1914 tarihli sayısında Akhisar'da %5, Salihli'de %1,2, Bayındır'da %1, Tire'de %5 dolaylarında olduğu belirtilmiştir. Alaşehir'deki hasar ise önemsiz denecek kadar azdır. Menemen'de ise arpayı %20, Baklaya %10, Buğdaya %10, bağlara %25, bahçelere % 50 civarında zarar vermiştir. Urla, Buldan ve Nif'te ise hasar önemsizdir. Aynı gazetenin 19 Mayıs 1914 tarihli sayısında ise, Nazilli, Sarayköy kazalarındaki hasarın hiç derecesinde olduğu, Kasaba'da %10, Seydiköy'ün Sosan? Köyünde %25 civarında zarar meydana geldiği belirtilmiştir.

mahsulâta verdiği zararın ise büyük olmadığı belirtilmektedir.²³⁰ 18 Haziran 1864 tarihinde Aydın valiliğinden Maliye Nezareti'ne gönderilen yazıda da Denizli sancağında gösterilen gayretin neticesi olarak, mahsulden bu yıl geçen yıla göre daha iyi verim alındığı ifade edilmiştir.²³¹

Felaketin iktisadî yönüne ilişkin yukarıda verilen bilgilerden, bu felaketin devlet hazinesine bir yük getirdiği açıktır. 18 Şubat 1914 tarihli bir habere göre, bir kıyye çekirgenin itlafının devlete maliyeti üç para 86 santimdir. Aynı yıl vilayet genelinde bulunan çekirge yüksüğü miktarının on milyon okka²³² olduğu düşünüldüğünde bu maliyetin büyüklüğünün ne kadar fazla olduğu daha iyi anlaşılır. Mücadele için sarf edilen iş gücü, mahsul ve dolayısı ile oluşan vergi kayıpları da hesap edildiğinde oluşan zarar tahminlerin ötesindedir. Yukarıda verilen bilgiler, devletin çekirge mücadelesini ve halkı ekonomik anlamda desteklemeye çalıştığını göstermektedir. Bununla birlikte yapılan bu parasal desteğin istenilen düzeyde olduğunu söylemek zordur. Bunu söylerken de devletin savaş ortamında bulunduğu gerçeğini de hatırdan uzak tutmamak gerekmektedir.

7- Çekirge İle İlgili İlginç Olaylar

Bölgeyi uzun süre etkisi altında tutan ve halkı epeyce uğraştıran çekirge ile ilgili ilginç ve kanun dışı bazı olaylar da yaşanmıştır. Bu olaylarla ilgili bilgiler de aşağıda başlıklar altında verilmiştir.

a- Çekirgenin Trenlerin İlerleyişini Engellemesi: Doğrusunu söylemek gerekirse, gazetelerde bu konu ile ilgili ilk haberi okuduğumuzda bunun abartı olabileceğini düşünmüştük. Ancak aynı konu ile ilgili iki tane daha habere rastlayınca bunun bir abartı olmadığını anladık. Konu ile ilgili ilk olay 1911 yılı Haziran ayında Uşak'ın Ulubey ilçesine bağlı İnay köyü istasyonu civarında yaşanmıştır. Gazetedeki habere göre, İnay istasyonu civarına o kadar çok çekirge yayılmıştır ki, raylar üzerinde oluşturduğu yapışkanlıktan binlerce kilo ağırlığındaki tren ilerleyememiştir. Tekerlekler önüne kum dökülerek kayganlık giderilmeye çalışılmış ancak tren yine ilerleyememiştir. Bir hayli uğraştan sonra raylar iyice temizlenmiş ve tren yoluna öyle devam edebilmiştir.²³³

²³⁰ BOA. A. MKT. MHM. 270/24.

²³¹ BOA. A. MKT. MHM. 303/51.

²³² *Âhenk*, 18 Şubat 1914, s. 2.

²³³ *Âhenk*, 11 Haziran 1911.

Bu olaydan üç yıl sonra 5 Nisan 1914 tarihli bir haberde, Menemen taraflarında tren yolu güzergâhında trenlerin ilerleyişini engelleyecek derecede çekirgenin çok olduğuna dair haberler alındığı bildirilmiştir.²³⁴

Konu ile ilgili üçüncü bir olay Mayıs 1914 tarihinde meydana gelmiştir. Seydiköy'de çekirge o kadar fazla miktarda ortaya çıkmıştır ki, külçe haline gelerek vagonların tekerlerine yapışıp trenlerin raydan çıkmasına sebebiyet verebileceği belirtilmiştir. Böyle bir olayın yaşanmaması için de Develi köyünden Gaziemir'e kadar trenler hızlarını düşürmüş ve tren memurlarından ikisi makine hizasına yürüyerek çekirgeleri ürkütürerek raylardan uzaklaşmasını sağlamışlardır.²³⁵ Bu örnekler, çekirgelerin küçük ve zayıf olmalarına rağmen binlercesinin bir araya geldiğinde mahsulât dışında başka nelere zarar verebileceğini göstermektedir.

b- Kanun Dışı Çekirge Alımı ve Satımı: Mükellefler komisyonların belirlediği miktardaki çekirgeyi toplayıp ambarlara teslim etmek zorunda idiler. Mükellefler çekirgeyi kendileri toplayabilecekleri gibi toplayan kişilerden satın alıp ambarlara teslim edebilirlerdi. Bunun tek şartı bu çekirgenin mükellefin yaşadığı yer dışından getirilmemiş olması idi. Bu kuralı ihlal ederek başka yerlerden çekirge tohumu getirip satan uyanık kimselere rastlanıyordu. Hatta bu kişiler gazetelere ilan bile veriyorlardı. Bu konuda 6 Ocak 1916 tarihli *Âhenk* gazetesinde "Çekirge Tohumu" başlıklı bir ilan bulunmaktadır. Bu ilanda, belirtilen adresteki kahvehanede çekirge tohumu alınıp satıldığı belirtilmektedir.²³⁶ Bu ilandan haberdar olan yetkililer mesele ile ilgili gazeteye bir açıklama yapmışlardır. Çekirge Komisyonu namına Ziraat Müdüriyeti'nden yapılan bu açıklamada, bazı kişilerin ticaret amacıyla İzmir dışından çekirge tohumu getirerek mükelleflere satmaya çalıştığı, bunun çekirge talimatının 9. maddesine aykırı olduğu belirtilerek bu çekirgelere el konulduğu belirtilmiştir. Ziraat Müdüriyeti, bu kişilerin talimatname hükümlerinden haberdar olmamalarından dolayı böyle bir faaliyete cesaret ettiklerine hükmederek bir defalığına affedilmelerine, Torbalı, Seydiköy, Değirmendere, Kızılcaadağ, Bornova, Karşıyaka ve çevresi dışın-

²³⁴ *Âhenk*, 5 Nisan 1914, s. 2.

²³⁵ *Âhenk*, 5 Mayıs 1914, s. 2.

²³⁶ *Âhenk*, 6 Ocak 1916, s. 2. Gazetede yer alan "Çekirge Tohumu" başlıklı ilan tam olarak şu şekildedir: "Saman İskelesi'nde İkinci Kordon'da odun deposu itisalinde 21 numaralı mağazada ve Sahilhâne iskelesinde kahvehanede mu'tedil fiyatla çekirge tohumu satılmaktadır. Mükellefine tavsiye ediyorum. Aynı mahalde mezkûr tohum satın alınmakta olduğundan toplayıcılara da ilan eylerim. Kahveci Hacı Papal".

dan getirilen çekirgelerin şehir merkezinde satılamayacağına karar vermiştir²³⁷.

c- Çekirge Tohumu Hırsızlığı: İlk bakışta garip gelse de, hırsızlar bu dönemde de para edecek şey olarak çekirgeyi bulmuşlardır. Bunun yaygın olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak Denizli'nin Sarayköy kazasında mükelleflerden alınarak kuyulara konulan çekirgeleri çalan ve başkalarına satan 6-7 kişi yakalanmış ve haklarında yasal işlem yapılmak üzere mahkemeye sevk edilmişlerdir²³⁸.

Sonuç

İnsanoğlu, tarih boyunca maddî ve manevî zararlara ve yıkımlara neden olan doğal afetlerle karşılaşmış ve gücünün yettiği nispette bunlarla mücadele etmiştir. Bu mücadele genelde iki yönlü olmuştur. Öncesinde felaketi önlemenin yolları aranmış, sonrasında ise meydana gelen zararlar giderilmeye çalışılmıştır. 1850 ile 1915 yılları arasında Batı Anadolu'da meydana gelen çekirge afetinde de benzer şekilde mücadele yapılmıştır. Yerel yöneticiler ve merkezi hükûmet bir yandan çekirge felaketinin meydana getirdiği kıtlığı ve olumsuzlukları gidermeye çalışırken, diğer yandan da yeni çekirge felaketlerinin oluşmasını önleyecek tedbirler almaya çalışmıştır. Mücadeleyi etkili hale getirmek için kanunlar ve talimatlar çıkarılmış, komisyonlar ve yeni memuriyetler oluşturulmuştur.

Halkın, ücretli amelelerin ve askerin desteği ile yapılan mücadeleler bazen başarılı bazen de başarısız olmuştur. Başarısızlığın sebepleri içerisinde, merkezi hükûmetin malî desteğinin yeterli ölçüde olmaması, halkın sahip olduğu bazı inançlar sebebiyle mücadeleye etkin katılmaması, yetkililerin meseleye istenilen düzeyde önem vermemesi yer almaktadır. Mücadelede sivil halkın yanında askerî birlikler de kullanılmıştır. Mücadelede görülen eksiklikler karşısında yeni kanuni düzenlemeler yapılmış ve mücadelenin talimatlar doğrultusunda yapılıp yapılmadığını denetlemek ve eksiklikleri gidermek için müfettişler görevlendirilmiştir. Çekirge ile mücadele halkın hayat mücadelesi demek olduğundan, bazı yerlerde takdire şayan mücadele yapmıştır. Bazı yerlerde ise mücadele istenilen düzeyde olmamış ve uçkun hale gelen çekirge, afetin olmadığı veya çekirgenin temizlendiği yerlere yumurta bırakarak halkın verdiği emeklerin boşa gitmesine neden olmuştur.

²³⁷ *Âhenk*, 6 Şubat 1916, s. 2.

²³⁸ *Âhenk*, 25 Mayıs 1914, s. 2.

Çekirge felaketinin Batı Anadolu'nun hemen hemen her sancak ve kazasını istila ettiğini söylemek mümkün olmakla birlikte, bunun her tarafta aynı şiddette olduğu söylenemez. Felakete uğrayan halk acınacak halde ve kötü durumdadır. Sancak ve kaza ahalileri, yerel yöneticilere ve merkezi hükûmete gönderdikleri dilekçelerde ve telgraflarda içinde bulundukları durumu anlatmışlar ve yardım talep etmişlerdir. Çaresiz halk bir yandan çekirge ile mücadele ederken bir yandan da ektiği ürünü harmanlayıp kaldırma telaşı içerisindeydi. Felaketin bu olumsuzluklarına rağmen Batı Anadolu'nun hiçbir sancak ve kazasında felaket sebebiyle bir göç yaşanmamıştır. Devlet vergi kayıplarını önlemek ve halkın felaket karşısındaki sıkıntılarını gidermek için imkânlar ölçüsünde maddi bakımdan destek olmaya çalışmıştır.

Felaket sadece batı Anadolu ile sınırlı değildir. Durum böyle olunca bölgedeki mücadele için devletten her zaman istenilen düzeyde parasal destek alınamamıştır. Felaketi önlemek için farklı yöntemler kullanılmıştır. İstenilen düzeyde olmamakla birlikte icat edilen yeni makineler çekirge imhasında kullanılmıştır. Bunun yanında çekirge ile daha etkili mücadele edebilmek için yabancı uzmanların görüş ve tecrübelerinden istifade edilmeye çalışılmıştır. Felaketin savaş yıllarına denk gelmesi de mücadeleyi bir kat daha güçleştirmiştir.

EKLER

EK-I Çekirge Felâketi Dolayısı İle Kula Kazasından Dâhiliye Nezâreti'ne Çekilen 15 Mayıs 1327/ 28 Mayıs 1911 Tarihli Telgraf²³⁹

Birçok mezâhim ve masârıfla yetiştirdiğimiz mahsûlât kazâmızın her tarafını istilâ ederek binlerce taburlar teşkil iden çekirgeler gözüümüzün önünde mahv idiyor. Sevk idilen ahâli ile ütlâfi mümkün olmadığından günden güne büyümeyle tahribâtı tezâyüd itmesinden müstahsil acıklı hâle karşı elimizden bir şey gelmediği için yalnız ağlıyoruz çırpınıyoruz. Çünkü bu gibi tedâbirle iktifâ idilecek olursa hazîne binlerce lira zarar gördükten başka âtisi için yine kesretli tohum atmasıyla vehâmet-i azîme tevîdi bu yüzden birçok ahâli mahkûm-ı sefâlet ve hicret olacaktır Şimdiki halde en kat'î tedâbir en mü'essir çâre çekirgelere münâsib fi'at takdiriyle okka ile mübâya'a itmekte ve bu muâmeleye hemen bir iki gün zarfında başlanmaz ise çekirgeler on güne kadar kanatlanub ele geçmeksizin istediği gibi tahribât ikâsıyla kazâmızın her tarafıyla civâr kazâlara tohum atmağa başlayacağından buna meydan virilmeksizin 'arz eylediğimiz vechile mübâya'a idilmek üzere 400 liranın sarfına telgrafla emir

²³⁹ BOA. DH. İD. 99/23-(7).

virilmesi husûsü memleketin hayat-ı zirâ'yye ve sa'adet nokta-i nazarında kemâl-i ehemmiyetle müsterhamdır.

Zirâ't Odası Reisi İsmail 'Umûm Ahâli Nâmına Belediye Reisi Ali

EK-2 Çekirge Felâketi Sebebiyle 1912 Yılı Nisan Ayında Alaşehir Kazâsı Belediye Reisi ile Eşraftan Altı Kişinin Aydın Vilâyeti Merkezine Bizzat Giderek Verdikleri Dilekçenin Sureti²⁴⁰

Alaşehir ve ona civâr bulunan Kula ve Eşme kazâlarının her tarafında ve Salihli Buldan kazâlarının bâ'zı karyelerinde zuhûr iden çekirgenin geçen sene nüfûs-ı mükellefe usûlî tohumların dercine teşebbüs edilmiş ise de mevcûdî pek külliyetli olduğundan yüz binlerce kıyyelik derc olunan tohum ancak ösrü (1/10) mikdârı olduğu bugün açılan ve her tarafta mahsûlât ve bağlarımızı tahribe başlayan çekirgenin kesretiyle sâbittir hükûmet-i seniyye geçen sene vaktiyle mikdâr-ı kâfi tahsisât i'tâ itmiş olsa idi daha tehlikesiz ve daha az masrâfla bi'l-küllîye imhâsı mümkün olacaktı şimdi ise dehşetli sûredde açıldı noksan tedbirlerle itlâfî mümkün değildir zürrâ' yaz mahsulü ekmekten fâriğ oldular çünkü bu âfâtın imhâ ve tahribâtının men' idileceğine ümidleri azalmıştır. En sâlim ve mü'essir tedbir işbu kazâlarda ve bunlara civâr olup en evvel hücûma ma'rûz kazâların redif ve zâbitlerini cem' ve sevk etmek ve muntazaman çalışdırmaktır bu tedbrin hükûmetçe ...? mahzûr olup sûret-i kat'iyyede mümkün olamadığı takdirde nüfûs-ı mükellefesi daha şümüllü olarak on yaşından yukarı efrâd-ı zükûrun sevkidir bu ise nâfizü'l-kelâm ve sâibi't-tedbir kumandanlar ile ve her kazâ için elli altmış jandarma süvarisi ile ancak mümkün olacağı gibi her iki sûrede gazyağı ve tulumba iştirâsı ve masârif-i mermi-i sâ'irenin te'mini için Alaşehir'e beş yüz lira ve diğer kazalara tahakkuk edecek lüzûm üzerine mikdâr-ı kâfi tahsisâtın i'tâsıyla kâbildir ve şu fırsat ve gecikmesi gayr-i kâbil-i tazammun zararlar ikâ ideceği ve bu ise zirâ't ve servet-i mahalliyeyi büsbütün ifnâ ederek zürrâ'n sefil ve bi-çâre kalması müeddel bulunmuş olacağı tabi'i olduğundan ifâ-yı muktazâsı bâbında.

EK-3 İzmir Ulemasının Verdiği Fetva Doğrultusunda Çekirgenin Başka Yöntemlerle İtlâf Edilemediğinde Yakılabileceğini Belirten Aydın Vilâyetinin Tamîmi²⁴¹

Çekirge gibi yalnız bir kazâ veya bir vilâyetin değil belki 'azîm bir ülkenin bi'l-cümle mahsûlâtını tamâmıyla mahv iderek binlerce halkı açlığa mahkûm edecek derecede te'sir-i müdhîş ve muharrib gösteren bir âfetin mahvı için hükûmet ve ahâlîce elden gelen gayret dirîğ idilmeyerek çekirgenin istilâsına ducâr olan mahallerde bi'l-

²⁴⁰ BOA. DH. İD. 99/23-29.

²⁴¹ *Âhenk*, 6 Mayıs 1912, s. 2.

cümle nâhiye müdürleriyle kazâ kâim-makâmları ve lâzım gelen me'mûrîn ve esrâf-ı belde çekirge itlâfına me'mûr idilmiş ve mutasarrıfın-ı kirâm da bu bâbdaki 'ameliyâta bi'z-zât nezâret buyurmaları tavsiye olunarak on beş yirmi günden beri cümlesi mülhakâtı devr ve teftiş itmekde oldukları gibi tedâbîr-i lâzime ittihâzı için bi'z-zât Alaşehir kadar geldiği halde zuhûr iden esbâb-ı mühimme ve müsta'cileden dolayı 'avdete mecbûriyet hâsıl olduğu ma'lûm bulunmuştur memleketin hasâd-ı iktisâdiyesine doğrudan doğruya te'siri olan işbu âfetin 'umûm vilâyetin tathîrine çalışmak lâzime-i hamîyyet iken 'akılları ırmeyen ba'zı cühelânın çekirgenin kanadlarında âyât-ı kerîme muharrerdir itlâf ve ihrâkı câ'iz olamaz deyu halkı idlâle ıztırâ (r) ile haber olunmuştur. Hükûmet-i meşrûta-i Osmâniye her mu'âmelesini ahkâm-ı mukaddese-i şer'iyyeye tevfikân çalışmakta olub şer'i'atin kabul itmediği ahvâl hükûmetçede merdûd ve menfûr 'add idilmek tabî'dir ancak şer'i'at-ı garrâ-yı Ahmedîye mesâ'ib-i 'azîmeden olan haşerât-ı muzırriya karşı tedâbîr-i imhâ'iyye ittihâzını bu musibetle tehdid idenleri men' itmeyeceği âşikâr olub halkca mücib-i itmi'nân olmak üzere nâ'ib-i belde fazîletlü efendi hazretlerinin riyâsetleri tahtında memleket müfti ve 'ulemâ-yı mütehayyizânından mürekkeben teşkil olunan meclis-i 'aliyyece kütüb-i fıkhiyyeye mürâc'atla yazılan muktezâda bu bâbdaki kanâ'ati te'yîd eylediğinden çekirgenin her ne vâsıta ile mümkün ise hemen itlâfına çalışılması ve yine bu bâbdaki halkı ifsâd idecek sûrette tesvîlâtta bulunanların haklarında tanzîm idilecek zabıt varakaları ve evrâkı-ı tahkîkiye ile beraber cihet-i 'adliyye teslimleri ve lüzûm görüldüğü halde bu gibiler hakkında memleketin felâketini iltizâm idenler için mevzû' olan ahkâm-ı şedîde-i kânuniyyeye tatbik iddirilmek üzere heman merkez-i vilâyete bildirilmesi lüzûmı tebliğ ve memleketin mütebahhirîn ve efâdıl ulemâsından mürekkeb olan mezkûr hey'et-i 'âliye cânibinden yazılmış olan mazbata aynen âtiye nakl olunmuştur.

Fukahâ-i 'izâm hazerâtından ekserisi cerâd-ı muzırının katlini tecvîz eyledikleri gibi İbn-i ? Şâfiî ve imâm-ı Remli ve kadı Hüseyin ve eccelle-i (büyük) 'ulemâ-i dîn bir 'arzı cerâd-ı muzırî istilâ ıderde suver-i sâ'ire ile indifâ'ı kâbil olmadığı taktîrde ihrâklarını tecvîz iddikleri ma'rûzdur.

İmzalar: İzmir kadısı Abdül-hamîd Râfî'î, İzmir müftisi rahmeten (bir kelime silik) İzmir 'ulemâsından Mustafa Nuri, İzmir 'ulemâsından Halil, İzmir 'ulemâsından 'Ali Fehmi, İzmir 'ulemâsından Mehmed Nuri.

EK-4 İzmirliilerin Topyekûn Katılacağı (Nefir- Âmm) Çekirge İmha Çalışmasına Dair Vilayet Çekirge Komisyonunun Yayınladığı Program²⁴²

Medâr-ı ma'îşetimiz olan mahsûlatı tehdid iden çekirge âfetinin imhâsı için ahâlînin iştirak ve muâvenet-i umûmiyesine ihtiyâc der-kârdır. Fakat geçen seferki gibi halkın nefir-i 'âmm sûretiyle ameliyât-ı imhâiyeye sevk ve ihrâcından ümîd olunduğı derecede fâ'ide görülemeyeceğı tecrübeten sâbit olmağla çekirge muntıkalarına halkın takım takım mahalle mahalle sevkı komisyon-ı mahsûsunca karâr-gir olmuş ve menâtık-ı mezkûreye hangi mahallâtın tefrik ve ahâlîsinin hangi günlerde sevk olunacağını mübeyyin bir cedvelde tanzim kılınmıştır.

Cedvel münderecâtı dünkü gün komisyona sûret-i mahsûsada da'vet idilmiş olan mahalle muhtarânına komisyon a'zâsından Nazmî Beğ tarafından sûret-i vâzihada anlatılmış ve vâli Beğ Efendi hazretleri de ahâlînin celb ve sevkine ve hüsn-i sûretle çalışdırılmasına dâ'ir muhtârâna evâmîr-i lâzime virmişdir.

Ahâlice husûl-i ittîlâ' için cedveli âtîde derc ve ahâlînin şu mevsim-i baharda aynı zamanda bir tenezzüh 'add idebileceğı ameliyât-ı imhâiyeye iştirâkden istinkâf itmeyeceğini ve bu bâbda cânib-i hükûmetden zâten mukarrer olduğı vecihle cebr-ü ikrâh görmeğе mahal bırakmayacağını ümîd eyleriz .

Şunu da ihtâra lüzûm görürüz ki hükûmet, komisyon vesâ'it-i illâfiyeyi mümkün olabildiğı derecede ihzâr itmiş ise de işbu âfetin dâ'iresi pek vâsi' olduğı cihetle hükûmete müzâhereten ve imha 'ameliyâtını teshîlen çekirge ürkütmek ve toplamak için süptürge ve çarşaf gibi malzeme -ki herkesce sehl ? gider - beraber getirmelerini halkımızın gayretinden bekleriz.

Ba'zı kendini bilmezlerin geçen sefer üç dört dâne çağla badem koparmak için ağaçlara, mezrû'âta ikâ-ı ziyân ittikleri görülmüşdü. Haber aldığımızı göre bu defada bu yolsuz hareketi irtikâb iden bulunursa şiddetle cezalandırılacağı gibi gazetelerde teşhîr idilecektir.

Ahâli sabahleyin alafranga sa'at yedide mahall-i ictimâ'da bulunacak ve sa'at sekizde işe başlanulub on ikide bir sa'at ta'til olunduktan sonra sa'at beşe kadar çalışılacaktır.

Her mahalle muhtârı ictimâ'n irtesi günü komisyona mahallesinden kaç kişi bulunub ne kadarının bedelen çalışdıklarını ve kimlerin gitmediklerini bâ-rapor komisyona bildirecektir. Mu'ayyen olan ictimada ne şahsen ne de bedelen bulunmayan-

²⁴² Âhenk, 16 Nisan 1914, s. 2.

lar hakkında zecrî mu'âmele yapılacaktır. Mıntıkalara hangi mahallenin hangi günler sevk olunacağını mübeyyin cedvel:

Birinci Kokaryalı Mıntıkası

17 Nisan Perşembe Günü- Göztepe, Birinci Karantina İslâm, Karataş Mecidiye, Selîmiye, İkinci Mahmûdiye mahalleleri.

18 Nisan Cuma Günü- Reşâdiye İslâm, Reşâdiye Rum, Karantina Rum mahalleleri.

19 Nisan Cumartesi Günü- Mahmûdiye mahallesi.

20 Nisan Pazar Günü- Hurşîdiye, Benî İsrâîl mahalleleri.

21 Nisan Pazartesi Günü- Karataş Osmâniye, İkinci Osmâniye mahalleleri.

22 Nisan Salı Günü- Esnâf-ı Şeyh, Kalafât, Hacı İbrahim, Sunino? mahalleleri.

23 Nisan Çarşamba günü- Cedit, Hacı Mahmûd, Kahraman mahalleleri.

İkinci Bozyaka Mıntıkası

17 Nisan Perşembe Günü- Birinci Süleymâniye, İkinci Süleymâniye mahalleleri.

18 Nisan Cuma Günü- Fâtih, Kılıcı Mescid, Odun Kapu, Birinci Azîziye, Kestelli ve Nâtırzâde mahalleleri.

19 Nisan Cumartesi Günü- 1., 2., 3., 4., 5. Sultâniye mahalleleri.

20 Nisan Pazar Günü- Memdûhiye, Kadriye, İmâriye, Sarı Hâfız, Câviz, Yukarı Aya Yâni mahalleleri.

21 Nisan Pazartesi Günü- Bâtıcı Mescid, Balı Kapu, Hacı Mehmed, Ali Ağa, Artebâd? Mescid, Toraman mahalleleri.

22 Nisan Salı Günü- Orhâniye mahallesi.

23 Nisan Çarşamba Günü- Halil Efendi, Tuzcu Mescid, Hasta Mescid, Yeni Kilise, Akçalı Mescid mahalleleri.

Üçüncü Halka Pınar Mıntıkası

17 Nisan Perşembe Günü- Dolablı Kuyu mahallesi.

18 Nisan Cuma Günü- Pazar Yeri, Hatuniye mahalleleri.

19 Nisan Cumartesi Günü- Fatih, Mir Ali, Çorak Kapu, İkinci Aziziye mahalleleri.

20 Nisan Pazar Günü- Hıralambo, Aya Fotini, Mersinli, Tepecik mahalleleri.

21 Nisan Pazartesi Günü- Rum Kabristanı, Rum Yetimhânesi, Rum Espatalyası?, Aya Yorgi mahalleleri.

22 Nisan Salı Günü- 1., 2., 3., 4. Ermeni mahallâtı.

23 Nisan Çarşamba Günü- Birinci ikinci Yeni mahalle, Efrâti, Hasan Hoca ve Kasab Hızır Mahalleleri.

Dördüncü Karşuyaka Mıntıkası

17 Nisan Perşembe Günü- Abdullah Efendi, Selâhaddin Oğlu, Ali Re'is, Dayı Emir, Şeyh, Hahambaşı mahalleleri.

18 Nisan Cuma Günü- Çiçek, Fâik Paşa Ayavukla mahalleleri.

19 Nisan Cumartesi Günü- Aya Nikola, Aşağı Aya Yâni mahalleleri.

20 Nisan Pazar Günü- Ahmed Ağa Mahallesi.

21 Nisan Pazartesi Günü- Murtâkiye mahallesi.

22 Nisan Salı Günü- Aya Katerine mahallesi.

23 Nisan Çarşamba Günü- Vulkanu, Aya Dimitri mahalleleri.

Mıntıka Me'mûrları

Kokaryalı Mıntıkasında-Sâbık ta'kîb Kumandanı Ali Paşa ve eşrâfdan Hacı Hasan Paşa Hazerâtı, Merkez Tabur Kumandanı Lütfi Beğ, Yüzbaşı Âsîf Beğ, Belediye a'zâsından Yuvan Efendi.

Karşuyaka Mıntıkasında-Belediye a'zâsından Şerîf Efendizâde Rıza Beğ, Karşuyaka Belediye re'isi Mustafa Efendi, Hacı Ali Paşazâde Refik Beğ, Takım kumandanı İbrahim 'Azmi Efendi.

Bozyaka Mıntıkasında-Komisyon a'zâsından Âhenk Sâhibi Nazmi Beğ, Erkân-ı Harb mütekâidinin kâim-makâm Selâhaddin Beğ, Yüzbaşı Tâhir Efendi, Belediye a'zâsından Kemâl Beğ.

Halkapınar Mıntıkasında-Baytâr Mir Alaylığın Mütakâ'id Avustol Beğ, Komisyon a'zâsından Rüşdü Beğ, Miralayzâde Ali Beğ, Belediye a'zâsından Selim Mizrâhi Efendi.

Program

1. Yevm-i mu'ayyende çekirge itlâfına sevk idilecek ahâlinin mensûb oldukları mahallât muhtârânı bir araya gelerek hey'et-i ihtiyâriyeden veyâhûd mahallece tanınmış zevâtın üçer kişi tefrîk ideceklerdir.
2. Tefrîk olunacak zevât mu'ayyen günde bi'z-zât çekirge itlâfına gidecek olanların esâmîsini yazacak ve bunların her yirmi beşine bir baş ta'yîn ve bu başın nezâret ve ri'yâseti altında çalışdırılacaklardır.
3. Ma'zeret-i meşrû'a ve sâ'ire dolayısıyla yevm-i mu'ayyende çekirge itlâfına gidemeyecek olanlar ya yerine bir bedel bulub gönderecek yâhûd mahalle-since ta'yîn olunacak zâta bedelin ücretini vireceklerdir.
4. İş mahallinde bir def'a sabahleyin bir defada öğleyin bir de akşam üzeri yoklama icrâsıyla mevcûd ahâlinin ve çalışanların isimleri hizalarına işâret idilecek ve hidmet itmeyenlerle savuşanlar hakkında zevât-ı muhar-rere tarafından birer zabıt varakası tanzîm idilerek mıntıka me'mûrına tevdi' idilecektir.
5. Mahallerden tefrîk idilecek hey'et ve sâ'it-i imhâiyeyi sabahleyin kendi mın-tıkası me'mûrına teslim edecek ve akşam üzeri yine âna teslim eyleyecektir.

6. *Her mükellef yiyeceğini kendi tedârik idecektir.*
7. *Belediye dâ'iresi ahâliye su virmek için münâsib vâsıtalar ihzâr ve i'zâm eyleyecektir.*
8. *Ahâliden hiçbir kimse bağ, bağçeler derûnuna girerek ve ağaçlara çıkarak ziyân ikâ' itmeyeceklerdir. İdenler hususunda sârik mu'âmesi yapılacaktır.*
9. *Her mıntıkada Şemseddin Efendinin icâd-gerdesi olan makinelerden ikişer aded ustaları ile berâber mevcûd bulunacaktır.*
10. *Kokaryalı mıntikasının mahall-i ictimâ'ı tramvay hattının mebd'e'i, Bozyaka mıntikasının mahall-i ictimâ'ı Çukur Çeşme Karagolunun önü, Halkapınar mıntikasının mahall-i ictimâ'ı Tepecik, Karşuyaka mıntikasının mahall-i ictimâ'ı Soğuk Kuyu mevki'idir.*
11. *Her mıntikanın zâbitleri ile jandarma neferâtı mahall-i ictimâ'ında bulunarak halka çekirgeli olan mevâki'i gösterecektir.*
12. *Çekirge komisyonu tarafından ta'yîn olunan mıntika me'mûrları vakitleri müsâ'id olduğu takdirde her gün olamadığı halde münâvebeten iş başında bulunacaklardır.*

HANEDÂN-I SALTANAT NİZAMNÂMESİ VE UYGULANMASI

CEVDET KIRPIK*

Giriş

Osmanlı hanedan üyelerinin sosyal hayatını, yaşayışını ve aile hukukuyla ilgili bazı meselelerini düzenleyen ilk nizamname 16 Kasım 1913 tarihinde çıkarıldı. Nizamname, hanedan azasını ilgilendiren birçok meseleyi etraflıca ele almaktaydı. Düzenlemede yer alan hususların önemli bir kısmı teamül-ü kadimden olup bazıları ise kendi devrinde ortaya çıkan bir takım sorunların çözümüne yönelik yeni konulardı.

Yüzyıllar boyu belirli geleneklerin ışığında yaşayıp giden Osmanlı hanedanıyla ilgili bir nizamname çıkarmayı gerekli kılan sebepler nelerdi? Nizamname kimler tarafından, niçin hazırlandı, içeriğinde neler vardı ve en önemlisi de nasıl uygulandı?

Hanedân-ı Saltanat Âzâsının¹ Hâl ve Mevkileri ile Vazâifini Tayin Eden Nizamnâme adıyla hazırlanan Nizamname, padişahın 16 Kasım 1913 tarih ve 243 sayılı iradesiyle yürürlüğe girdi².

Nizamname, kanun mahiyetinde düzenlenmediğinden Meclis-i Meb'ûsân ve Meclis-i Âyân'da müzakere edilmemiş, dolayısıyla da *esbâb-ı*

* Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Hanedân-ı saltanat âzâsından kasıt; padişah, şehzadeler ve onların kız ve erkek çocuklarıdır. Nitekim bu husus Hanedân-ı Âl-i Osman Umûru Hakkında Kararnâme'de padişah ve şehzadelerin hanedan sicilinde kayıtlı zevceleri ile sultanların kız ve erkek çocukları ve eşleri "efrâd-ı hanedândan olmayub hanedân-ı saltanata mensup" olarak adlandırılmaktaydı. *BOA, Hanedan Defteri*, No:2, s.60. Yine Şehzade Ali Vâsib Efendi, hanedan *mensupları* ile âzâsı arasında farkı şu şekilde dile getirmektedir: "Hanedânımızda erkek nesline verilen ehemmiyetin bâriz işaretlerinden biri, padişah veya şehzade kızı olan sultanların çocuklarının hanedân âzâsı değil, hanedân mensubu sayılması ve bu mensubiyetin kendi çocuklarına intikal edememesidir." Ali Vâsib Efendi, *Bir Şehzade'nin Hâtıratı Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İşittiklerim*, Hazırlayan: Osman Selaheddin Osmanoglu, İstanbul, 2005, s.12.

² *BOA* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *İ.DUİT* (Dosya Usulü İradeler), 2/51, 3 Teşrinisani 1329/16 Kasım 1913. Nizamnamenin adı her ne kadar Hanedân-ı Saltanat Âzâsının Hâl ve Mevkileri ile Vazâifini Tayin Eden Nizamnâme ise de birçok resmî evrakta Hanedân-ı Saltanat Nizamnâmesi olarak geçmektedir. *BOA, İ.DUİT*, 2/52, Lef:1, 12 Kânunusani 1329/25 Ocak 1914; *BOA, İ.DUİT*, 5/104, Lef:1, 5 Teşrinievvel 1332/18 Ekim 1916; *BOA, İ.DUİT*, 5/142 Lef:2, 1 Mart 1336/1 Mart 1920.

mucîbe layihası bulunmamaktadır³. Bu durum, Nizamname'nin hazırlanma gerekçesine ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Nizamname'nin yürürlüğe girmesiyle ilgili *İradede*; "hanedân-ı saltanat-ı seniyyeye âid husûsât ve muâmelâtın temin-i intizam ve iturâdı zımnında bazı kavâid ve zavâbıta rabtı muktezî görünmesiyle olbabda tanzim..." ettirildiği yazılıdır⁴. Buradan hanedan üyeleriyle ilgili bir takım hususlarda Nizamname'yi hazırlayan yahut hazırlatanları rahatsız eden bazı meselelerin olduğu anlaşılmaktadır.

Rahatsızlık verici sebeplerden ilki hanedan üyelerinin halk nazarında itibarlarının zayıflamasıydı. İtibar kaybına yol açan en önemli sebep ise hanedan üyelerinin eğitimindeki yetersizlikler yahut eğitimden büsbütün mahrum kalmış olmalarıydı. Hanedan üyelerinin bu durumu, II. Abdülhamid devrindeki yasaklar nedeniyle pek gün yüzüne çıkmamış, dolayısıyla bilinmiyordu. Ancak Meşrutiyet'le, hanedan üyelerinin halk arasına karışması gerçek durumu ortaya koydu. Sultan Reşad devrinde *Mabeyn Başkâtipliği* yapan Ali Fuat Türkgeldi, bu hususu şu şekilde dile getirmektedir: "Abdülhamid zamanında şehzadeler bir yere çıkamaz ve hariçten kimse ile ihtilat edemez olduklarından hâl ve şanları enzâr-ı nâsdan mestûr kalıyordu. Meşrutiyet ilan olunup ta bunlar meydana atılınca her halleri bütün üryânlığı ile zâhire çıktı ve bazılarının büsbütün tahsilden mahrumiyetleri anlaşıldı."⁵ Aynı konuya dair Naciye Sultan'ın değerlendirmeleri de ilgi çekicidir: "Diğer saraylarla, diğer aile mensuplarımızla, akrabalarımız olan şehzadeler ve sultanlarla karşılıklı ziyaretler olmazdı. /.../ Yan yana olan kardeş saraylarının arasında bile yüksek duvarlar vardı. Her aile kendi husûsî âleminde yaşardı. Bir aile, diğeri ile alâkadâr olmazdı. Padişah, bayramdan bayrama ziyaret edilirdi." Naciye Sultan, kardeşlerinin II. Meşrutiyet öncesinde okula gidemediklerini de dile getirir⁶.

Esasında II. Abdülhamid döneminde sarayda ilköğretimden yükseköğretim düzeyine kadar dersleri içeren *Şehzadegân Mektebi* ya da *Mekteb-i Âlî*

³ Bu husus Meclis-i Âyân'ın 1 Kânunuevvel 1332 (14 Kasım 1916) tarihli oturumunda meclis reisinin; "Hanedân-ı Saltanat Nizamnâmesi kanun şeklinde tanzim olunmadığı için bize gelmedi." şeklindeki konuşmasından da kolaylıkla anlaşılmaktadır. *Meclis-i Âyân Zabut Ceridesi*, İctima:12, 1 Kânunuevvel 1332, I, Ankara, 1990, s. 155.

⁴ BOA, *İ.DUİT*, 2/51, Lef:1, 3 Teşrinisani 1329/16 Kasım 1913.

⁵ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşitliklerim*, Ankara, 1987, s.124.

⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, cilt: II, İstanbul, 1971, s. 203-205.

adıyla bir okul vardı. Öğretmenlerin nitelikleri de devrin şartları dikkate alındığında iyi sayılırdı ama yeterli değildi⁷.

Mehmet Reşad döneminde *Mabeyn Başkâtipliği* yapan ünlü yazar Halid Ziya Uşaklıgil ile yine aynı dönemde saray mabeyncisi olan Lütü Simavi, padişahın yeterli bir eğitim görmediğini belirtmektedirler. Uşaklıgil, padişahın ve hanedan üyelerinin eğitim durumuyla ilgili şu görüşlere yer vermektedir: “Sultan Reşad tahsil görmüş, görüş ufkunu genişletecek malumat edinmiş, memleketin muhtelif kıtaları hakkında tetkikât yapmış, dünya tarihine dair tettebbullarda bulunmuş, haricî siyasete müteallik görüşlere vasil olmuş bir zat değildi elbette; hanedandan hiçbirisi öyle değildi ki o öyle olsun.”⁸

Uşaklıgil, ifa ettiği görev nedeniyle padişahın ve bazı şehzadelerin eğitimlerinin ne derece yetersiz olduğunu yakından müşahade etmişti. Yazarın, tahsil durumları hakkında bilgi verdiği şehzadeler; padişahın Edirne ve Selanik gezisinde birlikte oldukları veliaht Yusuf İzzeddin, Vahdeddin, Ziyaeddin ve Ömer Efendilerdi⁹.

Uşaklıgil'e göre şehzadelerin eğitimi son derece yetersiz olup, çok sıradan şeyleri bile bilmemekteydiler. O, şehzadelerin bu durumda olmalarının mesuliyetini idarecilere yüklemekte ve “şehzadeler öyle bir maişet tarzı-

⁷ Bu okul, ilk dönemlerde hanedanın birçok üyesine hitap ederken sonra bundan vazgeçilmiş, neredeyse tamamen II. Abdülhamid'in çocuklarına münhasır kalmıştı. Abdülhamid ve sonrasındaki şehzade eğitimi hakkında geniş bilgi için bkz. Cevdet Kırpık, “Şehzade Eğitimi Çağdaştırma Teşebbüsleri”, *Belleten*, sayı:261, Ağustos 2007, s. 575-612. II. Abdülhamid döneminde *mabeyn başkâtipliği* yapan Tahsin Paşa, hatıralarında padişahın kendi şehzadelerinin eğitimine büyük itina göstermesine rağmen yeterli olmadığını belirtmektedir. Tahsin Paşa bunu şehzadelerin saray dışına çıkmalarının yasak denebilecek derecede kısıtlanmış olmasına bağlamaktadır. Zaten padişah da onların eğitimlerinin yetersizliğinden sık sık şikâyet etmekteydi. Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, İstanbul, 1999, s.29-39, 172.

⁸ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul, 1965, s.336, 343-344. Lütü Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Günümüz Türkçesi: Sami Kara-Nur Uğurlu, İstanbul, 2004, s.218-219.

⁹ Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, s.123, 125 ve 143. Uşaklıgil, şehzadelerle ilgili 1910 yılında gerçekleşen Edirne seyahatı esnasındaki gözlemini şöyle aktarır: “Yaşlanmaya başlamış bir şehzade Meriç nehrinden bahsederken bana: ‘Meriç Fırat’la karışır değil mi? Bu iki nehir nerede buluşurlar?’ dedi. Eğer Dnieper ve Dniester nehirlerinden bahsedilseydi belki mazur görülebilirdi. Tashihe lüzum görmedim. Latife ediyor yahut beni imtihana çekiyor zannında bulunmuşçasına güldüm ve öyle geçirtirdim”. 1911 yılına ait ikinci konuşmayı ise Uşaklıgil şöyle anlatmaktadır: “Bu Selanik yolculuğunda idi bu sefer genç şehzadelerden biri bana sordu: ‘Şimdi Çanakkale Boğazı’ndan çıkılınca Marmara’ya girmiş olacağız değil mi?’ Gülmemeye çalışarak: ‘Evet Selanik’ten dönerken Çanakkale’den geçip Marmara’ya gireceğiz’ dedim, anladı mı bilmiyorum.” Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.245-247.

na mahkûm idiler ki, saray muhitinden başka bütün ufuklar kendileri için tamamıyla kapalı hükmündeydi” demektedir¹⁰.

II. Abdülhamid döneminde özgürlüklerin sınırlandırılması noktasında padişahın çocukları istisna tutulmamıştı. Yıldız Sarayı’nda oturan şehzadeler, babalarının şiddetli disiplini altında yaşar, halk arasında serbestçe gezip dolaşamazlardı. Şehrin muhtelif yerlerine nadiren ancak izin alarak gidebilir fakat gidişlerinden dönüşlerine kadar her ayrıntı padişaha derhal bildirilirdi¹¹.

II. Meşrutiyet’in ilanı ve bilhassa Abdülhamid’in tahttan inmesi, hanedan üyelerinin eskiye oranla daha serbest hareket etmelerine yol açtı. Naciye Sultan, Meşrutiyet’in hanedan üyelerine etkisini şu şekilde dile getirmektedir: “Hürriyet hepimiz için büyük bir değişiklik oldu. Bu kelimenin taşıdığı mefhumu tam manasıyla kavrayamamakla beraber, bunun hayatına getirebileceği yenilikleri çocuk ruhum seziyordu. Kelimenin manasını anlamıyorduk ama değişiklikleri seziyorduk. /.../ Hürriyet bizlere saadet getirdi. Artık arabaya binerek mesire yerlerine gitmek, şehir içinde dolaşmak adet olmuştu. Dünya yüzünde görülecek birçok şey olduğunun ancak o zaman farkına varabildik. Aile ziyaretlerine gitmeler ve şehir içindeki dolaşmalar bizim için yepyeni eğlenceleri teşkil etti.”¹² II. Abdülhamid döne-

¹⁰ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.245-247.

¹¹ A.R (Ahmet Refik Altunay), “Son Devrin Osmanlı Şehzadeleri Ne Hallere Düştüler?”, *Resimli Tarih*, sayı:12, 1950, s.481. Padişahlığı sırasında II. Abdülhamid, kendi çocuklarının yanında hanedanın bütün erkek üyelerinin yapıp ettiklerini, günlük faaliyetlerini yakından takip etmekteydi. Buna dair bir örnek şöyledir:

“Üsküdar Mutasarrıflığı

Aded 790

Devletlü necâbetlü Vahideddin Efendi hazretlerinin dünkü gün bir tarafa çıkmayub köşküne saat ikide Doktor Mirliva Reşad Paşa gelüb yedide gittiği.

Devletlü necâbetlü Yusuf İzzeddin Efendi hazretlerinin dünkü gün saat dokuzda Hekimbaşı Çiftliği’ne azimet ve akşam yarımdaya avdet eylediği ve köşküne haricden kimsenin gelmediği.

.....

Devletlü nacâbetlü Seyfeddin Efendi hazretlerinin dünkü gün saat beşde Üsküdar İskeleyi’nden vapurla Kabataş’a azimet ve akşamüzeri avdet eylediği ve köşküne hâricden kimsenin gelmediği ma’rûzdur olbâbda emr ü ferman hazret-i men-leh-ülemrindir.

16 Şevval (1)323 Üsküdar Mutasarrıfı Hamdi”.

BOA, Y.PRK. UM (Y.PRK: Yıldız Perakende Evrakı, UM: Umum Vilayetler Tahrirâtı), 80/51, 16 Şevval 1323/13 Aralık 1905. Abdülhamid zamanında şehzade takibine dair bkz. BOA, Y.PRK. AZJ (AZJ:Arzuhal ve Jurnaller), 17/42, 24/Z /1297/ 27 Kasım 1880; 11/40, 19/Ş /1303/ 23 Mayıs 1886; 13/39, 13/Za/1305/ 22 Temmuz 1888.

¹² Naciye Sultan, *Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları: Acı Zamanlar*, Yayına Hazırlayan: O. Gazi Aşıroğlu, İstanbul, 1990, s. 20-21; Aydemir, *Enver Paşa*, s. 205-206. Aslında hanedan mensuplarının dışarıya açılması daha önce Abdülmecid zamanında söz konusu olmuştu. Bu dönemde kadinefendiler ve sultanlar, saray dışında gezip tozmaya başlamışlar, hesapsız alışveriş yaparak hazi-

minde diğer şehzadeler gibi gözetim altında yaşayan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi de II. Meşrutiyet'le birlikte hür ve rahat bir hayata kavuşmuş olup, günlerini Dolmabahçe Sarayı'ndaki dairesinden ziyade dışarıda geçirmekteydi¹³. V. Murad'ın oğlu Selahaddin Efendi ve onun çocukları da II. Abdülhamid'in tahttan inmesinin ardından İstanbul'un Anadolu yakasındaki değişik yerlerde köşkler kiralarak ikamet etmeye başlamışlardı¹⁴.

Bir süre Mehmet Reşad'ın Başyaverliğini yapan Hurşid Paşa'nın değişimle ilgili ifadeleri de ilgi çekicidir: "Sultan Hamid devrinde şehzade ve sultanlar birbirlerini ziyaret etmeye bile korkarlarken, Meşrutiyet'ten sonra durum değişti. İfrattan tefrite gidildi. Bazı şehzadelerin en alelâde halk tabakaları arasında dolaştıkları, eğlence yerlerine gittikleri görüldü."¹⁵

Mehmet Reşad'ın 1909'da tahta çıkmasıyla bir yandan şehzadelerin özgürlükleri artarken bir yandan da ilginç şekilde toplum nezdinde itibar kaybına uğramaya başladılar. Yetersiz eğitim ve sosyal hayattan soyutlanmışlık, hanedan üyelerinin beklenen düzeyde davranış olgunluğuna sahip olmadığını gösterdi. Şehzadelerden bazıları dikkatten kaçmayacak derecede ölçsüz davranmaya ve bu nedenle tepki çekmeye başladılar. Bu da hanedanın topyekûn itibar kaybına yol açmaktaydı.

Ahmet Refik Altınay'ın aktarımına göre itibar kaybına uğrayanların başında Mehmet Reşad'ın oğulları gelmekteydi. Adeta birer "şehir külhanbeyisi" gibi yetiştirilen Ömer Hilmi ile Ziyaeddin Efendiler, bilhassa babalarının tahta geçmesinin hemen ardından eğlence yerlerinde boy göstermeye başlamışlardı. Bunlar, "Beyoğlu'nun âdî sefahât evlerine postu sermişler; bu yüzden de ecnebîler arasında birçok dedikodulara sebebiyet vermişlerdi."¹⁶

nenin büyük miktarlarda borçlanması sebebiyet vermişlerdi. Abdülmecid bunun önüne geçmek için büyük çaba sarf etmişse de istediği sonucu elde edememişti. Nitekim bu gerçeği padişah, Hersek'e gidecek olan Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa veda için huzuruna çıktığında şöyle dile getirmişti: "Allah selamet versin. İnşallah muvaffak olup gelersin. Lâkin beni bulamayacaksın. Yakın vakitte gelsen de bulamazsın. Beni karılarım ile kızlarım bitürdü." Cevdet Paşa, *Maruzat*, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 8, 11-12, 19, 25. Aynı konuyla hakkında bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun, Ankara, 1991, s. 54-59.

¹³ Bedî Şehsuvaroğlu, "Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'ye Dair", *Hayat Tarih*, Haziran 1974, s. 13-16.

¹⁴ Ali Vâsib Efendi, *Bir Şehzade'nin Hâtıratı*, s. 33-34.

¹⁵ Hurşid Paşa, "Sultan Reşad'ın Başyaveri Hurşid Paşa'nın Saray Hatıraları", *Hayat Tarih*, sayı:4, 1965, s. 89.

¹⁶ Ziyaeddin Efendi bir gün Kadıköy'deki Kel Hasan'ın tiyatrosuna gitmiş, burada aşağı tabakadan bir kadınla ilişki kurmuş, durumunun kadının dostu olan Kel Hasan tarafından öğrenilmesiyle,

Şehzadelerin sergiledikleri davranışlar, hükümet çevrelerini ve sarayı rahatsız etmekteydi. Nitekim Mehmet Reşad'ın oğullarının davranışlarından rahatsız olan mebusların Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'e müracaatla rahatsızlıklarını dile getirmeleri üzerine o, durumu padişaha arz etmişti. Padişah, Ahmed Rıza Bey'e "çağırın da nasihat edin, isterseniz Mahmud Şevket Paşa da birlikte olsun" demişti. Onlar, bir vesile ile söz konusu şehzadeler Ömer Hilmi ve Ziyaeddin Efendi'ye nasihat ettiler. Tavsiyeler karşısında şehzadelerden birinin "Ahmed Rıza Bey, sizin gibi hürriyet için bu kadar çalışmış ve bu memlekete hürriyet vermiş bir zat tarafından hürriyetimizin tahdid edilmek istenilmesini acâib gördüm" demesi üzerine Ahmed Rıza Bey; "dünyanın en hür memleketi olan Paris'te, insanların en hür ve hürriyetperver olanı Mösyö Clemanceau ki bugün başvekilidir bir kahveye gidip oturamaz, sokakta bir şey içemez, hürriyeti, vazifesine mevkiine ait kayıtlarla sınırlıdır. O makamda bulunduğça istediği gibi hareket edemez. Siz de padişahımızın oğulları olmak şerefinden çıkınız, istifa ediniz, halkın arasına geçiniz o vakit istediğiniz gibi harekette, sokakta herkesin içinde gezip oynamakta hürsünüz" demişti¹⁷.

Söz konusu şehzadelerin dışındaki hanedan mensuplarının da şikâyeteye değer davranışları olmalıydı. Nizamname'nin çıkarılmasından yaklaşık iki buçuk ay kadar sonra yayınlanan bir *İrâdede*¹⁸ Nizamname'nin çıkarılma sebeplerine işaret eden bazı hususlar dikkati çekmektedir. Öyle anlaşıyor ki önceden devreden ve Mehmet Reşad'ın tahta geçmesiyle daha da belirgin hale gelen hanedan mensuplarının durum, tutum ve davranışlarından kaynaklanan rahatsızlık devam etmekteydi. *İrâdede* şehzadelerin halk nazarında ağır başlılık ve şereflerini korumalarına itina etmeleri gereği vurgulandıktan sonra bunu temin için yapılması gerekenler sıralanmış ve bazı yasaklar getirilmişti. Bu yasaklar, istenmeyen muhtemel davranışların önüne geçmekten çok, alışkanlıkları engelleme çabasına yönelik gibi görünmektedir¹⁹.

adı geçen tarafından dövülmüştü. Bu esnada kendisinin şehzade olduğunu söyleyen Ziyaeddin Efendi'ye Kel Hasan: "Hâşâ... Sen şehzade değil, adi bir külhanbeyisin... Hem âlemin gözleri önünde böyle bir halt yiyorsun hem de şehzadelige iftira ediyorsun ha..." demiş ve ilave etmişti: "Çağırın şuradan bir polis, şehzadelige iftira eden şu herifi teslim edeyim." Altunay, "Son Devrin Osmanlı Şehzadeleri Ne Hallere Düştüler?" *Resimli Tarih*, s.483.

¹⁷ Bülent Demirbaş (Yayınlayan), *Meclis-i Mebusan ve Âyân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, İstanbul, 1988, s. 50-51.

¹⁸ *BOA, İ.DUİT*, 2/53, 19 Kânunusani 1329/1 Şubat 1914.

¹⁹ Nitekim nizamnamenin çıkarılmasından sonra içki içmekten dolayı II. Abdülhamid'in oğlu şehzade Abdülkadir Efendi ev hapsine çarptırılmıştı. *BOA, İ.DUİT*, 4/42. 23 Rebiyülâhır 1332/9 Mart

Hanedan üyelerinin sergiledikleri davranışlar dikkatleri üzerlerine çekmelerine neden olmaktaydı. Alderson'a göre imparatorluğun sonlarına doğru hanedan üyeleri "sosyal ahlâk çöküntüsü ile lekelenmişti." Hatta ona göre "halkın bu ahlâksızlığı reddetmesi, milliyetçilerin hanedanı yıkma amaçlarını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır."²⁰

Şehzadeler, bu davranışlara ilave olarak Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamında siyasî faaliyetlerin içerisine de girmeye başladılar. Özellikle 23 Ocak 1913'teki Bab-ı Âli Baskını'ndan sonra ülke idaresini ele geçiren İttihat ve Terakki hükümeti döneminde şehzadelerin faaliyetlerinden yöneticiler son derece rahatsız oldular. Bu dönemde veliaht Yusuf İzzeddin Efendi ile kardeşi Abdülmecid Efendi mevcut padişahın yetersiz olduğunu belirterek tahttan indirilmesini istiyorlardı. Bu konuda özellikle Yusuf İzzeddin Efendi, Sadaret ve Harbiye Nazırlığı vazifelerini yürüten Mahmut Şevket Paşa'ya birçok defa müracaat etmişti. İttihat ve Terakki yöneticileri ise hükümet darbesinden sonra bir de padişah değişikliği ile uğraşmak istemediklerinden bu istekleri kesin bir dille reddetmişlerdi. Bab-ı Âli Baskını'ndan sonraki dönemde siyasî faaliyetlerinden en fazla rahatsız olunan şehzade ise ikinci veliaht Vahdeddin Efendi idi. İktidar partisi yöneticileri, şehzadenin kendi aleyhlerinde çeşitli tertipler içerisine girdiğini düşünüyor, bundan dolayı da aralarında bir gerilim bulunuyordu.

Mahmut Şevket Paşa bir gün padişaha: "Böyle, şehzadelerin siyasetle uğraştığı devlette ben sadrazamlık edemem" demişti. Padişah ona Vahdeddin ile konuşmasını tavsiye edince Sadrazam şehzadeyle bir görüşme yaptı fakat iki buçuk saat süren görüşme daha çok bir münakaşa şeklinde geçti. Görüşmede Mahmut Şevket Paşa şehzadelerin siyasetle uğraşmasına bir sadrazam olarak müsaade edemeyeceğini, Rumeli'nin elden çıktığı bir dönemde bunun sakıncalı olduğunu, isterse bir kanun yahut padişaha müracaatla bir irade çıkartabileceğini belirttikten sonra "fakat her halde şehzadeleri siyasetle uğraşmaktan men edeceğim" demişti.

Böylece şehzadelerin faaliyetlerinden rahatsız olan hükümet, onların faaliyetlerine sınırlama getirecek bir kanundan söz etmeye başlamıştı. Öte yandan Mahmut Şevket Paşa Ahmed Rıza Bey'le şehzadelerin durumlarını düzeltmeleri konusunda daha önceden onlara nasihat veren bir kişiydi. Üstlendiği vazife icabı hanedanın durumunu yakından bilmekteydi. Kanun

1330/22 Mart 1914. BOA, DH. KMS (DH: Dâhiliye Nezareti Belgeleri, KMS: Kalem-i Mahsus Muduriyeti Belgeleri), Lef:4, 17/23, 24 Rebiyülâhır 1332/9 Mart 1330/22 Mart 1914.

²⁰ A.D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, Çeviren: Şefaettin Severcan, İstanbul, 1998, s.159.

çıkarılacağı yolundaki ifadeler şehzadelerin hiç hoşuna gitmemişti. Vahdetin ile Abdülmecid Efendiler, kanunla ilgili olarak “biz bunu kendimize hakaret telâkki ederiz” demişlerdi. Sadrazam ise anılarında Vahdeddin’i siyasetle uğraşmaktan vazgeçirmeye kararlı olduğunu belirtmektedir.

Mahmut Şevket Paşa, Vahdeddin’i siyasetten men etmenin yolunu sarayında göz hapsine mahkûm etmek suretiyle buldu. Bu konudaki kararını veliaht Yusuf İzzeddin Efendi’yle paylaştı. Daha sonra padişaha da bilgi ulaştırıldı. Fakat göz hapsinde tutulmayanları kontrol etmek mümkün olmuyordu. Örneğin Abdülmecid Efendi, İstanbul’un İngiltere Büyükelçisi ile bir görüşme yapmış, görüşme gazete sütunlarına yansımıştı. Sadrazam bu görüşmeden son derece rahatsız olmuştu²¹.

Şehzadelerin giriştikleri siyasî faaliyetler nedeniyle hükümette onların hareket alanlarını sınırlandırıcı düzenleme yapılması konusunda bir fikir oluşmaya başlamıştı. Bu durumdan en fazla rahatsızlık duyan da şüphesiz Mahmut Şevket Paşa’ydı. Ancak sadrazamın 11 Haziran 1913’te bir silahlı saldırı sonucu öldürülmesi bu düşüncenin hayata geçirilmesini engelledi. Mahmut Şevket Paşa döneminin Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa, onun yerine geçince aynı hususa dair çalışmaları devam ettirdi.

Ülke yönetiminde aktif rol alanların düşüncelerinin yanında değişik kesimlerden insanlar hanedanın durumuyla ilgili farklı çözüm önerileri sundular. Saray çevresinden Mehmet Reşad’ın Başyaveri Hurşid Paşa da bir hanedan kanunu taslağı hazırlamış fakat önerileri pek dikkate alınmamıştı²². Nizamname’nin hazırlık ve yayın aşamasında *Mabeyn Başkâtibi* görevini sürdüren Ali Fuat Türkgeldi’nin konuyla ilgili düşünceleri şöyleydi: “Bir milletin re’s-i idaresinde bulunan bir hanedân efrâdının muhafaza-yı haysiyetleri elzem olduğundan bu hâlê karşı bir çare bulunmasını çok düşündüm ve düşündüklerimi bir gün tafsilatıyla Sultan Reşad’a arz ettim...” Başkâtibin çözüm önerileri şunlardı: 1. Şehzadelerin tahsillerine önem verilmesi. Çünkü onların halk nazarında mevkilerini yükseltmek öncelikle çağın gereklerine göre bir tahsil almalarıyla mümkün olabilecekti. 2. Sultan ve şehzadelerin denkleri olmayan kişilerle evlenmelerinin engellenmesi. 3. Sultanlarla şehzadelerin birbiriyle evlendirilerek müreffeh bir hayat yaşamalarının temin edilmesi. Türkgeldi’nin son önerisinin dayanağı hanedanın ekono-

²¹ Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü*, İstanbul, 1988, s. 33, 37, 42–43, 47, 49, 56, 58–60, 63–64, 87, 105–106.

²² 13 Eylül 1911 tarihli taslakta hanedan azasının tahsilleri ve evlilikleri gibi konulara değinilmekle birlikte daha çok sarayın işleyişi ile ilgili meseleler yer almaktaydı. Hurşid Paşa, “Sultan Reşad’ın Başyaveri Hurşid Paşa’nın Saray Haturaları”, *Hayat Tarih*, sayı: 5, 1965, s.64.

mik anlamda yaşadıkları sıkıntıyı gidermeye yönelikti. Çünkü ona göre hanedanın itibar kaybına yol açan diğer bir durum da hanedanın yaşadığı ekonomik zorluklardı. Meşrutiyet'ten önce yeterli maaş alan üyeler, “tensikât-ı umûmiye” sırasında tahsisatlarının azalmasıyla geçim sıkıntısı yaşamaya başlamışlar, bundan dolayı da borçlanma yoluna gitmek zorunda kalmışlardı²³.

Hanedanın durumunun iyileştirilmesi konusu, saraya yakın çevrelerin dışındaki fikir adamlarından bazılarının da ilgi alanına girmektedir. Örneğin II. Meşrutiyet döneminde Dr. Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İctihat* mecmuası etrafında toplanan Garpçılar, 1912 yılında Batılılaşma konusunda “sistematik bir plan” hazırlamışlardı. Yerli ve yabancı pek çok yazar tarafından Abdullah Cevdet'e atfedilen bu planın ilk maddesi, hanedan üyelerinin ve bilhassa şehzadelerin eğitimi ile ilgiliydi. Bu konuda Avrupa'nın örnek alınması gerektiği belirtilerek, şehzadelerin Avrupa'da olduğu gibi orduda görevlendirilmesi önerilmekteydi²⁴. *İctihat*'ın hanedan üyelerine olan ilgisi 1913 yılında da devam ediyordu.

Mahmut Şevket Paşa ile şehzadeler arasında sürtüşmenin cereyan ettiği ve paşanın hanedan üyelerini siyasetle uğraşmaktan men etmeyi planladığı günlerde Celal Nuri'nin *İctihat*'taki yazısının başlığı “Hanedân-ı Saltanat Kanunu”ydü. 20 Mart 1913 tarihindeki yazısında²⁵ Celal Nuri böyle bir kanuna duyulan ihtiyacın her geçen gün biraz daha fazla hissedildiğini belirttikten sonra şu satırlara yer veriyordu: “Bu hanedânı hüsn-ü muhafaza bir vazife-i millîyedir. Dünyada her şey tanzim, her madde bir kanuna idhal edildiği halde maa-t-teessüf, hanedân-ı hükümdârîye âid husûsat mühmel bırakılmıştır. Avrupa hanedânlarının mektub veya gayri mektub kanunları, an'aneleri, zâbıta usûlleri, âdetleri, intizamları var iken teessüf olunur ki bizde bu cihet dahi bir çok husûsat gibi unutulmuş kalmıştır. Osmanlı Devleti Osmanlı hanedanına merbuttur ve bizde yapılacak terakkiyâta yu- karıdan, makam-ı saltanattan başlamak iktizâ eder.” Celal Nuri çıkarılacak kanunun “devletin kuvve-i teşrîîyesinden geçmiş bir kanun” olmaması ve alelâde bir kanun muamelesi görmemesi gerektiğini ileri sürmüştü.

Celal Nuri milletin hanedan üyelerine maaş verdiğini, bundan dolayı hanedan üzerinde hakkı olduğunu, bu hakkın Osmanoğulları ailesinin va-

²³ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s.124-125.

²⁴ M. Şükrü Hanioğlu, “Batılılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt: V, İstanbul, 1992, 150-151.

²⁵ Celal Nuri, “Hanedân-ı Saltanat Kanunu”, *İctihad*, 7 Mart 1329/20 Mart 1913, nr:57, s.1257-1261.

kar ve azametini daima muhafazadan ibaret bulunduğunu belirtmişti. Yazar yazısının devamında; “Millet padişahlarını büyük mevkide ve bi-hakkın vazife-i saltanatı ifâya kadîr bir ehliyetle görmek hakkına mâlik değil midir?” diye soruyordu. Hanedan üyelerinin sosyal hayatlarının belirli sınırlamalara tabi olması gerektiğini belirten yazar hanedanın bir anlamda devleti, milleti ve İslâmiyet’i temsil ettiğini belirtiyordu: “İnsaf ile düşünelim: Hiçbir usûle hiçbir kâideye merbut olmayan bir aile efrâdı nasıl tereddî etmez? Böyle bir adam nasıl vaktini geçirir? Canı sıkılmaz mı? Hanedan kanunu olmaması her nev’i serbestîye mahall verebilir. Bundan da pek büyük fenalıklar zuhur eder. Haysiyeti muhal şeyler olur. Erkân-ı saltanattan birinin bir münasebetsiz hareketi devleti, milleti, İslamiyet’i pek küçültür.”

Celal Nuri, hanedan üyelerinin evlilikleri ile eğitimlerindeki yetersizliklere ve düzensizliğe de vurgu yaptıktan sonra şunları dile getirmişti: “Bu gün erkân-ı saltanattan bir şehzade pespâye bir adamın kızına varabilir mi? Kezâlik bir sultan fûrû-mâye bir Hristiyan’ı Müslüman edip onunla izdivac etse caiz mi? Bir şehzadeyi pederi, Katolik papazlarının Kadıköy’deki mekteplerine veya bir manastıra berâ-yı tahsil gönderse acaba caiz olur mu?” Yazar, Almanya ve Avusturya hanedanlarını örnek göstererek bu ülkelerde bir hükümdar evladının sadece kendi isteği ile evlenemeyeceğini, dengi olmayan biriyle evlenmesinin mümkün olmadığını, bir şehzadenin istediği yere gidemeyeceğini, istediği sanatı icra edemeyeceğini, dükkân açamayacağını özellikle siyasilerle irtibata geçerek onların meclislerine katulamayacağını, kurallara uymayan üyelere hükümdarın ceza verme yetkisinin bulunduğunu daha başka misallerle anlatmakta, kıyaslamalarına devam etmekteydi.

Celal Nuri, hanedan üyelerinin gündelik ve siyasî hayatlarının, evlenme-boşanma usullerinin velhasıl her nevi hususun kanunla düzenlenmesi gerektiğini dile getirmişti. Yazarın makalede değindiği ve önerdiği hususların önemli bir kısmı adeta Nizamname’nin gerekçelerini ve taslağını oluşturur nitelikteydi. Makalede dile getirilen çekinceler Nizamname’de aşağı yukarı giderilmiş, bağlantılı konularda da düzenlemeye gidilmişti. Nizamname, makalenin yayınlanmasından yaklaşık sekiz ay kadar sonra yürürlüğe girmişti. Zamanlama dikkate alındığında Nizamname’yi hazırlayanların Celal Nuri’den etkilenmesi kuvvetle muhtemelse de dönemde kamuoyunun benzer bir beklenti içinde olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu hususta İttihat ve Terakki Fırkası’nın kararlı tutumu, düşünceden icraata geçilmesi noktasında etkili oldu. Partinin *Bâb-ı Âlî Baskını*’yla ülkede iktidarı mutlak surette ele aldığı sırada baskının lideri Enver Bey, hanedandan merhum şehzade

Süleyman'ın kızı Naciye Sultan'la nişanlıydı. Nişanlısına yazdığı mektuplardan anlaşıldığına göre Enver Bey, şehzadelerin eğitimi ve genel anlamda da hanedan işleriyle ilgilenmekteydi²⁶. Enver Bey bu mektupları yazdığı sırada bir yandan evlilik planları yaparken bir yandan da Harbiye Nazırlığı için girişimlerini sürdürmekteydi. Mektupta şehzadeler için uğraştığını dile getirmesi ve daha sonraki dönemde şehzadelerle ve genel anlamda hanedan işleriyle yakından ilgilenmesi, onun Nizamname'nin hazırlanmasında etkili olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Enver Paşa'nın tutumu, Türkgeldi'nin önerileri ve bu konuda Celal Nuri gibi bir kısım düşünürün fikirleri ve nihayet dönemin sadrazamı Said Halim Paşa'nın girişimleriyle Nizamname hazırlandı. Nizamname hükümlerinin oluşturulmasında Osmanlı teamüllerinin yanında Avrupa'dan da yararlanılmıştı. Türkgeldi, bu hususla alâkalı olarak; "Said Halim Paşa (nın) Avrupa saray-ı hükümdârîlerinde mer'îyy-ül-icra olan hanedân nizamnâmelerini celb ile bunlardan iktibas ve ahkâm-ı esâsiyemize tevfiik sûretiyle, âzâyı hanedânın velâdet ve izdivac ve vefâtlarında tatbîk olunacak ahkâmı câmi bir nizamnâme tertip ettirmiş..." olduğunu belirtmektedir²⁷.

Hazırlanarak yürürlüğe girmesinde İttihat ve Terakki Fırkası'nın aktif rol alması, dönemde Nizamname'ye duyulan ihtiyacın giderilmesine yönelik bir girişimdi ve kamuoyu ile parti önde gelenlerinin beklentilerine de cevap

²⁶ Enver Paşa'nın nizamnamenin çıkarılmasından on gün sonra 26 Kasım 1913 tarihinde Naciye Sultan'a yazdığı mektubundaki şu ifadeleri hanedan meseleleriyle yakından ilgilendiğinin açık bir göstergesidir: "Eğer tarihimizi harita üzerinde takib ederek okusanız, ecdadınızın o yorulmak, yılmak bilmeyen azimleriyle Viyana'ya nasıl gittiklerini görüp, o azim fütûhâtı seyreder, sonra da hanedânın zevk ve sefahâte meyli ve milletin fedakârlıkta kendilerine peyrev olacaklara uyarak ne kadar gerilediğini anlardınız. Bu gün hani o Kosova meydan muharebesinde şehid olan Murad Hüdavendigâr, hani onu Macaristan dâhilinde Viyana'ya kadar ilerledikten sonra, son seferinde artık pek ihtiyar olduğu halde Zigetvar kalesini muhasarada vefat eden Sultan Süleyman Kanuni. Fakat bunlar nasıl bizim için medâr-ı fâhr bundan sonra da hepimiz onların ahfâdına lââyık olacak surette çalışmamız için hep bunları bilmek lazım değil mi güzelim? İşte biraderleriniz şehzadeler hazretleri için uğraşmam hep bu esasa mebnidir. Hele siz onlardan geri değilsiniz ve geri kalmayacaksınız ruhum!" Arı İnân (Yayıma Hazırlayan), *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Ankara, 1997, s. 281-283. Aydemir, Enver Bey'in Naciye Sultana yazdığı mektuptaki bu ifadeleri yorumlarken şunları dile getirmektedir: "Görünüyor ki Enver Bey, eğer saraya girer ve hele kabinede de tek söz sahibi olursa, önünde bir de hanedan meselesi olacaktır. Hanedanı ıslah etmek, okutmak, onlara yeniden, Viyana'ya kadar yürümüş olan atalarının azim ve karar gücünü vermek!" (Aydemir, *Enver Paşa*, s.424-425). Enver Bey, Edirne'den 24 Ağustos 1913'te Naciye Sultan'a yazdığı bir başka mektubunda da "Büyük Efendi hazretlerini (Abdülhalim Efendi C.K.) Avrupa'ya göndertmek istiyorum. Kendilerinin iyiliğinden başka bir şey düşünmediğimden sizin de bu hususta bendenize yazmanızı isterim ruhum." (İnân, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, s. 332-333). Gerçekten de şehzadenin 1915 yılı itibariyle tahsil için Almanya'da bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, *İ.DÜİT*, Lef:12, 27 Teşrin-i evvel 1331/9 Kasım 1915).

²⁷ Türkgeldi, *Görüş İştiklirim*, s.121, 125.

veriyordu belki ama Nizamname'nin hazırlanması ile parti, ülke yönetiminden sonra hanedan işlerinde de söz sahibi olmaktaydı.

Netice itibariyle hanedan üyelerinin eğitimlerindeki eksiklikler, sosyal hayata katılımı birlikte yaşadıkları sorunlar, siyaset adamlarıyla ters düşmeleri ve ekonomik durumlarının yetersizliği gibi nedenler Nizamname'nin hazırlanmasında etkili olmuştu. 16 Kasım 1913'te yürürlüğe giren Nizamname'de 1914 yılı başlarında bazı küçük değişiklikler yapıldı. Nizamname, Sultan Vahdeddin zamanında hazırlanan Hanedân-ı Âl-i Osman Umûru Hakkında Kararnâme'nin 7 Şubat 1922 tarihinde yürürlüğe girmesine kadar uygulamada kaldı ve Kararname'ye de temel teşkil etti.

Nizamname 24 madde ve bir de "madde-i münferide"den oluşmaktaydı. Bu çalışmada konu bütünlüğü içeren maddeler ve uygulamalar belirli başlıklar halinde incelenecektir.

1. Padişah

Nizamname'nin birinci maddesinde padişahın hanedan nezdindeki yeri şu şekilde belirtilmişti: "Zât-ı hazret-i padişâhî hanedân-ı hümayunlarının bil-cümle âzâsı üzerinde bir teftiş ve nezâret ve inzibat hak ve salâhiyetini hâiz olup bunun da başlıca ahkâmı iş bu nizamnâme ile tayin olunmuştur."

2. Veliahd-ı Saltanat

Nizamname'de padişahattan sonra veliahdın statüsünün belirlenmesine dair de bağımsız bir madde konulmuştu. "Madde-i münferide" adıyla konulan madde şöyleydi: "Veliahd-ı saltanatın mevkii ve sıfat-ı resmîyesi taayyün etmiş olduğundan merâsim-i devlete iştirak ve süferâ ve ricâl-i siyâsiyenin ziyarât-ı resmîyelerini kabul hakkını hâizdir." Her ne kadar veliahtla ilgili bu şekilde doğrudan bir madde bulunsada Nizamname'nin değişik maddelerinde veliahtla irtibatlı bir takım diğer hususlar da bulunmaktaydı. İkinci maddenin son cümlesinde; "Usûl ve teamül-ü mahsus-ı kadîmi vechile vâris-i saltanat olacak olan şehzade "veliahd" unvanını ihraz eder." denilmekteydi. Veliahd unvanlı şehzade Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'in doğal üyesi olduğu gibi Meclis'e başkanlıkta yapabilmekte, Meclis'in toplanması hususunda padişaha arz ve takirde bulunabilmekteydi.

Veliahdın statüsünün belirlenmesi önemliydi. Çünkü veliahtlar öteden beri padişahlar için sıkıntı kaynağı olmuştu. Bilhassa *Kafes Sisteminin* gevşemesi, bir takım devlet adamıyla görüşmeyi ve belki de etkilenmeyi müm-

kün kıldığından padişahların tedirginlikleri artmıştı. Bu nedenle Sultan Abdülmecid, sadrazam Mehmet Ali Paşa'ya bir gün dönemin veliahdı Abdülaziz'i kast ederek "Paşa, ben efendiden sıkılır oldum" deyince sadrazam, "gece çiftlikten gelürken kurşun ile" vurdurmayı teklif etmiş, fakat padişah bu öneriyi kabul etmemişti. Cevdet Paşa'ya göre Abdülaziz'in tahta geçmesini engellemek için saltanatın büyükten büyüğe geçmesi usulünün kaldırılması hususu İngiliz elçisi Canning'e sorulmuş fakat elçi buna karşı çıkmıştı²⁸.

II. Abdülhamid de kardeşi veliaht Mehmet Reşad'ı diğer şehzadelere göre daha sıkı bir şekilde kontrol etmiş²⁹, hatta 19 yıl boyunca yüzünü bile görmemişti³⁰. Dolayısıyla II. Meşrutiyet öncesinde veliahdın devlet merasimlerine katılması, bir kısım devlet adamlarına resmi ziyarette bulunması mümkün olmamıştı.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra bu konuda köklü bir değişime gidildi. Yeni dönemin veliahdı Yusuf İzzeddin Efendi sık sık padişahın yanında görülmeye başladı. Veliaht, Mehmet Reşad'ın tahta çıkışından kısa bir süre sonra gerçekleşen törenlere katıldı, yurt gezilerinde padişahın yanında yer aldı. Hatta padişahı temsilen Avrupa seyahatlerine çıktı, bir kısım ülkelere resmi ziyaretlerde bulundu. Örneğin 1910 yılı baharında VII. Edward'ın cenaze merasiminde bulunmak üzere İngiltere'ye ve 1911 yılında da yaz sonu askeri manevralarını izlemek üzere Alman imparatoru Wilhelm'in davetlisi olarak Almanya'ya gitti. Bu ülkeye giderken Roman-ya'ya da uğrayarak kralla görüştü. Yusuf İzzeddin Efendi'den sonraki veliaht Vahdeddin ise 1916 yılının Ekim ayında Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı François Joseph'in cenaze merasiminde bulunmak üzere bu ülkeye ve 1918 yılında bu kez imparatorun daveti üzerine Almanya'ya gitti³¹.

²⁸ Cevdet Paşa, *Maruzat*, s.26-27.

²⁹ Veliaht Mehmet Reşad, Beşiktaş'taki sarayından çıkarak Zincirlikuyu'da kendisine tahsis edilmiş olan kasrına giderdi. Şehzadenin gidişi, gelişi ve kasırdaki faaliyetleri memurlar tarafından gözetlenir ve padişaha rapor edilirdi. Ali Said, *Saray Hatıraları Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, Hazırlayan: Ahmet Nezihi Galitekin, İstanbul, 1994, s. 141-142. Veliahdın günlük faaliyetlerine dair jurnaller için bkz. BOA, Y. PRK. AZJ(Y.PRK:Yıldız Perakende Evrakı, AZJ: Arzuhal ve Jurnaller), 2/87, 5.C.1296/26 Mayıs 1879; Y.PRK. AZJ, 5/31, 10.C. 1299/28 Nisan 1882.

³⁰ Aydemir, *Enver Paşa*, s. 205.

³¹ Yusuf İzzeddin Efendi, 14 Ağustos'ta Harbiye Mektebi'ndeki mükâfat tevzii törenine, padişahın Bursa ve İzmit seyahatine ve Meclis-i Mebusan'ın açılış törenine padişahla birlikte katılmıştı. Veliaht daha sonraki yurt gezilerine de padişahla birlikte katıldı. Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Görüşmelerim*, s.52-53, 55-56, 69, 100, 158-159, 239-244, 247-254.

Sonuçta veliaht, Meşrutiyet döneminde ülke dışındaki gelişmeleri, memleketi, milleti, devleti, devlet yönetimini ve devlet erkânını daha yakından tanımaya başladı. Nizamname ile veliahdın yeri padişahın kişisel özellikleri ve inisiyatifine bırakılmayarak hukuki bir zemine oturtulmuş olması son derece önemliydi. Hanedân-ı Saltanat Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'in doğal üyesi olması ve bazen Meclis'e başkanlık etmesi, padişah olduğunda devlet çarkının işleyişinden haberdar olmasına vesile oldu.

3. Hanedan-ı Saltanat ve Kullanacakları Unvanlar

Padişah ve veliahttan sonra hanedanla ilgili diğer kavramlara yer verilmişti. İkinci maddede *hanedan-ı saltanat* kavramı ile hanedan azasının kullanacakları unvanlar zikredilmekteydi: "Hanedân-ı saltanat: Evvelâ hanedân-ı Âl-i Osman'ın hükümdarân-ı i'zâmı sulbünden sûret-i meşruâda hâsıl olan ve evlâd ve ahfâd; saniyen bu hanedân-ı zî-şân evlâd-ı zükûrundan sûret-i meşruâda hâsıl olan nisvândan mürekkebtir. Her iki cihete dâhil olanların "şehzade", "sultan" unvanına ve "devletlü necâbetlü", "devletlü ismetlü" lakabına istihkakları vardır."

Madde, unvan ve lakapların kullanılması bakımından bir yenilik getirmiyor var olanı yazılı hale getirmiş bulunuyordu³².

4. Hanedan Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis ve İcraatları

Kasım 1913'e gelinceye kadar hanedanı ilgilendiren meselelere dair karar mercii başkaları değil padişahı. En azından teorik olarak bu böyleydi. Fakat şimdi yeni oluşturulan Nizamname'ye göre hanedana ait her tür mesele Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'in gündemine gelebilecekti. Bu vesile ile o güne kadar Osmanlı ailesinin dışındakilerce bilinmesi istenilmeyen mahrem konular da hanedan mensubu olmayan bazı meclis

³² Nizamnamenin hazırlanmasından önceki muhtelif vesikalarda şehzadeler için şu ifadelerin kullanıldığı görülmektedir: "Devletlü nacâbetlü efendiler hazerâtu..." BOA, İ.DH (İrade Dâhiliye), nr: 65638, Selh-i Ramazan 97/23 Ağustos 1296/ 2 Eylül 1880; Aynı ifadeler için bkz. BOA, Y.PRK. MF(MF: Marif Nezaretî Maruzatı), 2/78, Lef:2, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893; BOA, Y. PRK. SGE(SGE: Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Evrakı), 5/25, Lef:1, 2, 3, 30 Receb 1310 / 17 Şubat 1893. Yine nizamnamenin çıkarılmasından kısa bir süre önceki Meclis-i Mahsus kararında "şehzade devletlü nacâbetlü Selahaddin Efendi hazretleri..." ifadesi kullanılmıştı. BOA, İ.DUİT, 3/84, 2 Teşrinievvel 1329/ 15 Ekim 1913. "Devletlü ismetlü Şadiye Sultan hazretleri..." BOA, İ.TAL(İradeler Taltifatı), 1322/Z.42, 7 Şubat 1320/20 Şubat 1905. Nizamnamenin kabulünden sonraki döneme ait kullanımlara dair örnekler de şöyledir: 21 Mayıs 1916 tarihli bir belgede; "devletlü ismetlü Emine Sultan hazretlerine..." denilmektedir. BOA, İ.DUİT, 5/140, Lef:1, 8 Mayıs 1332/18 Receb 1334/ 21 Mayıs 1916. II. Abdülhamid'in oğlu için "şehzade devletlü nacâbetlü Abdülkadir Efendi hazretleri" ifadesi kullanılmıştı. BOA, İ.DUİT, 4/44. 9 Haziran 1331/22 Haziran 1915.

üyelerince öğrenilecekti. Hatta meclis üyeleri hanedan hakkında bir takım kararlara imza atacaktı. Neden böyle bir meclise ihtiyaç duyuldu? Meclis kimlerden meydana geliyordu? Yapısı ve işleyişi nasıldı? Görev ve yetkileri nelerdi? Hanedana ait hangi konuları ele alarak görüştü ve çözümler üretti?

a. Kuruluşu

Meclis'in oluşturulması bir bakıma Meşrutî idarenin saraya, hanedan üyelerinin yönetimine yansımasydı. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra 1909'daki Anayasa değişikliği ile padişahın yetkisi önemli ölçüde kısıtlanmış durumdaydı. Kısa bir aradan sonra Bâb-ı Âlî Baskınıyla iktidarı ele geçiren İttihad ve Terakki Fırkası bu kez yaptığı düzenlemeyle ülke yönetimindeki varlığına ve ağırlığına bir yenisini daha eklemişti. Ülke yönetiminden sonra şimdi de kurulan Meclis vasıtasıyla padişahın hanedan üzerindeki otoritesi de zayıflatılmış oluyordu. Meclis'e tanınan yetkilerle hanedan üyelerinin işlerine belirli bir düzenleme getiriliyor fakat padişahın hanedan üyeleri üzerinde söz söyleme ve karar alma noktasındaki yetkilerine ciddi sınırlamalar getiriliyordu.

Nizamname ilk düzenlendiğinde adı "Hanedân Meclisi" idi. Ancak daha sonra 25 Ocak 1914 tarihli *İrade* ile "Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis" olarak değiştirildi. Değiştirilme nedeni *İradede*; "Hanedân Meclisi unvanının adem-i vuzuh ve kifâyeti anlaşılmasına mebnî..." şeklinde açıklanmıştı³³. Gerçekten de ilk haliyle sanki sadece hanedan üyelerinden teşekkül eden bir meclismiş gibi algılanabilirdi. Oysa Meclisi oluşturan üyeler arasında hanedan üyesi olmayan hükümet temsilcileri ve başkaları da bulunmaktaydı.

b. Başkan ve Üyeler

Nizamname'nin 21. maddesinde Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'in üyeleri ile kitabet konusu açıklığa kavuşturulmaktaydı. Madde şöyleydi: "Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis, veliahd-ı saltanat, sadr-ı a'zam, şeyhülislam ve harbiye nazırıyla cenâb-ı celîl-i padişâhiden müntehâb âzâdan mürekkebtir. Bu meclise zât-ı hazret-i padişâhî veyahud vekâleten veliahd-ı saltanat riyaset eder. Mabeyn-i hümayun başkitabeti de vezâif-i kitabeti ifâ eyler." Meclis'in doğal üyelerinin kimler olacağı açıklandıktan sonra padişah tarafından atanacak azadan bahsedilmekte fakat bunların sayısının ne kadar olacağı ve diğer özelliklerine değinilmemekteydi.

³³ BOA, İ.DU'İT, 2/52, Lef:1, 12 Kânunusani 1329/25 Ocak 1914.

c. Toplantı Yeri ve Zamanı

Meclis sarayda toplanacaktı. Meclis'in toplanmasına padişah doğrudan doğruya karar verdiği gibi veliaht yahut sadrazamın arz ve takrirı de dikkate alınmaktaydı. Meclis başlangıçta belirli bir gün ve zamanda değil, görüşülmeye değer mevzu olduğunda toplanmaktaydı. 25 Ocak 1914 tarihinde yayınlanan bir *İrade* ile yani Nizamname'nin yürürlüğe girmesinin üzerinden yaklaşık iki buçuk ay geçtikten sonra "bidâyet-i muâmele" olması sebebiyle işleri yoluna koymak ve düzenlemek için haftada iki gün yani Cumartesi ve Salı günleri toplanması kararlaştırıldı³⁴. Söz konusu tarihten itibaren toplantının düzenli yapılması tesadüf değildi. 25 Ocak 1914 tarihli *İrade*, 1 Ocak 1914'te Harbiye Nazırı olan ve bu sıfatla Meclis'in doğal üyesi durumuna gelen Enver Paşa'nın Meclis'e işlerlik kazandırma girişiminin bir neticesi olmalıydı. Gerçekten de bu tarihten itibaren Meclis, hanedan meseleleriyle ilgili birçok karara imza attı. Daha sonraları ise Meclis, aynı sıklıkta toplanmamaktaydı. 1916 yılı mayıs ayındaki bir *İrade* içeriğinden anlaşıldığına göre Meclis, müzakere edilecek evrakın birikmesiyle padişah iradesi üzerine toplanıyordu³⁵.

d. Görev ve Yetkileri:

Hanedanla ilgili hemen her konuya bakma yetkisine sahip olan Meclis, faaliyette bulunduğu zaman dilimi içerisinde hanedanı ilgilendiren çeşitli ve çok önemli meseleleri gündemine alarak halletmişti³⁶. Meşrutiyet döneminde meclislerin ön plana çıkarılması, saraya da yansımıştı. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyân, ülke meselelerini çözmekle uğraşırken, Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis de hanedanı ilgilendiren her tür konuda karar alıp çözüm üretebiliyordu. Bununla birlikte hanedan arasında çıkacak her tür anlaşmazlık şehzadelerin eğitim-öğretimi, evlilik izinlerinin karara bağlanması, vesayet, haciz kararları gibi konular doğrudan doğruya

³⁴ BOA, *İ.DU'İT*, 2/52, Lef:1, 12 Kânunusani 1329/23 Ocak 1914; BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.5, 12 Kânunusani 1329/23 Ocak 1914.

³⁵ BOA, *İ.DU'İT*, 5/140, Lef:1, 8 Mayıs 1332/21 Mayıs 1916.

³⁶ Örneğin hanedan üyelerinin yurt dışına çıkışları da Meclis'te karara bağlanmıştı. BOA, *İ.DU'İT*, 5/129, 28 Nisan 1334/28 Nisan 1918. Meclisin ilgilendiği alanlar ve aldığı kararlarla ilgili olarak çalışmanın bundan sonraki kısmında birçok örneğe yer verilecektir. Ancak meclis toplantısı münasebetiyle önemli şahsiyetlerin bir araya gelmesi nedeniyle gündem dışına çıkılarak yine dikkate değer mevzulara girildiği oluyordu. Toplantılara katılan Türkgeldi, meclis üyeleri arasında tanık olduğu bir konuşmayı şu şekilde aktarmaktadır: "(Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi) Bir gün hanedan meclisinde Şeyhülislam Esad Efendi'ye *Şer'an veliahdın hukuku nedir* diye sordu. Esad Efendi komisyonda hiçbir hususta ağzını açmaz iken o gün ağzından öyle bir söz kaçırды ki efendinin büsbütün vehmini artırdı. *Şer'an veliahdlık yoktur ki hukuku olsun* demesi üzerine beti benzi sapsarı olarak bıyıklarını yemeğe başladı." Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.119-120.

meclisin görev sahası içinde yer almaktaydı. Öte yandan Nizamname'de Meclis kararlarının alınmasında aranacak usulün ne olduğu belli değildi. Yani kararlar oy çokluğu ile mi yoksa oybirliği ile mi alınıyordu ve üyelerin oylarının ağırlığı neydi? Bu hususlar Nizamname'de belirtilmemişti. Belgelerde sadece "meclis-i âlî-i mezkûr kararıyla" gibi ifadelerle rastlanmaktadır.³⁷ Meclis kararlarının yürürlüğe girmesi ise padişah iradesiyle mümkün olabilmekteydi.

Mehmet Reşad döneminde İttihat ve Terakki'nin iki güçlü temsilcisinin yani Said Halim Paşa ile Enver Paşa'nın bulunduğu bir Meclis'te onların iradelerinin aksine bir kararın çıkması çok zordu. Padişahın zayıflığının bazı sebepleri vardı. Öncelikle padişah bir anlamda İttihat Terakki'nin sayesinde tahta oturmuştu. İkinci olarak her iki tarafın şahsî özellikleri dikkate alındığında ve diğer uygulamalara bakıldığında padişahın parti yöneticilerine rağmen karar alması çok zordu. 1916'ya kadar veliaht olarak Meclis'e katılan ve toplantılara başkanlık eden Yusuf İzzeddin Efendi ise Mehmet Reşad'ın ölümü halinde padişahlığın kendisine verilmeyeceği vehmiyle türlü sıkıntılar yaşayan biriydi. Dolayısıyla parti karşısında onun da dik durması söz konusu değildi.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın mutlak iktidarı döneminde faaliyete geçen Meclis'in bir benzeri Mehmet Vahdeddin'in girişimiyle 1922 yılında hazırlanan *Hanedân-ı Âl-i Osman Umuru Hakkında Kararname*'de³⁸ de yer aldı. Kararname'nin 6. maddesinde *Encümen-i Âlî-i Hanedân* adıyla bir Meclis teşekkül etmişti. Bu Meclis'te Harbiye Nazırı çıkarılmış, veliahdın yanında padişahın uygun gördüğü şehzadelerin Meclis üyesi olacağı belirtilmişti. "Vükelâ-yı devletten bir zat dâhi" padişahın uygun görmesi halinde Meclis'e katılabilecekti. Bu kişinin kim olacağı kesin değildi. Meclis'te dört yıla yakın bir süre ile Enver Paşa tarafından temsil edilen Harbiye Nezareti'nin Meclis üyeliğinden çıkarılması manidardı. Yeni Meclis'e padişah katılmayacak başkanlığı vekâleten veliaht yürütecekti. Öte yandan sadrazam ile şeyhülislamın üyelikleri devam ediyordu.

5. Doğum Tutanakları

Nizamname, hanedan üyelerinin hayatlarıyla ilgili önemli hadiseleri düzenlemeyi hedeflediğinden doğumların da kayıt altına alınması kaçınıl-

³⁷ BOA, *İ.DUİT*, 4/44, 9 Haziran 1331/22 Haziran 1915.

³⁸ BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.60-67, 7 Şubat 1338/1922; BOA, *İ.DUİT*, 2/67, Lef:4, 5 Şubat 1338/5 Şubat 1922.

mazdı. 9. maddeye göre doğumla ilgili tutanaklar sadrazam ile şahit makamında olmak üzere padişah tarafından seçilecek iki Meclis-i Âyân üyesi tarafından düzenlenecekti.

Doğum tutanaklarının yapılmasında birçok amaç vardı. Öncelikle Osmanlı veraset hukuku gereğince en yaşlı üyenin tahta geçmesi söz konusu olduğundan doğum tarihlerinin doğru bir şekilde kaydedilmesi gerekiyordu. İkinci olarak doğan çocuğun 3. ve 4. maddeler gereğince izne tabi bir evlilik neticesinde dünyaya gelmesi gerekiyordu. Raporla çocuğun böyle bir evlilik neticesi dünyaya gelip gelmediği kontrol edilmiş oluyordu. Nitekim izinsiz evlilik sonucunda doğan şehzade Abdülkadir Efendi'nin çocukları Ertuğrul Necib ve Alâeddin Kadir hanedan üyesi yani "şehzade" olarak kaydedilmemişti³⁹. Üçüncü önemli sebep de maaş ödemeleriydi. Belirli bir yaşa ulaşan üyelere maaş bağlandığından doğum tarihlerinin sağlıklı bir şekilde kaydedilmesi gerekmekteydi. Nitekim 1 Ağustos 1914 tarihli kanunun 2. maddesinde; "Şehzadegân ve selâtın hazerâtına maaş tahsisinde sinn esas itihaz olunmuştur." denilmekteydi⁴⁰. Bu nedenle Maliye Nezareti, hanedan üyelerinin isim ve baba ismine ilave olarak doğum tarihlerini de mutlaka gerekli görmekteydi. Nitekim bazen Sadaret'e sunulan bilgilerle, Divan-ı Hümayun evrakında kayıtlı bilgiler arasında tezat meydana geliyor, bu durumda Divan-ı Hümayun evrakındaki kayıtlar esas alınıyordu⁴¹. Yine hanedan üyelerinin kökeni konusunda şaibeye yer vermemek de böyle bir tutanağın hazırlanmasının sebepleri arasındaydı.

Daha önce de doğumlar ve ölümlerden Bâb-ı Âlî, saray tarafından haberdar edilirdi⁴². Fakat bu formatta bir tutanak hazırlanması yeni bir uygulamaydı. Sultan ve şehzadelerin doğumlarında hazırlanan evrak belirli ifadeleri içermekteydi. Vesikaya, doğan çocuğun baba adı, anne adı, doğum

³⁹ BOA, İ.DUİT, 5/116, 6 Ağustos 1333/6 Ağustos 1917. 6 Ağustos 1917'de düzenlenen sultan ve şehzadeleri ihtiva eden listede söz konusu şehzadenin ismi yer almamaktaydı. Hatta listede bazı eksik ve yanlışlıkların olduğu yolundaki yazışmalar neticesinde oluşturulan düzeltme evrakında da Ertuğrul Necib'in adı yer almamaktaydı. BOA, İ.DUİT, 5/115, 11 Zilkade 1335/ 30 Ağustos 1333/30 Ağustos 1917.

⁴⁰ BOA, İ.DUİT, 3/19, Lef:1, 19 Temmuz 1330/1 Ağustos 1914.

⁴¹ BOA, İ.DUİT, 5/115, 11 zilkade 1335/ 30 Ağustos 1333.

⁴² Raporların Meclis-i Âyân defterine kayıt yaptırılması mevzuu etrafında yapılan tartışmalar esnasında söz konusu mecliste yaptığı konuşmada Abdurrahman Şeref Efendi: "Bizde şimdiye kadar böyle bir usûl yoktu, yalnız eskiden tevellüdât ve vefiyât vukuunda bir Hatt-ı Hümayun ile Bâb-ı Âliye bildirilir (di)..." demektedir. *Meclis-i Âyân Zabıt Ceridesi*, cilt:1, İctima:12, 1 Kânunuevvel 1332 (1916), Ankara, 1990, s. 155-156; Örneğin 13 Safer 1279/ 9 Ağustos 1862'de doğan kızı Saliha Sultan'ın doğumu Abdülaziz Han tarafından Bâb-ı Âliye bir Hatt-ı Hümayun ile bildirilmişti. BOA, İ.DUİT, 5/115, 11 zilkade 1335/ 30 Ağustos 1333/30 Ağustos 1917.

tarihi ve saati ile eğer konulmuşsa adı yazılmaktaydı. Hazırlanan tutanak padişaha sunulmakta, burası konuyla ilgili gerekli işlemlerin yapılması için Sadaret'e havale etmekteydi. Bazen de doğum haberi doğrudan padişaha iletilmekte, bu durumda padişah çocuğun adını da vermekte, tutanak daha sonra düzenlenmekteydi. Elimizde bulunan çok sayıdaki doğum kayıtlarından biri Şehzade Cemaleddin Efendi⁴³'nin yeni doğan oğluyla ilgili olup şu şekilde düzenlenmişti:⁴⁴

“Şehzade devletlü nacâbetlü Cemaleddin Efendi hazretlerinin bin üç yüz otuz altı sene-i hicrîyesi cemâziyelâhiresinin onuncu ve bin üç yüz otuz dört senesi martının yirmi üçüncü gecesi ezânî saat dördte zevceleri ismetli Cemile Destâviz Hanımefendiden bir mahdumları tevellüd eylediği hâk-i pâ-yı muallâ-yı cenâb-ı tâc-dârîye arz edilmesiyle nevzâd-ı müşârünileyh taraf-ı eşref-i hazret-i padişâhiden Süleyman Saadeddin Efendi tesmiye buyrulmuş olduğundan Hanedân-ı Saltanat Nizamnâmesi'nin mevadd-ı mahsûsâsı ahkâmına tevfikân muamele-i muktezîye ifâ olunmak üzere iş bu vesika tanzim ve tarafımızdan imza olundu. 20 Cemâziyelâhire sene 1336/2 Nisan sene 1334.

Âyândan

Âyândan

Sadr-ı a'azam

Mahmud

Abdülhak Hamid

Mahmed Talat”

Söz konusu tutanak *mabeyne* sunulmuş, burası da gereğinin yapılması için Sadaret'e havale etmişti⁴⁵.

Çocukların doğumu babaları tarafından haber verilmekte, böylece kayda geçmekteydi. Doğan çocukların hepsine padişah isim vermiyor, isimler aile tarafından da belirlenebiliyordu. Tutanakların tarihi, haber verilme zamanına göre değişiyordu. Doğumun hemen arkasından düzenlenen tutanaklar olduğu gibi daha geç gerçekleşenlere de rastlanıyordu. Örneğin

⁴³ Cemaleddin Efendi, merhum şehzade Şevket Efendi'nin oğlu olup 29 Ekim 1890 doğumlu idi. *BOA, İ.DUİT*, 5/116, 6 Ağustos 1333/6 Ağustos 1917.

⁴⁴ *BOA, İ.DUİT*, 5/108 Lef:1, 2 Nisan 1334/15 Nisan 1918; *BOA, Hanedân Defteri*, No:2, s.43.

⁴⁵ *BOA, İ.DUİT*, 5/108 Lef:2, 2 Nisan 1334/15 Nisan 1918. Şehzadenin 1916 yılında doğan bir başka oğlu için tanzim edilen tutanak da şöyleydi: “Şehzade devletlü necâbetlü Cemaleddin Efendi Hazretlerinin 20 Zilkade 1334 ve 19 Ağustos 1332 tarihine müsâdef Cuma gecesi ezânî saat beşde zevceleri ismetlü Cemile Destâviz Hanımefendiden bir mahdûmu dünyaya geldiği hâk-i pâ-yı muallâ-yı cenâb-ı tâc-dârîye arz edilmesiyle nevzâd-ı müşârünileyh taraf-ı eşref-i hazret-i padişâhiden Hüsameddin Efendi tesmiye buyrulmuş olduğundan Hanedân-ı Saltanat Nizamnâmesinin mevadd-ı mahsûsâsı ahkâmına tevfikân muamele-i muktezîye ifâ olunmak üzere iş bu vesika tanzim ve tarafımızdan imza olundu. Âyândan Nuri, Âyândan Faik, Sadr-ı a'azam Mehmed Said. 20 Zilhicce sene 1334/5 Teşrinievvel sene 1332.” *BOA, İ.DUİT*, 5/104, Lef:1, 5 Teşrinievvel 1332/18 Ekim 1916; *BOA, Hanedân Defteri*, No:2, s.36, 5 Teşrinievvel 1332/18 Ekim 1916.

şehzade Cemaleddin Efendi'nin çocuğuyla ilgili tutanak doğumun üzerinden 45 günden fazla bir zaman geçtikten sonra hazırlanmış, padişah çocuğa Hüsameddin ismini vermişti⁴⁶. Aynı şehzadenin 1918 yılı 6 Nisanında dünyaya gelen oğluna yine padişah tarafından isim verilmiş, bu sefer tutanak dokuz gün sonra tanzim edilmişti⁴⁷. Şehzade İbrahim Tevfik Efendi'nin 2 Şubat 1920 gecesi doğan oğluna Burhaneddin Cem ismi konulmuş, durum şehzade tarafından haber verilmiş, tutanak ise aynı yılın 1 Martında hazırlanmıştı⁴⁸.

Bir başka örnekte de son halife Abdülmecid'in oğlu Ömer Faruk Efendi'yle son padişah Vahdeddin'in kızı Rukiye Sabiha Sultan'ın kızları Fatma Neslişah Sultan'ın doğumu, üzerinden iki aya yakın bir zaman geçtikten sonra kaydedilmişti⁴⁹.

6. Şehzadelerin Eğitim-Öğretimi

Doğum tutanaklarının tanziminden sonra bir diğer konu da şehzadelerin eğitim-öğretimine dair düzenlemeydi. Esas itibariyle bu konu Nizamname'nin hazırlanmasının gerekçelerinden birini teşkil etmişti. Nizamname'nin 16. maddesiyle şehzadelerin tahsil ve talimleriyle ilgili bütün hususları düzenleme yetkisi, Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'e verilmekteydi. Maddenin ilk bölümünde; "şehzadegânın tahsil ve talimine aid kaffe-i hususâtı tanzim ve emr-i tahsil ve tâ'lime memur olanları azl ve nasb Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'e aittir." denilmekteydi. Maddenin devamında "şehzadegân Türkçe ile Arapçayı sûret-i mükemmelede tahsil ettikten mâ-adâ Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'in tensib edeceği ecnebî lisandan birini okuyup yazmağı dahi öğreneceklerdir." Yine aynı maddeye göre şehzadelerin Türkçe ve Arapça'nın dışında öğrenecekleri dili tespit etmek de Meclis'in yetkileri arasındaydı.

Şehzadelerin eğitimindeki yetersizliklerin giderilmesi düşüncesi esas itibariyle Nizamname'nin hazırlanma gerekçelerinden birini teşkil etmişti. Nizamname'nin hazırlanmasının üzerinden henüz bir yıl geçmeden I. Dün-

⁴⁶ BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.36, 5 Teşrinievvel 1332/18 Ekim 1916; BOA, *İ.DUİT*, 5/104, Lef:1, 5 Teşrinievvel 1332/18 Ekim 1916.

⁴⁷ BOA, *İ.DUİT*, 5/108 Lef:1, 2 Nisan 1334/15 Nisan 1918.

⁴⁸ BOA, *İ.DUİT*, 5/142 Lef:2, 1 Mart 1336/1 Mart 1920.

⁴⁹ BOA, *İ.DUİT*, 5/13, Lef:2, 31 Mart 1337/31 Mart 1921; BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.51, 31 Mart 1337/31 Mart 1921; Sultan, 4 Şubat 1921'de doğmuş, kayıt 31 Martta tanzim edilmişti. Uluçay, sultanın doğum gününü 2 Şubat 1921 olarak vermektedir. M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, İstanbul, 2001. s. 187.

ya Savaşı'nın çıkması bu konuda ciddi adımların atılmasını engelledi. Buna rağmen gerek Meclis'in ve gerekse Meclis üyelerinden özellikle Enver Paşa ve padişahın bu konudaki girişimleri dikkate değerdir.

18 Şubat 1914 tarihinde şehzadelerle ilgili çıkarılan *İrade* içeriği Meclisçe kararlaştırılmıştı. Meclis kararı, şehzadelerden yaşları 8–20 arası olanlar ile 20 yaşın üzerinde bulunup da askeri sınıfa mensup olanları ilgilendiriyordu. Bu şehzadelerin terbiye ve tahsillerine “nezâret etmek için” “mütakâidîn-i zâbita-yı askeriyeden” *Refakat Zabiti* görevlendirilecekti. Bu bağlamda askeri sınıfa mensup olan Cemaleddin (24), Abdürrahim (20), Abdülhalim (20), Fuad (19) Efendilere birer tane, yaşları 20'nin altında bulunan Ali Vasıb (11), Şerefeddin (10), Abdülkerim (8) Efendilere yine birer tane ve Abdülaziz (13), Mahmud Şevket (11) ile Tevhid (10) Efendilerin ise üçüne tek subay görevlendirilecekti. Söz konusu emekli askerler, Harbiye Nezareti tarafından güzel ahlâklı ve “vukuf-ı muâmelât” sahibi kişiler seçilecek, Meclis tasvip ederse padişahın onayına sunulacaktı⁵⁰.

1915 yılı Ağustosunda eğitim amacıyla Almanya'da bulunan şehzadeler, Abdülhalim, Abdürrahim ve Fuad Efendi'ye yapılan ödemelerle ilgili bir mesele Meclis gündemine gelmişti. Maliye Nezareti, şehzadelere ödenen paranın bir kısmının hanedan-ı saltanat bütçesinden ödenmesine dair alınan kararın uygulanmadığını dile getirdiğinden konu usulüne uygun olarak Meclis gündemine geldi. Meclis, hakkında bir karar alınması için meseleyi Meclis-i Vükelâ'ya havale etti⁵¹. Meclis-i Vükelâ da söz konusu şehzadelere “geçen seneden beri Harbiye bütçesinden verilen mebâligden münbais fazla-yı me'huzâtının Harbiye Nezaret-i celilesi tahsisât-ı mestûresinden tesviyesi” yönünde karar aldı ve bu karar Maliye Nezareti'ne bildirildi⁵².

7. Hanedan Üyelerinin Evlilikleri ve Boşanmaları

Hanedan üyelerinin doğum ve eğitim-öğretiminden sonra hayatlarındaki önemli dönüm noktalarından diğeri de evlilik süreci ve bununla ilgili meselelerdi. Üçüncü madde hanedan üyelerinin evlenmelerini tamamıyla padişahın iznine bağlamaktaydı. Maddede; “Kaç yaşına vâsıl olurlarsa olsunlar hanedân-ı saltanat âzâsı zât-ı hazret-i padişâhînin muvâfakat-ı hümayunları inzıam etmedikçe akd-i izdivac edemez.” denilmektedir.

⁵⁰ BOA, *İ.DUİT*, 4/88, 5 Şubat 1329/18 Şubat 1914; Şehzadelerin yaşları için bkz. BOA, *İ.DUİT*, 5/116, 6 Ağustos 1333/6 Ağustos 1917.

⁵¹ BOA, *İ.DUİT*, 3/20, Lef:12–13, 22 Ağustos 1331/4 Eylül 1915; 27 Teşrinievvel 1331/9 Kasım 1915.

⁵² BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.25, 26 Teşrin-i evvel 1331/8 Kasım 1915.

Aslında sultanların evliliği öteden beri padişahın izniyle gerçekleşmekteydi. Daha kuruluş döneminden itibaren padişahlar, kızlarını ya da kız kardeşlerini komşu devlet/beyliklerin yöneticileriyle ve daha çok da önde gelen devlet adamlarıyla evlendirmektedirler⁵³. Padişahlar, yalnız kendi kızlarını değil, diğer sultanları evlendirme sorumluluğunu da üstlenirlerdi. Örneğin XVIII. yüzyılın başlarından III. Ahmet, kendi kızı Fatma Sultan'ı görkemli bir düğünle evlendirirken kardeşi II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ı da aynı şekilde evlendirmişti⁵⁴. Düğün törenlerini tertip etmenin ötesinde padişahlar damadın kim olacağını da belirlerlerdi⁵⁵.

II. Abdülhamid devrine gelindiğinde de sultanlar yine padişah tarafından evlendirilmeye ve düğün masrafları da saray tarafından karşılanmaya devam edilmişti⁵⁶. Bu dönemde damatların tahsil görmüş, "asâlet ve nezâhat sahibi, hatta güzel gençlerden seçilmesine dikkat edilmiş idi." Yeni padişah Mehmet Reşad da kendisinden evvelkiler gibi hanedan üyesi kızları evlendirmeyi düşünüyor, ailenin reisi sıfatıyla onlara bir nevi "babalık" yapması gerekiyordu⁵⁷.

Sultanlar açısından uygulamanın uzun yıllar boyu padişahın izniyle gerçekleştiği göz önüne alındığında, maddenin Nizamname'de yer alması, teamülün yazıya geçirilerek sağlama alınmasından öte bir anlam taşımıyordu. Ancak Nizamname'nin yürürlüğe girmesinin üzerinden yaklaşık iki ay kadar sonra evlilik müracaatlarının değerlendirilmesi konusunda bir değişikliğe gidildi. İzin için takip edilecek yol ve yöntemler beşinci maddeye 25 Ocak 1914 tarihinde eklendi⁵⁸. Beşinci maddeye ilave yapılan kısım şöyle-

⁵³ Sultanlar, XVI. asrın başlarından itibaren yalnızca Osmanlı vezir ve beyleriyle evlenmeye başladılar. Hatta bazıları örneğin III. Murad'ın kızlarından bir kısmı divan çavuşları ve sipahilerle bile nikâhlanmışlardı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1988, s.159. Ayrıca sultanların evlilikleri hk. bkz. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, s.154-159.

⁵⁴ Çağatay Uluçay, "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Ait Bir Araştırma," *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV, 1958, s.143-152.

⁵⁵ Sultanın kiminle evlenmesi uygun görülmüş ise ona tebligat yapılır, düğün için hazırlıklara başlanırdı. Padişahın iradesiyle sultanla evlendirilen damat evliyse eski karısını terk etmeye mecburdu. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.159, 163.

⁵⁶ Bu dönemde padişahın kardeşleri Behice, Seniha, Mediha, Naile; Sultan Abdülaziz'in kızları Salihâ, Nazime, Esma, Zekiye, Emine; kendi kızları, Naime, Naile; Sultan Murad'ın kızları Hatice, Fehime, Fatma ile Şehzade Kemaleddin Efendi'nin kızı Münire sultanlar evlendirildiler. Dönemde sultanların ikametgâhları ile çeyizleri de padişah tarafından hazırlanırdı. Sultanlar evlendiklerinde onların hazine darı ustaları, ikinci hazine darı, kahveci, kilerci, ibrikdâr, çeşniyâr, çamaşırcı ustaları olurdu. Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Ankara, 1986, s. 68-69, 89.

⁵⁷ Abdülhamid bu hususa pek ziyade dikkat etmekle birlikte istisnai evlilikler de olmuştu. Sultan Murad'ın kızlarına birer koca bulmak gerektiğinde Darüşşafaka mezunlarından iki genç bulunmuştu. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.201.

⁵⁸ BOA, *I.DUİT*, 2/52, Lef:2, 12 Kânunusani 1329/25 Ocak 1914.

di: “Şehzadegân ve selâtîn hazerâtının izdivaçları için taleb-i müsaade-i seniyeyi mutazammın vuku’ bulacak mürâcaât üzerine taraf-ı eşref-i hazret-i padişâhîden Hanedân Umûrunun Rü’yetine Mahsus Meclis’in mütâlaâtı ba’de-l-istifsâr izdivac-ı mezkûrun icrasına müsaade-i celîle-i cenâb-ı mülûkâne şâyân buyrulduğu hâlde mabeyn-i hümayun baş kitâbetinden tarafeyne tahriren tebliğ-i keyfiyet olunur.”⁵⁹

Burada hanedan üyelerinin evliliğini padişah iznine bağlayan 3. madde hükmü zayıflatılmış oluyordu. Başka bir ifade ile izin konusunda padişahın yalnız başına karar vermesi engellenmiş, Meclis’e danışma adeta zorunlu hale getirilmişti. Halbuki 22. maddede bir meselenin Meclis gündemine gelmesi için; padişahın kendi kararı ya da veliahd-ı saltanatın veya sadrazamın arz ve takriri gerekiyordu. Fakat yapılan ilave ile evlilik izni müracaatının değerlendirilmesi bahsi istisna tutulmuştu.

Maddeye böyle ilave bir hükmün konulmasında Nizamname’nin hazırlanmasını sağlayan İttihat ve Terakki Fırkası’nın ve bu arada Enver Paşa’nın etkisi olmalıdır. Çünkü o, beşinci maddeye yapılan ilaveden bir süre önce 1 Ocak 1914’te Harbiye Nazırı atanması nedeniyle söz konusu Meclis’in üyesi durumuna gelmişti. Öte yandan paşa, Naciye Sultan’la nikâhlı olması hasebiyle bir damatı⁶⁰. İmparatorlukta söz sahibi olan Enver Paşa’nın Harbiye Nazırı olmasından kısa bir süre sonra Nizamname’de değişikliğe gidilmesi tesadüf olmasa gerektir.

Bu değişiklikten bir süre sonra Hanedân Umûrunun Rü’yetine Mahsus Meclis’in gerek görmesiyle 28 Mart 1914 tarihinde nikâh kıyılma usulüyle ilgili bir değişikliğe daha gidildi⁶¹. Nizamname ilk düzenlendiğinde 5. maddeye göre nikâh kıyılacağı zaman sultan ve damatların bir vesika imzalamalara esasa bağlanmıştı. Vesikada; eşlerden biri aralarında meydana gelen herhangi bir kavga veya ihtilafın tetkiki için padişaha başvurmaları halinde boşama yetkisini padişaha verdiklerini belirteceklerdi. Daha sonra 28 Mart 1914 tarihinde madde tadil edildi. Maddenin yeni hâlinde; “Hanedân-ı saltanata mensup her sultanın akdi icra edileceği zaman zevceyne imza ettirilecek vesikaya sultan-ı müşârunileyh tarafından emr-i talâk yedinde olmak şartıyla nefsinı tezvic ettiğini ve beyn-ez-zevceyn hüsn-ü muâşeretin devamı mümkün olmadığı nezd-i hümayunda tahakkuk eylediği taktirde iş bu salâhiyeti isti’mâl etmek üzere zât-ı hazret-i padişâhîyi

⁵⁹ BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.5.

⁶⁰ Aydemir, *Enver Paşa*, s.427-428.

⁶¹ BOA, *İDUİT*, 2/54, Lef:1-2. 15 Mart 1330/28 Mart 1914; BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, 8-9.

tevkil eylediği derc olunacaktır.” denilmekteydi⁶². Yani Nizamname’nin ilk halinde boşanma için her iki taraf da padişaha başvurabilirken yeni düzenlemeyle evliliğin sona ermesi için padişaha sadece sultanlar başvurabilmekteydi. Vekil sıfatıyla padişah duruma bakarak boşanmayı gerçekleştirecekti. Bir başka deyişle damatların boşanma yetkisi ellerinden alınmış olup bu konuda sultanlar son derece güçlü hale getirilmişlerdi.

Yapılan son değişikliklerle birlikte hanedan üyelerinin evlenme ve nikâh usulleri tamamen belirlenmiş oluyordu. Nikâhın gerçekleşmesi için bir dizi işlem yapılmaktaydı ki bu husus 3., 4., 5. ve 10-14. maddelerde düzenlenmiş olup nikâh işlemlerinde şu işlem basamakları takip edilmekteydi. 1. İzin başvurusunun yapılması 2. Başvurunun Hanedân-ı Umurunun Rü’yetine Mahsus Meclis’te değerlendirilmesi 3. Nikâh günü ve yerinin belirlenmesi 4. Nikâh vesikasının hazırlanması ve nikâhın kıyılması 5. Hanedan üyelerinin nikâh kayıtlarının, her bir yaprağı sadrazamca onaylı olan bir deftere kaydedilmesi, ardından bir nüshasının, Meclis’in kendi defterine kaydedilerek muhafazası için Meclis-i Âyân’a gönderilmesi. Nizamname’de evliliğin yasal sürecinin tamamlanması konusundaki en son işlem “Deftere kayd ve tescili ikmâl olunca kapadılıp Dîvân-ı Hümâyûn evrakı meyanında hıfz olunur.” şeklinde yer almaktaydı.

Hanedân Defteri’nde yer alan nikâh ve boşanma kayıtları incelendiğinde Nizamname’de belirlenen usullere titizlikle uyulduğu müşahede edilmektedir. Bir misal olmak üzere Behiye Sultan’ın evlenme ve boşanma işlemlerine göz atabiliriz. Dönemin padişahı Mehmet Reşad’ın torunu ve şehzade Ziyaeddin Efendi’nin kızı Behiye Sultanla, Sadrazam Said Halim Paşa’nın oğlu Ömer Bey evleneceklerdi. Süreç nikâh öncesinde izin işlemiyle başladı⁶³. 1 Nisan 1916 tarihli Mabeyn Başkitabeti’nden Sadaret’e yazılan yazıda nikâhın Perşembe günü sarayda kıyılacağı ve izdivaç vesikasının da burada düzenleneceği belirtilerek, kararlaştırılan tarihte Nizamname ahkâmına göre işlemlerin yapılması için durumun şeyhülislamlığa yazılması istendi. Ardından nikâhta hazır bulunması için sadrazama yazı yazıldı. Sadrazamın nikâha davet edilmesi diğer nikâhlarla kıyaslandığında istisna teşkil eder. Aynı gün Sadaret’ten şeyhülislamlık makamına yazılan yazıda nikâhla

⁶² BOA, *İ.DUÎT*, 2/54, Lef:2, 15 Mart 1330/28 Mart 1914.

⁶³ BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.26, 7 Teşrinisani 1331/20 Kasım 1915.

ilgili bilgiler verildikten sonra Nizamname hükümlerine göre gereğinin yapılması istendi⁶⁴.

6 Nisan 1916'da ise nikâh gerçekleşti ve izdivaç vesikası tanzim edildi. 5. madde icabı vesikada yer alması istenen ibarelerin yazılmasına özel bir önem verildi. Bu kısım şöyle düzenlenmişti: “Zîrde vâz’ül imza sultan-ı müşârünileyhânın emr-i talâk yedinde olmak şartıyla ve icab sultan-ı müşârünileyhânın vekili cânibinden olarak zîrde vâz’ül-imza müşârünilehy Ömer Bey’e bin bir kîse mihr-i muaccel mukabilinde tezvic ve müşârünilehyin vekili dâhi bu şartla kabul etmiş ve beynlerinde hüsn-ü muâşeretin devamı mümkün olmadığı nezd-i hümayun-ı mülûkânede tahakkuk eylediği takdire sultan-ı müşârünileyhâya vekâleten ikâ-yı talâk buyurmak üzere zât-ı hazret-i pâdişahî sultan-ı müşârünileyhâ cânibinden tevkil kılınmış olduğunu mübeyyin iş bu vesîka/.../ Yıldız Saray-ı Hümayununda iki nüsha olarak bi-t-tanzim imza edildi.” Belgenin altında gelin ve damadın yanında Şeyhülislam Hayri ile şuhûd’l-hâl başlığı altında tarafların vekil ve şahitlelerinin isimleri yer almaktaydı.

Nikâhla ilgili prosedürler yerine getirildikten sonra nihaî olarak izdivaç vesikasının muhafazasına değinilmişti. Buna dair kaleme alınan yazıda vesikanın Nizamname hükümleri gereği iki nüsha hazırlandığı, bir nüshasının “defter-i mahsûsuna kayd ve tescil” edildiği, diğer nüshanın ise gereğinin ifası için Sadaret’e gönderildiği belirtilmişti⁶⁵.

Dönemin *Mâbeyn Başkâtibi* olup *Hanedân Defteri*’ndeki nikâhlarla ilgili yazışmaların altında imzası bulunan Türkgledi’nin nikâh kayıtlarıyla ilgili şu ifadeleri uygulamanın içeriğini daha da belirgin hale getirmektedir: “Sultanların akdinde şer’an *tefvîz-i talâk*⁶⁶ usulü kabul olunarak damad emr-i talâkı sultana tefviz eder, o da bu hakkın isti’ mâline padişahı tevkil eylerdi. Tarafeynden vekâlet alınırken bu şart ile vekâlet verdiklerine dair sicile imza ettirilir, ba’dêhû zât-ı şâhâneye takdim edilirdi. Hünkâr da bâlâsına berveçh-i meşruh vekâleti kabul ettim ibaresini şeyhülislamın muvacehesinde olarak tahrir ve imza ederdi.” Türkgeldi, bir sultanın nikâh kaydı için

⁶⁴ BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.30, 19 Mart 1332/1 Nisan 1916; 20 Mart 1332/2 Nisan 1916; 20 Mart 1332/2 Nisan 1916.

⁶⁵ BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.30–31, 24 Mart 1332/4 Nisan 1916.

⁶⁶ “**Tefviz-i talâk:** Zevcin talâkı zevcesine temlik ve havale etmesi veya talâkı vekiline veya resulüne veya zevcesinin velisine tevdi’ eylesimidir ...” Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiye ve Istihâlât-ı Fıkhiyye Kamusu*, II, İstanbul, 1968, s. 177.

huzura Şeyhülislam Hayri Efendi ile birlikte girdiklerini ve padişahın ibare-yi kendi el yazısıyla yazdığını belirtmektedir.⁶⁷

Nikâh kayıtlarında damatların hukuki durumları dikkat çekicidir. Damatların boşanmak için ilk başta var olan padişaha başvuru hakları, dört ay kadar sonra ellerinden alındı ve 1913–1922 yılları arasında gerçekleşen bütün nikâhlarda yeni usul uygulandı. Bununla sultanların damatlar tarafından haklarının gözetilmesi sağlanacak ve aynı zamanda hanedanın şan ve şerefi de korunmuş olacaktı. Uzun yıllardan beri sultanları damatlar karşısında güçlü kılacak tedbirler alınmıştı ancak nikâh kayıtlarına yansıyan bağlayıcı bir hüküm yoktu. Örneğin sultanların tek eş olmaları esastı. Bu bir gelenek olduğu için Nizamname’de zikrine ihtiyaç duyulmamıştı. Sultanlarla nikâhı kıyılan kişi, evliyse eski eşini terk etmek zorundaydı. “Kocaları, sultanların tahakkümlerine katlanmağa mecbur olup hanedana hürmeten veya korkularından zevcelerini tatlik edemezlerdi.” Yine çok yüklü bir çeyizle gelmeleri, kendilerine saray yahut görkemli bir ikamet yeri bahşedilmesi, işlerinin görülmesi için kethüda, kadın ve erkeklerden oluşan yardımcılarının emrine amade kılınması, tahsis edilen ödenek yahut maaş ile arabalar vs.⁶⁸ sultanı damat karşısında güçlü kılan sebeplerden bazılarıydı.⁶⁹

Sultanların hanedan üyesi olmaktan ve nikâh metinlerinden dolayı elde ettikleri güç her zaman evliliğin devamı için yeterli olmamaktaydı. Yukarıda nikâh kaydına değindiğimiz Behiye Sultan’ın boşanma kaydının mevcudiyeti bu gerçeği dile getirmektedir. Evlilik sürecinde olduğu gibi boşanmada da getirilen usullere uyma noktasına özel bir gayret gösterildiği anlaşılmaktadır. Behiye Sultan, nikâhının üzerinden dört yıla yakın bir zaman geçtikten sonra boşanmak için Yıldız Sarayı’na gelmişti. Padişahın huzurunda toplanmış olan “Meclis-i Şer’-i Âlî’de” sultan; eşinin “kabl-el-duhûl taşraya” gidip henüz gelmediğinden ve aralarında hüsn-i muâşeretin ku-

⁶⁷ Türk geldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 121. Nizamnamenin yürürlüğe girmesinden hemen önce Mehmet Reşad zamanında nikâhlar sarayda padişahın huzurunda kıyılmaktaydı. Sultanların evlenmesi “...Hünkârın riyasetinde, saray erkânı ve sadrazamla şeyhülislam huzurunda yapıldı.” Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 115.

⁶⁸ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.163–166. Sultanlar ise istedikleri takdirde başka bir erkeğin lehinde olmak üzere eşlerinden boşanabilirlerdi. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, s.156.

⁶⁹ Damatlar sultanlar karşısında nikâh usulü bakımından zayıf olsalar da “damad-ı şehriyari” olmaları nedeniyle çok büyük avantajlara sahiptiler. Uşaklıgil’e göre damatlar; Baltalimanı’nda yahut diğer birçok benzeri gibi Ortaköy’de, Kuruçeşme’de, Çemberlitaş’ta sultanla beraber birer saraya sahip olurlar, altlarında yepyeni, pırıl pırıl parlayan, yazın bir fayton, kışın bir kupa olurdu. Bu halleriyle damatlar “mesud ve kibirli” idiler. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.113.

rulmasının mümkün olmadığının ortaya çıkmasından dolayı “bu kere ben bil-asâle talâkı ihtiyar ve nefsimi tatlık eyledim” demişti⁷⁰.

Nizamname’de şehzadelerin nikâhlarının kısılma usulüne daha az yer verilmişti. Onlar evlenmek için izin alacaklar, nikâhları şeyhülislam huzurunda yapılacak ve ilgili sicillere işlenecekti. Sultanlarınkinde olduğu gibi nikâh ve boşanma usullerine değinilmemişti. Nizamname’nin yürürlükte olduğu dönemde gerçekleşen şehzade evlilikleri sultanlarınkinin aksine *Hanedân Defteri*’nde hiç yer almadı. Bu durum onların tamamen serbest hareket edecekleri anlamına gelmemektedir. Şehzadelerin evlilikleri de benzer şekilde muhtemelen padişahın onayına bağlıydı ya da en azından padişaha rağmen evliliğin gerçekleşme ihtimali düşüktü. Nitekim sarayın onayını almanın ne kadar önemli olduğu Şehzade Abdülkadir Efendi’nin onay almadan yaptığı evlilikle ortaya çıktı.

Yüzyıllardır şehzadelerin cariyelerle evlenmesi geleneği vardı⁷¹. Ancak cariyelerle evlenmeyi engelleyen bazı şartlar oluşuyordu. Öncelikle ülkede kölelik resmen 1909’da kaldırılmıştı⁷². Bir de şehzadeler, hürriyet ortamında saray ve köşklere dışarı çıkmış, halka karışmıştı. Bu gelişmelerden dolayı artık onların herhangi bir kızla evlenmesi mümkündü ve böyle bir evlilikle hanedanın itibarı sarsılabilirdi. Evliliklerin izne tabi tutulmasında bu hususlar göz önüne alınmış olmalıdır.

Nizamname’nin yürürlüğe konulmasının ardından evlenmek isteyen hanedan üyelerinin izin için müracaatta bulundukları anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid’in oğlu Abdülkadir Efendi’nin “askerî kaimakamlığından mütekâid mütevaffâ Şerif Beyin küçük kerimesi Macide Hanım’la izdivac niyetinde olduğundan bahisle...” yine Nizamname’ye göre ihdas olunan *Hanedân-ı Saltanat Umûrunun Rü’yetine Mahsus Meclis*’e müracaat ettiği anlaşılmaktadır⁷³.

Abdülkadir Efendi’nin evlilik izni için yaptığı müracaat Meclis’te ele alındı. Macide Hanım, şehzadeye layık görülmedi. Meclis, hanedan üyesi birinin evlenmesinde dikkate alınacak öncelikli hususun “kefâet” olduğunu ve Macide Hanım’ın şehzadeye denk olmadığını belirtti. Ayrıca Meclis kararına göre Macide Hanım’ın “hâl ve mevkîi” hanedan azasından biri ile izdi-

⁷⁰ BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.30, 4 Teşrinisani 1336/4 Kasım 1920.

⁷¹ Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara, 1992, s.39–41; Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükûmetlik ve Kadınlar*, Çeviren: Ayşe Berkay, İstanbul, 2002, s.49–50.

⁷² Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon, 1999, s. 265.

⁷³ BOA, İ.DUİT, 4/44. 9 Haziran 1331/22 Haziran 1915.

vaca müsait değildi. En önemlisi de şehzadenin onunla evlenmesi “hanedân-ı saltanatın şan ve şerefiyle gayri mütenâsib” olacaktı⁷⁴.

Ya izin verilmediği halde evlilik gerçekleşirse ne olacaktı? İşte dördüncü madde bu hususa şu şekilde açıklık getirmişti: “Zât-ı hazret-i padişâhînin muvâfakat-ı hümayunları lâ-hakk olmaksızın akd olunacak her bir izdivac âzâ-yı hanedân-ı saltanattan bu izdivacı akd etmiş olan zat bir şehzade ise böyle bir izdivactan tevellüd eden çocuklar hanedân-ı saltanat âzâsından addolunamayacağı gibi bir sultan ise sultan unvan ve payesiyle ona merbut olan cihaz ve tahsisâtın ve zevc hakkında damadlık unvan ve payesiyle onun müstelzim bulunduğu fevâid ve menâfiin zıyânını intac eyleyecektir.”

Abdülkadir Efendi, Macide Hanım’la evlendiği takdirde eş ve çocuklarını büyük bir riske atmış olacaktı. Fakat şehzade, padişahın rızasına ve Nizamname’deki tehditlere aldırmandan evliliği gerçekleştirdi⁷⁵. Evliliğin duyulması üzerine Hanedân Umûrunun Rû’yetine Mahsus Meclis toplandı. Nizamname’nin dördüncü maddesindeki hükümlerin bulunması “...cihetiyle müşarûnileyhin suret-i izdivacından dolayı iş bu madde-i nizamîye ahkâmının tatbiki zarûrî...” görüldü. Buna göre; Macide Hanım ve ondan doğan çocukların “hanedân-ı saltanata ve onların izdivac ve zevcâtına aid bilcümle hukuk ve imtiyazât ve muhassasâtın mahrûmiyetleri”ne ve saraya kabul edilmemelerine karar verildi.

Nizamname’de, yapılacak bir izinsiz evlilikten dolayı şehzadelerin biza-tihi kendilerine yönelik herhangi bir yaptırımdan söz edilmiyordu ama Abdülkadir Efendi de aleyhinde alınacak kararlardan kurtulamadı, maaş kesim cezasına çarptırıldı⁷⁶.

⁷⁴ BOA, İ.DUİT, 4/44. 9 Şaban 1333/ 9 Haziran 1331/22 Haziran 1915.

⁷⁵ Ayşe Osmanoglu, Macide Hanım’ın 1913’te “Hanedân Meclisi’nin itirazlarına rağmen onunla (Abdülkadir Efendiyle) evlenmiştir.” ifadesini kullanmaktadır. Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s.266. BOA, İ.DUİT, 4/44. 9 Haziran 1331/22 Haziran 1915. Meclis nizamname ile kurulduğundan ve nizamname de 16 Kasım 1913 tarihinde yürürlüğe girdiğinden şehzadenin evlenme tarihi 1913 yılının sonları olmalıdır.

⁷⁶ Şehzadenin maaşı 19 Temmuz 1330/1 Ağustos 1914 tarihli *İrade* ile hükmüne bağlanan hanedan üyelerinin maaş alma esaslarına binaen (BOA, İ.DUİT, 3/19, Lef:1, 19 Temmuz 1330/1 Ağustos 1914) 50.000 kuruş idi. BOA, İ.DUİT, 3/21, Lef:1, 7 Rebiyülevvel 1334/13 Ocak 1916. Kararla şehzadenin maaşı 25.000 kuruşa indirildi. Üstelik bu maaştan eski eşinden doğmuş olan Orhan Efendi’ye vermek üzere kesilen 5.000 kuruş da kesilmeye devam edilecekti. Dolayısıyla Abdülkadir Efendi’nin maaşı 20.000 kuruşa inmiş oluyordu. Alınan kararların yürürlüğe girmesi için Divan-ı Hümayun kayıtlarına geçirilmesi ve kararın şehzadeye tebliği konusunda *İrade* çıkarıldı. BOA, İ.DUİT, 4/44. 9 Şaban 1333/ 9 Haziran 1331/22 Haziran 1915.

Karar muhtemelen şehzadenin umduğundan daha kötü çıkmıştı. Ama uygulandı mı? Mevcut bilgilere göre Meclis kararlarına uyulmuştu. Macide Hanım'dan 1914'te doğan Ertuğrul Necib ile 1917'de doğan Alâeddin Kadir şehzade olarak kabul edilmediler⁷⁷. Hem çocuklar ve hem de anneleri hanedanın yararlandığı haklardan yararlanamadılar⁷⁸. Örneğin maaş tahsisinden mahrumiyet bunlardan biriydi. Hanedan azasına maaş bağlanmasına dair usul ve esasları belirleyen 1 Ağustos 1914 tarihli kanunun 10. maddesinde; "Hanedân nizamnâmesi mucibince Dîvân-ı Hümâyûn'a tescil edilmemiş olan evlada maaş tahsis edilemez." denmekteydi⁷⁹.

Mehmet Reşad zamanında İttihat ve Terakki tarafından hazırlanan evlenme ve boşanma ile ilgili Nizamname hükümlerinin benzerleri, İttihatçı karşıtlığı ile tanınan Vahdeddin⁸⁰ döneminde hazırlanan *Hanedân-ı Âl-i Osman Umûru Hakkında Kararname*'de de yer aldı⁸¹.

8. Hanedan Üyelerinin Bazı Sorumlulukları

Hanedan üyelerinin evlilik ve boşanma hususunda uymaları gereken kurallara ilave olarak daha başka sorumlulukları ve sosyal ve siyasal hayata dair bir takım sınırlılıkları vardı. Hanedan azasının sosyal ve siyasal hayatta dikkat etmeleri gereken belli başlı hususlar 17. maddede şu şekilde belirlenmişti: "Hânedân-ı saltanat âzâsı vak' ve haysiyetlerini ihlâl edebilecek her güne efâl ve akvâlden tevakkî ve mucânebet eylemek ve umûmiyet üzere

⁷⁷ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cevdet Kırpık, "Nizamname Dışı Bir Evlilik Şehzade Sayılmayan İki Çocuk," *Toplumsal Tarih*, sayı:170, Şubat 2008, s.48-55.

⁷⁸ BOA, İ. DU'İT, 4/50, Lef:1-2, 15 Kânunusani 1334/15 Ocak 1918.

⁷⁹ BOA, İ. DU'İT, 3/19, Lef:1, 19 Temmuz 1330/1 Ağustos 1914.

⁸⁰ Vahdettin'in İttihatçıları sevmediği bilinmekteydi. İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarının da ona bir sempatisi ve güveni yoktu. Bu nedenle Mehmet Raşad'tan sonra Vahdeddin'in yerine V. Murad'ın oğlu Selahaddin Efendi'yi geçirmek istiyorlardı. Selahaddin Efendi'nin vakitsiz ölümü üzerine Vahdeddin'in veliahtlığına razı olunmuştu. Bu durumu Lütfi Simavi: "Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin hastalık günlerinde bir gün Büyükaada Yat Kulübü'nün bahçesinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey'le karşılaşmışım. Konuşmamız sırasında o, bu mevzuyu çok gizli kaydıyla bana izah etmişti." şeklinde açıklamaktadır. Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, s. 234.

⁸¹ Kararname'nin ilgili maddeleri şu şekildeydi: **Onikinci Madde:** Zükûr ve inâs bil-cümle hanedân-ı saltanat âzâsının izdivacında zât-ı hazret-i padişâhın muvâfakat-ı hümâyunlarının istihşâli muktezidir. Taleb-i müsaade-i seniye mutazammın tahrîren vukû' bulacak müracaat üzerine taraf-ı eşref-i tâc-dâriden Encümen-i Âlinin mütâlaâtı istifsâr buyrulur. Encümen-i Âlice işbu izdivacın kefaetine kanaat hâsıl olup da icrasına müsaade-i seniye-i mülûkane şâyân buyrulduğu halde tarafeyne ve Bâb-ı Âliye tahrîren tebliğ-i keyfiyet edilir.

Onüçüncü Madde: Muvâfakat-ı hümâyuna iktirân etmeyen şerâit-i an'aneyi câmi olmayan izdivaclarda zevc şehzadegândan olub da zevce efrâddan ise zevce-i mezkûre hanedân-ı saltanata mensup addolunmayacağı gibi zürriyetleri dâhi hanedân-ı Âl-i Osmandan ma'dûd olunmaz. Ve zevce selâtininden olup da zevc hâricten ise zevc ile zürriyetleri hanedân-ı saltanata mensub addolunmaz.

BOA, İ. DU'İT, 2/67, Lef:4, 5 Şubat 1338/5 Şubat 1922.

millet ve hükümete karşı da bîtarafâne hayırhahlık göstermek ve kavmiyet veya fırka münâzâtına her gûne mûlahazâtta ve nûzzâr-ı mes'ûlenin faaliyet-i siyâsiye-i idâriyesini sekte-dâr edebilecek her türlü efâl ve akvâlden tevakkî ve ictinâb etmek vazifeleriyle mükellefdirler.”

Nizamname ile hanedan üyelerinin sorumluluklarına dair genel çerçeve ve bu şekilde çizildikten yaklaşık iki buçuk ay kadar sonra yayınlanan bir *İradenin* içeriği aynı hususları teyit eder nitelikteydi⁸². *İradenin* çıkarılış amacı; “hânedân-ı saltanat âza-yı kirâmının enzâr-ı nâsda muhafaza-yı vakar ve şerefleri pek ziyâde şâyân-ı itinâ olmasına binâen bu kazıyye-i mühimmenin te'yîd ve tevsikine ve hüküm-ü nizâmın tamamen tatbîkine medâr olmak üzere” şeklinde açıklanmaktaydı. Öyle anlaşıyor ki irade, Nizamname hükümlerinin uygulanmasında titiz davranılması için çıkarılmış olup hanedan mensuplarının durum, tutum ve davranışlarından kaynaklanan rahatsızlıklar devam etmekteydi.

İradede şehzadelerin halk nazarında ağır başlılık ve şereflerini korumalarına itina etmeleri gereği vurgulandıktan sonra bunu temin için yapılması gerekenler sıralanmıştı. Buna göre şehzadelere yönelik getirilen sınırlamalar şunlardı: 1. “Şehir dâhilinde ve civarında bir mahalle azîmetleri esnasında kira araba ve kayığı ile otobüs ve elektrikli tramvaylara ...” binmeyecekler 2. “Şimendiferlerle Şirket-i Hayriye ve Seyr-i Sefâin İdaresi vapurlarına râkib oldukları taktirde kendilerine ayrıca bir kompartuman yahut bir küçük kamara tahsis...” olunacak. 3. “Otel, gazino, kafe şantan (café chantant), lokanta ve birahane gibi yerlere ve sût-i zannı davet edebilecek mahallere asla...” gidemeyecekler. 4. “Umûmî mesîrelerde halkın arasına sokulup vakar ve itibarlarına münâfi ahvâlden...” kaçınacaklar. 5. “Tiyatro, balo ve sinematograf misillü lu'biyyât mahallerine...” gitmeyecekler. 6. “Ahlâk ve mevkii itibarıyla şeref ve haysiyetleriyle mütenâsip olmayacak eşhâsı kabûlden tevakkî...” edeceklerdi. Buna ilaveten “...şehzadegân ve selâtîn hazerâtı araba ve otomobillerinin hânedân-ı saltanata mahsus olmak üzere bilâhire tayin kılınacak bir alâmeti hâvî ve arabacıların kisvelerinin dahi tayin edilecek renk ve şekilde olarak yeknesak bulunması” kararlaştırılmıştı. Belki de bu *İrade* gereği olarak bir ara şehzadelere araba tahsis edilmişti⁸³.

⁸² BOA, *İ.DU'İT*, 2/53, 19 Kânunusani 1329/1 Şubat 1914.

⁸³ Şehzade Orhan Efendi, bu hususa dair şu şekilde bilgi vermektedir: “Bir ara, has ahırdan şehzadelere araba verdiler. Bütün arabaların tekerlekleri lastik, sadece benimkisi demirdi. Serencebey'e geldiğimizde, tekerlekler yüzünden atlar yokuşu çıkamazdı. Selim Bey amcama söyledim, tekerlekleri değiştirtti. Sonradan arabaları geri aldılar.” Murat Bardakçı, *Osmanlı Hanedanının Sürgün Öyküsü Son Osmanlılar*, İstanbul, 2006, s. 15.

17. maddeyle getirilen sınırlamalardan biri de şehzadelerin siyasetle uğraşmasının engellenmesiydi. Bu maddeyle şehzadelerin kavmiyet ve parti çekişmelerine girmemeleri, hükümet işlerini sekteye uğratacak söz ve davranışlardan uzak durmaları esası getirilmişti. Böyle bir sınırlamanın getirilmesinde hanedanın şeref ve haysiyetini muhafaza gayretini de göz ardı etmemek gerekir.

Hanedan üyelerinin sorumluluklarını teyit eder nitelikte konulan diğer bir madde de 18. maddeydi. Buna göre hanedan üyeleri padişahın izinsiz olarak başkentin dışına çıkmayacaklardı. Uygulama yüzyıllardır gelen bir endişenin yansıması gibiydi. Başkentin dışına çıkan şehzadenin herhangi bir siyasi grup, fırka ya da çıkar çevresiyle fikir ve hareket birliğine saparak padişahın tahtını tehlikeye sokabilme ihtimali vardı. Belki can güvenliğinin sağlanması meselesi de kaygıya yol açan nedenlerden biriydi. İzin şartı bu sebeplerle konulmuş olmalıydı.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren *Sancağa Çıkma* usulünün kaldırılarak *Kafes Sistemi*'nin getirilmesi nedeniyle şehzadeler, değil İstanbul dışına çıkmak saraydan bile çıkamaz olmuşlardı. XIX. yüzyıldan itibaren sistemde meydana gelen değişime rağmen İstanbul dışına çıkışlar yine kontrol altında tutulmaktaydı. Abdülmecit kardeşi veliaht Abdülaziz'i bir ara Trablusgarb'a vali olarak göndermeyi düşünmüş fakat meseleyi Reşid Paşa'ya açtığında o, durumu nazik ve tehlikeli gördüğünü belirtince padişah da bundan vazgeçmişti⁸⁴.

Abdülaziz zamanında ise şehzadelerin başkent dışına çıkışları ancak padişahlarla birlikte olabilmekteydi. Örneğin Sultan Abdülmecid'in 23 Temmuz 1859 senesinde deniz yoluyla Selanik ve Sakız adasına yapmış olduğu seyahatte, yanında Abdülaziz, Murad, Abdülhamid ve Reşad Efendiler vardı⁸⁵. Abdülaziz'in 1867'deki Avrupa seyahatine ise Yusuf İzzeddin, Murad ve Abdülhamid Efendiler katılmışlardı⁸⁶.

II. Abdülhamid döneminde ise hanedan üyelerinin İstanbul dışına çıkışlarına izin verilmedi. Hanedan üyeleri ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yurt içi ve hatta yurt dışı seyahatlere çıkmaya başladılar. Mehmet Reşad, yönetime geldikten sonra yurt gezilerinde bir kısım şehzadeyi de

⁸⁴ Cevdet Paşa, *Maruzat*, s.26-27.

⁸⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 78.

⁸⁶ Cemal Kutay, *Avrupa'da Sultan Aziz*, İstanbul, 1970, s.23-24.

beraberinde götürmekteydi⁸⁷. Öte yandan tahsil maksadıyla veya başka nedenlerle birçok hanedan üyesinin padişahın izinli olarak yurt dışına gittikleri vakidir. V. Murad'ın oğlu Şehzade Selahaddin Efendi'nin maiyeti ile birlikte tedavi maksadıyla yurt dışına çıkmasına izin verilmişti⁸⁸. Şehzade Abdülmecit'in oğlu Ömer Faruk Efendi 1915'te tahsil için Viyana'da bulunuyordu⁸⁹. Yine aynı tarihte Osman Fuad, Abdülhalim ve Abdürrahim Efendiler Almanya'da askeri eğitim görüyorlardı⁹⁰. I. Dünya savaşının son günlerinde şehzade ve sultanlardan Avrupa'da bulunanlar vardı⁹¹. Yine şehzadelerden 1919 güzünde Viyana'ya giden Abdülkadir Efendi, İstanbul dışına çıkarken izin almıştı⁹².

Hanedan üyeleri Abdülhamid sonrası dönemde de İstanbul dışına çı- kışta güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Sultanların şehir dışına ve yurt dışına çıkışları çok sıkı tutulmaktaydı. Saliha Sultan'ın hastalığı nedeniyle doktor- lar onun Profesör İzrail'e muayene olmak üzere Berlin'e gitmesini tavsiye ettiler. Saliha Sultan⁹³, yurt dışına çıkması için izin almak üzere Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'e müracaat etti. Buna dair doktor raporları incelendikten sonra "...hanedân-ı saltanat-ı seniyyeye mensub muhaderâtın her ne sebep ve vesile ile olursa olsun Avrupa'ya gitmelerine müsaade olunmayub ahvâl-i sahihaya müstenid bir ihtiyaç zuhurunda bura- ca tedavileri çaresine bakılması usûl-ı müttehize icâbından ve bu usûlün devam ve muhafazası muktezâ-yı hâlden ise de..." sultanın Osmanlı Devleti sınırları içerisinde tedavi olamayacağı anlaşıldığından Almanya'ya gitmesine izin verilmişti. Ancak bazı şartlar vardı: 1. Yurt dışında "sultanlık unvan-ı resmîyesini asla" kullanmayacak. 2. "Memâlik-i müttefika hâricinde bir

⁸⁷ Padişahın 1910 ve 1911'deki yurt gezlerine bazı şehzadeler de katılmışlardı. Simavi, *Son Osman- lı Sarayında Gördüklerim*, s.123, 125 ve 143.

⁸⁸ Selahaddin Efendi Marienbad'da kür yapmak için yanında küçük oğlu Osman Fuad Efendi, Teşrifatçı Fuad Efendi, Doktor Yanko, Celal Şevket Bey, Manuk Efendi ile harem ağalarından Zülküflü Ağa da bulunduğu hâlde Romanya vapuru ile hareket etti. Şehzadenin maiyetinde bulunan- lar arasında çıkan uyumsuzluk nedeniyle Viyana'dan geri döndü. Ali Vâsib Efendi, *Bir Şehzadenin Hâtıratı*, s. 58.

⁸⁹ BOA, MV(Meclis-i Vükela), Lef:1, 196/139, 15 Şubat 1330/28 Şubat 1915.

⁹⁰ BOA, MV, 199/139, Lef:1, 29 Zilhicce 1333/8 Kasım 1915. Ali Vâsib Efendi şehzadelerin yurt dışında bulunmalarıyla ilgili şu bilgiyi vermektedir: "Osman Fuad amca o esnada (1915) Almanya'da tahsilde bulunuyordu. İlk katile olarak üç şehzade Alman hükûmeti ve imparatorunun misafiri olarak Berlin civarında Potsdam'a tahsile yollanmıştı (Şehzadeler Abdürrahim, Abdülhalim ve Osman Fuad Efendi idi)." Ali Vâsib Efendi, *Bir Şehzadenin Hâtıratı*, s. 60.

⁹¹ Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, s.311.

⁹² İki aylık bir izinle burada bulunan şehzadenin izin süresini uzatma isteği reddedilmişti. BOA, İ. DUİT, 4/50, Lef: 2, 15 Kânunusani 1334/15 Ocak 1918.

⁹³ Sultan Abdülaziz'in kızı olan Saliha Sultan bu tarihte 53 yaşındaydı. BOA, İ.DUİT, Lef: 3, 5/109, 12 Kânunusani 1326/25 Ocak 1915.

memlekete gitmeyerek”, “doğruca Almanya’ya” gidecek. 3. Tedavisi biter bitmez hiç beklemeden İstanbul’a dönecekti⁹⁴.

9. Cezâî Hükümler

Hanedan üyeleri sorumluluklarını yerine getirmezler, çizilen sınırların dışına çıkarlar, yasaklara uymazlarsa ne olacaktı? Nizamname’nin neredeyse her bir maddesinde hanedan üyelerinin toplum içinde saygın bir yere sahip olmasını temine yönelik gayret hissedilmektedir. Buna rağmen ailenin şeref ve haysiyetini zedeleyici fiilleri işlemekten geri kalmayanlar olursa yola getirmek için bazı cezâî yaptırımlar konulmuştur.

Cezâî müeyyideler, 19. maddede düzenlenmişti: “Hânedân-ı saltanat âzasından biri kendi haysiyetini münhâl veya vazâifine mânî bir hâl ve harekette bulunduğu takdirde zât-ı hazret-i padişâhî âtî-ez-zikr mücâzâtı tertîb ve icra buyururlar: 1. İhtar. 2. Tevbih. 3. Saray-ı hümayuna adem-i kabûl. 4. Bir seneyi tecavüz etmemek üzere ikametgâhından çıkmasını men.”

Aslında ceza verme yetkisi padişaha ait olmakla birlikte 22. madde hükmüne göre padişah gerek duyduğu hususları Meclis gündemine getirebildiğinden disiplinle alâkalı mevzuular burada müzakere edilmişti.

Mevcut bilgilere göre Meclis gündemine getirilerek değerlendirilen ilk konu II. Abdülhamid’in oğlu Şehzade Abdülkadir Efendi ile ilgiliydi. 15 Mart 1914 tarihinde İstanbul Polis Müdür-i Umûmîsi imzasıyla Dâhiliye Nezareti’ne yazılan yazıda; Abdülkadir Efendi’nin uygunsuz mahallere git-tiği haber verilmekteydi. Şehzadenin en son bir kadını metres olarak tuttu-ğu ve onun evinde kaldığı yolunda emniyet birimlerinden istihbarat gelmiş-ti⁹⁵. İstanbul Polis Müdür-i Umûmîsi’nin saraya yazdığı yazı “Hanedan-ı Saltanat Meclis-i Âlisinin nazâr-ı dikkatine” sunulmak üzere *Mabeyn Başkitabeti*’ne yazılmıştı⁹⁶. Müdürün, konunun Meclis’te görüşülmesini iste-mesi de ilgi çekiciydi. Dâhiliye Nezareti’nden Sadaret’e ve Polis Müdür-i Umûmîliğinden *Başkitabet*’e yazılan tezkereler söz konusu Meclis’te ele alındı ve şehzadenin Beyoğlu’ndaki uygunsuz mahallere gitmek, burada Arkiro (?) adındaki kadının evinde bulunmak ve kadını kendi evine getirerek eğlence tertip etmek fiillerinden dolayı “altı ay müddet ikametgâhından çıkması”

⁹⁴ BOA, İ.DÜİT, 5/129, 28 Nisan 1334/28 Nisan 1918.

⁹⁵ BOA, DH. KMS, 17/23 Lef:2, 2 Mart 1330/15 Mart 1914; BOA, DH. KMS, 17/23 Lef:1, 4 Mart 1330/17 Mart 1914; BOA, Hanedan Defteri, No:2, s.8. 9 Mart 1330/22 Mart 1914.

⁹⁶ BOA, DH. KMS, Lef:2, 17/23, 2 Mart 1330/15 Mart 1914.

yasaklandı, yani ev hapsine çarptırıldı⁹⁷. Madde hükmüne göre buna padişahın bizatihi kendisi karar verecekti. Ancak konu, Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'te ele alındı ve cezayı Meclis verdi.

Meclis, gündemine gelen meseleyi Nizamname çerçevesinde ele alarak burada belirtilen cezalardan birini önermişti. Ancak Nizamname'de öngörülmemeyen bir takım cezaların verildiği de oluyordu. Örneğin Abdülkadir Efendi, Meclis kararına rağmen Macide Hanım'la evlenince maaş kesim cezasına çarptırılmıştı⁹⁸.

Nizamname hükümlerine göre ceza alan bir diğer şehzade de İbrahim Tevfik Efendi idi. Şehzade, Enver Paşa'nın yaverini yaralamaktan dolayı altı ay süreyle ikametgâhından çıkmama cezasına mahkûm oldu⁹⁹.

Nizamname, padişaha konusu suç teşkil eden ve ceza gerektiren bir fiili işlemekten dolayı ceza verme yetkisini verdiği gibi affetme yetkisi de tanımaktaydı. 23. maddeye göre padişah suç işleyen hanedan üyesini affetmezse 19. maddede belirtilen cezalardan birinin icrasını isteyebilecekti. Af konusunda da Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'in devreye girdiği görülmektedir. Meclis, ceza teklifinin yanında af konusunda da padişaha öneride bulunabilmekteydi. Nitekim Abdülkadir Efendi'nin aldığı ev hapsinden dolayı affı, söz konusu Meclis'te görüşülmüş ve şehzade "...meclis-i mezkûrca vukû' bulan arz ve istizân mücibince..." affedilmişti¹⁰⁰.

Nizamname'de 19. maddenin uygulanmasıyla ilgili ilgi çekici bir ayrıntıya değinilmektedir. 24. maddede Osmanlı ailesine sıhriyet bağı ile bağlı olanlar ile bunların evladı hakkında da 19. madde hükümlerinin uygulanabileceği yazılıdır. Böylece Osmanlı ailesinin şan ve şerefini muhafaza için, evlenmeler yoluyla ilişki kurulan kişiler de madde hükümlerine dâhil edilmişti.

⁹⁷ BOA, İ.DUİT, 4/42. 23 Rebiyülâhır 1332/9 Mart 1330/22 Mart 1914. BOA, DH. KMS, Lef:4, 17/23, 24 Rebiyülâhır 1332/9 Mart 1330/22 Mart 1914. Şehzade İbrahim Tevfik Efendi, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın yaverini yaralama fiilini işlediği halde mevcut belgelere göre bu dava meclis gündemine gelmedi. Şehzadeye ceza, doğrudan doğruya padişah tarafından verildi. BOA, İ.DUİT, 4/39, 13 Nisan 1332/26 Nisan 1916.

⁹⁸ BOA, İ.DUİT, 4/44. 9 Haziran 1331/22 Haziran 1915.

⁹⁹ BOA, Hanedân Defteri, No:2, s.32, 13 Nisan 1332/26 Nisan 1916; BOA, İ.DUİT, 4/42. 23 Rebiyülâhır 1332/9 Mart 1330/22 Mart 1914; BOA, DH. KMS, Lef:4, 17/23, 24 Rebiyülâhır 1332/9 Mart 1330/22 Mart 1914; BOA, İ.DUİT, 4/39, 13 Nisan 1332/26 Nisan 1916. Ayrıca söz konusu şehzadele- rin yargılanmalarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Cevdet Kırpık, "Abdülkadir ve İbrahim Tevfik Efendi Yargı Karşısında İki Şehzade," *Toplumsal Tarih*, sayı:167, s.26-32.

¹⁰⁰ BOA, Hanedân Defteri, No:2, s.13, 12 Nisan 1330/25 Nisan 1914; BOA, DH. KMS, Lef:5, 17/23, 22 Cemâziyelâhır 1332/6 Mayıs 1330/19 Mayıs 1914.

Bizzat hanedan üyelerine yönelik cezâî müeyyidelerin yanında onları koruma adına da yaptırım uygulayabilmekteydi. 20. maddede; “Zât-ı hazret-i padişâhî kendilerince dâî-i şübhe görünecek olan eşhâsı teb’id etmelerini hanedân-ı saltanat âzâsına emir buyurabilirler.” denmekteydi. Böylece herhangi bir üyenin, durumundan şüphelenilen bir kişiyle görüşmesi engellenebilecekti.

10. Hanedanla İlgili Çeşitli Hukukî Meseleler

Mevcut belgelerden anlaşıldığı kadarıyla hanedan birçok hukukî meseleyle karşı karşıya kalmaktaydı. Bu durum Nizamname’nin yürürlüğe girmesinden önce de aşağı yukarı aynıydı¹⁰¹. Nizamname’yi hazırlayanlar muhtemelen bu nedenden dolayı 8. maddeyi koydular. Maddede; “Hanedân-ı saltanat âzâsı haklarında haciz kararı ısdârı ve vesâyete müteallik mesâilin halli ve beynlerinde tahaddüs edecek bil-cümle deavî ve münâzaâtın faslı Hanedân Umûrunun Rü’yetine Mahsus Meclis’in cümle-i vazâifindendir.” deniyordu. Dolayısıyla bu tür meselelerin çözümü vazifesi Meclis’e aitti.

İlgili madde gereğince Meclis, Nizamname’nin yürürlüğe girmesinden bir buçuk ay kadar sonra durum tespiti yapmak gayesiyle girişimde bulundu. Bu çerçevede hanedan üyelerinin birbirleriyle, devletle yahut ahali ile aralarındaki bir takım ihtilaflı konularda “deavî-i hukukiye” bulunduğu Meclis’in dikkatini çekmiş; bu nedenle bunların esas ve mahiyetlerinin bilinmesine ve “sûver-i hâliyenin tedkik ve tezekkür olunmasına lüzum görüldüğünden mesâil-i deavî-i mezkûrenin enva’ ve eşkâlini ve ashâb-ı matlûbun esâmisiyle mikdar ve cihet-i matlubâtını mübeyyin bir defterin Adliye Nezaret-i celîlesinden celb ve irsâl buyrulması lüzumunun meclis-i mezkûr kararıyla tebliğine ibtidâr kılındı.”¹⁰²

Bu bağlamda hanedan üyelerinin birbiriyle, halkla ve hükümetle olan davalarının bir düzene konulabilmesi için “daire-i adliyede” bir komisyon oluşturuldu. Komisyonun kurulmasındaki bir diğer amaç ise “irade olunan münâziün fih mesâil ve deavî-i hukukiyenin mahâkim-i âdiyyede rü’yet ve cereyânına hâcet kalmaksızın hall ve def’i münasip olacağı cihetle bunların birer sûret-i tesviyeye merbutu imkânını tezekkür ve tayin” idi. Bu maksatla

¹⁰¹ Bunlardan bir tanesi 22 Kasım 1268 doğumlu (BOA, *İ.DUİT*, 5/116, 6 Ağustos 1333/6 Ağustos 1917) padişah Mehmet Reşad’ın kız kardeşi Seniha Sultan’ın bir borcuyla ilgiliydi. Mahkeme, Seniha Sultan’ın bir sebzejiye olan borcundan dolayı piyanosunun satılması kararı vermişti. Sultan, mahkeme kararının uygulanmasına itiraz ettiği için, karara uyması gerektiği konusunda padişah fermanına muhatap olmuştu. BOA, *İ.DUİT*, 5/123, Lef:1, 30 Teşrinisani 1326/13 Aralık 1910.

¹⁰² BOA, *İ.DUİT*, 3/32, 19 Kânunusani 1329/ 1 Ocak 1914.

oluşturulan komisyonda şu şahıslar vardı: Mahkeme-i temyiz reis-i evveli Haydar, aynı mahkeme üyelerinden Hasan Fehmi, Asım ve Ali Rıza ile İstinaf Müddeî-i Umûmîsi Sadreddin Bey. Komisyon, hanedan üyelerine ait davaları görüşerek mütalaalarını Meclis'e sunacak, burada gerekli tetkikler yapıldıktan sonra durum padişaha arz edilecek, son sözü padişah söyleyecekti¹⁰³.

Komisyonun ilk icraatlarından biri hanedan borçlarının tespitiyle ilgiliydi. Komisyon, hanedan üyelerinin çeşitli mahkemelerdeki davaları ile davaların tarafları ve safahatına dair bilgi vermeye başladı. Örneğin komisyonca hazırlanarak Adliye Nezareti marifetiyle Sadaret'e oradan da Meclis'e sunulan dört parça mazbatadan bir tanesi Seniha Sultan'a ait olup "daire-i icraya tevdi olunan düyûnâta" ait bir meseleydi. Yine sultanın bir Fransız vatandaşı ile aralarında olan alacak davasının Birinci Ticaret Mahkemesi'nde görülerek söz konusu borcun ilk kısmının mevkii-i icraya konulduğu ve "kısım-ı âherinin dâhi mahkeme-i mezkûrede takibi lâzım geleceği anlaşılmamasına nazaran muamelât-ı icrâiye ve adliyenin devam-ı cereyanından başka yapılacak bir şey kalmadığı tebeyyün etmiş olduğu"nu bildirmekteydi. Buradan anlaşıldığına göre komisyon muhakeme süreci devam eden davaların normal seyrine müdahale etmiyordu. İlginç olan bir husus daha vardı ki kesinleşen mahkeme kararları Meclis'e geliyor, buradan uygulanmak üzere "Meclis-i mezkûre" ifadesiyle Adliye Nezareti'ne gönderiliyordu¹⁰⁴. Yani Meclis kesinleşmiş mahkeme kararlarına herhangi bir müdahalede bulunmuyordu.

Yapılan müracaat üzerine komisyon, hanedana ait borçları ortaya çıkararak yapılması gerekeni Meclis'e takdim etmekteydi. Burada ilginç olan söz konusu komisyonun herhangi bir karar belirtmeksizin sadece davaları tespit ederek Meclis'e havale etmesiydi. Bu çerçevede komisyon, 2 Nisan 1914 tarihinde Hazine-i Hassa'ya ait altı kalem borcun varlığını tespit ederek Meclis gündemine sundu. Buna göre Vasıf Ağa ve Savfet Ağa'nın Hazine-i Hassa'dan alacağı vardı. Yine aynı hazinenin Ansera (?) Bey'e mahkeme masrafından, Çatalca Kazası'nda Çiftlik Karyesi'ne ise men-i müdahaleden

¹⁰³ BOA, İ. DÜİT, 3/33, 26 Rebiyülevvel 1332/9 Şubat 1329/22 Şubat 1914; BOA, Hanedan Defteri, No:2, s. 7, 9 Şubat 1329/22 Şubat 1914; BOA, İ. DÜİT, 3/34, 10 Rebiyülâhır 1332/ 7 Mart 1914; BOA, İ. DÜİT, 5/124, Lef:1, 4 Mart 1331/17 Mart 1915.

¹⁰⁴ BOA, İ. DÜİT, 3/34, 10 Rebiyülâhır 1332/ 7 Mart 1914; BOA, İ. DÜİT, 5/123, Lef:2, 5 Rebiyülâhır 1332/2 Mart 1914.

dolayı borcu vardı. Meclis, ilgili evrakı inceledikten sonra “cümlesinin Hazine-i Maliyeye âidiyeti”ne karar verdi. Karar, Maliye Nezareti’ne bildirildi¹⁰⁵.

Meclis’in hanedan azasının devletle olan malî meselelerinin çözümünde aktif rol aldığı görülmektedir. II. Abdülhamid’in en büyük oğlu Mehmet Selim Efendi, Serencebey yokuşunda şahsına tahsis edilen konak için Hazine-i Maliyenin kendisinden beş senelik kira karşılığı 3.000 lira talep ettiğini, hâlbuki geçen beş yıllık zaman dilimi içerisinde konakta tamirat ve ilaveler yaptırdığını belirterek durumun mağduriyetine sebep olduğunu belirtti.

Hanedân-ı Saltanat Umûrunun Rü’yetine Mahsus Meclis, “hanedân-ı saltanat erkân-ı kirâmına devletçe birer ikâmetgâh tahsisi teamül-i kadîm iktizâsından olmasına mebnî” kira talep edilmesinin uygun olmayacağına karar verdi. Fakat herhalde bir daha böyle bir hususla karşılaşılması bakımından “âtîsi için bir karar-ı münasip ittihaz edilmek üzere keyfiyetin Meclis-i Mahsus-ı Vükelâyâ tevdi’ buyrulması” hususunun Sadaret’e tebliği kararlaştırıldı¹⁰⁶.

Nizamname’nin yürürlüğe girmesinden sonra Cemile Sultan da vergi borcundan dolayı Meclis’e başvuruda bulunmuştu. O, Meclis-i Mebûsân karşısındaki bir mülkü için kendisinden 130 lira vergi istendiğini hâlbuki Hazine-i Maliye’nin maaşlarının yarısını ödemediğini, bu nedenle geçim sıkıntısı yaşadıklarını belirtiyordu. Sultan; “iş bu meblağın mütedâhil maaşından mahsubunun icrası” için padişaha başvurdu. Durum Meclis’te ele alındı. Sultanın talebi uygun bulunarak Sadaret’e gerekli emir verildi¹⁰⁷.

Herhangi bir hanedan üyesinin borcu gibi, eski padişahların borçları da Meclis gündemine gelebilmekteydi. V. Murad’ın borçlarından dolayı varisleri aleyhine açılan alacak davası Meclis tarafından değerlendirildi. Meclis, “padişahân düyûnunun hazine-i maliyeye âidiyetine mebnî deyn-i mezkûr için verese-i müşârûnileyhime müracaat doğru olamayacağından bu bâbda Meclis-i Vükelâca” bir karar alınmasını önerdi¹⁰⁸. Yine V. Murad’ın verese-i aleyhine açılan alacak davası Meclis’te ele alındı. Meclis “makam-ı saltanat-ı seniyyeyi ihraz buyuran selâtîn-i izâmın emvâl-i metrûkesi usûlen veresesine kalmamakta olduğu gibi düyûnun da Hazine-i Maliyeye âidiyeti

¹⁰⁵ BOA, *İ.DUÎT*, 3/35, Lef:1, Lef:2, 20 Mart 1330/2 Nisan 1914.

¹⁰⁶ BOA, *İ.DUÎT*, 4/4, 14 Mayıs 1330/27 Mayıs 1914.

¹⁰⁷ BOA, *İ.DUÎT*, 5/117, 28 Eylül 1330/11 Ekim 1914; BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s. 7, 28 Eylül 1330/11 Ekim 1914

¹⁰⁸ BOA, *İ.DUÎT*, 5/132, 1 Rebiyülâhır 1333/16 Şubat 1915. Evrakın köşesinde “Devletlü nacâbetlü Selahaddin Efendi hazretlerine mahsus dosyaya verildi.” notuna bakılırsa V. Murad’a ait borç meselesi oğlu Selahaddin Efendi aleyhine açılan dava münasebetiyle gündeme gelmiş olmalıydı.

min-el-kadîm cârî olan teamül iktizasından bulunmasıyla deyn-i mezkûr için verese-i müşârünileyhime mürâcaâtın doğru olamayacağına” karar verdi. Bu nedenle konuyla ilgili Meclis-i Vükelâca bir karar alınması uygun görüldü¹⁰⁹.

Bazen Meclis, gelen davaları doğrudan çözüme kavuşturmuyordu. Örneğin şehzade Seyfedddin Efendi aleyhine, ahaliden Hacı Hüseyin tarafından açılmış olan alacak davasında böyle bir durum yaşandı. Üsküdar Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi’nden tevdi olunan evrak, Adliye Nezaretî’nce Sadaret’e takdim edildi. Sadaret’e arz yazısında Adliye Nazırı; “Hanedân-ı âlî mesâilini tedkik eden komisyon-ı âlice ittihaz buyrulacak kararın emir ve tebliğiyle beraber evrakın da iadesine müsâade-i âliye-i fahimâneleri sezâvâr buyrulmak bâbında emr u ferman hazret-i men-leh-ül-emrindir” demişti¹¹⁰.

Sadaret, ilgili evrakı padişaha gönderdi. Dava konusu evrak Meclis’te mütalaa edildikten sonra “hukuk-ı şahsiyeye taalluk eden bu misillü deâvinin Meclisçe tedkikine mahal olmamakla beraber mahâkim-i resmiyece de aynen rü’yeti işin hanedân-ı saltanattan bir zâta taalluku itibariyle muvâfık görülemediğinden bu bâbda Adliye Nazırı Beyefendi hazretlerince bir çare-i sulh bulunmak üzere keyfiyetin nazır-ı müşârünileyhe havalesi” kararlaştırıldı¹¹¹. Yani Meclis davayı “hukuk-ı şahsiyeyi” ilgilendirdiği için kendi yetki alanına girmediğine karar vermiş, ancak “mahâkim-i resmiye”de görülmesinin de uygun olamayacağı kanaatine varmıştı. Meclis’in bu tavrı ilgi çekicidir. Çünkü bir yandan kendi yetki alanına girmediği yönünde karar vermiş bir yandan da davanın normal bir mahkemede görülmesine karşı çıkmıştı. Bu karar, muhtemelen hanedanın itibarını koruma kaygısından kaynaklanmaktaydı.

Meclis bu gücüyle yapılan müracaatlar üzerine hanedan üyelerinin işlerini kolaylaştırmakta ve ara çözümler üretmekteydi. Nitekim Mediha Sultan’ın bir sorunu bu şekilde halledilmişti. Sultanın Erenköyü’nde bulunan köşküne “bazılarının iddia-yı tasarrufla vukû’ bulan taarruzlarının ve bu bâbda mahâkim ve devâirce cereyan eden muamelâtın eşkâl ve derecâtını mübeyyin olmak üzere” sultanın kethüdası ile dava vekili taraflarından îtâ kılınan iki kıta layiha Meclisçe okunduktan sonra şu kararlar alınmıştı: 1. Konu “Mahkeme-i Temyiz reis-i evveli Haydar Efendi hazretlerinin taht-ı

¹⁰⁹ BOA, *İ.DUÎT*, 3/84, 3 Şubat 1330/16 Şubat 1915.

¹¹⁰ BOA, *İ.DUÎT*, 4/25, Lef:3, 29 Eylül 1330/12 Ekim 1914.

¹¹¹ BOA, *İ.DUÎT*, 4/25, Lef:1, 1 Rebiyülâhır 1333/3 Şubat 1330/16 Şubat 1915.

riyasetinde müteşekkil komisyona havale” edilecek. 2. Ortaya çıkacak sonuca kadar söz konusu köşke vukuu bildirilen tecavüz durdurulacak, bunun için ise polise gerekli emir verilecektir¹¹².

Meclis’e havale edilen meseleler bazen istenilen zaman diliminde görülemeyebiliyordu. Emine Sultan¹¹³ borcu nedeniyle Ancel (?) biraderler tarafından Dersaadet Bidayet Mahkemesi’ne açılan alacak davası hakkında Meclis’e başvuruldu. 15 Mayıs’ta Adliye Nezareti’nden Sadaret’e ve oradan da saraya sunulan tezkerede davanın 24 Mayıs 1916’da görüleceği, bu nedenle Meclisçe alınacak kararın muhakemeden evvel nezarete bildirilmesi gerektiği bildiriliyordu. Padişah ise Meclis’in toplanması için yeterli evrakın birikmediğini bu nedenle “meclisin ictimâından sonraya tâ’lik-i keyfiyet edilmesi zarûrî olduğundan nezaret-i müşârûnileyhâya ana göre icrâ-yı tebligat buyrulması”nı emretti¹¹⁴.

11. Ölüm Tutanakları

Diğer meselelerde olduğu gibi ölüm tutanaklarının tanziminde de hanedana mahsus işlerin düzenli şekilde yürütülmesi hedeflenmişti. Ölümün raporlaştırılmasındaki öncelikli amaç meydana gelebilecek şaibeyi ortadan kaldırmaktı. Muhtemelen Sultan Abdülaziz’in ölümü üzerine uzun süren tartışmaların meydana gelmesi böyle bir düzenlemenin yapılmasında etkili olmuştu.

Ölüm tutanaklarının düzenlenme şekli de aynen doğum raporları gibi 9. maddede belirlenmişti. Tutanak, padişahça belirlenen iki Meclis-i Âyân üyesi ile sadrazam tarafından doluşturulmaktaydı. Eldeki ölüm tutanaklarından biri Padişah Mehmet Reşad’ın kız kardeşi Cemile Sultan’a ait olup şu şekilde düzenlenmişti¹¹⁵:

“Hemşire-i hazret-i şehriyârî Cemile Sultan binti Abdülmecit Han hazretleri iş bu bin üç yüz otuz üç sene-i hicrîyesi rebiyûlahırının on birinci ve bin üç yüz otuz üç sene-i maliyesi şubatının on üçüncü Cuma günü hulûl-ü ecel-i mev’ûdiyle irtihâl-i dar-ül-beka eylemiş ve cenazesi vasiyeti vechile ber-mentuk-ı irade-i seniye-i cenâb-ı padişâhî pederleri cennetmekân müşârûnileyh hazretlerinin türbe-i şerîfesi hazîresine defnedilmiş olmasıyla

¹¹² BOA, *İ.DUİT*, 5/124, Lef:1, 4 Mart 1331/17 Mart 1915.

¹¹³ Emine Sultan, Abdülaziz Han’ın kızıydı. BOA, *İ.DUİT*, Lef:3, 5/110, 18 Teşrin-i sâni 1326/1 Kasım 1910.

¹¹⁴ BOA, *İ.DUİT*, 5/140, Lef:1-2, 8 Mayıs 1332/21 Mayıs 1916.

¹¹⁵ BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.21, 2 Şubat 1330/15 Şubat 1914.

Hanedân-ı Saltanat Nizamnâmesinin mevadd-ı mahsûsu ahkâmına tevfikân muamele-i muktezîyenin ifası zımında işbu vesîka tanzim ve tarafımızdan imza olundu.

Âyândan

Âyândan

Sadr-ı a'zam

Ali Rıza

Musa Kâzım

Mehmed Said"

Tutanak saraya sunulmuş burası da gereğinin yapılması için Sadaret'e havale etmişti¹¹⁶. Ölüm tarihi ve gününe ilaveten vesikada belirtilen önemli bir ayrıntı ise ölüm sebebinin rapora yansıtılmış olmasıydı. Cemile Sultan'ın ölüm sebebi "ecel-i mev'ûd" yani doğal bir ölüm olarak yazılmıştı. Bazen ölüm sebebi doktor raporuna istinaden yazılmaktaydı. Bu durum ölen kişinin hanedan içerisindeki önemine göre değişmekteydi. Örneğin V. Murad'ın oğlu Selahaddin Efendi'nin ölüm sebebi, doktor raporuna dayanarak oluşturulmuştu. Çünkü Selahaddin Efendi'nin padişahlık sırası, Yusuf İzzeddin ve Vahdeddin'den sonraydı¹¹⁷. Büyüklük sırasının esas alındığı bir sistemde ön sıralarda yer alanların ölümleri üzerinde her zaman bir takım şaibenin olması, dedikoduların ortaya çıkması muhtemeldi. Bu nedenle merhum şehzadenin ölüm sebebi hakkında padişahın baştabibi bir rapor düzenlemişti. 14 Nisan 1915'te ölen Selahaddin Efendi'nin ölüm tarihi ve günü belirtildikten sonra rapora; "... hücum-u dem-i dimağîden vefât eylediği Sertabîb-i hazret-i şehriyârî cânibinden itâ kılınan rapordan anlaşılmış olmasıyla..." notu düşülmüştü¹¹⁸.

Ölümü üzerinde çeşitli tartışmaların bulunduğu veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin vefatıyla¹¹⁹ ilgili tutanağı hazırlayan heyet de doktor raporunu esas almıştı. Tutanağa göre Yusuf İzzeddin Efendi 1 Şubat 1916 günü ölmüş ve II. Mahmut'un türbesine gömülmüştü. Veliahdın intihar ettiği kanaatinde olan heyet, tutanakta intihar sebebini de açıklamıştı: "Cinnet istihâluye". Heyet bu kanaate, Sadaret'ten yazılan 2 Şubat 1916 tarihli tezkere-i hususiye ile tafsilatlı heyet raporu içeriğinden varmıştı¹²⁰.

¹¹⁶ BOA, İ.DUİT, 5/120, Lef:2, 23 Rebiyülâhır 1333/10 Mart 1915.

¹¹⁷ BOA, İ.DUİT, 5/109, 12 Kânunusani 1326/25 Ocak 1911.

¹¹⁸ BOA, İ.DUİT, 3/85, Lef:2, 23 Mayıs 1331/5 Haziran 1915.

¹¹⁹ Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin ölümüyle ilgili daha geniş bilgi için bkz.ERCÜMENT EKREM TALU/ZİYA ŞAKİR, *Şehzade Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü İntihar mı Etti?*, İstanbul, 2005; Şehsuvaroğlu, "Veliahd Yusuf İzzeddin Efendiye Dair," s.13-16.

¹²⁰ BOA, İ.DUİT, 3/66, Lef:2, 17 Cemaziyelevvel 1334/ 9 Mart 1332/22 Mart 1916. Ali Fuat Türkgeldi'nin belirttiğine göre şehzadenin "illet-i dimağîyesi bir müddetten beri kesb-i şiddet etmişti." Şehzade, kendisinin kanser olduğuna vehmeder, böyle olmadığına inanmak için "önüne gelene" yemin ettirirdi. "Bilahare bu merak veliahtlıktan iskat olunacağı vehmine münkalib olarak iskat

Ölüm tutanağının dikkatle hazırlandığı diğer bir kişi ise II. Abdülhamid idi. II. Abdülhamid'in ölümü üzerine düzenlenen tutanakta doktor raporlarının esas alındığı görülmektedir. 31 Mart Vak'ası'ndan sonra oturmaya mecbur edildiği Selanik'ten I. Balkan Savaşı sırasında İstanbul'a getirilen II. Abdülhamid, Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet etmekteydi. Sâbık padişah 10 Şubat 1918 tarihinde "zaaf-ı kalb sebebiyle" adı geçen sarayda vefat etmişti. Nizamname gereği hazırlanması gereken tutanak, eski padişahın ölüm sebebine dair özel doktorları ile "hükümetçe muayenelerine memur edilen diğer etibbâ-yı mütehassısı taraflarından müştereken itâ" edilen protokol ile iki parça rapor içeriğine dayanılarak oluşturuldu. Tutanakta ayrıca padişahın naşının II. Mahmud'un türbesine konulduğuna ve söz konusu raporların Hazine-i Evrak'da saklanmak üzere gerekli işlemlerin yapıldığına dair bilgiler yer almaktaydı¹²¹.

Ölüme dair tutanaklar, hanedan üyelerine ödenen maaşın kesilmesi ve bu ölümden dolayı ilgili bazı kişilere maaş bağlanması için de gerekliydi. Hanedan üyelerine maaş bağlanması ile ilgili usul ve esasları belirleyen 1 Ağustos 1914 tarihli kanunun 7. maddesinde; "Zevcleri vefât eden Kadınefendilere mâhiye beş bin kuruş maaş verilecektir" denilmekteydi¹²². Madde, Nisan 1915'te değişikliğe uğradı ve eşleri ölen Kadınefendilerin maaşı 10.000 kuruşa çıkarıldı; 1 Ağustos tarihli kanunda zikredilmeyen vefat eden şehzade eşlerine de aylık 5.000'er bin kuruş maaş verilmesi kararlaştırıldı¹²³. Nitekim Şehzade Selahaddin Efendi'nin ölümünden sonra üç eşinden her birine Meclis-i Vükelâ kararıyla 1915 yılı Mayıs ayından itiba-

edilmediğine dair herkesten ve hatta Sultan Reşad'tan bile yemin talep eylemişti." Bunun üzerine padişah, ona yemin içeren bir tezkere yazdı. Fakat bir süre geçtikten sonra eski vehmi yine geri dönerdi. Şehzadenin teşrifatçısı Osman Bey bir gün yanında bir ustura görerek almış, sonra olacakları tahmin ederek görevinden istifa etmişti. "Osman Bey çekildikten sonra Efendi, tedarik eylediği bir ustura ile kolunun kan damarlarını kat' edip intihar etmiştir." Türk geldi, *Görüp İştiklerim*, s. 119. Veliahdı İttihatçıların öldürttüğü yolunda söylentinin çıkması üzerine hükümet durumu tarafsız bir komisyona inceletti. Komisyonunda Şûrâ-yı Devlet üyesi Abdürrahim Şadan Bey ve Âyân üyesi Halim Bey ile Bâb-ı Meşihat'ten bir kişi veliahdın köşküne giderek merhumun evrakını incelettiler. Durumun intihar olduğu teyit edildi. Şehsuvaroğlu, "Veliahd Yusuf İzzeddin Efendiye Dair", s. 16. Anlaşıldığı kadarıyla bu komisyon, nizamname hükmünce oluşturulan heyetten farklı bir şekilde kurulmuştu.

¹²¹ BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s.42, 23 Mart 1334/ 918. Söz konusu tutanağın altında Meclis-i Âyân üyeleri Mahmud ve Ali Rıza ile Sadrazam Vekili Enver'in imzaları bulunmaktaydı. Doktor raporunun esas alındığı bir diğer tutanak da Sultan Abdülaziz'in kızı Emine Sultan'ın ölümüyle ilgiliydi. Onun vefat sebebi de Dr. Âkil Muhtar Bey'in vermiş olduğu rapora istinaden oluşturulmuştu. BOA, *İ.DUÎT*, 5/142 Lef:3, 1 Mart 1336/1 Mart 1920.

¹²² BOA, *İ.DUÎT*, 3/19, Lef:1, 19 Temmuz 1330/1 Ağustos 1914.

¹²³ BOA, *İ.DUÎT*, 3/23, Lef:1, 10 Cemâziyelâhir 1335/2 Nisan 1917.

ren aylık 5.000'er kuruş maaş bağlandı. Yine Cemile Sultan'ın ölümü üzerine münhal kalan 420 bin kuruşluk yıllık tahsisatı, ilk kez maaş alacaklarla zamlı maaş alacak olan hanedan üyeleri için hanedan bütçesine aktarıldı¹²⁴.

12. Tereke Kaydı

Ölüm raporlarından sonra ölen üyelerin geriye bıraktığı her türlü taşınır ve taşınmaz mal ile başka kayda değer şeylerle ilgili yapılacak muamelelerin yapılma şekli de Nizamname'de yer almaktaydı. Tereke kaydındaki öncelikli amaç ölenin geriye kalanların varislere sağlıklı bir şekilde intikaliydi. Ancak ölenin sıradan biri olmaması, olağanüstü denilebilecek tedbirlerin alınmasına yol açmıştı. Tereke kaydıyla ilgili takip edilecek yol ve yöntemler 15. maddede açıklanıyordu. Buna göre şehzade ve sultanların ölümünden sonra yapılacak işlemler sırasıyla şunlardı: 1. Ölenin sarayının şeyhülislamlık makamı tarafından "taht-ı temhire" aldırılması 2. Mührün açılması ve terekenin yazılması; bu işlemin Sadaret tarafından seçilecek bir Meclis-i Âyân ve bir Şûrâ-yı Devlet azası ile Meşihat Müsteşarı'nın huzurunda gerçekleşmesi 3. Söz konusu kişilerin, duyulması gerek iç ve dış siyaset ve gerekse "müdafaa-yı milliye" açısından uygun olmayan her çeşit evrak ve vesikanın varlığından Sadaret'i haberdar etmesi 4. Varlığı sadrazam tarafından padişaha arz edilecek söz konusu evrakın padişah *İradesiyle* "Dîvân-ı Hümayun evrakı meyanına" konulması. Nitekim bu maddenin de uygulandığı anlaşılmaktadır. Cemile Sultan öldükten sonra oluşturulan heyet, merhumenin evine gelerek Nizamname'de bahsedilen usullere uygun olarak muamele yapmıştı¹²⁵.

13. Vasi Tayini, Teftişi ve Murakabesi

Tereke kaydından sonra her hangi bir ölüm olayının ardından karşılaşılması muhtemel sorunlardan biri de vesayet konusuydu. Nizamname'nin 6. maddesine göre 20 yaşın altındaki hanedan üyelerine vasi tayin etme yetkisi padişaha aitti. Maddede; "Pederleri vefât etmiş bulunan şehzadegân ile sultanların emvâli kendileri 20 yaşına vasil oluncaya değin taraf-ı padişâhîden nasb edilecek bir veya müteaddid vâsî marifetiyle idare olunacaktır." deniyordu. Atanan bu vasilerin "teftiş ve murakabesi" ise Meclis'e aitti. Bu husus 7. maddede şu şekilde belirtilmişti: "Vasiler Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis'in teftiş ve murâkabesi altında ifâ-yı vazife eyleyeceklerdir."

¹²⁴ BOA, *İ.DUÎT*, Lef: 8, 9, 10, 3/20, 14 Mayıs 1331/27 Mayıs 1915.

¹²⁵ BOA, *İ.DUÎT*, 5/121, Lef:1, 26 Mart 1331/8 Nisan 1916.

Vasi tayini padişaha, teftiş ve murakabesi Meclis'e ait olsa da tayin konusunda hükümetin daha aktif bir görev ifa ettiği anlaşılmaktadır. Daha Nizamname çıkmadan önce İttihat ve Terakki Partisi hükümetinin Sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa'nın böyle bir icraatı olmuştu. Naciye Sultan ile Enver Bey'in evlenmesinden önce merhum şehzade Süleyman Efendi'nin işlerini düzenlemek üzere İsmail Efendi adında birinin atandığı görülmektedir. Çünkü Süleyman Efendi'nin ölmesiyle birlikte oldukça büyük lakin çok karışık bir mirası ortaya çıkınca bunu ayıklamak ve idare etmek için Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Selanik'ten tanıdığı İsmail Bey'i bu iş için görevlendirmişti. İsmail Bey, diğer işler gibi Naciye Sultan'ın evlilik hazırlıklarını da idare etmişti¹²⁶.

Arada başka bir vasi değişimini mevcut belgelerden anlamak mümkün değil ama söz konusu şehzadenin 10 yaşındaki oğlu Şerefeddin'e 1 Şubat 1914'te yeni bir vasi tayin edilmişti. Yine aynı tarihte II. Abdülhamid'in 13 yaşındaki oğlu Nureddin'e de bir vasi tayini yapılmıştı. Hanedân-ı Saltanat Nizamnamesi'nin 6. maddesi hükmüne göre düzenlendiği belirtilen vasi tayininin gerekçesi söz konusu şehzadelerin yaşlarının küçük olmasıydı¹²⁷. Bu nedenle "Nureddin Efendi Hazretleri'ne sol cenah ordusu kumandanlığından mütekâid Hurşid Paşa Hazretleri" atanmıştı. Şerefeddin Efendi'nin vasiliğine ise "dâmâd-ı cenâb-ı şehriyârî Harbiye Nazırı Enver Paşa hazretleri" tayin edilmişti¹²⁸. Bu atamalar Hanedân Umûrunun Rü'yetine Mahsus Meclis marifetiyle gerçekleşmekteydi. Nizamname hükümlerine göre Harbiye Nazırı sıfatıyla Meclis'in doğal üyesi olan Enver Paşa göreve gelişinin üzerinden henüz bir ay geçtikten sonra kayınbiraderi Şerefeddin Efendi'nin vesayetini üzerine almıştı.

Sonuçta vasi konusunda görev alanı sadece teftiş ve murakabe olan Meclis, zaman zaman padişahın yetki alanına girerek vasi tayin edebilmekteydi.

14. Hanedân-ı Saltanata Ait Bir Kısım Evrakın Kaydı ve Muhafazası

Nizamname'yi düzenleyenler, bir taraftan hanedanı ilgilendiren meseleleri halletme gayreti içinde bulunurken bir yandan da sorunlar hakkında

¹²⁶ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 116-117.

¹²⁷ BOA, İ. DUİT, 5/116, 6 Ağustos 1333/6 Ağustos 1917. Şehzade, Enver Paşa'nın o an 18 yaşındaki eşi Emine Naciye Sultanın kardeşidir. BOA, İ. DUİT, 5/109 Lef:3/B, 12 Kânunusani 1326/25 Ocak 1911; BOA, İ. DUİT, 5/116, 6 Ağustos 1333/6 Ağustos 1917.

¹²⁸ BOA, İ. DUİT, 5/18, lef: 1, 20 Kânunusani 1329/1 Şubat 1914; BOA, *Hanedân Defteri*, No:2, s. 6. 20 Kânunusani 1329/1 Şubat 1914.

ki vesikaların düzenlenme usul ve yöntemleri ile muhafazasına dair de hükümler koymuşlardı. Meydana getirilen doğum ve ölüm tutanakları ile nikâh kayıtlarının kayıt ve muhafazası için takip edilecek usuller 12. 13. ve 14. maddelerde şu şekilde sıralanmıştı: 1. Söz konusu vesikaların ilk ve son yaprağına işaret ve rakam konulmuş deftere kaydedilmesi. 2. Defterin her bir yaprağına sadrazamın "sahh" işaretini koyması¹²⁹. 3. Çıkarılacak irade ile sadrazamın bu vesikaların bir nüshasını Meclis-i Âyân'a göndererek, söz konusu Meclis'in defterlerine kaydedilmesi ve saklanması için emir vermesi. 4. "Deftere kayd ve tescili ikmal olunca kapadılıp Divân-ı Hümâyûn evrakı meyanında hıfz" olunması.

Söz konusu vesikaların Meclis-i Âyân defterlerine kaydedilmesini düzenleyen 12. madde muhteviyatı Meclis'te tartışmalara yol açtı. Madde, Nizamname'nin kabul edilmesinin üzerinden ancak üç yıldan fazla zaman geçtikten sonra Meclis gündemine geldi. Sadrazam Mehmet Said imzasıyla 10 Mart 1916 tarihinde söz konusu Meclis başkanlığına sunulan tezkerede şöyle denmekteydi: "Hanedân-ı saltanat âzâsının tevellüt ve izdivaç ve vefâtına ait tanzim olunacak vesâikin birer nüshasının Meclis-i Âyân'a irsâli ve bunların Meclis'in defterinde kayıt ve tescili ile evrak meyanında hıfzı nizamnâme-i mahsus ahkâmından olmakla tanzim edilmiş olan 16 kıt'a vesika ile mezkûr nizamnâmenin sûret-i musaddakaları taraf-ı devletlerine tesyâr kılındı efendim."

Meclis üyelerinden bazıları teklife sıcak bakmadılar. Örneğin Âyân azasından Topçu Ferîki Rıza Paşa, Meclis-i Âyân'ın tetkik ve müzakere etmediği bir şeyi nasıl kabul edeceğini sorarak dünyanın her yanında hanedan kanununun olduğunu, Nizamname'nin varlığını bilmediğini belirtip bu usulün uygun olmadığını dile getirdi. Gelen evrak içeriğinin görüşülmesi için Şura-yı Riyasete sevkini isteyenler olduğu gibi Meclis reisi gibi Nizamnâme-i Dâhilî tanzimi ile uğraşan encümene sevkini isteyenler de oldu. Tartışmalar neticesinde Meclis reisinin önerisiyle mesele Nizamnâme-i Dâhilîyi tanzim ile uğraşan encümene sevk edildi¹³⁰.

Nizamnâme-i Dâhilî Encümeni, Nizamname'yi inceledi ve konuyla ilgili bir mazbata hazırlayarak görüşünü belirtti. Encümen, Meclis-i Âyân'a ait

¹²⁹ 2 No'lu *Hanedân Defteri*'nin 38. sayfasına kadar her bir yaprağının devrin Sadrazamı Said Halim Paşa tarafından "Mehmed Said" imzasıyla imzalandığı görülmektedir. "Mehmed Talat" imzasına 38. sayfada bir kez rastlanmaktadır. Nadiren imzalanan sonraki sayfalarda genelde *Mabeyn Başkâtibi* Ali Fuat Türkgeldi'nin imzası, yine bir başka *Mabeyn Başkâtibi* Refet Bey'in ve bir yerde de Sadrazam Tevfik Paşa'nın imzası bulunmaktadır. *BOA, Hanedan Defteri*, No:2, s.1-74.

¹³⁰ *Meclis-i Âyân Zabıt Ceridesi*, cilt:1, İctima:40, 27 Şubat 1331(1916), s. 316-317.

Nizamnâme-i Dâhilînin "...nihayetine madde-i mahsusa unvanı altında rakamsız olarak berveçh-i ati bir madde ilavesi (nin)..." uygun olacağı şeklinde fikir beyan etti. Topçu Feriki Rıza Paşa, Nizamname'nin çıkış sebebini ve hanedân-ı saltanata ait vukuatın Meclis'te tescil edilmesinin sebebini sorarak karşı çıktıysa da Abdurrahman Şeref Efendi'nin girişimleriyle¹³¹ kayıt usulü şu şekilde belirlendi: Sadaret'in tasdik ederek gönderdiği hanedân-ı saltanat üyelerinin doğum, ölüm ve evliliklerine ait evrak "taraf-ı riyâsetten heyete mealen tefhîm veya arzu olunursa aynen kiraat edildikten sonra defter-i mahsûsuna kayıt ettirilmek üzere heyet-i umûmiye kararıyla divân-ı riyasete tevdi' olunacaktır." Oluşturulacak defterin her bir sayfasına numara verilecek, ilk ve son sayfaları ayrıca işaretlenecek, her bir vesika buraya ayrıca kaydedilecek, bu yazıların aslına uygunluğu kâtib-i umûmî tarafından tasdik edildikten sonra başkan ve başkanvekilleri tarafından imzalanacaktı. Son olarak da defter ve ona müteferri evrak ve vesikalar, özel bir şekilde kasa içerisinde saklanacaktı¹³².

Böylece 16 Kasım 1913'te yürürlüğe giren Nizamname'nin ilgili maddesinin Meclis-i Âyân defterine kaydedilmesi, Meclis'in 17 Aralık 1916 tarihli toplantısında yani yaklaşık üç yıl sonra kesinleşmiş oluyordu.

Sonuç

Hanedân-ı Saltanat Nizamnâmesi'nin hazırlanma sebepleri, muhteviyatı ve uygulanması gibi temel hususları aydınlatmak amacıyla yaptığımız bu araştırmanın sonuçlarını şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Hanedanın itibarını koruma gayesiyle hazırlanan Nizamname, bu çerçevede eğitim-öğretimi düzenledi, sosyal ve siyasal hayatta belirli sınırlar getirdi, üyelerle ilgili her tür meseleyi belirli kaidelere bağladı.
2. Yüzyıllar boyu hanedan işlerinin yürütülmesinden padişah tek başına sorumlu iken Hanedân-ı Umurûnun Rü'yetine Mahsus

¹³¹ Abdurrahman Şeref Efendi konuyla ilgili şu görüşlere yer verdi: "Bizde şimdiye kadar böyle bir usûl yoktu, yalnız eskiden tevellüdât ve vefeyât vukuunda bir Hatt-ı Hümâyûn ile Bâb-ı Âli'ye bildirilir ve izdivacât hakkında bir şey yapılmazdı. Bu usûl değişmiş, tensiki icap etmiş ve bu bâbda bir nizamnâme yapılarak Babıâli de bu vekaayin nasıl kuyûdu varsa heyet-i Âyândan da bir kaydı bulunsun denilmiştir." Abdurrahman Şeref, bunun kanunla mı nizamname ile mi olacağını bahis konusu olmadığını, meselenin sadece bu bilgilerin tescili olduğunu dile getirdi. Yine Abdurrahman Şeref Bey, bu hususun encümenin aksine, bir karar olarak alınmasını, dolayısıyla meclis nizamnamesine eklenmesinin doğru olmayacağını belirtti. *Meclis-i Âyân Zabıt Ceridesi*, cilt:1, İctima:12, 1 Kanunuevvel 1332 (1916), s. 155-156.

¹³² *Meclis-i Âyân Zabıt Ceridesi*, cilt:1, İctima:12, 1 Kanunuevvel 1332 (1916), s. 155-156.

Meclis'in kurulmasıyla hükümet üyeleri de söz sahibi oldu, Meclis son derece etkin bir faaliyet gösterdi.

3. Evlenme ve boşanma usulleri, ihtiyaçların getirdiği baskıyla yeniden belirlendi fakat bu hususlara dair geleneksel uygulamaların önemli bir kısmı da devam ettirildi. Sultanların evlenme ve boşanma işlemleri titizlikle kayıtlara geçirilirken şehzadelerle ilgili aynı hassasiyet gösterilmedi.

Nizamname hükümlerinin yürürlükte kaldığı dönemin I. Dünya Savaşı ve mütareke yıllarına denk gelmesine rağmen hayata geçirilmesi konusunda azami gayretin sarf edildiği görülmektedir. Nizamname, 7 Şubat 1922 tarihinde yürürlüğe giren ve aynı amaca hizmet eden *Hanedân-ı Âl-i Osman Umûru Hakkında Kararnâme*'nin yürürlüğe girişine kadar uygulandı.

مَدَائِدُ الْوُفُوقِ كَانَتْ

بِأَمْرِ كِتَابِ

عَدَدِ

٤٤٤

٤٤٤

هَذَا مِنْ مَدَائِدِ الْوُفُوقِ كَانَتْ بِأَمْرِ كِتَابِ
عَدَدِ ٤٤٤ بِأَمْرِ كِتَابِ
عَدَدِ ٤٤٤ بِأَمْرِ كِتَابِ
عَدَدِ ٤٤٤ بِأَمْرِ كِتَابِ
عَدَدِ ٤٤٤ بِأَمْرِ كِتَابِ

۴۵
۱۰۲

خانده سلطنت اعضاى حال و موقوفه يابد

و حق نفى نقيه ايدى خطامنامه

۱۰۲

برنجى ماده

ذات صرفت يادشاهى خانده اهيونينى با طبع اعضاى اورده برقيشه و نظارت و انضاط صه
و صلاحيتى حازر اولوب بوند ده باشلوب افعالى ايجو نظامنامه ايد نقيه اولنده

ايجى ماده

خانده سلطنت :
اولد خانده آل عثمانى حكامانه عيسى عبيد صورت شروعده صحن اولده اولاد و افعاد تايا بوزانده
و بسانه اولاد و كوردنه صورت شروعده حاصل اولد نوانده برلده .
هرايكى حظه داخل اولونك (شيرازه ، سلطان) عنوانه و (دوللو مجانبو ، دوللو عصفو) لقبه
سحقه قدى وارد . اصول و تعال مخصوص قديمى و جديد وارق سلطنت اولوب اولد شيرازه (دولوشيد)
عنوانى اصرار ايد .

ايجى ماده

قايح باشنه واصل اولور لسه اولوندر خانده سلطنت اعضاى ذات صرفت يادشاهيك موافقه يابد
انضمام ايجى عقد ار دواج ايدى من .

در دنجى ماده

ذات صرفت يادشاهيك موافقه يابد بوندى لاهو اولقيريه عقد اولر صه لهر برادواج اعضاى خانده
سلطنته بواز دواجى عقد ايميه اولويه ذات بر شيرازه ايسه بويلد برار دواجده نوله ايدى موافقه
خانده سلطنت اعضاى صه اولد ميه جفى كى بر سلطانيسه سلطان عولنه ديايه سيد اكا مربوط اولد
جلاز و تحصيلات و دواج عقدده داماد لوه عولنه ديايه سيد ايك سدرم بولمى نوانده و ماسفك
صياغى اناج ايدى بكد .

ریاست ایدر و مایه های یونیه با سه لایحه در وضع کتبی ایفا ایدر.

بدری ایلمی ماده
ایلمی درینجه ماده

ذات حقارت یارده بر حادیت ذات خانه لایحه بجهت تحقیق ایجاب آید که درن طوغریه طوغریه و ذرن
ولی عهد سلطنت و ذات سائی صده تینین عده و تقریری اوزیریه قرار و رد کدی نامه ابو محبت
تعبیه اولیه کونیه سرائی بونه عقد اجتماع دعوت ایلمی امر و زمانه جوردر
خانه لایحه امور و معاملتجه یهجه برقرار مخصوص تعقیب آمده مجور و کله مجلس طوغریه عاده ده
علاقه دار اولیه بدست اولاد ذاندر اید عاره به وقوف و معلوماتی اولدی اجتماع ایدره و در ضبط
وروسی دخی تنظیم ایدره کله
خانه لایحه تمام تحقیقه افعال معایله طویله سابقه مواظده کوریکلی عالی بیان ایدر اتقا
ایدره بدست دقایقه معضله تنظیم ایدره کلی معطلی فایله سالکانه رفع و تعلیم ایلمی کله.

بدری ایلمی ماده

اگر ذات حقارت یارده معاضد عفو و صفح ابرارنه لزوم کوردر ایلمی سالفه الذکر اولیه طوغریه ماده
مصرع مجازانه برینک ابرارنه امر و زاده جوردر.

بدری درینجه ماده

سرق صهریت سینه نائل اولاد ذان ایدر بوندن اولادی عقدنه دخی اولیه طوغریه ماده مطای
تطبیعه اولیه بدست کله.

(عاده مفقوده)

ولی عهد سلطنت موقع و صفت سیمی تعبیه ایلمی اولیه بجهت مراسم دوله اشتراک و سفر و جهان
سیاست ذک زیارات سیمی لری قبول حق حازدر.

۱۶ رجب الحرام ۱۳۱۱
۲ رجب الحرام ۱۳۱۱

Ceviriler:

AKDENİZ SOSYAL TARİHİNİN BİR KAYNAĞI OLARAK KAHİRE GENİZE VESİKALARI*

Yazar: S. D. GOITEIN**

Çeviren: ALTAN ÇETİN-MURAT KEÇİŞ

Klasik Ortaçağ Akdeniz ülkeleri tarihi üzerinde çalışanlar, bu dönemlere ait, İslâm ülkelerindeki arşivlerin yokluğundan şikâyet etmektedirler. Avrupa'da, kilise, feodal lordlar, şehirler ve loncalar gerek mülkiyet hakları gerekse başka maksatlarla vesikalarını muhafaza etmişlerdir. Bu dönem için, İslâm ülkelerinde, bu türden hiçbir vesika bulunmamaktadır¹. Şimdi artık, siyasi tarihin ana hatlarını ve yönetici sınıfın hayatını bir dereceye kadar arkeoloji, epigrafi ve meskûkâtla desteklenen yazılı kaynaklarla, meselâ tarihî binalar, alet-edevat, kitabeler ve meskûkâtın yardımıyla yeniden inşa etmek mümkündür. Bununla beraber, özellikle orta ve aşağı sınıfları ve sosyal ve ekonomik tarihi, mektuplar, senetler ve bu sınıfa mensup şahıslardan gelen kayıtlar gibi vesikaların yardımı olmadan çalışmak çok zordur.

Bu şartlara rağmen büyük bir şans eseri olarak, Akdeniz ülkelerine ait devâsâ bir vesika hazinesi, büyük kısmı XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar olan döneme ait olmak üzere, *Kahire Genize*'si denilen arşivde muhafaza edilmiştir². İbranca bir kelime olan *genîze*, (Arapçadaki cenaze gibi ki *defîn* demektir) Farsçadan alınmıştır. Farsça'da *genc* hazine demektir ve bu *Kitab-ı Mukaddes*'te hassaten Ezra 6:1'de, yaklaşık olarak arşiv anlamına gelir. Ortaçağ İbrancasında, *Genize* veya *Beth Genize*, yazılı kâğıt malzemeyi ifade eder.

* Bu makale Los Angeles, California Üniversitesinde 9 Aralık 1958'de verilen bir konferansa dayanmaktadır.

** Makalenin orijinali: S. D. Goitein, "The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Mediterranean Social History", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 80, No. 2. (Apr. - Jun., 1960), pp. 91-100. Makale, Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden Doç. Dr. Altan Çetin ve Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden Arş. Gör. Dr. Murat Keçiş tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu tercümeyi okuyup metnin olgunlaşmasını sağlayan hocamız Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprman'a teşekkürlerimizi sunuyoruz.

¹ Cf. J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman* (Paris 1946), s. 21'de bu noksan açıklanmaya çalışılmaktadır.

² *Kahire Genize* vesikaları bu çalışmanın yazarı tarafından burada tartışılan yönlerinden ayrı olarak çeşitli yönleriyle "The Cairo Geniza as a Source for the History of Muslim Civilization", *Studia Islamica*, III, (Paris 1955), 75-91 ele alınmıştır. Konuya ilişkin bundan başka literatür orada verilmiştir.

Yalnız insan bedeni de tıpkı bunun gibi, ilâhi ruhun mahfazası görevini tamamlayınca (cesed) gömülmeli yani, yeniden doğuş için beklemeli idi. Bunun gibi Allah'ın adını taşıyan yazılar, görevlerini yerine getirdikten sonra yakılarak veya başka bir şekilde imha edilmemeli, bunlar için özel olarak hazırlanmış bir oda veya mezarlığa konulmalı idi. Fustat'ta veya bugün Eski Kahire olarak bilinen yerde, bir sinagoga mülhak böylesine bir oda vardı. Buradan, şehrin yakınındaki el-Besâtîn mezarlığına bitişik küçük bir uzantıdan, Kahire *Genize* hazineleri (arşivi), defeatle anlatılan³ şartlar altında dünyanın pek çok kütüphanesine dağılmıştır.

Bu dağılma esasen XIX. yüzyılın son on yılında, 1890'dan itibaren, Oxford Bodleian Kütüphanesi'nin⁴ çok miktarda değerli *Genize* vesikasını ele geçirmesiyle başlamış ve 1897'de Solomon Schechter'in mütebâki *Genize* arşivinin tümünü İngiltere'nin Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'ne nakliyle zirveye ulaşmıştır. Bu ülkede (Amerika), New York'taki Yahudi İlahiyat Semineri'nde Londralı E. N. Adler tarafından 1896'da Mısır'dan getirilmiş önemli bir koleksiyon vardır. Başlangıcı 1891'e kadar giden, bundan daha küçük ve fakat önemli bir koleksiyon da Philadelphia'daki⁵ Dropsie Koleji Kütüphanesi'nde muhafaza edilirken, Washington'daki Freer Müzesi de çoğu çok iyi bir şekilde korunmuş elli kadar vesikaya sahiptir. Bu sonuncuları Mr. Charles L. Freer 1908'de Mısır'da ele geçirmiştir. Bu belgelerin hiçbirinin menşei bilinmiyor⁶, ancak bunların Parisli Mr. B. Chapria'nın azımsanamayacak miktarda *Genize* vesikası bulduğu el-Besâtîn Mezarlığı kazısından gelmiş olmaları akla uygun görünmektedir⁷. Pennsylvania Üniversitesi Müzesi'ne ait küçük bir koleksiyon bu makalenin yazarı tarafından yakınlarda tanıtılmıştır⁸ ve muhtemelen bazı belgeler hâlâ şahısların ellerinde olabilir.

Genize vesikalarını sosyal tarih çalışmalarının bir kaynağı olarak değerlendirebilmek için bu belgelerin mahiyeti ve muhtevası, nelere ait olduğu, zamanı ve hangi içtimâî tabakalara ait oldukları konusunda bilgi sahibi olmak gerekir.

³ Paul E. Kahle, *The Cairo Geniza*, (Oxford 1959), Böl. 1; N. Golb, "Sixty Years of Genizah Research", *Judaism*, VI, (1957), 3-5'e bakınız.

⁴ A. Naubear ve A. E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II (Oxford 1906), xii-xvi.

⁵ B. Halper, *Descriptive Catalogue of Genizah Fragments in Philadelphia* (Philadelphia 1924).

⁶ Richard Gotteil ve William H. Worrell, *Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection* (New York 1927), s. V'e bakınız.

⁷ B. Chapria, *Revue des Etudes Juives*, LXXXII (1926), 317.

⁸ "The Geniza Collection of the University Museum of the University of Pennsylvania", *JQR*, XLIX (1958), 35-52.

Yukarıda *Genize* ıstılahı hakkında yapılan tanımdan onun arşive zıt bir anlam ifade ettiği açıktır. Bir arşivde, bir şahıs belgeleri gerektiğinde kullanmak için saklar. Bu sebeple, belgelerin iyi korunmasına çok dikkat edilir ve belgeler kullanıldıktan hemen sonra yerine konur. *Genize*'de bunun tam tersi bir durum vardı. Belgeler sahipleri için değerini tamamen yitirdikten sonra oraya atılıyordu ve çoğu ahvalde bu iş belgeler yazıldıktan çok sonraları yapıyordu. İşle ilgili yazışmalar bir yana, aile mektupları bile güncelliklerini tamamen kaybetmeden, herkesin ulaşabileceği bir yere depolanıyorlardı. Mamafih, sahiplerine bazı haklar sağlayan resmi belgeler, *Genize*'deki özel odaya terk edilmeden önce, sahiplerinin ve varislerinin elinde, çoğu zaman nesiller boyu tutuluyordu.

Bir belgeyi *Genize*'ye terk etmeden, uzun müddet elde tutmayı gerektiren güzel bir sebep daha vardı. Kâğıt pahalı idi ve bu sebeple bir belge üzerindeki boşluk, müsvedde yazmak, kısa notlar almak, hesaplar yapmak ve hatta bir kalemi denemek veya temrin yapmak gibi her türlü amaç için kullanılırdı. Buna bir misal olmak üzere Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde MS. T.-S. 16.49 numarada kayıtlı 26 Nisan 987'de Fustat'ta düzenlenmiş bir belge gösterilebilir: Uzun ve ayrıntılı olmasına rağmen sadece dul bir kadın eşinin ailesine, evlilik anlaşmasına göre kendisine ait olan her şeyi aldığını teyit eden bir belge olup uzun süre saklanması gerektiren özel bir sebep de yoktu. Bununla birlikte belgenin arka yüzü kalem alıştırması için kullanılmıştı. Bu karalamalardan birisi 21 Aralık 1085 tarihli olup belgenin düzenlenmesinden yaklaşık yüzyıl sonrasına aittir.

Bir belgenin miadını doldurup atılmasına kadar uzun yıllar geçtiği için belge yıpranırdı. Yazı silikleşir, kâğıt koyu kahverengi lekelerle dolar, delikler açılarak hasara uğrar ve çoğu zaman farklı amaçlarla kullanılmak için yırtılırdı.

Genize'de bulunan çok çeşitli kâğıt ve kullanılan mürekkep gerçekten mükemmel evsafta olup, mahkemelerin katipleri ve işletmelerin adamları umumiyetle bilgili olmalarının yanı sıra çoğunlukla açık ve pek çoğu da güzel el yazısına sahiptiler. Buna bir örnek olarak MS. T.S. 18 J 4, f. 18'de kayıtlı, Aden'den Hindistan'a yollanan bir iş mektubunu gösterebiliriz. Mektup, bu uzak ülkede bir bronz imalathanesi işleten ve sair işlerle uğraşan Tunuslu Yahudi bir tüccara gönderilmiştir⁹. Alıcı uzun yıllar Hindistan'da

⁹ Bu tüccara atıfta bulunan veya kendisine yazılan mektuplar bu makalenin yazarı tarafından Hindistan ticareti üzerine olan kitabın üçüncü bölümünde toplanmıştır. Aşağıda 18 no'lu dipnota bakınız.

kaldıktan sonra, 1149 güzünde Aden'e geri dönmüş, burada ve Yemen'in içlerinde üç yıl daha kalmış; sonra Kızıldeniz üzerinden Nil nehriyle Kızıldeniz arasındaki korkunç çöllerde uzun bir yolculuk yaptıktan sonra, nihayet Yukarı Mısır'dan Nil üzerinden Kahire'ye gelmişti. Bu mektup, Hindistan ve Aden'in nemli iklimine, kara ve deniz yolculuğunun tehlikelerine ve dahası yazılmasının üzerinden geçen 800 yıla ve hattâ okumaya mani olmayan çok küçük nokta ve darbelere rağmen, çok iyi durumdadır.

Maalesef böyle örnekler çoğunlukta olmayıp istisnâdır. *Genize* vesikalarının büyük kısmı zor okunabilmektedir ve bunların kahir ekseriyeti, bir belgenin başına, sonuna veya belgenin iki yüzünün ortasına ait parçacıklar ve binlercesi de sadece kırıntılardır.

Genize ile bir arşiv arasında, araştırma yapmaya büyük bir engel oluşturan bir fark daha vardır. Düzenli bir arşivde, aynı mahiyetteki malzeme olağan olarak birlikte ve bir yerde saklanır. Bu durum belli bir konu üzerinde bilgi almayı kolaylaştırır. Hâlbuki *Genize*'de her şey karmakarışıktır; birlikte bağlanmış bir tomarda şu konulara ait vesika bulunabilir: Cam fabrikasına ortaklık anlaşması; bir tayini tebrik mektubu; bir ailenin şeceresi; İran'da açılmış bir davaya ait anlaşma; hasta bir kişinin durumunu belirten mektup; bir mahkemenin sicilinden bir sayfa; bir kölenin azatlık belgesi; bir mahalli hâkimin tamimi; parşömen üzerinde Tunus'ta yapılmış hesaplar; dini bir nasihatname; bir boşanma için avukata yetki belgesi; İspanya'dan Cezayir'e gönderilmiş bir iş mektubu; İskenderiye'de düzenlenmiş bir vasiyetname; bir gelin tarafından çeyiz olarak getirilen mücevherat, giyimkuşam, perde, mutfak levazımatı vs. listesi.

Öte yandan tanınmış pek çok Yahudi'nin ve Yahudi ailesinin arşivleri olduğunda şüphe yoktur¹⁰. Bu cümleden olarak biz *Genize*'de tanınmış bir cemaat önderi, bilgin ve iş adamı olan ve XI. yüzyılın ikinci yarısında Mısır ve mücavir ülkelerde faaliyette bulunan¹¹ Nahray b. Nissim'e gönderilmiş, ondan alınmış veya ona atıfta bulunan 250'den fazla belgenin muhafaza edildiğini görüyoruz. Daha önce zikrettiğimiz Hindistan'da bulunan Tunus-

¹⁰ Büyük ihtimalle, belgeler gönderildikleri gibi bir çanta veya elbise parçası içine ve sıkı bantlar içine konurdu. Bu gibi, bir unvan ya da hak veya önemli mektupları sunan "arşivlerin" önemli bir kısmı Yemen'den İsrail'e 1949-1950'de bu ülkeden göçenler tarafından getirildiler. Yemen'de Ortaçağdaki adetlerin çoğu bugün de devam etmektedir. *Kahire Genize*'sinde görüldüğü üzere, sıkı bağlarla paketlenen belgeler paketin büküm yerlerinden hasar görmüşlerdir. Öte yandan, görülüyor ki, paketler belgeyi bir bütün olarak da korumaktadır. Cf. ve R. Gottheil, *JQR*, XIX, (London, 1907), 469'da arşivden gelen Yahudi toplumuna ait belgeler, ancak *Genize* değiller, rulo halinde kutuya yerleştirilmiş olarak betimlenmiştir.

¹¹ Bu konu Murad Michael'in doktora tez konusunu oluşturmuştur.

lu Yahudi (ailesi, bir Berberi kabilesinin adıyla, Yüjû olarak anılıyordu)¹² ile ilgili elli kadar kâğıt, bu satırların yazarı tarafından, Kahire *Genize* belgelerine göre Hindistan ticaretiyle ilgili çalışmada bir araya toplanmıştı. Bundan daha çok sayıda evrak ise, diğer bir Hindistan seyyahı olup, sık sık İspanya'ya giden ve orada Judah ha-Levi adlı Yahudi şair ve feylesofla çok yakın arkadaşlık kuran Halfon b. Nethan'el tarafından yazılan veya ona gönderilen belgelerdir. Sair pek çok zevat ve aile bu suretle *Genize* vesikalarında temsil edilmekte ve bu kabil pek çok kâğıdın esasında dikkatlice muhafaza edilmiş koleksiyonlara ait olduklarını farz ettirmektedir. Bununla beraber, bu belgeler *Genize*'de bulunan diğer şahıslara, ülkelere ve yüzyıllara ait belgelerle karışmış ve dağılmış olup bunları yeniden bir araya toplamak, çağdaş bilim adamlarının yoğun çabalarına bağlıdır.

Genize kâğıtlarının içinde bulunduğu bu külli karmaşanın sebebi, bana göre, tesis edilışinden beri *Genize*'nin daima kullanımında olması gerçeğinde aranmalıdır. *Genize*'de 1879 gibi çok geç bir tarihte Bombay'da düzenlenmiş bir boşanma senedini gördüğümü hatırlıyorum. Böyle bir belgenin, resmî işlemi yapıldıktan¹³ hemen sonra Kahire gibi çok uzak bir yerde kullanılmış olması çok zordur. Bu belgenin *Genize*'ye duhulû Solomon Schecter'in *Kahire Genizesi*'ni kâmilten başka bir yere nakletmek üzere oraya varışından birkaç gün önce vukubulmuş olması imkânsız değildir. Bununla birlikte *Genize* belgelerinin bu sürekli kullanımı sadece onun muhtevasına daimî eklemelemlerle değil tam zıddı bir ameliye ile de tezahür eder. Müteşebbis kişiler, öncelikle eski bir dua kitabı bulmak amacıyla veya daha ziyade kanunî düzenlemeler bularak veya sadece atık kâğıt toplamak amacıyla, fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru antika avcılığına çıkan Avrupalı veya Amerikalılara satmak için yazma eserler seçmek üzere, karanlık odaya girmenin külfetine katlanıyorlardı. Bütün bunların sonucunda, *Kahire Genize*'sinde bulunan vesikalar devamlı alt üst edilmiştir. Her şeye rağmen, buranın ihtiva ettiği çok mütenevvi vesâikin muhteviyatı toplum hayatının renkli bir resmini çizmemizi de mümkün kılar.

Kahire Genize'sinde nasıl bir toplum yansıtılmaktadır? Bu soruya cevap vermeye çalışmadan önce, kısaca, *Genize* vesikalarını çalışmayı zorlaştıran, belgelerin iyi korunmaması olması ve birbiriyle son derece bağlantısız olma-

¹² Yago'nun okunuşu, *Speculum* XXIX (1954), 191, 17. notta teklif edildi. Ailenin ismi Ben Yüjû olduğu iddia edilemez. Fransız usulünce Beniouch olarak okundu ki Kuzey Afrika'nın batısında hâlâ böyle okunmaktadır.

¹³ Bu belge, İngiltere Manchester'de John Rylands Kütüphanesinde A960 numarasında bulunmaktadır.

larından kaynaklanan iki güçlüğü ek olarak üçüncü bir yönünü de tartışmak gerekir: Belgelerin yazıldığı dil. *Genize*'nin, muasır edebî kaynaklarda da görülen, çok güzel bir İbrançayla yazılmış yüzlerce belgeyi ihtiva ettiği şüphesizdir. Bu malzemenin çoğu neşredilmiş, tarih araştırmalarında kullanılmıştır. Bununla birlikte *Genize* vesikalarının çok büyük bir kısmı, hassaten pek çok şahsî mektuplar ve hukukî belgeler, bütün iş mektupları ve senetler Arapça yazılmıştır. Ancak edebî Arapça ile değil, ülkeye, devre ve ait olduğu içtimâî tabakaya göre değişen gündelik Arapça ile yazılmışlardır. İbrani harfleriyle Arapça yazıldığı gibi muasırları Suriye Hristiyanları da dinî metinlerini aynı dille yazıyorlardı. Tıpkı günümüzdeki Almanca'nın bir lehçesi olan Yiddiş'in İbrani harfleriyle yazılması gibi. Yahudiler tarafından kullanılan Arapça, İbranca'nın belli bir lehçesi değildi. Bununla birlikte kâtipler tarafından şüphesiz bazı İbranca ibareler kullanılıyordu. Fakat Arap alfabesi ile yazan Yahudilerin gelenek bağları muammaları Müslümanlardan daha az olduğu için, onların Arapçaları, kaideten daha gündelik idi ve muahhar edebî kaynaklarda veya çağdaş Arapçanın lehçelerinde görülen dile benziyordu. Bu sebeple bu makalenin yazarı XII. yüzyılda Yemen'de yazılan mektuplardaki pek çok bölümleri bugün Yemen'de konuşulan Arapçayı öğrenmeye yetecek vakit ayıramadığı için tercüme edememiştir.

Bütün bunlar *Genize* vesikalarının büyük kısmının, Avrupa ve Amerika kütüphanelerine naklinin üzerinden 60 yıl geçmesine rağmen, hâlâ neden neşredilmemiş olduğunu açıklar. Aynı sebepten, son zamanlarda bunlar üzerinde yapılan sistemli çalışma sonucunda pek çok beklenmeyen bulgulara ulaşılması da şaşırtıcı değildir. Tanınmış şahıslardan gelen mektuplarla kendimizi sınırlayacak olursak, şimdi elimizde Hint Okyanusu'ndaki ölümü¹⁴ ile sonuçlanan yolculuğuna çıkmadan hemen önce sevgili ve biricik kardeşinin, Musa Meymunî, yazdığı bir mektuba, Meymunîlerin oğlu ve halefi¹⁵ Abraham'ın yazdığı ve onun hakkında yazılan dikkat çekici mektuplara ve bizzat Meymunîler'e¹⁶ ait bir el yazısı mektuba sahibiz. Daha da memnuniyet verici buluntu muhtemelen bir İspanyol Yahudisi olan şair filozof Juda La-Levi'nin el yazısı ile yazılmış dört mektup ile şiirleriyle ölüm-

¹⁴ Hindistan ticareti ile alâkalı belgeler koleksiyonun 178 numaralı vesikası olarak yayımlanacak; bkz. not 18.

¹⁵ Bu makale yazarının, "New Documents from the Cairo Geniza", *Homenaje a Millas-Valllicrosa*, (Barcelona, 1954), I, 707vd.; "The Renewal of the Controversy over the Prayer for the Head of the Community in Abraham Maimuni's Time", *Ignace Goldziher Memorial Volume*, Kudüs 1958, II, 49'a bakınız; Meymunîler'in oğlu ve haleflerinden gelen bir grup önemli belge yayına hazırlanmaktadır.

¹⁶ "New Autograph Responsa by Mainmoids", *Tarbiz*, XXVIII, 2, (1959).

süzleştirdiği Kuds-i Şerif yolculuğu esnasında bizatihi onun yazdığı veya ona yazılmış mektuplardır¹⁷.

Arapça *Kahire Genize* vesikalarını konu alan bu yeni çalışmamızın amacı sadece câlib-i dikkat olan bu ve benzeri buluntuları tebarüz ettirmek değildir. Amacımız bu çok geniş malzemenin tümünü, Akdeniz ülkelerinin sosyal ve ekonomik tarihi ile ilgilenenlere; Hindistan ticaret yolları, Arap Dili'nin gelişimi ve şüphesiz Yahudi Tarihi ile ilgilenenler de dâhil olmak üzere herkese uygun bir şekilde sunmaktır. Meselâ Hind ticareti ile alâkalı bütün mevcudu¹⁸ 275 olan vesikaların hepsi bir arada toplanmış olan, bunların İngilizce tercümesi ve yorumu ile tam bir edisyon çalışmaları tamamlamak üzeredir. Bununla birlikte, Hindistan ticaretine dair olanlara nazmen ekseriyeti daha kısa ve pek çoğu da parçalar halindeki Akdeniz'le ilgili binlerce konuyu ihtiva eden vesikalarını çoğunluğu henüz araştırmanın ilk merhalesindedir. Bu sebeple *Kahire Genize* vesikalarına yansıdığı kadarıyla Akdeniz ülkelerinin sosyal ve ekonomik hayatı hakkında burada bütün söylenenler ilk çalışmaların bir çerçevesi ve ileride yayınlanacak çalışmalar için de bir yönlendirici olarak mütalaa edilmelidir.

Önce burada meşgul olduğumuz zaman tam olarak belirlenmelidir. *Genize* odası aslında bir Kıbtî kilisesi olup 882¹⁹ yılında Kıbtî Patrikliği tarafından Yahudi cemaatine satılmış olan bir Sinagog'un içinde yer almakta idi. Bununla birlikte, X. yüzyıldan nispeten az sayıda belge günümüze intikal etmiştir. Bunun sebebi basit olmasına rağmen ben de geçen yazı bu Sinagog'un eski tarihi üzerinde çalışırken bulduğum ve incelediğim çeşitli belgelerden bunu anladım. 1012'lerde, Fatımî Halifesi el-Hâkim, Kudüs'teki Kutsal Mezar da dâhil olmak üzere, Hristiyan ve Yahudi ibadethanelerinin yıkılmasını emretmişti. Şimdi artık kesin olarak biliyoruz ki mevzubahis sinagog da bu esnada yakılmıştır²⁰.

¹⁷ *Tarbiz* dergisinin XXIV. sayısında dört bölüm yayınlandı ve XXV'de diğer ikisi yayınlanacaktır. Bütün malzeme, The American Academy of Jewish Research'e "R. Judah ha-Levi's Biography in the Light of the Geniza Documents" [Sayı 28, New York, 1959, 41-56] başlığıyla takdim edilen makalede değerlendirilmiştir.

¹⁸ Konu hakkında verilen ilk raporda, *Speculum*, XXIX, (1954), 184'de ulaşılabilen 130 belge vardı. Şu ana kadar, öyle görülüyor ki, Avrupa ve Amerika kütüphanelerinden ulaşılabilenler kaydedildi. Bununla birlikte, Leningrad'daki Milli Kütüphanede bulunan *Genize* vesikalarına ait koleksiyon kataloqlanmamış olan materyal bazı benzer belgeleri içerebilir.

¹⁹ Bkz. Paul Kahle, *The Cairo Geniza* (London 1947), s. 1. Burada binanın aslında sinagog olup, Bizans devrinde kiliseye çevrildiği tahmin edilmektedir.

²⁰ Bazilika benzeri yapının ana iskeleti 1890'da yıkılana kadar tamamen kalmıştır. *Genize* salonu sinagoga çok yakın bir yerdedi ve kaldırılmadı; bununla beraber buranın içindekiler bu tarihten itibaren antikacılar ve bilim adamlarının dikkatini çekmeye başladı. Bkz dipnot 3.

Sinagogun yeniden yapımı uzun sürmüştü ve ben *Genize* odasının bu esnada ilâve edildiğini zannediyorum. Her halükarda 1015'ten beriye hemen hemen her yıl için tarihlenmiş vesikalara sahibiz ve pek çok yıl için de muhtelif tarihlerle tarihlenmiş müteaddit vesikalar –inanıyorum ki İngiltere'nin Normanlar tarafından fethi yılı olan 1066 yılına ait 10 kadar vesika vardır. Tarihsiz olan sayılamayacak evrakı da zikredilen şahıslar, yazı karakteri²¹ ve konumlarına bakarak zamanını tespit edebiliriz. Bu 250 yıldan biraz fazla, tarihlendirilmiş dokümanların birden oldukça nadirleştiği 1266 yılına kadar gider. XIV. yüzyıla ait oldukça az doküman vardır ve bir sonraki yüzyıla ait ise hiç yoktur. Ancak 1482'de Kahire'de tanzim edilen bir vesika; kâğıt, yazı ve üslûp bakımlarından *Genize*'nin klasik devir vesikalarına benzemektedir. Bu vesikada Kahire'nin mevkii hâlâ “Mısır'ın Fustat'ı yakınında” olarak tanımlanmakta olup bu, hukukî istilahta Fustat şimdiki Eski Kahire olarak ifade edilmekte olup ülkenin payitahtı kabul edilmektedir²².

Sonra birden her şey değişir. XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren tarihlendirilmiş vesikalar tekrar görülmeye başlar, fakat artık kullanılan kâğıt yerli olmayıp Avrupa kâğıdı olduğu açıkça görülür; el yazısı da tamamen farklıdır ve şimdi artık İspanyol Yahudisi olarak dil de kaideten İbranca'dır ve Arapça artık kullanılmaz. Bazı ahvalde Ladino denilen İspanya Yahudileri tarafından kullanılan Kastilya dialekti kullanılır. Diğer bir deyişle, Doğu Yahudiliği 1492'de ülkelerini terk etmek zorunda kalıp kısa bir müddet sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda göze çarpan bir unsur haline gelen İspanya'dan gelen mülteciler tarafından günümüzde Doğu Yahudiliği'nin Orta ve Doğu Avrupa'dan gelen Yahudi göçmenler tarafından temsil edildiği gibi, temsil edilirler.

Burada biz sadece *Klasik Genize* olarak isimlendirilen belgelerle, yani X. yüzyılın ikinci yarısı boyunca akmaya başlayan ve daha sonraki iki buçuk asır boyunca sel halini alan belgelerle ilgilenmekteyiz. Bu, İslâm tarihçisi

²¹ Fustat (Eski Kahire) sarayındaki hahamlara ait çok önemli kitabelerin elyazmaları yaklaşık 240 yıldır (1029–1260) bilinmektedir ve aynı tutanaklar birçok şehirlerde ve ülkelerde çok sayıda önemli kişi için de doğrudur. Ancak bu elyazmalarını tanımlama ile ilgili çok dikkat etmek gerekir. Kesinlikle farklı kişiler hemen hemen aynı senetleri kullanırdı –belki de onlar nasıl yazacaklarını aynı öğretmenden öğrenmişlerdir. Bu özellikle Maimonides ve kardeşi David gibi yakın akrabahıklarda söz konusudur.

²² Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi yazmaları 13 J 4, fol. 16. Bu vesikanın ana konusu “Ortazamanlar”a dairdir: Yüksek bir şahsiyetin bariz bir şekilde isteksizce olan kardeşinin dul eşiyle evlenmesine olası olan bu vesika onun ki hanımı ile olan münasebetlerini hususiyle hangi durumlarda bunlardan hangisinin kendisine refakat edeceğini kayıt altına alan bir vesikadır. E. J. Worman'ın *JQR*, XVIII (1906), s. 10'da neşrettiği 1496 tarihli Kahire'yi “tanıtan” vesika ile karşılaştırırız.

için şu demektir: *Genize* vesikaları, Fatimî ve Eyyubî devirlerinin iktisadî ve içtimâî tarihi için birinci derecede önemli kaynaktır. Avrupa tarihi için ise, Haçlılar'dan bir asır öncesi ve Haçlılar dönemi için önemli kaynaktır.

Her ne kadar birkaç yüz adedi Arap alfabesi ile yazılmış ve resmî dairelerden neşet etmiş, Müslüman veya Hristiyanlara mahsus bölük pörçük vesika ise de, *Genize*'de bulunan malzemenin ekseriyatı tabiatıyla Yahudiler'e aitti²³. *Genize* vesikaları dairesi Mısır'da bulunduğu için her şeyden önce bu ülke Yahudiliği'nin hayatını aksettirmesi oldukça mantıkîdir. O vakitlerde Yahudiler sadece ve belki de başlıca, Kahire ve İskenderiye gibi kozmopolit şehirlerde veya günümüzdeki Port Said şehri gibi, o sıralarda Mısır'ın Doğu Akdeniz'deki limanı olarak büyük rol oynayan Dimyat gibi eyalet başşehirlerinde veya Hint Ticareti'nin²⁴ son durağı olan Yukarı Mısır'daki Kus'da değil, Nil Deltası'nda, Feyyûm vahalarında ve Yukarı Mısır'da dağınık şekilde yaşamaktaydılar. Bazıları oldukça sevimli birçok mektup ve çok sayıda hukukî senet, "Rif" olarak adlandırılan Mısır'ın bu küçük taşra kasabalarından gelmiştir. Bu topluluk eskiden beri burada mı yaşıyordu yani Roma ve Bizans dönemlerinden beri bu kırsal kesimde yerleşmiş olan Yahudilerin devamını mı temsil ediyordu yoksa Müslüman fetihlerinden sonra mı bu bölgeye gelmişlerdi? Bütün bu soruların cevabını öğrenmek için birçok yeni araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu bağlantıda, böyle küçük yerlerden gelen, Arapça değil İbranca yazılmış ve Grekçe isimler ve hukukî istihlaları havi, bazı eski (eski burada X. yüzyılın sonları ve XI. yüzyılın başlarını ifade etmektedir) senetlerin bulunduğu da kaydedilmelidir²⁵.

Diğer taraftan, XI. ve XII. yüzyılların kargaşa dönemleri olduğunu akılda tutmak zorundayız. Bu asırlarda Mısır, Filistin ve Suriye'den gelen mütecilerle dolup taşmıştı ve ülke Haçlılar'ın gelmesine takaddüm eden

²³ All Souls College'de araştırmacı olan M. S. Stern, *Genize*'deki, Fatimî Sarayından gelen dokümanların birçoğunu yayınlamıştır. "An Original Document from the Fatimid Chancery concerning Italian Merchants", *Studi orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida* (Roma 1956), II, 529 vd. Stern'in sonraki yayınları takip ettiğini anlıyorum.

²⁴ Tüccarlar ve malları Nil'in yukarısındaki bu kasabadan ve buradan karşıya geçerek çöle Doğu Afrika limanına Aydhâb'dan gemilerle Güney Arabistan'a ya da doğrudan Hindistan'a ihraç ediliyordu.

²⁵ Grekçe "istihlalar", XI. yüzyılın sonunda Filistin Akademisi'nin yargı alanındaki Yahudi mahkemelerinde, istisnâî değildir. Böylece akolytos kelimesi "engellenmemiş" onaylanmış, bu evlilik anlaşması 1022'de sadece Küçük Asya'daki Mastaura'da sonuçlandırılmış değil (Bak. Joshua Star, *The Jews in the Byzantine Empire*, Atina 1939, s. 189) aynı zamanda 1052 yılında Filistin'deki Remle'de yapılmıştır. (Bak. S. Assaf, *Yerushalayim*, Kudüs 1953, s. 105) Aynı zamanda 1083 yılında Nil Deltası'ndaki küçük Damsis kasabasında da böyle bir anlaşma yapılmıştır (S. Assaf, *The Formulary of Hai Gaon*, Kudüs 1930, s. 58.). Ancak, oldukça yaygın olan böyle terimlere ilâveten, diğer eski *Genize* belgelerin de oldukça nadir görülür ve bazı mahalli kullanımların temsilcisi olabilir.

yüzyılda bile Bizans ve Batı Avrupa ülkeleri gibi küllî bir dağılma sürecine girmişti. Eski Kahire ve İskenderiye'deki cemaat idarecilerinin bu sığınmacıları küçük kasabalara ve köylere gönderdiğini *Genize* vesikalarından kesinlikle biliyoruz. Bu yüzden, Sâmî (Suriye-Filistinli), Rûmî (Bizanslı), Frenjî (Fransız), Aşkenazi (Alman)²⁶ olarak adlandırılan pek çok insana bu vesikalarda rastladığımız zaman, bunları mahalli nüfusa yapılan son ilâveler olarak anlamak zorundayız ve bu durum mevzubahis belgelerde sık sık ve açıkça görünür.

Bununla birlikte, Mısır'daki Yahudi nüfus bir bütün olarak, şüphesiz *İskenderiye Mektebi*'ni ve sair parlak adamları yetiştiren *Helenizm Devri* hariç, bir tarafta Irak-Babil Yahudileri ve diğer tarafta İspanya Yahudileri ve daha sonraki yüzyıllarda bazı Avrupa ülkelerindeki Yahudilerin oynadığı rol gibi, Yahudi Tarihi'nde asla önemli bir rol oynamamışlardır. Mısır esas itibarıyla bir transit ve değiş-tokuş ülkesi olarak kalmıştır. En önemli Mısırlı Yahudi – ve gerçekten Geç Ortaçağ Yahudilerinin en önemlisi- şüphesiz Musa Meymûnî'dir. O, 1135 yılında İspanya'daki Kurtuba'da doğmuş ve otuz iki yaşında meşhur bir adam olarak Mısır'a gelmiş ve kendisini daima Endülüslü veya Ma'ara'lı İslam Batısının bir şahsiyeti olarak tanımlanmıştır. İskenderiye'deki Yahudi cemaatinin baş kadısı, Anadolu, Fransızcası Anatole, onun çağdaşı ve meslektaşı idi; bu zat Marsilya'dan gelmişti ve mahallî asilzadelerin onu Avrupa kökenli olması sebebiyle horladıklarını çok iyi biliyoruz²⁷. Mısır, Meymûnîler'den çok önce Yahudilik için ökümenik bir önem kazanmıştı. Mamafih Mısır'ın bu önemi kendi öz kaynaklarından gelmiyor, 1070'de Sûr'a gitmek için Kudüs'ten ayrılan ve daha sonra Dımaşk'a giden ve nihayet 1127'de Eski Kahire'ye yerleşen Filistin Akademisi'nden veya Babil-Irak'tan devamlı Mısır'a akıp gelen cemaat bakımlarından ve önde gelen âlimlerden kaynaklanıyordu.

Bu sebeple *Kahire Genize* evrakının umumî Akdeniz manzarasını aksettirdiği kadar Mısır'ın durumunu yansıtmaması şaşırtıcı değildir. Ben burada kentli olarak Akdeniz terimini kullanıyorum. Çünkü Suriye ve Filistin'in

²⁶ Son ikinci terim genelde Batı Avrupa'dan gelen kişileri göstermektedir.

²⁷ Anadolu tarafından yazılan hukuki bir mütalaayı (Abraham Meymûnî'nin Cevabı), Kudüs 1937, s. 167-170, onun çağdaşları ve meslektaşları Musa ve Abraham Meymûnî tarafından yazılanlarla karşılaştıran bir kişi, Yunanca bilen birisi ile bilmeyen birisi arasındaki farkı görünce şaşırır. İspanyol ve Doğu Yahudileri arasındaki bu tezada ilâve olarak onların dini eğitimi ile dünyevi kültürü ve "Aşkenazim" ya da kendilerini dini eğitimle sınırlamış Avrupa Yahudileri XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir. 1618'de Selanik'te doğan David Conforte gibi geç bir yazar şöyle yazmaktadır: "Bütün Aşkenaziler günlük konuşmada kendini ifade etmekten acizdirler, kekelemekte ve pepelemektedirler; onlar doğru dürüst konuşamazlar ve kalplerinde olan düşünceleri yazıya dökmüştür." Bkz. M. Kosover, *Homenaje Milas-Vallicrosa*, Barselona 1954, I, 754.

doğusundaki ülkelerden, Irak ve İran'ın büyük Yahudi merkezlerinden, oldukça az sayıda özel mektup ve senet *Genize*'ye ulaşmıştır. Onların aile isimlerinden anlaşılacağı üzere, Orta Asya'daki Semerkand'dan başlayıp Kuzey-Doğu İran'daki Nişâbûr şehrine ve İran ve Irak'ın Kâzerûn, Ukbara ve Hit gibi daha küçük şehirlerinden sayılmayacak kadar insan gelip Mısır'a yerleşmişti. Bazen Mısır'a sadece son devirlerde gelip Farsça aile isimleri taşıyanların adlarındaki Arapça hatalardan da onların menşeleri hakkında sonuç çıkarabiliriz²⁸. Fakat Irak ve İran'dan gelen vesikalar, Doğu Afrika ve Güney Arabistan tarihi ile sık sık Mısırlı tüccarlar tarafından ziyaret edilen Hint ticaret yolundan gelenlerden çok daha azdır.

Bu nasıl açıklanabilir? Doğu'dan gelen bu malzeme azlığını siyasî duruma atfetmek ve Mısır'da Fatimî halifeleri hâkim iken Irak ve İran'da Fatimîlerin rakibi olup Abbasi halifelerine tabi olan Selçuklular hüküm sürüyordu demek acelecilik olur. Biz *Genize*'de başlıca Irak'taki Yahudi Akademisi'nin başkanından gelen ve diaspora'nın siyasi başkanı olan Reş-Galutha'dan gelmiş olan çok sayıda resmî Yahudi muhaberatına sahibiz. Fatimî Mısır'ındaki Yahudilerin siyasi başkanı Necid'in Selçuklu Bağdad'ındaki Reş-Galutha'nın mümessilli olduğuna dair mektubu oldukça gariptir. Bu yüzden Doğudan gelen hususî *Genize* belgelerinin azlığının başka bir sebebi olmalıdır. Bunun en makul açıklaması, o vakitler, zamanımızda olduğu gibi, bir taraftan Irak ve İran ile diğer taraftan Mısır arasında çok cüz'î bir ticaret vardı ve ticaretin olmadığı yerde muhaberât da yoktu.

Bununla birlikte uygulamada söylenene ilâve ve arızî bir durum da olabilir. *Genize* odası Filistinlilerin sözde sinagogunun bir parçasını oluşturduğundan yani buradaki dualar Filistin geleneklerine uygun olmak söylenildiğinden ve burada dinî merasimleri idare edenler ve Kudüs Akademisi Başkanı tarafından tayin ve tasdik edildiğinden tabii olanak buradaki ihsanlar da Filistin ve Filistin ile bağlantılıydı. Babillilerin, Fustat'ın diğer ana sinagogunda da *Genize* için bazı düzenlemeler yapmalarının mantukî sebebi de budur. Eğer bu *Genize* korunmuş olsaydı, belki de biz Irak ve İran'dan gelen daha çok mektup ve ahitlere sahip olacaktık.

Şimdi gerçek Akdeniz'e dönersek, bizatihi Mısır, Filistin ve Suriye'ye ait malzemelerden daha çok sayıda Tunus ve Sicilya'ya ait malzeme buluruz. Bunun sebebi de bu zamanlardaki ticaretin şartları olabilir. Hindistan

²⁸ Onlar erkek ve dişi birbiri karıştırırlar, artikelleri yanlış kullanırlar ve bazı tipik semitik sesler hakkında emin değillerdir –kısaca onlar Amerikan öğrencilerinin Arapça çalışırken karşılaştıkları benzer zorluklardır.

ve Uzak Doğu'nun emtiası Tunus ve Sicilya'ya getiriliyordu ve burada Müslüman İspanya ve Garbi Kuzey Afrika kıtasının emtiası kadar Hristiyan Avrupalıların malları ile mübadele ediliyordu. Bununla birlikte, biraz önce zikrettiğimiz gibi, ilâve durumlar da olabilirdi. Fatımî ülkesindeki kiliselerin ve sinagogların tahribinden hemen sonra bunların yeniden inşasına izin verilmişti. Ancak, biz, Hristiyan kaynaklarından olduğu kadar birçok *Genize* vesikalarından öğrendiğimize göre, bu mutazarrır cemaatler yeniden inşa için gerekli kaynakları temin etmede büyük zorluklarla karşılaştılar. Bu zor zamanda Filistin Sinagogunun liderleri, çağdaş toplum liderleri tarafından da sıkça uygulanan bir yöntemle başvurular: Başlıca Tunuslu tüccarların kastedildiği Mağriplilerin kamu hizmetine girmelerine müsaade ettiler ve onlara Kudüs'teki Akademi başkanlığından gönderilen süslü mektuplarla teyid edilen şeref unvanları verdiler. Bir *Genize* belgesinden öğrendiğimize göre, bu strateji başarılı oldu ve Mağripliler Filistin Sinagogu'na katıldılar; böylece, Tunus'a sadece bir kültürel eklentiyi ifade eden Tunus ve Sicilya'ya ait bu kadar çok belgenin, *Genize*'de bulunması muhtemelen şaşırtıcı değildir; bu yazarın "Eleventh Century Tunisia in the Light of Cairo Geniza Documents- Kahire Genize Belgelerinin Işığında XI. Yüzyılda Tunus", [Mémorial E. Levy-Provençal, Paris 1960] adlı makalesi ile karşılaştırınız.

Sadece Eski Kahire'ye gönderilen mektupların ve orada düzenlenen hukukî belgelerin burada korunduğunu farz etmek hatalı olacaktır. Biz, İspanya'da bir kasabadan diğerine, İspanya'dan Fas'a, Sicilya'dan Tunus'a gönderilmiş olan mektuplara ve hatta Kudüs'ten İspanya'daki Toledo şehrine gönderilen mektuba sahibiz. Hattâ Hristiyan Bizans'tan oldukça çok sayıda belge de gün ışığına çıkmıştır. Güney Fransa'dan gelen mektuplara da sahibiz. Cenova, Piza, Gaeta ve seyrek de olsa Venedik gibi İtalyan şehir cumhuriyetlerinin gemileri ve tüccarları zaman zaman zikredilir; mamafih Venedik müstesna, bu dönemde bu kentlerde önemli miktarda Yahudi toplumu yaşamıyordu ve şimdiye kadar oralardan gelen belge de çıkmamıştır. Kesinlikle Venedikliyi²⁹ ifade eden Bundukî adı verilen ilim adamları, XI. yüzyıl gibi erken bir tarihte Eski Kahire'de yaşıyorlardı.

Böylece *Genize* belgeleri, oldukça geniş bir zaman için birçok ülkeyle ilgili bilgiler verir ve çeşitli yer ve zamanlar arasında farkların olması tabiidir. Ancak Mısır ve bitişik ülkeler mevzu bahis edildiğinde, benzer toplumların belirgin çizgileri görünür. Bu resim baştan sona tamam değildi. Sadece

²⁹ Bu kelime "fındık tüccarı"nı da ifade edebilir. Ancak, benzer şekilde türetilen ve "fıstık tüccarı" anlamına gelen "fustukî" kelimesine *Genize* belgelerinde rastlanmamıştır ve "Tatar Yayı yapan" anlamı ise çok eski devirlere ait olup Bundukî Venedikliyi ifade etmemelidir.

toplumun bir tabakasını; hükümetle bağlantılı, oldukça zengin, en üst sınıf Yahudileri kısmen tasvir eder. Bunun sebebi basittir: Onlar Fustat'ta yaşamıyorlardı. İkametgâhları o zamanlar revaçta olan banliyölerde ve hükümet merkezi olan Kahire'de idi. Orada bir sinagogları ve kendilerine ait bir adliye sarayları vardı. *Genize* belgelerinde bu hususlara dair pek çok atıflar vardır. Bir kız kardeş, erkek kardeşine, başkentten en son dedikoduları yazmak, yüksek bir görevlinin makamından alındığını ve acilen Kahire'yi terk edip Fustat'taki evinde oturmaya mecbur edildiğini bildirmektedir. Zengin Yahudiler'in her iki yerde de evi olduğu için bu durum o kadar da kötü değildi. Bunun gibi, bir Hint seyyahı Fustat'taki kardeşine doğuda karşılaştığı iki Tunuslu seçkin tüccarı tavsiye etmekte ve onları sadece Kahire'deki evine yerleştirmesini istemektedir. Otuz yıldan fazla (1080-1110) Mısırlı Yahudilerin reisliğini yapan ve Kahire'de yaşayan Mevorah, en mukaddes günlerin ayında, Tışri ayında, muvakkat olarak Fustat'a intikal etmiş ve kamuyu alâkadar eden hususları cemaat ileri gelenleriyle müşavere ederek halletmeyi adet haline getirmişti: *Genize*'de bulunan ona yazılan pek çok arzuhalin bu ziyaret esnasında sunulduğu muhakkaktır. Diğer taraftan, çok zengin olmayan Meymuniler (nihayet İspanya'dan gelen bir mülteci idi ve ilâveten biraderi Hint Okyanusu'nda öldüğünde parasını da kaybetmişti.) Fustat'ta yaşıyordu ve bir saray doktoru olduğu için her gün evinden sultanın sarayına kadar iki buçuk millik mesafeyi kat etmek zorundaydı. Onun oğlu ve halefi Abraham de tıpkı babası gibi saray doktoruydu ve Fustat'ta ikâmet ediyordu. Bunu, bir hafta sonunu Kahire'de geçirip geçirmeyeceğini soran küçük bir nottan öğreniyoruz³⁰. Hülâsatulkelâm, cemiyetin üst tabakasına mensup zevatın hayatı *Genize* belgelerine tam olarak yansımamıştır³¹. Biz bu eksikliği orta ve alt tabaka ile ilgili zengin ve oldukça çeşitli malzeme ile telafi ediyoruz. *Genize* belgelerini bize bırakan cemaat, aynı devirdeki Avrupa Yahudi cemaatlerinden tamamen farklıdır. Ekonomik ayrımcılığın öldürücü yasaları yüzünden, Avrupa Yahudileri, mahdud sayıda önemsiz işlerle uğraşıyorlardı. İslâmî doğuda ise, bu tür ayrımcı kanunlar yoktu. Buna ilâveten Yahudiler, çok eski zamanlardan beri bu ülkelerde yaşıyorlardı. Bu yüzden, mesleklerin dağılımı, büyük ihtimalle nüfusun çoğunluğunun el işleri ile meşgul olan kişiler olması sebebiyle, oldukça yaygındı.

³⁰ Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi yazmaları, T.-S. N. S. 94 J 59.

³¹ Verilen sebebe ilave olarak, en üst sınıf Yahudi toplumu ile ilgili materyal azlığının diğer bir sebebi olabilir. Bu konu hakkında biz hem edebî kaynaklardan ve daha çok *Genize*'de bulunan temsilcilere gönderilen dilekçelerden biliyoruz. Onlar saraya yakın oldukları için, haberleşmelerinde İbranca'dan ziyade Arapçayı kullanıyorlardı ve belki de kendi davalarında Yahudi mahkemelerinden ziyade hükümeti kullanıyorlardı.

Tarım ve hayvancılık hiçbir surette *Genize* belgelerinde yoktur. Hafta içinde ana proteinli yiyecek maddesi peynirdi; cumartesileri yiyeceğin biri piliç veya etti. Bu yüzden VIII. ve IX. yüzyıllarda Arapça papirüslerde olduğu gibi, *Genize* belgeleri bu yiyeceğe sık sık atıfta bulunur. Peynir dinî bakımdan “saf” ya da “caiz” olmalıydı (İbranca “tahor” ve Arapça “helal”; “kosher” terimi Sicilya’da kullanıyordu. Filistin’den olduğu gibi buradan peynir ithal ediliyordu). Bu sebeple, peynir yapılırken hususî tedbir alınması gerekiyordu. Bu konuda ülkenin muhtelif bölgelerine ait belgeler okuyoruz. Yahudi koyun yetiştiricileri de, bugün İsrail’deki Kibbutzim’lerin Cumartesi günleri koyun sağımı konusunda karşılaştıkları aynı güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Arıcılık, birbiri ile eşdeğerde olan bal ve balmumu üretimi ile diğer bir aşına meşguliyeti. Bunu eski muhacirler muhtemelen Filistin’den beraberlerinde getirmişlerdi. Mamafih bu meslek Mısır’ın da yerli bir mesleği idi. Mütevasi gelire sahip Yahudiler sahip oldukları topraklarda buğday yetiştiriyorlardı ve buğday ticareti *Genize* belgelerinde gerçek boyutundan oldukça çok zikredilmektedir. Mamafih onların çiftçiliğin bu dalı ile ne kadar faal meşgul olduklarını tetkik ettiğimiz belgelerden çıkarmak şimdilik mümkün değildir. Diğer taraftan bu devirde Mısır’ın ikinci esas ürünü olan keten yetiştiriciliği ve onun kumaş haline getirilmesi de *Genize*’de sık sık zikredilen Yahudi mesleklerindendir.

Bu bizi çok önemli bir saha olan el işçiliğine, sanayi, zenaat ve el sanatlarına getirir. *Genize*’de zikredilen el işçiliğinin çeşitli kollarına ait uzun bir liste çıkarmak kolaydır. Ancak bunların göreceli önemi, eğer daha çok ek araştırma yapılırsa ortaya çıkarılabilir. Şu andaki araştırmalarımıza göre, *Genize* vesikalarında daha ziyade kumaş sanayine, eğirme, dokuma, ipek boyama, bez, pamuklu, yünlü ve hepsinden ziyade boyama konularına atıf yapılmaktadır. İkinci sırada bakır ve kuyumculuk vardır; hemen hemen aynı ehemmiyette cam sanayii ve şeker üretimi gelmektedir. Şeker de bal gibi sık sık zikredilmektedir. *Genize* belgelerinde atıf yapılan pek çok küçük zanaatlardan, *muzawwiq* ya da duvar boyacılarını zikretmeliyim. Palermo’daki Kappella Palatina’nın muhteşem tablolarından bildiğimize göre, bu sanatın hâlâ revaçta olduğu devir, bizim burada bahsettiğimiz Erken Fatımî devridir.

Romalılar devrindeki gibi, sanayi ve ticaret arasında kesin bir ayırım yoktu. Malı üreten kişi aynı zamanda onun ticaretini de yapıyordu. Tabii olarak *Genize* vesikalarının büyük bir çoğunluğu da ticaretle ilgilidir. Bunların düzenli bir tetkiki bizim girişimcilik tarihi, fevkalâde mütenevvi ticarî emtia, ticaret yolları, iş ahlâkının usul kaideleri ve ticaretin kanuni esasları

hakkındaki bilgilerimizi büyük mikyasta genişletecektir. Kısaca insan, sağlam teşkilât, ince teknik ve bu dönemdeki yüksek iş ahlâkı karşısında derinden etkilenecektir. Özellikle muayyen bir görevle dünya malı için bir yere giden birisi. Şüphesiz, herkes para kazanmak istiyordu. Ancak, biri kaybet-tiği zaman diğeri çok üzülüyordu. *Al-âkiba ila el-hayr*: sonunda her şey iyiye dönecektir.

Ticaret yalnızca kanun tarafından korunduğunda gelişebilirdi. Kanun bir bölgeye has olmayıp şahıslara dairdi ve dinî azınlıklar geniş mikyasta adli muhtariyete sahipti. Müslüman ve Yahudi hukuk düzeni arasında büyük bir fark vardı. Müslüman kadısı bağımsız bir hâkim olarak karar veren bir devlet görevlisiydi. Yahudi mahkemesi ise, cemaatin hizmetinde fahri olarak çalışan ve kâtiplik yapan profesyonel üye dışında, kendi işinde gücünde çalışan en az üç üyeden oluşuyordu. İnsanlar meşgul oldukları için, hâkimlik yapacak çok sayıda vasıflı insana sahip olmak zorundaydı. Bu durum Yahudiler arasında, dinî eğitimin neden o denli yaygın olduğunu, sağduyu ruhunu ve hukukî kararların dava konusuna uygunluğunu açıklar. Bütün bu hâkimler tecrübeli tüccarlardı ve doğal olarak bazen kendilikle-rinden mahkemeye gitmek zorunda idiler. Bu yüzden bir kişiyi mahkeme zabıtlarının bir sayfasında hâkim olarak bulurken bir sonraki sayfada avukat olarak görmek şaşırtıcı değildir. Davalar çoğunlukla katı dinî kanunlara harfiyen uyularak değil fakat kabil-i tatbik uzlaşmalara göre hallufasl edilirdi³².

Diğer taraftan aile hayatı hâlâ dini kanunlar tarafından düzenlenmek-teydi. Bu yüzden, biz hâlâ yürürlükte olan leviratus (bir erkeğin, evli olsa bile, ölen erkek kardeşinin dul kalan eşi ile evlenmesi mecburiyeti ki ölen erkek kardeşin erkek evlâdı olmamalıdır.) gibi eski bir müessesenin var olduğunu görüyoruz. Gerçekten, *Genize* vesikalarında çok ender de olsa rastladığımız çok kadınla evliliğin başlıca sebebi bu kanundur. Âdetler, evlilik akdi, kocanın ikinci bir kadınla evlenmemesi şartını ihtiva ediyordu. Akdin bu hükmü ihtiva etmemesi durumunda bile, mahkemeler bunu “tabii olarak bulunması gerekli şart” olarak görüyorlar ve öyle hüküm veriyorlar-dı. *Genize* belgelerine göre toplum sadece erkeklerden ibaret değildir. Ka-dınlar da bir mukavelenin bir tarafı veya mektup yazar veya alanlar olarak sık sık görünürler. Bu belgelerden koca-karı münasebetleri, ebeveyn evlât ilişkileri, kız-erkek kardeş münasebetleri, aileler arasındaki akrabalık bağları

³² Tüccarların veya diğer meslek sahiplerinin uzlaştıracılığı bazen bir ifade şeklinde mahkemede saklanmak üzere zapta geçirilirdi. Böyle bir ifade zaptı Hint ticaretine ait kitabın yukarıdaki 18 numaralı dipnotta atıf yapılan 196 numaralı belgesinde bulunmaktadır.

hakkında çok şey öğrenebiliriz. Bu sebeple nihai sonuçlara varmak için erken olabilir. Aile bağları oldukça kuvvetliydi, fakat koca-karı arasındaki muâşeret ve sevgi, ebeveynlerin çocuklarıyla ve kardeşlerin birbiriyle olan karşılıklı sevgi, şefkat ve dayanışmalarıyla ilgili kayıtlar çok fazla değildir.

Zikredilen konulara ilâve olarak, *Kahire Genize* belgelerinde Akdeniz ülkelerinin içtimâî hayatının muhtelif veçhelerine dair pek çok tavsif ve tasvirler yapılmaktadır: Meselâ maddî kültür malzemesi (meskenler, giyim-kuşam ve yiyecekler, fiyatlar ve yaşama şartları), gündelik hayat, hafta sonları ve tatiller, kara ve deniz seyahati, hastalıklar ve doktorlar, ölüm ve ölü gömme adetleri, muâşeret kaideleri ve sosyal idealler. Toplum, onun görevlileri ve fakirlerin, dulların, yetimlerin, muhtaçların, tutsakların ve yabancıların desteklenmesi gibi sosyal hizmetler; inançlar arası münasebetler; hükümet ve kurumları ve bireylerin hayatı üzerindeki etkileri hakkında pek çok şey öğrenilebilir.

Sonuç olarak, *Genize* belgelerinden çağın ruhu hakkında çok şey öğreniyoruz. Din şüphesiz en yüksek yerdeydi; bununla birlikte, onun ortalama insan için gerçek manası hâlâ tanımlanmamıştır; güçlü bir grup bilinci ile ferdiyetçilik korkusuzca yan yana idi; birisi eleştirilemez bir misal oluşturan parlak bir geçmişte ve geleceğin umudu içinde ve belki de olması muhtemel bir fiziki ve ruhî bir kurtuluş içinde yaşıyordu. Herkesin ideali, iş adamlarının bile, bilge bir kişi olmaktı ve şiir bizim zamanımızdakinden tamamen farklı olarak önemli bir sosyal görev yapıyordu.

Bu makalenin yazarı, çok uzak olmayan bir gelecekte, Orta zamanlarda Akdeniz toplumunu tasvir eden *Genize* vesikalarından seçme örnekleri yayınlamak umundadır. Bu ve benzeri yayınlarla³³ Ortaçağ araştırmalarının diğer dallarına da dolaylı bir hizmet yapılmış olacaktır. *Genize* vesikalarıyla muasır Arapça vesikalar tetkikatı, *Genize* ile mukayese edilecek olursa, şimdiye kadar, nispeten daha az neticeler vermiştir³⁴. *Genize* araştırmaları ve Arapça vesaik üzerindeki müşterek çalışmaların bu makalenin baş kısmında işaret edilen, İslâm ülkelerindeki arşivlerin yokluğundan doğan boşluğu telâfi edeceği ümit edilebilir.

³³ Yukarı atıfta bulunulan çalışmalara ilâve olarak, dipnot 11 ve dipnot 18, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi T. -S.18 J'de bulunan ve Cincinnati'de Dr. N. N. Golb tarafından hazırlanmakta olan muhteşem bir belge ve hüccet koleksiyonundan bahsedilmesi gerekir.

³⁴ A. Grohmann, *From the World of Arabic Papyri* (Cairo 1952); *Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyrskunde* (Prague 1955). Albert Dietrich, "Die arabischen Urkunden", *Zum gegenwertigen Stand der juristischen Papyrusforschung* (Stuttgart 1957).

Kitap Tanıtmalar:

KÂTİP ÇELEBİ, *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâril-bihâr* (Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan), Haz. Prof. Dr. İdris Bostan, T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı Yayını, Ankara 2008, 7-56 Önsöz, Kâtip Çelebi, Eser hakkında, +59-154 Metin, notlar, +155-196 haritalar, pusulalar, sözlük, bibliyografya, dizin +199-460 ıpkıbasım.

Osmanlı Beyliği kuruluşundan itibaren denizciliğe ve tersanelerin tesisine büyük önem vermiştir. Bunda Bizans'ın donanma gücünün etkisi düşünülmelidir. Beyliğin karada gelişip inkişaf etmesiyle denizcilikte de önemli gelişmeler oldu. İstanbul'un fethi denizlerde de güçlü olmayı zorunlu hale getirmişti. Bunun ilk işareti tersanenin Gelibolu'dan İstanbul'a taşınmasıdır. İmparatorluk ordusunu Viyana'ya yönlendirirken donanmasını da paralel olarak Akdeniz ortalarına gönderiyordu. Bu cümleden olarak Girit Seferi açıldığı zaman hiç şüphesiz Doğu Akdeniz'in güvenliği düşünülüyordu. Zira güçlü Venedik donanması veya Girit'e kadar uzanan Avrupalı donanmalar Osmanlı sularını tehdit ediyordu. XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı donanmasının önemli başarıları olmakla beraber denizciliğe verilen önemin azaldığı da fark edilmektedir. XVII. yüzyıl Osmanlı aydını ve tarihçisi olarak Kâtip Çelebi bu durumu teşhis edip *Tuhfetü'l-kibâr*'ı kaleme almış olmalıdır. Değişik alanlarda eserler kaleme alıp *Fezleke*'yi de telif eden müellifimiz özellikle denizciliğe ait bir eser hazırlaması dikkat çekicidir.

Tuhfetü'l-kibâr'ın ilk baskısı Mütferrika (H. 1141), ikincisi Bahriye Matbaası'nda (H. 1329) olmak üzere gerçekleşmiş ve bunlardan da Orhan Şaik Gökyay eseri bir el kitabı olarak 1000 Temel Eser serisinden yayımlanmış (1973). Bu yeni neşir günümüz ilim aleminin ihtiyaçlarına cevap verecek niteliktedir. Prof. Dr. İdris Bostan'ın yaptığı araştırmalardan anlaşıldığına göre eserin 33 yazma nüshası (nüshaların tanıtımı s. 42-49) bulunmaktadır. Bu yayında Sultan IV. Mehmed'e sunulan saray nüshası esas olmak üzere diğer bazı nüshalarla mukayese yapılmıştır.

Kâtip Çelebi ilim, kültür ve fikir adamı olarak Türk ilim aleminde mümtaz bir mevki işgal etmektedir. O 48 yıllık kısa ömründe çeşitli konularda verdiği birçok eserle hem "mütebahhir" hem de "velûd" sıfatlarını elde etmiş bir müverrihtir. Elimizdeki eserin Kâtip Çelebi'nin hayatına ayrılmış kısmında (s. 19-21) yayınlayan tarafından derli toplu bilgiler verilmiştir. Tespitlere göre eserlerinin bazılarının incelenmesinden onun hayat hikayesine ait bilgilerin elde edildiği anlaşıyor. Bu eserler bir biyografi kitabı olan *Süllemü'l-vusûl*, coğrafyaya ait *Cihânnümâ* ile tartışmalı konulara açıklık getiren ve onun son telifi olan *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*'tır. Müellifimiz 1609 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babasının Enderun'dan yetişmesi dolayısıyla kalemiyeye ünsiyet peydah etmiş; ilme olan merakı sebebiyle ulema meclislerine devama başlamıştı. Henüz ondört yaşında iken Başmuhasebe Kalemî'ne bağlı Anadolu Muhasebesi Kalemine şakird olmuştu. Bir yıl sonra görevli olarak babasının yanında Abaza Mehmed Paşa üzerine gönderilen orduya katıldı. 1625'te Bağdad seferine katıldı. Uğradığı yerlerden devamlı kitap satın alıyordu. İstanbul'a dönüşünde Maliye kalemlerinden Süvari Mukabelesi Kalemî'ne şakird oldu. Abaza Mehmed Paşa'nın tekrar isyanı üzerine Erzurum kuşatmasında görev aldı. 1628'de İstanbul'a döndü. Bir müddet Fatih Camii vaizlerinden Kadızade Mehmed Efendi'nin derslerine devam etti. Bağdad'ı geri almak üzere 1630'da açılan sefere iştirak etti. Kâtip Çelebi fethedilen şehirler, katedilen yollar ve çekilen zahmetleri kaydediyordu. Nitekim O *Fezleke* adlı eserinde bunlara yer vermiştir. Müverrihimiz 1633'de Van kalesini kuşatan Safevi ordusu üzerine sevk edilen orduya da katıldı. Ordu Halep'de kışladığı sırada buradaki sahalarda araştırmalar yapıp kitaplar satın aldı. Diyarbekir'de bir müddet ilim sohbetlerine dahil olan Kâtip Çelebi, hem kitap topluyor, hem de yazmayı planladığı eserleri için bilgiler derliyordu. Son olarak IV. Murad'ın Revan seferine (1635) giden Çelebi, bundan sonra seferlere katılmayıp ilmi çalışmalarını kesintisiz sürdürmeye karar verdi. Yıllardır topladığı kitaplarına babasından ve annesinden kalan para ile yeni kitaplar ilave ediyordu. Çok zengin bir kütüphaneye sahip olmuştu.

Kâtip Çelebi gece gündüz ilmi araştırmalarla meşguldü. Okuyor, araştırıyor ve yazıyordu. Bu arada öğrenciler de edinmişti. Diğer taraftan kalemdaki görevi de devam ediyordu. Girit seferinin başlaması (1645) üzerine artan denizcilik faaliyetleri Kâtip Çelebi'nin dikkatini çekiyordu. Osmanlı donanmasının Akdeniz'de mücalede ettiği Venedik ve diğer Avrupa donanmalarını tanımak üzere araştırmalarını denizcilğe teksif etti. Bu arada Süvari Mukabelesi Kalem'i'ndeki görevini de sürdürüyordu.

Kâtip Çelebi Osmanlı müellifleri arasında adet ve konu itibarıyla en çok eser verenidir. Bu yüzden Prof. Bostan müellifimizin eserlerini beş başlık altında (s. 27-29) tasnif etmiştir. Tarih Konulu Eserleri başlığı altında Osmanlı tarihçilerinin çok kullandığı *Fezleke*, *Düstûr'ül-amel* ve elimizdeki eser de bulunmaktadır. İkinci olarak Coğrafya Konulu Eserleri başlığı altında üç eseri anlatılmaktadır. Bunlardan en meşhuru ve üzerinde en çok çalışılan *Cihânnümâ* adlı eseri buradadır. Bibliyografya ve Biyografi Konulu Eserleri sınıfına *Keşfü'z-zünûn* dahil edilmiştir. Bu eser İslâm âleminin ilk büyük bibliyografya kitabı olup kitaplarla birlikte ilmi disiplinler ele alınmıştır. Dördüncü olarak Dinî Konulu Eserleri anlatılmaktadır ki burada iki eser yer almaktadır. Bunlardan *Mizânü'l-hak fi ihtiyârî'l-ehak* halka doğruyu gösteren bir nasihat kitabıdır. Son olarak Sosyal, Kültürel ve Folklor Konulu Eserleri yer almaktadır.

Prof. Bostan bundan sonraki kısmı *Tuhfetü'l-kibâr*'ın her bakımdan incelenmesine ayırmıştır. Çeşitli başlıklar altında incelenen bu kısımda önce telif sebebi anlatılmaktadır. 1645'de başlayan Girit seferinin hala sonuçlanamaması yüzünden halkın kızgınlığını gidermek üzere deniz seferlerini anlatan ve muhtemelen sipariş edilmiş olan bu eseri kaleme almıştır. Eserin Ocak-Şubat 1657'de tamamlandığı tespit edilmiştir. Nitekim bu tarihten sonraki aylarda bazı başarıların gerçekleştiği anlaşıyor. *Tuhfetü'l-kibâr*'ın kısa sürede tamamlanıp padişaha takdim edilmesi, esere verilen önemi belirtmektedir. Esere şeyhülislam ve kazaskerler ile birlikte devrin bazı ulemasının takriz yazmaları da bunu teyid etmektedir. Eserin genç padişaha sunulmasından kısa zaman sonra Kâtip Çelebi vefat etmiştir.

Eseri yayımlayan *Tuhfetü'l-kibâr*'ın yıllardır süren Girit seferinin oluşturduğu ortamda hazırlandığını tekrarlayarak müellifin bu sefere yardımcı olacak bir eser hazırlamaya karar verdiğini belirtmektedir. Ayrıca müellifin coğrafya bilgisine önem verdiği de ifade edilmektedir. Nitekim padişahın ve devlet adamlarının imparatorluk coğrafyasından, komşularından ve özellikle Akdeniz coğrafyasından malumatların önemi de teyiden bildirilmektedir. Prof. Bostan'ın tespitlerine göre Kâtip Çelebi eserinde okuyucuyu eğitmeyi hedeflemiştir.

Yayımlayanın *Tuhfetü'l-kibâr*'da Geçmişten Alınacak Derslere Ait Bazı Örnekler adıyla açtığı bahiste (s. 35) eserden bazı örnekler bulunmaktadır. Bunlardan yelkenli gemi olan kalyonun Batılı donanmalarda uzun zamandır kullanıldığı halde Osmanlı donanmasında hala kürekli gemilerin ekseriyette olduğu ifade edilmiştir. Bundan başka mağlubiyetlerden ders çıkarılması ve Girit Seferinde bu mağlubiyetlerin göz önünde bulundurulması da tavsiye edilmektedir.

Metne esas alınan *Tuhfetü'l-kibâr* (TSMK. R. 1192)'da konulara açıklık getirmek veya bazı deyim ve terimleri açıklamak üzere ilave edilmiş derkenarlar bulunmaktadır. Bunların dört adedinin bizzat Kâtip Çelebi tarafından yazıldığı yayımlayan tarafından tespit edilmiştir. Diğer nüshalarda da derkenarlar bulunmaktadır ki bunlara da açıklık getirilmiştir (s. 36-37). Buradan da anlaşılacağı üzere Kâtip Çelebi'nin gayesi okuyucuya çeşitli bilgiler vermektir.

Prof. Bostan, *Tuhfetü'l-kibâr*'ın kaynaklarını da araştırmıştır. Bu kaynaklar arasında yerli eserler, Batıda yazılmış olanlar ve Arap kaynakları bulunmaktadır. Kâtip Çelebi'nin tarihi eseri olan *Fezleke* de önemli bir kaynaktır (bk.40). Tespit edilen bir husus da müellifin zaman zaman arşiv belgelerini kullandığı, hatta bazen belgenin suretini kaydettiği görülmektedir. Ancak burada şunu da ifade etmek gerekir ki, bu eser yıllar süren bir hazırlığın neticesi olsa gerektir. Bir bilgi hazinesi olan *Tuhfetü'l-kibâr*, Kâtip Çelebi'nin yoğun çalışmaları arasında toplanan özgün bilgilerden oluşmuştur.

Yayımlayan neşre esas olan *Tuhfetü'l-kibâr* nüshasının özellikleri ile bu nüshanın Müteferrika baskısıyla mukayesesine de yer vermiştir. Eserin bir özelliği de, matbaanın faaliyete geçmesiyle ikinci kitap olarak basılmasıdır. Müteferrika'nın kitabın basımıyla bizzat ilgilendiği bildirilmektedir.

Yayımlayanın metinden seçip koyduğu 16 adet kıssadan hisse (s. 54) kısmı vardır ki genellikle denizcileri ilgilendirmektedir. Bundan sonra dört adet takriz ile birlikte *Tuhfetü'l-kibâr*'ın okunmuş metni yer almaktadır (s. 59-150). Bunu açıklamalı notlar (s. 151-154) takip etmektedir. Esere sözlük, dizin ve bibliyografya da ilave edilmiştir. Eserde metnin aslı ile yazma ve basma nüshalardan alınmış harita fotoğrafları da yer almaktadır.

Bir mukaddime ile başlayan *Tuhfetü'l-kibâr*'ın Osmanlı deniz gücüne eski itibarını kazandırmak üzere derlenmiş olduğu anlaşılıyor. Kâtib Çelebi bunu kendi çapında bir görev olarak düşünmüş olmalıdır. Devlet adamlarını, kaptan-ı deryaları ve denizcileri eğitici bir eserdir. Anlatımlarda coğrafyanın önemi artıyor. Mesela Mora ve Venedik kıyıları, İtalya, Fransa ve İspanya Kıyıları, bazı Karadeniz şehirleri ve buralara yapılan seferler, Kazak taarruzları ve adalar hakkında bilgiler verilmiştir. Büyük denizciler, Rodos ve Kıbrıs'ın fethi, çeşitli kıyı hisarları, tersaneler, sancaklar, idari taksimat, donanma ve gemi çeşitleri, Girit seferi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren görev yapan kaptan-ı deryaların kısa hal tercümeleleri, donanma nasıl ve ne zaman denize açılır, mürettebatı, bir geminin donanımı ile denizleri, adaları ve kıyıları elde bulundurmak üzere 40 vasiyet sıralanmıştır.

1831 tarihinde *Türklerin Deniz Savaşları Tarihi* adıyla kısmen İngilizce'ye tercüme edilen bu önemli kitap mükemmel bir yayın ve baskı ile tekrar araştırmacıların istifadesine sunulmuş bulunmaktadır. Eser büyük bir emek ve bilimsel çalışma mahsulüdür. Yazma ve basma nüshalardan yeni bir metin tesis edilerek ortaya konmuştur. Ciddi bir kontrol ile eksik olan yerler ikmal ve hatalar tashih edilmiştir.

MÜCTEBA İLGÜREL

ROBERT FINLAY, *Venice Besieged. Politics and Diplomacy in the Italian Wars, 1494-1534*, 2008, nâşiri: Ashgate. Müellifin 10 tane araştırmasının bir sonuç ve dizin ile beraber tıpkıbasımı bulunmaktadır.

Venedik Cumhuriyeti'nin tarihi üzerinde yaptığı araştırmaları ile tanınan müellifin on tane çalışmasının bir cilt içinde topluca ortaya konulması ve nâşirinin geleneğine göre bir sonuç ve dizin de eklenmesi sonucu oluşmaktadır.

Venedik Cumhuriyeti tarihinin en parlak ve yaratıcı olduğu XVI. yüzyıla ait pek çok belgenin bulunması, bunların tahlili ve ciddi neşirlerinin meydana getirilmesi, birbirinden değerli araştırmaların yayımlanmasına yol açmaktadır.

Elimizdeki kitap da muhtelif zamanlarda neşredilmiş makaleleri bir araya getiriyor. Her ne kadar başlıkta bir an için Türk veya Osmanlı tarihine ait doğrudan atıf yapılan konular görünmez ise de, XVI. yüzyıl için kaleme alınan Venedik ile ilgili çalışmalarda Türk sorununa muhakkak temas edilir. Devrinin süper gücü sayılan Osmanlı Devleti ile mücadelesini asla eksik etmeyen Venedikliler diplomasi alanında gösterdikleri basiretli tutum, muhtelif vesileler neticesinde kaleme aldıkları eser, rapor, gözlem, sırlar, veriler sayesinde etkinliklerinin hatıralarını yaşatırlar.

Elimizdeki eserde de Türk tarihini doğrudan ilgilendirmez görünmekle beraber hiç de ihmal edilmeyecek mevzular bulunur. Bundan dolayı da araştırmaları sıra ile değil fakat XVI. yüzyıl Türk tarihi açısından önemli görünenler ile başlıyoruz, zira en süratli ve birbiri izleyen olayların, tarihte ve bunları kaleme alanların en dikkat çekici vasıflarıdır.

Onuncu bölümde yer alan, "I am the Servant of the Turkish Sultan. Venice, the Ottoman Empire and Christendom, 1523-1534" başlıklı makaleyi, müellif 1984 senesinde "Al servizio del Sultano: Venezia, i Turchi e il mondo Cristiano, 1533-1538" başlığı altında, Roma şehrinde tanınmış Venedikli devlet adamı ve uzun seneler Türkiye ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerde müstesna bir yer tutan Andrea Gritti'nin devrine adanan bir kitap içinde İtalyanca olarak neşretmişti (*Renovatio Urbis. Venezia nell'età di Andrea Gritti, 1523-1538*). Şimdi kendi kontrolü altında, esas lisansı olan İngilizce neşrediyor.

Makale bir dönem için faal hareketlerin cereyan ettiği alanları ve bunların kahramanlarını tahlil ediyor. Venedik Cumhuriyeti'nin başına seçildikten sonra Andea Gritti'nin birikimi ve ailesinin yarattığı etkinlik hâlâ canlılığını koruyan bir tarihsel olgudur ve Alvise Gritti adında en tanınmış olanına dair de yakın bir geçmişte hacimli bir eser yaratıldı: Gizella Nemeth Papo ve Adriano Papo, *Ludovico Gritti. Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la corona d'Ungheria*, 2002, Edizioni della Laguna. XXXII-355 sayfa.

Araştırmalar arasında 8. ve 9. sırada olanlar ise Andrea Gritti'nin devlet başkanı (Doge) seçilmesi ve siyasi alanda bir güç haline gelmesi üzerinedir. İstanbul'da bulunduğu sırada büyük bir servet sahibi olmasının yanında siyasi alandaki tesiri neticesinde devletinin en üst siyasi makamına çıkan bu zatın kariyerini aydınlatan satırlar bulunmaktadır.

Kitabın içindeki 3. araştırma ise tanınmış günlük (I Diarii) muharriri Marino Sanuto'nun yaşadığı devirdeki siyasi ve tarihi gelişmelere nasıl yaklaştığı tahlil ediliyor. 5. makale ise Hindistan yolunun bulunması üzerine Akdeniz havzasında görülen sarsıntı ve bunun Venedik Cumhuriyeti'ne olan tesiri üzerinedir. 7. araştırma ise Musevilerin Venedik şehri içinde kendilerine bir mahalle yaratmaları ve bunun sonradan nasıl örnek teşkil ettiği üzerinedir.

Böyle faydalı bir derleme her zaman için XVI. yüzyıl tarihi ve Akdeniz dünyası üzerinde çalışanların kılavuzu olacaktır.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

R. DURU-G. UMURTAĞ, Höyücek. 1989-1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları / Results of the Excavations 1989-1992, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, 242 sayfa metin, harita, 202 levha.

Prof. Dr. Refik Duru ile Prof. Dr. Gülsün Umurtak tarafından hazırlanan bu kitap, Türk Tarih Kurumu tarafından 2005 yılında basılmıştır. Kitap, "Giriş", "Mimarlık", "Mezarlar", "Çömlekçilik", "Küçük Buluntular", "Yontmataş Endüstrisi", "Analitik Araştırmalar", "Tarihleme ve Tabakaların Kronolojik Konumları" ile "Sonuçlar ve Yorumlar" ana başlıkları olmak üzere, geniş bir İngilizce Özet, Kaynaklar ve Levhalar kısmından oluşmaktadır.

'Giriş' bölümünde; Höyücek Höyüğü'nün coğrafi konumu, höyüğün ölçüleri, nasıl keşfedildiği hakkında genel bilgiler verilmiş, höyüğün oluşumu ve tabakalaşması anlatılmıştır. Prof. Dr. R. Duru tarafından kaleme alınmış olan II. bölüm 'Mimarlık' başlığını taşımaktadır. Bu bölümde höyüğün tabakalaşma durumuna göre her dönemin mimari gelenekleri, uygulamalar ve bu gelenek hakkında gözlemler ve değerlendirmeler yapılarak, Erken Neolitik Çağ'da başlayan ve Erken Kalkolitik Çağ'da kapsayan bir süreç içinde Höyücek insanlarının mimari anlayışı okuyucuya ayrıntılı biçimde sunulmuştur. Höyüğün en erken tabakalarını oluşturan Erken Yerleşmeler Dönemi'nde mimariye ait kalıntı ele geçmemiş, iki aşamada sadece yanık izleri ve kül katmanlarına rastlanmıştır. Yazar, bu dönem mimarisinde büyük olasılıkla duvarları saz örgülü, çamur sıvalı (*wattle and daub*) kulübelerin kullanıldığını belirtmiş ve bölgenin diğer kazılmış merkezleri olan Bademağacı, Kuruçay ve Hacılar'ın çağdaş tabakaları ile karşılaştırmalar yapmıştır.

Geç Neolitik Çağ'a tarihlendirilen Tapınak Dönemi, mimarinin diğer alt başlığını oluşturmaktadır. R. Duru, bu dönem mimarisinin en iyi anlaşılır yerleşim evresi olduğunu belirtmiş, bu döneme ait beş yapının ortaya çıkarıldığını, teknik uygulama olarak kerpiç malzemenin kullanıldığını ve planlamanın ustalıkla yapıldığını anlatmış, her yapıyı içindeki fırın, ocak gibi taşınmazları ile birlikte çok detaylı bir biçimde okuyucunun dikkatine sunmuştur. Bütün bu ayrıntılı anlatımın sonunda bu dönem mimarisi hakkında kendi gözlemlerini belirten Duru, Tapınak Dönemi'nde mimarinin iki evreli olduğunu, her iki evrede de mimarlık uygulamalarının ve yapıların niteliklerinin aynı olduğunu vurgulamış; bu yapıları, konumları ve içinde bulunan taşınabilir ve taşınmaz eşyaları ile birlikte değerlendirerek Höyücek'in kutsal bir merkez olarak planlanmış olabileceği konusundaki görüşlerini belirtmiştir. Yazar, ayrıca, bu dönemde mimari anlayışında Hacılar ve Bademağacı yerleşmeleri ile ortak öğelerin olduğunu da vurgulamıştır.

II. bölümün diğer alt başlığını oluşturan Kutsal Alanlar Dönemi'nde ise, mimari kalıntıların çok az olduğu, beş duvar kalıntısı dışında herhangi bir mimari ögeye rastlanmadığı anlatılmaktadır. Yazar, bu dönemde yerleşme planının anlaşılmadığını ancak duvarlarla bağlantılı tabanlar üzerinde kutsal nitelikli küçük eserlerin bulunması nedeni ile bu dönemi Kutsal Alanlar Dönemi olarak adlandırdığını belirtmiş, ayrıca bu tabakada ele geçen buluntuların ayrıntılı dökümünü vererek, Höyücek'in bu evrede kutsal bir adak mahalli olduğunu ortaya koymuştur.

Höyüğün son yerleşim evresini oluşturan ve Karışık Birikim olarak adlandırılan dönemde ise yoğun kerpiç yığınları ile birlikte Erken Neolitik Çağ'dan Erken Kalkolitik Çağ'a kadar farklı dönemlere tarihlendirilen çanak çömlek ve küçük buluntuların ele geçtiği, bu nedenle bu tabakanın Karışık Birikim olarak adlandırıldığı bildirilmektedir.

Kitabın III. bölümü ise 'Mezarlar' adını taşımaktadır. Bu kısa bölümde R. Duru, Höyücek'te sadece Tapınak Dönemi'nde ev dışı bir gömüye rastlandığını, höyüğün çok iyi araştırılmış olmasına rağmen başka bir mezara rastlanmadığını belirtmiştir.

'Çömlekçilik' başlığını oluşturan IV. bölüm G. Umurtak tarafından kaleme alınmıştır. Bu bölümde, Höyücek çanak çömleği incelenirken izlenen yol ve yapılan çalışmalarla ilgili genel bilgiler verilmiş; malzeme ait olduğu tabakalara göre kronolojik düzen içinde, önce mal gruplarına sonra da

biçimlerine göre sınıflandırılarak çok ayrıntılı biçimde tanıtılmıştır. Dokuz ana mal grubuna ayrılmış olan Höyücek çanak çömleğinin tabakalara göre dağılımı grafiklerle; form tipleri ise çizelgelerle desteklenerek sunulmuştur. Höyücek çanak çömleğinin komşu bölgelerde bulunmuş olan benzerleri varsa, bunlar ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Ayrıca yazar, ilgili bölümlerin sonunda o dönem çanak çömleği hakkındaki gözlemlerine ve değerlendirmelerine yer vermiştir.

III. bölümün sonunda G. Umurtak, bütün detaylı tanıtım ve incelemelerinin ardından Höyücek çanak çömlek geleneği ile ilgili genel değerlendirmelerde bulunmuştur. Yazar, Erken Neolitik Çağ'da Erken Yerleşmeler Dönemi – Tapınak Dönemi sürecinde çanak çömlek gelişiminin kesintisiz sürdüğünü ancak Tapınak Dönemi'nden Kutsal Alanlar Dönemi'ne hemen geçilmediğini, Kutsal Alanlar Dönemi'nde ise yerleşmenin komşuları ile yoğun ilişkiler içinde dini nitelikli bir merkez konumunda olduğunu belirtmektedir. Bu durum çömlekçilik anlayışında bazı değişimlerin ve yeniliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Erken Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen Karışık Birikim çanak çömleğinin birbirinden farklı mal türlerinden oluştuğu, ancak bu farklı türlerin kendi aralarında zamansal bir bütünlük taşıdığı gözlenmiştir.

Kitabın 'Küçük Buluntular' adını taşıyan V. bölümünde G. Umurtak, ele geçen küçük buluntuları, kronolojik düzen içerisinde yapıldıkları madde ve türlerine göre sınıflandırarak incelemiştir. Eserler, Pişmiş Toprak, Kemik, Boynuz ve Deniz Kabukları, Taş ve Mermer olarak gruplandırılarak, Çömlekçilik kısmında izlenen yönleme bağlı kalınarak ayrıntılı biçimde tanıtılmıştır. Ayrıca bu bölümün sonunda Tapınak Dönemi'nde ortaya çıkan bir sepet izine de yer verilmiştir.

Höyücek yerleşmesinin çakmaktaşı ve obsiden'den oluşan 'Yontmataş Endüstrisi'nin anlatıldığı VI. bölüm, N. Balkan Atlı tarafından kaleme alınmıştır. Yontmataş Endüstrisi'nin büyük çoğunluğunu çakmaktaşı oluşturmaktadır. Yazar, çakmaktaşı ve obsiden üzerinde çok detaylı makroskobik incelemelerde bulunduktan sonra, çakmaktaşının kaynağının Toroslar olduğunu, obsidenin ise ithal edildiğini belirtmiş ve bu iki hammadde kullanılarak başta dilgi olmak üzere, kazıyıcı, okucu, mızrakucu gibi alet ve silahların yapıldığını söylemiştir. Ayrıca, N. Balkan-Atlı, Höyücek malzemesini bölgedeki ve Anadolu'daki diğer merkezlerin buluntularıyla karşılaştırmıştır. Yazar, Höyücek alet teknolojisinin Kuruçay ve Hacılar ile büyük benzerlikler taşıdığını, Orta Anadolu'da çağdaş Çatalhöyük yerleşmesinde ise hem alet çeşitliliğinin daha zengin olduğu hem de çok farklı bir teknolojinin kullanıldığını belirtmiştir.

VII. bölüm 'Analitik Araştırmalar' başlığı altında iki rapordan oluşmaktadır. Birinci yazı, Bea De Cupere tarafından hazırlanan 'Kemik Kalıntıları Hakkında Rapor' başlığını taşımaktadır. Yazar, kazı yerinde toplanan tüm hayvan kemikleri üzerinde morfometrik analizler gerçekleştirmiştir. Bu çalışma sonucunda Höyücek'te Erken Yerleşmeler Dönemi'nden başlayarak Karışık Birikim'de kapsayacak şekilde, yerleşmenin tüm dönemlerinde bulunan hayvan türleri saptanmıştır. Ayrıca, B. Cupere, Anadolu'nun diğer Neolitik Merkezlerinde ele geçen hayvan kemikleri ile ilgili karşılaştırmalar ve değerlendirmeler yapmıştır. 'Bitki Kalıntıları Hakkında Rapor' adını taşıyan ikinci yazı ise Mark Nesbitt ve Danièle Martinoli tarafından kaleme alınmıştır. Kazılar sırasında ele geçen yanmış bitki kalıntıları arkeolojik ve bölgesel konteks içinde ele alınarak değerlendirilmiştir. Yazarlar, bitki kalıntılarını "Einkorn, Kabuksuz Buğday ve Baklagiller" olmak üzere üç gruba ayırarak incelemişler ve Höyücek'in Neolitik Dönem tarım uygulamaları ile ilgili saptamalarda bulunmuşlardır.

'Tarihleme ve Tabakaların Kronolojik Konumları' başlığını taşıyan VIII. bölümde R. Duru, Heidelberg Üniversitesi Laboratuvarı'nda yapılan C14 ölçümlerinin sonuçlarından yararlanarak yerleşmenin tarihlendirilmesi ile ilgili yorumlar yapmış ve önerilerde bulunmuştur. Yazar, Höyücek, Bademağacı, Kuruçay ve Hacılar yerleşmelerinin kalibre edilmiş C14 tarihlerini karşılaştırmalı olarak vererek Höyücek'in bölge kronolojisi içindeki yerini saptamıştır.

Kitabın son bölümü olan 'Sonuçlar ve Yorumlar' kısmında Höyücek'te 1989-1992 yılları arasında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan gerek mimari gerekse çanak çömlek ve küçük buluntuların ışığında Höyücek'in tüm dönemlerinin genel bir perspektifi çizilmiştir.

Höyücek yerleşmesinde yapılan kazılarda ele geçen arkeolojik belgelerin ve elde edilen sonuçların ayrıntılı biçimde sunulduğu bu kitap, sadece Burdur Bölgesi'ne değil Anadolu Neolitik Çağ kültürleri konusundaki eksik bilgilerimize de çok önemli katkılar sağlamıştır. Günümüzde, bilginin hızla değiştiği arkeoloji alanında, bu eser bilinmeyenlerin henüz çok fazla olduğu bir döneme ışık tutması açısından araştırmacıların başvurabileceği kaynak kitap niteliği taşımaktadır.

ASLIHAN YURTSEVER-BEYAZIT

ANNELIESE PESCHLOW-BINDOKAT, *Feldforschungen im Latmos, Milet Band III*, 6, 2005, 62 sayfa, 129 levha, 4 plan.

Milet dizisi 3. serisinin 6. cildi olarak yayınlanan bu çalışma, adını bölgedeki Beşparmak (Latmos) Dağı'ndan alan ve Hellenistik dönem kenti Herakleia'nın öncülü olan Latmos yerleşimini konu almaktadır.

Latmos bölgesindeki ilk arkeolojik incelemeler 1905 yılında Theodor Wiegand tarafından, Milet kazıları kapsamında gerçekleştirilmiş ve sonuçları yine Milet dizisinde yayınlanmıştır. I. Dünya Savaşı dolayısıyla kesintiye uğrayan çalışmalara 1974 yılında yeniden başlanmıştır. Herhangi bir kazı çalışması gerçekleştirmeden, sadece yüzeyde görünür halde bulunan kalıntıların belgelenmesi ve değerlendirilmesinin amaçlandığı bu yeni dönem çalışmaları 1976-1979 yılları arasında Alman Araştırma Kurumu (DFG) tarafından finanse edilmiş olup 1984'den beri Alman Arkeoloji Enstitüsü (DAI) tarafından desteklenmektedir. İncelenen eser, Latmos yerleşmesini keşfeden mimar Fritz Krischen'e adanmıştır. Krischen, Herakleia surları hakkındaki çalışmasında bu alanda Herakleia kentine ait erken dönem yerleşiminin olabileceğini belirtmiş ve bu görüşü son yıllarda gerçekleştirilen arazi çalışmaları sırasında günümüz araştırmacıları tarafından doğrulanmıştır.

Eser, giriş bölümünü takiben Latmos kenti ve çevresi, Latmos kenti, Latmos evleri kataloğu ve Latmos sikkeleri olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Latmos'ta gerçekleştirilen çalışmaların başlıca amaçları şu şekilde sıralanmıştır: Arkeolojik olarak M.Ö. 6. - 4. yüzyıllar arasında yerleşim gördüğü tespit edilen kentin daha erken dönemlerdeki olası yerleşim tarihini aydınlatmak, Karia'nın iç bölgelerindeki diğer kentlerde olduğu gibi Latmos'ta da görülen "sığınma yerleşimi" özelliğinin sebebini tespit etmek ve kentin M.Ö. 4. yüzyılda terkedilme sebep ve şartlarını saptamak (s.1 vd.). Bu bağlamda çalışma öncelikle Latmos ve yakın çevresindeki buluntuları tespit ve analiz etmeyi ve elde edilen verileri tarihi çerçeve içerisinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Latmos antik kenti ve çevresinin incelendiği birinci bölümde bölgenin coğrafi özellikleri, komşu kentleri, antik çağ ve günümüzdeki yerüstü ve yeraltı zenginlikleri ile geçim kaynakları ele alınmıştır (s.3 vd.). Kent, adını, yamacında bulunduğu Beşparmak (Latmos) Dağı'ndan almıştır ve dağın dik ve üst üste binmiş kaya kütlelerinden oluşan yapısı tüm bölgeye hakimdir. Kentin, yerleşim gördüğü tüm süre boyunca yine aynı adlı körfezin kıyısında yer aldığı ve açık denizle bağlantısının ancak Orta İmparatorluk döneminde kesildiği bilinmektedir. Geçim kaynakları arasında ise tarım ürünleri ve tahl ticareti, arı yetiştiriciliği, mermer ocakları ve olasılıkla deniz ticareti ön plana çıkmaktadır.

Kitabın ana kısmını oluşturan ikinci bölümde Latmos kentinin tarihi, konumu ve kent planlaması, Latmos'a ulaşan yollar, kentteki yapı kalıntıları ve nekropolisleri incelenmiştir.

Latmos kentinin kuruluş tarihi bilinmemektedir (s.4 vd.). Antik yazarlardan sadece Strabon, kentten Herakleia'nın öncülü olarak bahseder. Yazılı kaynaklar ve epigrafik buluntulara göre ise Latmos'un en geç M.Ö. 6. yüzyıl itibarıyla kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. M.Ö. 5. yüzyılda Attika-Delos deniz birliğinin üyesi olan kent, M.Ö. 4. yüzyılda Karia satrapslığının hakimiyetine girmiştir. Kentte bulunan yazıtlı bir heykel kaidesi de Hekatomnidler'in Latmos'taki varlığını kanıtlanmaktadır. Latmos, M.Ö. 4. yüzyıl ortalarında diğer Karia kentleriyle bir koinon oluşturmuş, M.Ö. 323 ve 313 yıllarında ise komşu kent Pidasa ile synpoliteia ve synoikismos anlaşmaları yapmıştır. M.Ö. 300 dolaylarında, olasılıkla Pleistarkhos döneminde, eski yerleşimin terkedildiği ve halkın bunun hemen batısında kurulan yeni yerleşime taşındığı anlaşılmaktadır. Kentin adının Latmos'tan Herakleia'ya

değiştirilmesi de yine Pleistarkos döneminde, kentin yeni yerine taşınmasından kısa bir süre önce gerçekleşmiş olmalıdır.

Latmos, Beşparmak (Latmos) Dağı'nın yamacında, üst üste binmiş kaya kütlelerinden oluşan bir arazide kurulmuştur (s.5 vd.). Surla çevrili alanın yüzölçümü yaklaşık 30-35 hektardır ve bu alan içerisindeki seviye farkı oldukça fazladır. Bu durum hem kente girişi ve kent içerisinde yön bulmayı hem de yapı inşa etmeyi zorlaştırır. Kent doğu ve batı yanlarda iki dere yatağı ile sınırlanır. Kuzey-güney doğrultulu üçüncü bir dere ise kentin içinden geçer. Sur içerisindeki alan yukarı, orta ve aşağı olmak üzere üç bölümde düzenlenmiştir. Yukarı ve aşağı kentler doğu, orta ve batı olmak üzere birbirinden farklı büyüklükte üç bölüme ayrılır. Orta kent ise Latmos'taki ender düz alanlardan biridir ve burada inşa edilen kamusal ve dini yapılar dolayısıyla kentin merkezi niteliğindedir.

Günümüzde Latmos kent surlarında iki alanda kapı kalıntısı korunagelmıştır (s.6 vd.). Bunlardan biri güney sur duvarı üzerinde, diğeri ise kentin doğusunda yer almaktadır. Konumu ve büyüklüğü bakımından güneydeki kapının daha önemli olduğu ve kentin ana girişlerinden birini oluşturduğu düşünülmektedir. Bunların yanı sıra günümüzde sit alanına ulaşımı sağlayan, kentin güneyindeki düzlükte de antik dönemde bir kapı olduğu tahmin edilmektedir. Korunagelmış olan ve yerleri tahmin edilen kapıların hiçbirine araba ile ulaşmak mümkün değildir. Aynı durum kent içerisindeki sokaklar için de geçerlidir. Dolayısıyla halkın ihtiyaçları hayvan ya da insan gücü ile kente taşınmış olmalıdır.

Latmos'taki yapı kalıntıları oldukça kötü durumda korunagelmıştır ve kentin terkedildiği sırada yapı malzemesinin yeniden kullanılmak üzere söküldüğü izlenimini verir (s.7 vd.). Bu durum yerleşimdeki yapıların kesin tarih ve işlevlerinin saptanmasını zorlaştırmış olsa da eski yerleşimin neye benzediği hakkında bazı genel sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur. Yüzey araştırmaları sırasında Latmos'ta tespit edilen yapı kalıntıları savunma yapıları, kamusal ve dini yapılar ve konut yapıları olarak üç ana grupta toplanabilir.

Latmos surları araziye ayak uyduran surların tipik bir örneğidir (s.8 vd.). Savunma sistemi, 14 kule ve 3 bastiyonla gözetlenen surların yanısıra çok sayıda iç ve dış savunma yapısından oluşur. Bunların kent içerisindeki en önemli bölümü tetrapyrigion şeklindeki iç kaledir. Surlarda malzeme olarak aynı alandaki kayalardan yararlanılmıştır. Representatif özellikli Herakleia surlarından farklı olarak Latmos surlarında yapının kent için yeterli koruma sağlamasına yönelik stratejik kaygıların yanı sıra inşaat maliyetlerine yönelik ekonomik kaygılar da gözlemlenmektedir. Buna göre arazinin doğal korunaklı yapısından sonuna kadar yararlanılmış ve daha az tehlikeli alanlarda uzun bir hat boyunca hiç duvar inşa edilmemiş ya da duvar kalınlığı en aza indirilmiştir. Aynı durum kule ve bastiyonlar için de geçerlidir. İnşa tekniği ve duvar örgüsü açısından Latmos surları Hekatomnidler dönemi yapıları ile yakın benzerlik gösterir. Kentin terk edildiği M.Ö. 300 dolayları sur duvarları için bir *terminus ante quem* oluşturmaktadır. Mausolos'un kente saldırdığı dönemde Latmos'un sur duvarları ile çevrili olduğu bilinmektedir. Buna göre mevcut kalıntılar M.Ö. 4. yüzyılın ikinci çeyreğine ya da daha erkene tarihlenmektedir. Latmos surlarının antik dönem savunma mimarisi açısından iki önemli özelliği bosajlı kesme taşlardan oluşan çift cepheli duvar tekniği ve kulelerle çevrili bir kale olan tetrapyrigion'un Anadolu'da olasılıkla ilk olarak kullanıldığı yapılar arasında yer almasıdır.

Latmos'taki kamusal ve dini yapılar kent merkezi ve yukarı kentin doğu bölümündeki düzlük alanlarda yoğunlaşmıştır (s.19 vd.). Ayrıca aşağı kentin batı bölümünde de kült alanı olduğu tahmin edilen bir teras bulunmaktadır.

Kent merkezindeki düzlük alanda agora yer alır (s.21 vd.). Bu alan, batıda kayalara oyulmuş bir oturma sırası ile sınırlanmıştır. Agoranın güneydoğu köşesinde bulunan ve son derece kaliteli bir duvar işçiliği sergileyen dikdörtgen yapının, Strabon tarafından bahsedilen Endymion Heroon'u

olduğu düşünülmektedir. Agoranın kuzeydoğusunda, çevresinden yüksekte, kısmen düzlükten oluşan doğal bir kayalık alan yer alır. Çevre duvarı ve alanda ele geçen keramik buluntuların kalitesi buranın bir kutsal alan olduğuna işaret eder. Merkezi konumu nedeniyle temenos, kentin ana tanrıçası Athena ya da Endymion'a atfedilmektedir. Alan, Hristiyanlık döneminde de kullanılmış, Bizans döneminde buraya bir şapel inşa edilmiş ve yine aynı yerdeki mağaranın duvarları fresklerle bezenmiştir. Kutsal alanın bulunduğu kayalık düzlüğün kuzey bölümünde, bu noktaya kadar yer altından giden derenin yer yüzüne çıktığı yerde büyükçe dörtgen bir yapı bulunmaktadır. Burası olasılıkla kentin en önemli su kaynağıdır ve halka açık bir çeşme ve kutsal alan olduğu düşünülmektedir.

Yukarı kentin doğu bölümü kentin diğer bölümlerinden daha uzak ve bunlara oranla daha korunaklıdır (s.25 vd.). Alan üç doğal terasta oluşur ve terasların her birinde en az bir kutsal alan yer alır. Söz konusu kutsal alanlar topluluğunun merkezi ise orta terasta bulunan ve biri megaron planlı olmak üzere iki yapıdan oluşan kutsal alandır. Büyüklüğü, konumu ve düzenlenmesi, burada kentin ana tanrıçası Athena'nın tapınım görmüş olabileceğine işaret eder. Diğer teraslardaki kutsal alanların hangi tanrılara ait olduğu saptanamamıştır. Alanda ele geçen keramik buluntuları M.Ö. 7. yüzyıla kadar uzanır, orta terası destekleyen anıtsal destek duvarı ise kaliteli işçiliği nedeniyle M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenir ve alanın bu tarihte bir düzenleme geçirdiğine işaret eder.

Aşağı kentin batı bölümündeki terasta da küçük bir kutsal alan yer alır (s.28 vd.). Burada, kalyaların üzerinde, içine adak steli yerleştirilebilecek büyüklükte oyuklar bulunmaktadır ve alanın bir Kybele kutsal alanı olduğu düşünülmektedir.

Latmos genelinde yaklaşık 150 ev kalıntısı olduğu düşünülmekle birlikte çalışma kapsamında bunlardan nispeten iyi korunagelmış olan 33'ü incelenerek değerlendirilmiştir (s.29 vd.). Tüm kent geneline yayılan Latmos evleri, kaya üzerine taş bloklardan inşa edilmiş olup çoğunlukla tek katlı ve avlulu, tekil yapılardan oluşmaktadır. Toplam büyüklükleri genellikle 90m² - 150m² arasındadır ve bu alanın yaklaşık yarısı avlu tarafından kaplanmaktadır. Yapı içerisinde, mekanların işlevine işaret eden bir farklılık saptanamamıştır. Ancak birçok evde saptanan asma katların yatak odası ya da kiler olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Evlerin içerisinde herhangi bir ocak kalıntısı bulunmaması, günümüzde Anadolu'da olduğu gibi yemek pişirme vb. işlerin avluda gerçekleştirildiğine işaret eder. Latmos evlerinde 5 ana duvar tekniği tespit edilmiştir. Buna göre incelenen 33 evden 11'inin Arkaik dönem ya da öncesine, 10 tanesinin ise tümüyle ya da kısmen Geç Klasik döneme ait olduğu düşünülmektedir. Erken dönem evlerinin belirgin bir özelliği kentin zor ulaşılır ve korunaklı alanlarında inşa edilmiş olmalarıdır. Bu savunma kaygısı surların inşasıyla sona ermiştir. Klasik ya da Geç Klasik dönemde aşağı kentin düzlük batı bölümünde çok sayıda pastas planlı ev inşa edilmiştir. Bu durum, hem söz konusu alanın bu dönemdeki öneminin hem de Anadolu'da pastas planlı evlerin Hellenistik dönem öncesinde de var olduğunun bir göstergesidir.

Kent surları dışında, Latmos kent merkezinin güneybatısındaki düzlük bir arazide, güney çevre duvarının sadece alt sıraları korunagelmış olan bir kutsal alan bulunmaktadır (s.38 vd.). Buradaki avlunun bir bölümünün taş plakalarla kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra alanın doğusunda bir stoaya, kuzeyinde ise üst yapısının mermer olduğu anlaşılan bir yapıya ait mimari kalıntılar korunagelmıştır. Ele geçen keramik buluntular M.Ö. 6. ve 5. yüzyıla kadar uzanır. Alanın hemen yakınında bulunan bir heykel kaidesi ise burada Hekatomnidler'den bir çiftin (Mausolos ve Artemisia ya da Idreus ve Ada) bronz heykelinin dikilmiş olduğunu göstermektedir. Gerek alandaki mimari kalıntılar gerekse söz konusu adak heykeli kaidesi, kutsal alanın M.Ö. 4. yüzyılda yeniden düzenlendiğine işaret eder. Temenosun, Polyain'in Latmos'tan 7 stadia uzaklıkta olduğunu yazdığı Demeter kutsal alanı olduğu düşünülmektedir.

Latmos kenti çevresinde yaklaşık 450 mezar saptanmış olup bunların büyük bölümü kentin güneyinde yer almaktadır (s.39 vd.). Mezarlar kayaya oyulmuş, dörtgen biçimli oyuklar halindedir ve

üzzerleri birer gneis blok ile kapatılmıştır. Herhangi bir mezar buluntusu ele geçmemiştir. Hem inhumasyon hem de kremasyon gömülere rastlanması bu iki gömü türünün eşzamanlı olarak kullanıldığını gösterir. Bununla birlikte daha önce Latmos'a atfedilen nekropol alanında Hellenistik döneme ait mezarların da saptanması, söz konusu alanın önce Latmos, ardından da Herakleia kentlerinin nekropolü olarak kullanıldığını göstermektedir. Sıradışı olarak Latmos'ta kent alanı içerisinde de gömüler saptanmıştır. Tüm kent geneline yayılan bu basit kayaya gömülerin sayısı 200 dolayındadır. Prehistorik dönemden beri Karia'da ev içerisine gömü geleneği olmadığından bu mezarların kentin terk edilmesinden sonraki döneme ait olduğu düşünülmektedir.

Latmos'taki yapı kalıntıları genel olarak değerlendirildiğinde doğal arazinin kentin hem dış sınırlarını hem de sur içindeki alanın düzenini belirlediği görülür (s.40 vd.). Kentin bu denli zor, kayalık bir arazide kurulmasının sebebi de halkın düşmanlardan korunma ihtiyacı olarak açıklanabilir. En geç M.Ö. 6. yüzyıl itibarıyla var olduğu bilinen kentin kuruluşunun M.Ö. 1. binyıl başındaki İon kolonizasyonu ya da M.Ö. 7. yüzyıl başındaki Kimmer saldırıları ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Kuruluşundan sonraki ilk yüzyıllarda açık bir yerleşme halinde olan kent M.Ö. 4. yüzyılda sur duvarları ile çevrelenmiştir. Aynı dönemde kentin birçok alanında görülen yoğun inşaa faaliyetleri Latmos'un nüfusunun arttığına ve refah seviyesinin yükseldiğine işaret eder. Kent M.Ö. 300 dolaylarında terk edilmiş, bu sırada olasılıkla eski yerde yeniden yerleşilmesini engellemek amacıyla buradaki yapılar tahrip edilmiş ve malzemeleri devşirme olarak kullanmak üzere sökülüştür. Tarihi olarak bu dönem Pleistarkhos'un Karia'nın büyük bir bölümünü hakimiyetinde bulundurduğu dönem ile örtüşür, Herakleia kentinin kurulması ve Latmos halkının buraya taşınmak zorunda bırakılması da araştırmacılar tarafından bu krala atfedilmektedir.

Kتابın üçüncü bölümünde Latmos evlerinin kataloğu sunulmuştur (s.45 vd.). Bir önceki bölümde genel özellikleri ile değerlendirilen ve özet halinde sunulan 33 konut yapısı tek mekanlı yapılar, çok mekanlı yapılar ve yapı kompleksleri olmak üzere üç grup halinde incelenmiş ve teknik detayları belirtilmiştir.

Kتابın son kısmı olan dördüncü bölümünde ise yayın tarihi itibarıyla bilinen Latmos kent sikkeleri K. Konuk tarafından tanıtılmış ve değerlendirilmiştir (s.55 vd.). Latmos'a atfedilen toplam 5 gümüş sikke bulunmakta olup bunlar çeyrek obol (tetartemoria) değerindedir ve 3 farklı basıma aittir. Konuk, söz konusu sikkeler için M.Ö. 400-380 tarihini teklif etmektedir. 1. gruptaki sikkelerin ön yüzünde profilden betimlenmiş, sakallı bir erkek başı, arka yüzünde ise kentin monogramı yer alır. Sakallı erkek betiminin diğerlerine oranla daha az gelişmiş ve daha donuk olmasından dolayı bu grubun en erken grup olduğu tahmin edilmektedir. 2. grup sikkelerinde önde sağ profilden betimlenmiş genç bir kadın başı, arkada ise yine kentin monogramı yer almaktadır. 3. gruba atfedilen tek sikkede ise sağ profilden betimlenmiş genç bir kadın başı, arkada ise yine kentin monogramı yer alır. Bu kez monogram daha kalın ve dik açılı betimlenmiştir.

Sikkelerin arka yüzlerindeki monogram LATM şeklindedir. Klasik dönem sikkelerindeki kent monogramları genelde kent adının sadece iki ya da üç harfinden oluşurken Latmos sikkelerindeki farklılık burada Latmos kelimesinin genitiv halinin kullanıldığını düşündürmektedir. Bu durum yazar tarafından sikkelerin Latmos halkının değil yerel ya da bölgesel bir yöneticinin inisiyatifıyla basıldığı şeklinde yorumlanmış, bir diğer olasılık olarak da sikkelerdeki monogramın Latmos dağının adı olabileceği belirtilmiştir. Sikkelerdeki erkek figürleri yine Latmos dağı ya da kentin herosu Endymios olarak yorumlanmıştır. Erkek figürünün Endymion olması durumunda kadın figürlerinin de Selene olarak tanımlanması mümkündür.

Latmos bir Karia kenti olmasına rağmen sikkelerinde Yunan harfleri kullanılmıştır. Sikke ağırlıkları açısından değerlendirildiğinde de ağırlıkları 0,13 ile 0,17 arasında değişen Latmos sikkeleri için büyük olasılıkla yine Attika ölçüsünün (0,18 gr) kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Sonuç olarak çalışma, ardılı Herakleia'nın gölgesinde kalmış ve yakın zamana kadar detaylı bir şekilde araştırılmamış olan Latmos yerleşmesinin titiz ve kapsamlı bir incelemesidir. Kalıntıların oldukça kötü durumda korunagelmüş olması sebebiyle incelenen yapı kalıntıları için kesin tanımlama ve tarihleme yapılmasından kaçınılmış ancak kentin genel yapısı hakkında güvenilir bir değerlendirme sunulmuştur. Buna göre en geç M.Ö. 6. yüzyıldan beri var olan Latmos yerleşmesinin M.Ö. 4. yüzyıl itibariyle surları, yönetici sarayı, politik ve dini merkezi barındıran agorası, heroonu ve tapınakları ile gerçek anlamda bir "kent" olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen arkeolojik verilerin, tarihi çerçeve içerisinde değerlendirildiği çalışma hem kentin hem de bölgenin Hellenistik dönem öncesi tarihine ışık tutmaktadır.

IŞIL R. IŞIKLIKAYA

2009 YILI İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- AIMC ULUSLARARASI MOZAİK KONGRESİ (11. : 2008 : GAZİANTEP): *"Kültürler arasında bir bağlantı : mozaik" : AIMC XI. uluslararası mozaik kongresi bildirileri, 07-10 Ekim 2008, Gaziantep, Türkiye = "mosaic as link among cultures" : the proceedings of XIth international AIMC congress of mosaics, 07-10 October 2008, Gaziantep, Türkiye* / editörler = editors Mehmet Önal, M. Sait Yılmaz ; düzenleme kurulu = arrangement committee Salih Efiloglu...[ve başk.]. — Gaziantep : Gaziantep Müzesi, 2009. xviii, 230 s. : res. (çoğu rnk.), hrt., tablo ; 29 cm. ISBN 9786055761004 (B.I/5572).
- ABDUHALİMOV, BAHROM : *Bayt al-hikma va orta osiyo olimlarining bagdoddagi ilmiy faoliyati : IX-XI asrlarda anik va tabiiy fanlar* / masul muharrir M. M. Hayrullayev. — Toşkent : Toşkent İslom Universiteti, 2004. 236 s. ; 21 cm. (A.VII/6902).
- ABDULLAEVA, YAHŞİBEKA : *Korakalpogiston botin-kizlari : keça va bugun XIX asrning ohiri va XX asr.* — Toşkent : İJOD Dunyosi Nashriyat Uyi, 2004. 223 s. : şema ; 20 cm. (A.VII/7248).
- ABDURRAZZOK SAMARKANDİY : *Matlai sadayn va majmai bahrayn* / masul muharrirlar S. A. Azimconava, U. İ. Karimov ; Fors-Tocik tilidan tarcima, kiris, söz va izohli lugatlar tarih fanlari kandidati A. Örinboevniki. — Toşkent : Özbekiston SSR Fan Nashriyoti, 1969. 462 s. ; 27 cm. — (Özbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy Nomidagi Şarkşunoslik İnstituti) (B.I/5493).
- ABHAZYA CUMHURİYETİ YÜKSEK SOVYETİ İNSAN HAKLARI VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER KOMİSYONU : *Abhazya'nın beyaz kitabı, 1992-1993 : belgeler, materyaller, tanıklıklar* / çev. Billur Behman, Kayhan Yükseler ; derleyenler Y. N. Voronov, P. V. Florenski, T. A. Şutova. — 1. bsk. — Ankara : Kafkas Derneği, 2002. 350 s. : hrt., tablo ; 19 cm. — (Kafkas Derneği yayınları ; 19) ISBN 9756798157 (A.VII/6959).
- ABU BEKR TAHRANI : *Akgoynulu Türkmenlerinin taribi (Kitabi Diyarbekriye)* / Pars dilinden terjime eden ve çapa tayyarlan Gurbangözel Kömekova. — Aşgabat : Miras, 2005. 2 c. (303 s. ; 335 s.) ; 21 cm. — (Türkmenistanın Milli Medeniyet "Miras"Merkezi Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan Milli Golyazmalar İnstituti) (A.VII/6921).
- ABU-HUSAYN, ABDUL-RAHİM : *Rebellion, myth making and nation building : Lebanon from an Ottoman mountain İltizam to a nation state.* — Tokyo : Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA) ; Tokyo University of Foreign Studies, 2009. 61 s. ; 26 cm. — (Studia Culturae Islamicae no ; 97. The Research and Educational Project for Middle East and Islamic Studies (MEIS) series no ; 13) ISBN 9784863370272 (A.VII/6811).
- ABU NASR MUHAMMET BİN ABDİLJEPBAR UTBI : *Soltan Mahmud Gaznalının taribi* / Arapçadan terjime eden ve çapa tayyarlan Atamurat Sarıyev. — Aşgabat : Miras, 2005. 344 s. ; 21 cm. — (Türkmenistanın Milli Medeniyet "Miras"Merkezi Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan Milli Golyazmalar İnstituti) (A.VII/6922).
- ABU NASR MUHAMMET İBN MUHAMMET İBN TARHAN İBN UZLUG FARABİ : *Saz ilmi* / Arap dilinden terjime eden ve çapa tayyarlan Atamurat Sarıyev. — Aşgabat : Miras, 2006. 375 s. ; 21 cm. — (Türkmenistanın Milli Medeniyet "Miras"Merkezi Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan Milli Golyazmalar İnstituti) (A.VII/6924).
- ABU SAİD GARDİZİ : *Zayn al-abbar : ukrashenie izvestiy : razdel ob istorii Horasana* / perevod s persidskogo yazıka A. K. Arends ; vvedenie kommentarii i ukazateli L. M. Epifanovoy. — Toşkent : İzdatelstvo Fan

- Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, 1991. 170 s. ; 22 cm. — (Akademiya Nauk Respubliki Uzbekistan Institut Vostokovedeniya İm. Abu Rayhana Beruni) ISBN 5648007981 (A.VII/6901).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *Türk atasözleri*. — 3. bs. — Ankara : Referans, 2005. 128 s. ; 19 cm. — (Referans Yayınevi yayın no ; 1) ISBN 9750037502 (A.VII/6983).
- Açıklamalı yönetim zaman dizini, 1940-1949* / Birgül Ayman Güler...[ve başk.] ; yay. haz. Serpil Hoşafçı ; ed. Birgül Ayman Güler. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2009. xi, 1239 s. : tablo ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi ; 3. Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA)) ISBN 9789754827996 (A.VII/7343).
- AGRBA, BELLA S. : *Çerkesya "ada" ıygarlığı : Adige ülkesinin özgün, tarihsel ve kültürel nitelikleri* / Rusça'dan çev. Orhan Uravelli. — 2. bs. — Ankara : Kafdaf, 2008. 96 s. ; 20 cm. — (Adige Devlet Üniversitesi Adige Araştırmaları Merkezi) ISBN 9789756255094 (A.VII/6956).
- Ahizeden cebe bir telefon öyküsü* / editörler Sezgin Çevik, Asiye Komut, Y. Volkan Kurtuluş, Özkan Sarıcı ; yazarlar Şaban Abak...[ve başk.]. — [İstanbul] : Turkcell, [2009]. 310 s. : res. (çoğu rnk.), tıpkıbasım ; 28 cm. ISBN 9786058960411 (B.I/5567).
- AHMEDOV, AŞRAF : *Ahmad al-Fargoni (tab. 798-tab. 865 yılları)*. — Toşkent : "Özbekiston Milliy Ensiklopediyasi" Davlat Ilimiy Nashriyati , 1998. 158 s. : res. (kimi rnk.) ; 21 cm. ISBN 5898901515 (A.VII/7243).
- AKA, İSMAİL : *Türk dünyası tarihi*. — İzmir : Ege Üniversitesi, 2009. ix, 148 s. ; 24 cm. — (Ege Üniversitesi yayınları. Edebiyat Fakültesi yayın no ; 152) ISBN 9789754838060 (A.VII/6738).
- AKAD, MEHMET TANJU : *Bir savaş nasıl kaybedilir? : Selçuklu, Osmanlı tarihinde askeri hatalar* / yay. haz. Nermin Ketenci. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2009. 237 s. : res. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 192. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 62) ISBN 9786051050058 (A.VII/7125).
- AKAR, NEJAT : *Dumlupınar : bir insanlık görevi*. — 1. bsk. — İstanbul : Güner, 2009. 160 s. : res., tıpkıbasım ; 21 cm. — (Güner yayınları ; 33. Araştırma / İnceleme ; 7) ISBN 9786055785093 (A.VII/7038).
- AKDAĞ, MUSTAFA : *Türk balkanın dirlik ve düzenlik kavgası : "Celâli isyanları"* / kitap ed. Nuri Akbayer. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2009. 511 s. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2959. Tarih ; 52) ISBN 9789750816536 (A.VII/7172).
- AKI, SELMAN : *Yananın ardında kalan sis perdesi* / ed. İlhan Ertürk. — 1. bs. — [Tekirdağ] : Saray Belediyesi, 2006. 187 s., [2] y. : res., portre ; 20 cm. — (Saray Belediyesi Kültür yayınları) (A.VII/7271).
- AKIN, FEHMİ : *Türkiye'de çok partili bayata geçiş* / ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009. 256 s. : tıpkıbasım ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 350. Araştırma-İnceleme dizisi ; 303) ISBN 9789752552500 (A.VII/7117).
- AKIN, RIDVAN : *Gazi'den günümüze Cumburbaşkanlığı, 1923-2007* / ed. Kaan Özkan, Ali Berktaş. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xii, 296 s. ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1703. Tarih) ISBN 9789944886284 (A.VII/6783).
- AKIN, VEYSİ : *"Sarayköy Heyet-i Milliyesi" ve Milli Mücadele'de Sarayköy*. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2009. x, 206 s. : res., portre, tıpkıbasım, hrt., tablo ; 24 cm. ISBN 9789751621009 (A.VII/7186).
- AKSOLEY, İHSAN : *Teskilat-ı Mahsusa'dan Kuva-yı Milliye'ye* / ed. Filiz Dıgıroğlu, Fulya İbanoglu ; yay. haz. Mehmet Hastaş. — 1. bsk. — İstanbul : Timaş, 2009. 208 s. : res., portre, hrt. ; 21 cm. — (Timaş yayınları ; 2042. Hatırat Kitaplığı ; 3) ISBN 9789752639591 (A.VII/7114).
- AKSUN, ZİYA NUR : *Darbe kurbanı Abdülaziz Han : zamanı, hedefleri, şehid edilişi, artış darbeler ve Yıldız Muhakemesi* / yay. haz. Erol Kılınc. — İstanbul : Ötügen, 2009. 445 s. : res., portre, hrt. ; 20 cm. — (Ötügen neşriyat yayın nu ; 764. Kültür serisi ; 392) ISBN 9789754377200 (A.VII/7102).
- AKŞİT, İLHAN : *Anadolu uygarlıkları ve Türkiye'nin antik kentleri* / ed. Necdet Akşit ; fotoğraflar Haluk Uygur...[ve başk.]. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. 480 s. : res. (rnk.), hrt., pl. ; 32 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3160. Sanat Eserleri dizisi ; 473) ISBN 9789751733702 (B.I/5459).

- AKŞİT, İLHAN : *Anatolian civilizations and antique cities of Turkey* / translated and ed. by Aysegül Eryılmaz Williams, Jason Ryan Williams ; photographs Haluk Uygur...[et al.]. — 1st ed. — Ankara : Ministry of Culture and Tourism, 2008. 480 s. : res. (rnk.), hrt., pl. ; 32 cm. — (Ministry of Culture and Tourism General Directorate of Libraries and Publications ; 3161. Series of Works of Art ; 474) ISBN 9789751733719 (B.I/5460).
- ALAKUŞ, FATİH : *Din eğitimi açısından İngiltere ve Türkiye* / Mehmet Bahçekapılı. — İstanbul : ARK, 2009. 320 s. : res., tablo ; 21 cm. — (ARK Kitapları ; 34. Araştırma-İnceleme ; 8) ISBN 9789758911509 (A.VII/7072).
- ALAN, HAYRULLİSA : *Osmanlı-Timurlu münasebetleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). — İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 1992. vi, 98 y. ; 29 cm. (B.I/5610).
- Albayrak, 1919-1921 : yüce yurttan yükselen ses : tıpkıbasım ve yeni Türk alfabesiyle* / hazırlayanlar Dursun Ali Akbulut...[ve başk.] ; genel koordinatör Yavuz Aslan. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi, 2009. 471 s. : res., tıpkıbasım ; 41 cm. — (Atatürk Üniversitesi yayın no ; 976) (C/0701).
- Album Brnagaği hay Karavanneri Yertuğneri 1915-in Suriy daratskin = Albom Putey deportatsii i sentrov istrebleniya Armyan V 1915 g. na territorii Sirii = A pictorial record of routes and centers of annihilation of Armenian deportees in 1915 within the boundaries of Syria* / ed. Robert Cebecian ; photography Akop Krikoryan, Robert Cebecian. — Halep : Violet Cebecian Fondu, 1994. 110 s. : res., hrt. ; 24 cm. (A.VII/6675).
- ALBOYADJIAN, ARCHAG : *Les Dadian* / traduction de Anna Naguib Boutros-Ghali. — Le Caire : [yaylı.], 1965. 134 s., [20] y. res. : res., hrt. ; 24 cm. (A.VII/6931).
- ALEKPERLİ, FARİD : *Tıyqaçı i odin sekret vostoka, tom II*. — Baku : Nurlan, 2008. 463 s. : res. (rnk.) ; 21 cm. (A.VII/6824-2).
- Alemdâr / müdür-i mes'ul Refi' Cevad [Ulunay] ; müdür-i umûr Ahmed Kadri*. — İstanbul : Antalet Matbaası ; Alemdâr Gazetesi Matbaası (2810. sayıdan sonra), H1338, R1336, M1920. 1 CD-ROM. (CD/0246).
- ALİ ULVİ BABA : *Bektaşîlik makâlâtı* / yay. hazırlayanlar İsmail Kasap, Yusuf Turan Günaydın ; ed. Fatma Hilal Feriçatoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Horasan, 2006. 72, [32] s. : tıpkıbasım ; 22 cm. — (Horasan yayınları ; 15. İnceleme-Araştırma ; 12) ISBN 9759806592 (A.VII/7330).
- ALİMOVA, D. A. [DİLORAM AGZAMOVNA] : *İstoriya kak istoriya, istoriya kak nauka*. — Taşkent : Uzbekistan, 2008-2009. 2 c. ; 22 cm. ISBN 9789943012387 (1.c.) ; ISBN 9789943012394 (2.c.) (A.VII/6891).
- ALİMOVA, D. A. : *Samarkand tarihi : kadimgi davrlardan bugungi kungaça = İstoriya Samarkanda : s drevneyşih vremen do naşih dnei* / Yu. F. Buryakov, Ş. M. Rahmatullaev. — Toşkent : Art Flex, 2009. 146 s. : res. ; 20 cm. — (Özbekiston Şaharlari tarihi = İstoriya gorodov Uzbekistana) ISBN 9789943301474 (A.VII/6892).
- ALİMOVA, D. A. : *Toşkent-İslom madaniyati gahari = Taşkent-Jemçujina islamskoy kulturi = Tashkent is a pearl of islamic culture* / M. Filanoviç, A. Hakimov, Z. İslomov, N. Muhamedov. — Toşkent : Özbekiston naşriyat, 2007. 239 s. : res. (rnk.) ; 30 cm. ISBN 9789943011250 (B.I/5483).
- ALİMOVA, D. A. : *Toşkent tarihi : kadim davrlardan bugungi kungaça = İstoriya Taşkenta : s drevneyşih vremen do naşih dnei* / M. İ. Filanoviç. — Toşkent : ART FLEX, 2009. 191 s. : res. ; 21 cm. — (Özbekiston Şaharlari Tarihi = İstoriya gorodov Uzbekistana) ISBN 9789943301085 (A.VII/6817).
- ALKAN, NECMETTİN : *Die deutsche Weltpolitik und die Konkurrenz der Mächte um das osmanische Erbe : Die deutsch-osmanischen Beziehungen in der deutschen Presse, 1890-1909*. — Münster : Lit Verlag, 2003. 322 s. : tıpkıbasım, hrt. ; 21 cm. — (Geschichte ; Bd. 50) ISBN 3825870332 (A.VII/6681).
60. yılında NATO ve Türkiye ilişkileri / haz. Armağan Kuloglu. — Ankara : Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), 2009. 52 s. : hrt. ; 30 cm. — (Rapor no ; 2) (B.I/5716).
- Amasra tarihine denizden bakış* / haz. Levent Toksoy. — 1. bsk. — [Ankara] : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2009. viii, 254 s. : res. (çoğu rnk.), tıpkıbasım, hrt. (rnk.), şema ; 24 cm. ISBN 9789754095357 (A.VII/6950).

- Anadolu destanları* / derleyen Şükrü Esen ; haz. Pertev Naili Boratav. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. vii, 328 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı ; 1305. Gençlik ve Halk Kitapları ; 64) ISBN 9751708524 (A.VII/7331).
- Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2007-2008 yılı*. — Ankara : Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 2009. 330 s. : res., tipkibasım, hrt., tablo, grafik ; 24 cm. ISBN 9789750180439 (A.VII/6730).
- Anadolu Üniversitesi Halkbilim Araştırmaları Merkezi Koleksiyonundan el sanatları örnekleri II : dokumalar ve örgüler* / haz. Tevhide Özbağı, Nihal Ülger, Gülten Kurt, Pınar Toktaş. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Halkbilim Araştırmaları Merkezi, 2009. vii, 205 s. : res. (çoğu rnk.) ; 30 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1898. Halkbilim Araştırmaları Merkezi yayınları ; 4) ISBN 9789750605901 (B.I/4496-2).
- Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian period* / ed. by J. G. [Jan Gerrit] Dercksen. — Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2008. x, 251 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 27 cm. — (Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden ; 111. Old Assyrian archives, Studies ; v. 3.) ISBN 9789062583225 (B.I/5502).
- Anavatana göç edenler : Türkiye Cumhuriyeti'nde (1923-1938) mübadil, muhacir ve mülteciler : genel bir bakış* / yay. haz. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 34 s. : res., tipkibasım, hrt., tablo ; 28 cm. ISBN 9786053960393 (B.I/5478).
- ANDREADIS, GEORGE : *Tamama : the missing girl of Pontos*. — Athens : Gordios, 2008. 135 s. : res., portre, hrt. ; 21 cm. (A.VII/6691).
- Anevin gadımı ösüşi gelip çıkışı, ösüşi ve daş-tövereginin tesiri* / redaksiyası bilen Rafael Pampelli ; redaktor N. Seyidov. — Aşgabat : Miras, 2004. 2 c. 1 c.'de (463 s.) : res., 1 katl. hrt. ; 24 cm. (A.VII/6928).
- Ankara altınları : Doğu Mermerci koleksiyonu* / proje yöneticisi Zeynep Önen ; fotoğraflar Murat Gürzumar. — 1. bsk. — Ankara : VEKAM, 2009. [19] s. : res. (rnk.), tipkibasım ; 30 cm. (B.I/5484).
- ANORBOEV, A. : *Uzbekiston taribida kadimgi Fargona* / U. Islomov, B. Matboboev. — Toshkent : FAN, 2001. 65 s. : res., pl. ; 20 cm. ISBN 5648027915 (A.VII/7249).
- ANSARI, MUHAMMAD-RAFİ : *Dastur al-Muluk (ustav dlya gosudarey)* / predislovie perevod, primeçaniya i ukazateli A. B. Bildanovoy. — Taşkent : İzdatelstvo FAN Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, 1991. 139 s. ; 22 cm. — (Institut Voskovedeniya im. Rayhana Beruni) ISBN 5648017391 (A.VII/6882).
- An answer to Turkish denials : quotations and caricatures from her majesty : the media, 1896-1923, volume I* / compiled by John Ahmaranian. — Pasadena, California : [yayl.y.], 1989. x, 246 s. : portre, karikatür ; 21 cm. (A.VII/6662-1).
- ANTREASSIAN, ANTRANIG : *Death and resurrection : a novel of the Armenian massacres* / translated from the Armenian by Jack Antreassian. — 1st ed. — New York : Ashod Press, c1988. 313 s. ; 23 cm. ISBN 093510223X (A.VII/6661).
- ANUSH, ARMEN : *Passage through hell : a memoir* / translated from the Armenian by Ishkhan Jinbashian. — Studio City, California : H. and K. Manjikian Publications, 2005. xvi, 123 s. ; 23 cm. — (The odyssey of a genocide survivor) ISBN 097674242X (A.VII/6667).
- ARABACI, FAZLI : *Alevilik ve sünnilüğün sosyolojik boyutları : Çorum örneği*. — 2. bsk. — Ankara : Banış Platin Yayınevi, 2009. 224 s. : hrt., tablo ; 20 cm. ISBN 9789944137386 (A.VII/7053).
- ARAFAT, MOHAMMAD : *Türkiye ve komşuları*. — 1. bs. — Ankara : Nobel, 2009. viii, 339 s. : hrt., tablo ; 20 cm. — (Nobel yayın no ; 1424. Uluslararası İlişkiler ; 57) ISBN 9786053952213 (A.VII/7109).
- ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI (26. : 2008 : ANKARA) : 26. *Araştırma sonuçları toplantısı, 26-30 Mayıs 2008, Ankara* / yay. haz. Fahriye Bayram, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2009. 3 c. (458 s. ; 458 s. ; 474 s.) : res., hrt., pl. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayın no ; 3172/1-3. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7663 ; 131/1-3) ISBN 9789751733894 (tk.) (A.VII/6976).
- ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI (25. : 2007 : KOCAELİ) : 25. *Araştırma sonuçları toplantısı, 28 Mayıs-1 Haziran 2007, Kocaeli* / yay. haz. Fahriye Bayram, Adil Özme, Birnur Koral. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2008. 3 c. (396 s. ; 412 s. ; 490 s.) :

- res., hrt., pl.; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayın no; 3112/1-3. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7663; 125/1-3) ISBN 9789751733153 (A.VII/6975).
- ARCHAEOZOOLOGY OF SOUTHWESTERN ASIA AND ADJACENT AREAS. INTERNATIONAL SYMPOSIUM (08. : 2006 : LYON) : *Archaeozoology of the Near East, VIII : Actes des huitièmes Rencontres internationales d'archéozoologie de l'Asie du Sud-Ouest et des régions adjacentes, Lyon, 28 juin-1 er juillet 2006 = Proceedings of the eighth International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas* / ed. by Emmanuelle Vila, Lionel Gourichon, Alice M. Choyke, Hilke Buitenhuis. — Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux, 2008. 2 c. (648 s.) : res., hrt., pl.; 30 cm. — (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, ISSN 0766-0510; 49) ISBN 9782356680051 (B.I/5520).
- Archival documents of the Viennese Armenian-Turkish platform* / [yay. hazırlayanlar] İnanç Atılğan, Garabet Moumdjian. — Klagenfurt : Wieser Verlag, 2009. 907 s. : upkbasım; 24 cm. ISBN 9783851297881 (A.VII/7219).
- Arheologičeskie otkrytiya 2005 goda* / otvetstvennyy redaktor N. V. Lopatin. — Moskva : Nauka, 2007. 611 s. : res., hrt.; 22 cm. ISBN 5020350753 (A.VII/7026).
- Arheologiya severnorussoy derevni X-XII vekov : srednevekovie poseleniya i mogilniki na kubenskom ozere* / nauçnyy rukovoditel i otvetstvennyy redaktor N. A. Makarov. — Moskva : Nauka, 2007-2008. 2 c.; 30 cm. ISBN 9785020355224 (tk.) (B.I/5487).
- Arhitektura na počvata na Makedoniya : od sredinata na XIX do krajot na XX vek : prilozhi za istrazuvaneto na istoriyata na kulturata na počvata na Makedoniya*. — Skopje : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 2006. 232 s. : res. (kimî rnk.), pl.; 29 cm. — (Makroproekt İstoriya na Kulturata na Makedoniya; kniga 14) ISBN 998910171X (B.I/5574).
- Arhiv Rossiyskoy Akademii Nauk : Putevoditel po fondam (Moskva) : Fondi liçnogo proizhojdeniya* / pod redaktsiey V. Yu. Afiani; sostaviteli G. A. Savina, N. M. Osipova, Yu. V. Tšepanskaya. — Moskva : Nauka, 2008. 630 s. : tablo; 25 cm. — (Trudî Arhiva Rossiyskom Akademii Nauk; tom 1) ISBN 9785020103665 (A.VII/7224).
- Arhiv Russkoy İstorii : sbornik Rossiyskogo gosudarstvennogo arhiva drevnih aktov : Osnovan v 1992 godi. vıpusk 8* / otvetstvennyy redaktor S. S. Ermolaev. — Moskva : Drevlehranilitše, 2007. 718 s.; 21 cm. ISBN 9785936461224 (A.VI/8426-8).
- ARI, KEMAL : *Üçüncü kılıç : İzmir'in kurtuluşu ve yüzbaşı Şerafettin*. — 2. bsk. — İzmir : Zeus, 2008. 207 s., [46] s. res. : res., upkbasım; 20 cm. — (Tarih dizisi; 4) ISBN 9759856964 (A.VII/6932).
- ARİF HİKMET : *Bursa seyahati* / günümüz diline çev. Nezaket Özdemir. — 1. bs. — Bursa : Sentez, 2008. 70 s. : res.; 21 cm. ISBN 9789944037785 (A.VII/6853).
- ARKEOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI (24. : 2008 : ANKARA) : 24. *Arkeometri sonuçları toplantısı, 26-30 Mayıs 2008* / yay. haz. Haydar Dönmez, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2009. 380 s. : res., hrt., pl., tablo, grafik; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayın no; 3173. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7671; 132) ISBN 9789751733979 (A.VII/6978).
- ARKEOMETRİ SONUÇLARI TOPLANTISI (23. : 2007 : KOCAELİ) : 23. *Arkeometri sonuçları toplantısı, 28 Mayıs-1 Haziran 2007, Kocaeli* / yay. haz. Birnur Koral, Haydar Dönmez, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2008. 280 s. : res., hrt., pl., tablo, grafik; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayın no; 3111. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7671; 124) ISBN 9789751733139 (A.VII/6977).
- The Armenian massacres, 1894-1896 : U. S. media testimony* / ed. and with an introduction by Arman J. Kirakosian; foreword by Bob Dole. — Detroit : Wayne State University Press, 2004. 317 s.; 23 cm. ISBN 081433153X (A.VII/6674).
- The Armenian question basic knowledge and documentation* / ed. Ömer Engin Lütem. — 1st ed. — Ankara : Terazi Publishing, 2009. xiv, 454 s. : hrt. tablo; 24 cm. ISBN 9786056061905 (A.VII/6720).
- Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei, 1913-1919. Dokumente aus dem politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts* / zusammengestellt und eingeleitet von Wardges Mikaeljan;

- redakteur Aschot Hayruni. — Jerewan : Institut für Geschichte der Akademie der Wissenschaften Armeniens, 2004. 634, [12] s. ; 21 cm. ISBN 5540019539 (A.VII/6686).
- ARSLAN, RIZA : *Adnan Menderes Hükümeti'nin İMF'ye sunduğu ilk ekonomik istikrar programı : Memorandum, 23 Temmuz 1958* / Dilek Sürekçi. — 1. bsk. — Bursa : Dora, 2009. 257 s. : tablo ; 23 cm. — (Dora yayınları ; 27) ISBN 9786054118243 (A.VII/7220).
- ARTVİNLİ, FATİH : *Osman Bölükbaşı : seraba barçanmış bir ömür*. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2007. 251 s. : res. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 144. Akademi dizisi ; 7) ISBN 9756051603 (A.VII/7121).
- Âsâfî Dal Mehmed Çelebi ve Şecâ'atnâme / haz. H. Mustafa Eravcı. — 1. bsk. — İstanbul : MVT Yayıncılık, 2009. lxxiii, 272 s. ; 24 cm + 1 CD-ROM. — (MVT Yayıncılık ; 14. Tarih ; 1) ISBN 9789756081136 (A.VII/7055).
- ASENA, G. AHMETCAN : *İpek Yolu, 1 : Çin-Doğu Türkistan*. — 1. bsk. — İstanbul : Pan, 2009. 486 s., [16] s. res. : res. (rnk.), hrt., tablo ; 24 cm. ISBN 9789944396547 (A.VII/7095-1).
- L'Asie mineure dans l'Antiquité : échanges, populations et territoires : regards actuels sur une péninsule : actes du colloque international de Tours, 21-22 octobre 2005 / sous la direction de Hadrien Bru, François Kirbihler, Stéphane Lebreton ; préface de Maurice Sartre. — Rennes : Presses universitaires de Rennes, 2009. 483 s. : res., hrt., tablo ; 24 cm. — (Histoire (Rennes), ISSN 1255-2364) ISBN 9782753507760 (A.VII/7133).
- ASKERİ TARİH SEMPOZYUMU (12. : 2009 : İSTANBUL) : *On ikinci askeri tarih sempozyumu bildirileri I : kuruluşundan günümüze Türk ordusu, 20-22 Mayıs 2009, İstanbul*. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2009. vi, 667 s. : res. (kimi rnk.), tpkıbasım, hrt., tablo, şema ; 24 cm. — (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2009/93) ISBN 9789754095562 (tk.) ; ISBN 9789754095579 (l.c.) (A.VII/7197-1).
- ASLAN, HALİDE : *Tanzimat Dönemi'nde ibtidâ, 1839-1876* (Yayımlanmamış Doktora Dezi). — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2008 VI, 261 y. ; 29 cm. (B.I/5517).
- ASLAN, YASİN : *Yeni demokrat Rus çarları ve Türk gerçeği*. — Ankara : Poyraz Ofset, 1994. 119 s. ; 19 cm. (A.VII/7274).
- AŞİROV, ADHAMCON : *Etnologiya (okub kullanma)* / Şerzod Atadcanov ; mesul muharrir A. A. Askarov. — Toşkent : Alişer Navoiy Nomidagi Özbekiston Milliy Kutubhonasi Nashriyoti, 2007. 159 s. ; 20 cm. ISBN 9789943060906 (A.VII/6888).
- At Empires' edge : project Paphlagonia : regional survey in North-Central Turkey / ed. by Roger Matthews, Claudia Glatz. — London : British Institute at Ankara, 2009. xi, 273 s. : res. (kimi rnk.), şkl., hrt. (kimi rnk.), pl., tablo, grafik ; 30 cm. — (British Institute at Ankara. Monograph ; 44) ISBN 9781898249238 (B.I/5474).
- ATAÇ, ADNAN : *20. yüzyılda şehit olan Türk sağlık subayları*. — Ankara : Gülhane Askerî Tıp Akademisi Komutanlığı, 1997. 97 s. ; 26 cm. (A.VII/6831).
- Atatürk baftası armağanı, 10 Kasım 2009. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2009. 290 s. : tpkıbasım, hrt., tablo ; 24 cm. — (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2009/100) (A.VII/7153).
- ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU : *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, kanun, tüzük, yönetmelik ve yönergeleri*. — [Ankara] : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, [1987?]. 47, 12, [5], 4, 6, 4, 4, 7, 4, 8, 22, 16, 15 s. ; 24 cm. (A.VII/7286).
- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Atatürk'ün not defterleri 11 : Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Fırkasının ikinci büyük kongresi açış konuşması, ikinci kez Cumhurbaşkanlığına seçilmesi nedeniyle TBMM'de yaptığı konuşma, TBMM'nin üçüncü dönem açış yılı konuşması ve Afgan Kralı Amanullah Han'ın Ankara ziyareti onuruna verilen ziyafette yaptığı konuşmayı içeren not defterleri* / yay. kurulu İskender Özbay...[ve başk.]. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2009. vii, 142 s. : tpkıbasım ; 24 cm. — (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2009/46) ISBN 975409246-X (tk.) (A.VI/9321-11).
- ATAY, FALİH RIFKI : *Ateş ve güneş* / Osmanlıcadan çev. Muammer Sankaya ; yay. haz. Muammer Sankaya. — 1. bsk. — İstanbul : Pozitif, 2008. 150 s. ; 21 cm. ISBN 9789756461624 (A.VII/7066).

- ATEŞ, SABRİ : *Tunalı Hilmi Bey : Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir aydın* / ed. ve katkıda bulunan Ahmet Demirel ; yay. haz. Işık Ergüden. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2009. x, 259 s. : res., portre, tpkibasım ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları) ISBN 978975332286 (A.VII/7179).
- Atrocities committed by the Armenians in Kars and its vicinity, 1918-1920* / notes attached and simplified by M. Fahrettin Kızıoğlu. — 1st published — Ankara : KÖKSAV, 1999. iv, 129 s. : tpkibasım, tablo ; 20 cm. — (Kök series of Social and Strategical Researches ; 6) ISBN 9757430161 (A.VII/6862).
- AVAKIAN, LINDY V. : *The cross and the crescent*. — 3rd ed. — Fresno, California : Golden West Publishers, Unltd., 1998. 256 s. : res., portre, tpkibasım, hrt. ; 23 cm. ISBN 0966283600 (A.VII/6670).
- AVCI, CENK : *Çanakkale Cephesi'nde hava savaşları*. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2009. iv, 214 s. : res., portre, hrt. ; 24 cm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2009/91) ISBN 9789754095555 (A.VII/7196).
- AVŞAR, ABDULHAMİT : *Aydınların gözüyle Azerbaycan : Ziyalılarla kültür gezileri* / Abdulhamit Avşar ; redaktor Nizami Ceferov. — Bakı : Azerbaycanda Atatürk Merkezi, 2007. 310 s. : res. ; 19 cm. (A.VII/7337).
- AVŞAR, ABDULHAMİT : *Türkiyenin istiklal müharibesinde Azerbaycan Türkleri : Türkiye arxiv senedleri ve metbuatında (1919-1922)* / elmi redaktor Nizami Ceferov. — Bakı : Azerbaycanda Atatürk Merkezi, 2007. 47 s. : tpkibasım ; 20 cm. (A.VII/7336).
- AYBAY, RONA : *Tarih ve hukuk açısından konsolosluk* / ed. Özlem Çekmece. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xxvi, 473, [1] s. : tpkibasım ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1784. İnceleme/Araştırma) ISBN 9789944887250 (A.VII/7215).
- AYÇA, MUAZZEZ : *Anadolunun tarihi büyük yolları : onaltıncı asra kadar* (Yayımlanmamış Lisans Tezi). — [1945]. 59 y. ; 29 cm. (B.I/5636).
- AYDEMİR, ŞEVKET SÜREYYA : *Sıyı arayan adam*. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1965. 523 s., [3] s. res. : portre, resim ; 20 cm. (A.VII/6951).
- AYNİ, MEHMET ALİ : *Darülfünun tarihi* / haz. Aykut Kazancıgil. — İstanbul : Kitabevi, 2007. x, 92 s. : tablo ; 21 cm. — (Kitabevi ; 308) ISBN 9789759173296 (A.VII/6741).
- AYNİ, MEHMET ALİ : *Hatıralar* / haz. İsmail Dervişoğlu ; ed. Ersan Güngör. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2009. xii, 139 s. : res., portre, tpkibasım ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 104. Anı Hattura dizisi ; 8) ISBN 9786054052158 (A.VII/7165).
- AYVAZOĞLU, BEŞİR : *Yahya Kemal'den Fuat Bayramoğlu'na Karaçi mektupları*. — İstanbul : Reklamadam, 2008. 191 s. : res., portre, tpkibasım ; 24 cm. ISBN 9789759897512 (A.VII/7059).
- Aziz Aktulga : hayatı, kişiliği ve şiirleri* / haz. Veysel Usta. — Trabzon : Trabzon Belediyesi, 1990. 90 s. ; 19 cm. — (Trabzon Belediyesi Kültür yayınları dizisi ; 7) ISBN 9757770019 (A.VII/6855).
- B. A. Tulepbaev-Vidayuşıysya uçeny i korrupny političeskiy deyatel / sostaviteli B. E. Kumekov, K. U. Tulepbaeva. — Almatı : Nurlı Alem, 2009. 325 s. : res. (kimi rnk.) ; 25 cm. ISBN 9786012050752 (A.VII/7292).
- BABADAĞ SEMPOZYUMU (1. : 1999 : DENİZLİ) : *I. Babadağ sempozyumu : tarihte ve günümüzde Babadağ, 1-2-3 Aralık 1999 : bildiriler metinleri* / ed. Yahya Özpınar. — Denizli : Pamukkale Üniversitesi, 1999. ix, 508 s. : res. (rnk.), şkl., hrt., pl., tablo, grafik ; 28 cm. ISBN 9756992042 (rk.) ; ISBN 9756992050 (1.c.) (B.I/5609).
- BABAN, CİHAD : *Politika galerisi* / ed. Filiz Dıñoğlu, Fulya İbanoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Timaş, 2009. 490, [13] s., [6] s. res. : res., portre ; 21 cm. — (Timaş yayınları ; 2043. Hatturat Kitaplığı ; 4) ISBN 9789752639669 (A.VII/7115).
- BABAYAROV, GAYBULLA : *Drevnyurkskie moneti çaşskogo oazisa (V-I-VIII vv. n.e)* / otvetstvennyy redaktor M. İshakov. — Taşkent : İzdatelstvo Natsionalnoy Biblioteki Uzbekistana İmeni Alişera Navoi, 2007. 119 s. : res. ; 19 cm. ISBN 9789943060401 (A.VII/7240).
- Baburnomo miniatyuralar = Babur-name miniatyuri = Babur-nama miniatures / tuzuvçı va söz başı = sostaviteli i avtorı predislavıya = compiler and authors of the preface Hamid Sulaymon, Saidbek Hasanov*. — Toşkent : Okituvçı Naşriyat Matbaa, 2008. 237 s. : res. (rnk.) ; 30 cm. ISBN 9789943021877 (B.I/5497).

- BAĞRAMYAN, R. H. : *Azerbaycanca-Ermenice sözlük* / tasihiçi İsrail Memmedov. — Erivan : Hayastan, 1987. 767 s. ; 23 cm. (A.VII/7303).
- BAĞRAMYAN, R. H. : *Ermenice-Azerbaycanca sözlük* / İ. H. Halilov. — Erivan : Luyis, 1978. 565 s. ; 23 cm. (A.VII/7302).
- BAILEY, DOUGLASS W. [WHITFIELD] : *Prehistoric figurines : representation and corporeality in the Neolithic*. — 1st published — London ; New York : Routledge, 2005. xix, 243 s. : res. ; 25 cm. ISBN 041533151X (hbk.) (A.VII/7007).
- BAKAR, BÜLENT : *Ermeni Tebiri*. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2009. 310 s. : tpkıbasım ; 24 cm. + 1 CD-ROM. ISBN 9789751621306 (A.VII/7162).
- BAKTIAYA, ADİL : *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın doğuşu : sosyo-ekonomik değişim ve siyasi düşünce*. — 1. bs. — İstanbul : Bengi, 2009. xiv, 432 s. : tpkıbasım, hrt., tablo ; 20 cm. — (Tarih dizisi ; 11) ISBN 9789944049139 (A.VII/7091).
- BALAKIAN, GRIGORIS : *Armenian Golgotha* / translated by Peter Balakian, Aris Sevag. — 1st ed. — New York : Alfred A. Knopf, 2009. 2 c. 1 c.'te (xli, 509 s., [16] s. res.) : res., portre, hrt. ; 24 cm. ISBN 9780307262882 (alk. paper) (A.VII/6685).
- BALİ, RIFAT N. : *Cumhuriyet yıllarında Türkiye Yabudileri : devlet'in örnek yurttaşları, 1950-2003*. — İstanbul : Kitabevi, 2009. xxiii, 672 s., [6] s. res. : res., tpkıbasım ; 21 cm. — (Kitabevi ; 393) ISBN 9786054208128 (A.VII/7094).
- BALKAN HARBİNDE 87. ALAY (TRABZON GÖNÜLLÜLERİ) : Osmanlıca'dan çev. ve sadeleştiren Veysel Usta. — Trabzon : Trabzon Belediyesi, 1995. 101 s., [4] s. res. : res. ; 19 cm. — (Trabzon Belediyesi Kültür yayınları ; 11. Kültür Araştırma Kurulu dizisi ; 4) ISBN 9757770035 (A.VII/6859).
- Balkan literatures in the era of nationalism* / editors Murat Belge, Jale Parla ; ed. by Göksun Yazıcı. — 1st ed. — İstanbul : İstanbul Bilgi University, 2009. xxii, 446 s. : res. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi University Press ; 254. Language and Literature ; 6) ISBN 9786053991021 (A.VII/7160).
- BALKAN ÜLKELERİNDE TÜRKÇE EĞİTİM VE YAYIN HAYATI BİLGİ ŞÖLENİ (1998) : *Balkan ülkelerinde Türkçe eğitim ve yayın hayatı bilgi şöleni, 20-24 Nisan 1998 : bildiriler*. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 1999. 420 s. : res., tpkıbasım ; 23 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu yayınları ; 715) ISBN 9751610869 (A.VII/6866).
- BALTA, AHMET CEVAT : *Batılılaşmanın tarihi : Batılılaşmanın nedenleri ve sonuçları*. — [Bursa] : [yayl.y.], 2009. xv, 315 s. ; 21 cm. ISBN 9786056032219 (A.VII/6717).
- Bank Ottoman : memoirs of Armen Garo : the Armenian ambassador to America from the independent republic of Armenia* / translated by Haig T. Partizian ; ed. with an introduction by Simon Vratzian. — Detroit, Michigan : Armen Topouzian, 1990. xi, 210 s. : res., portre ; 22 cm. (A.VII/6666).
- BARIŞTA, H. ÖRCÜN : *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul cami ve türbelerinden ağaç işleri*. — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2009. 682 s. : res. (rnk.), tpkıbasım ; 32 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 367. Araştırma-İnceleme dizisi ; 64) ISBN 9789751621344 (B.I/5564).
- BARLAS, UĞUROL : *Gaziantep Tıp Fakültesi tarihi ve azınlık okulları*. — Gaziantep : Gaziantep Kültür Derneği, 1971. 72 s. ; 19 cm. — (Gaziantep Kültür Derneği yayınları no ; 57) (A.VII/7326).
- BARTOLD, V. : *Mankullar devride Turkistan* / tercima Fath Kerimii. — Meskev, Samarkand : Özbek Devlet Neşriyat, 1931. 1 CD-ROM. (335 s.) (CD/0263).
- BARTON, JAMES L. : *Story of Near East Relief (1915-1930) : an interpretation*. — New York : The Macmillan Company, 1930. 1 CD-ROM. (xxii, 479 s., [52] s. res.) : res., hrt. ; 24 cm. (CD/0257).
- BASKICI, M. MURAT : *Bizans döneminde Anadolu : iktisadi ve sosyal yapı, 900-1261* / kitap ed. Bülent Özçelik. — Ankara : Phoenix, 2009. 287 s. ; 19 cm. — (Phoenix Yayınevi ; 194) ISBN 9786055738112 (A.VII/7058).

- BAŞARAN, MEHMET : *Büyük aydınlanmacı : öğretmenim Hasan Âli Yücel* / ed. Özlem Çekmece. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. x, 211 s. : res., tıpkıbasım, hrt. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1720. Anı) ISBN 9789944886475 (A.VII/6782).
- BAŞER, EDİP : *Mütareke'den sonra İstanbul hükümetleri ve Trakya politikaları* / ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009. 288 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 356. Araştırma-İnceleme dizisi ; 309) ISBN 9789752552562 (A.VII/7118).
- BAŞGELEN, NEZİH : *Tarihte Yeşilköy*. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 31 s. : res., tıpkıbasım ; 27 cm. ISBN 9786053960379 (B.I/5479).
- BATES, DANIEL G. : *21. yüzyılda kültürel Antropoloji : insanın doğadaki yeri* / çev. Suavi Aydın...[ve başk.] ; Türkçe çeviri ed. Suavi Aydın ; yay. haz. Belgin Çınar. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009. xvii, 552 s. : res., hrt. ; 24 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 265. Bilgi ve Toplum ; 6) ISBN 9786053991243 (A.VII/7156).
- BATTAL GAZİ : *Kitabi-Battal Qazî* / tertibçi ve ön sözün müellifi Aybeniz Rehimova. — Bakı : Nurlan, 2009. 256, [378] s. : tıpkıbasım ; 21 cm. — (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Mehmed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/7355).
- BAUBÉROT, JEAN : *Laiklik : tutku ile akıl arasında, 1905-2005* / çev. Alev Er ; yay. haz. Belgin Çınar. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009. viii, 272 s. : res., şema ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 260. Sosyoloji ; 9) ISBN 9786053991069 (A.VII/7155).
- BAUMANN, ANDREAS : *Der Orient für Christus : Johannes Lepsius-Biographie und Missiologie*. — Giessen : Brunnen, c2007. x, 566 s. ; 21 cm. — (Kirchengeschichtliche Monographien ; 15) ISBN 9783765595462 (A.VII/6909).
- BAUMGART, WINFRIED : *Europäisches Konzert und nationale Bewegung : internationale Beziehungen, 1830-1878*. — 2., durchgesehene und ergänzte Auflage. — Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2007. xv, 600 s. : res., hrt., tablo, grafik ; 24 cm. — (Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen ; Bd. 6) ISBN 9783506737267 (A.VII/6914).
- BAYAT, FAZİL : *Bağdad min bilali vesaiki'l-ersifi'l-Osmani*. — İstanbul : İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi = Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2008. 141 s. : res., tıpkıbasım, hrt. ; 27 cm. ISBN 9789290631811 (B.I/5643).
- BAYAT, FUZULİ : *Türk destancılık bağlamında Köroğlu Destanı : Türk dünyasının Köroğlu fenomenolojisi*. — İstanbul : Ötüken, 2009. 204 s. : tablo ; 24 cm. — (Ötüken neşriyatı yayın nu ; 760. Kültür serisi ; 388) ISBN 9789754377163 (A.VII/7101).
- BAYHAN, FATİH : *Kayseri'den Çankaya Köşkü'ne Abdullâh Gül* / ed. Talip Işık. — 1. bsk. — İstanbul : Pegasus, 2007. 199 s., [7] s. res. : res. ; 21 cm. — (Pegasus yayınları ; 113. Strateji/Analiz ; 23) ISBN 9789944002127 (A.VII/6986).
- BAYKURT, CAMİ : *Son Osmanlı Afrikası'nda bayat : çöl insanları, sürgünler ve Jön Türkler* / yay. haz. Anı İnan ; ed. Emre Yalçın. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xlvii, 364 s. : res., portre, 2 katl. hrt. cepte ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1782. Anı) ISBN 9789944887229 (A.VII/7207).
- BECK-CHAUVARD, LAURENCE : *La Déréliction : L'esthétique de la lamentation amoureuse de la latinité profane à la modernité chrétienne*. — Nancy ; Paris : Association pour la Diffusion de la Recherche sur l'Antiquité (A.D.R.A.) ; diff. de Boccard, 2009. 378 s. ; 24 cm. — (Collection Études anciennes ; 37) ISBN 9782913667204 (A.VII/6711).
- Beden kitabı* / editörler Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç. — İstanbul : Kitabevi, 2009. xi, 509 s. : tablo ; 21 cm. — (Kitabevi ; 402) ISBN 9786054208319 (A.VII/7166).
- BEİSEMBİEV, TİMUR K. [KASYMOVİCH] : *Annotated indices to the Kokand chronicles*. — Tokyo : Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA), 2008. 889 s. ; 26 cm. — (Studia culturae Islamicae no ; 91. MEIS series ; 8) ISBN 9784863370012 (A.VII/6751).

- BЕКİR FİKİRİ : *Balkanlarda tedbiş ve gerilla : "Grebene"* / ed. Tülây Duran. — yeniden gözld. gçrl. 3. bsk. — İstanbul : Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 2008. 622 s. : res., portre ; 20 cm. ISBN 9789756926147 (A.VII/7139).
- BEN-NAEH, YARON : *Sultanlar diyarında Yahudiler : 17. yüzyılda Osmanlı Yahudileri* / İbranice'den Türkçe'ye çev. Nita Özkatalan ; yay. haz. Cem Çobanlı. — İstanbul : GOA, 2009. 528 s., [16] s. res. : res. (çoğu rnk.), tpkıbasım, hrt., pl. ; 24 cm. ISBN 9789944291774 (A.VII/7203).
- BENET, SULA : *Abbazlar : Kafkasların uzun ömürlü insanları* / çev. Nuran Kılıncarslan. — 2. bsk. — Ankara : Kafkas Derneği, 2002. ix, 160 s. : res., hrt., tablo ; 19 cm. — (Kafkas Derneği yayınları ; 21) ISBN 975679819X (A.VII/6957).
- BENNASSAR, BARTOLOMÉ : *Les chrétiens d'Allah : l'histoire extraordinaire des renégats, XVIe et XVIIe siècles* / Lucile Bennassar. — Paris : Perrin, 2006. 595 s. : tablo ; 18 cm. ISBN 9782262024222 (A.VII/7143).
- BERJE, ADOLF : *Kafkasyalı dağıl kavimlerin kısa tasviri* / çev. Murat Papşu. — 1. bsk. — Ankara : Kafkas Derneği, 1999. 85 s. : tablo ; 19 cm. — (Kafkas Derneği yayınları ; 11) ISBN 9756798076 (A.VII/6963).
- BERRIDGE, G. [GEOFF.] R. : *Gerald Fitzmaurice (1865-1939), chief dragoman of the British embassy in Turkey*. — Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2007. xxviii, 263 s. : res., hrt. ; 25 cm. — (History of international relations, diplomacy, and intelligence ; v. 1 ISSN : 1874-0294) ISBN 9789004160354 (hard-bound) (A.VII/6680).
- Bertugan Tuykinnar : tarihi-dokümental jentik* / tözüce avtor Elmera Hannanova-Galimjanova. — Kazan : Ruhıyat, Jien, 2007. 591 s., 15 s. res. : res. (kimi rnk.) ; 21 cm. — ("Şeheslerebez" seriyase) ISBN 9785897061129 (A.VII/6724).
- BERUNI INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES : *Oriental miniatures* / executive editor G. Pugachenkova ; translator Y. Soldatova ; editor of English version M. Seviour, Q. Djuraev, E. Soldatova. — Tashkent : Beruni Institute of Oriental Studies, 2001. 2 c. ; 28 cm. (B.I/5495).
- BEŞE, İBRAHİM : *İsgalden kurtuluşa Kilis, Aralık 1918-1921* / baskıya haz. Ömer Faruk Demirel. — 1. bs. — Ankara : Via Design, 2009. 430 s. : res., portre, tpkıbasım, kroki, tablo ; 24 cm. (A.VII/7294).
- BEŞİRİYE, HÜSEYİN : *İran'da devlet, toplum ve siyaset : devrim sonrası* / çev. Mehmet Koç. — 1. bs. — İstanbul : Ağaç, 2009. 176 s. : tablo ; 21 cm. — (Ağaç Kitabevi yayınları ; 70. Dünya Siyaseti ; 2) ISBN 9789759044565 (A.VII/7070).
- BETROZOV, RUSLAN : *Çerkeslerin etnik tarihi* / çev. Orhan Uravelli ; basıma haz. Murat Papşu. — Ankara : Kafdav, 2009. 320 s. ; 20 cm. ISBN 9789756255223 (A.VII/6967).
- BEYAT, KAVE : *İran ve ceng-i Cihani-yi evvel : Esnadi Vezaret-i Dahile = Iran and the First World War : documents of the Ministry of Interior*. — 2. bsk. — Tehran : İntişarat-ı Sazman-ı Esnad-i Millî-yi İran, 1381 (2002). [84], 484 s. ; 24 cm. ISBN 9646189512 (A.VII/6701).
- Biblioteka literatürü drevney Rusi, tom 14 : konets XVI-naçalo XVII veka* / pod redaktsiey D. S. Lihaçeva, L. A. Dmitrieva, N. V. Ponırko. — Sankt-Peterburg : Nauka, 2006. 758 s. ; 25 cm. ISBN 5020270741 (14. c.) (A.VI/3438-14).
- BİLGİ, HÜLYA : *Ateşin oyunu : Sadberk Hanım Müzesi ve Ömer M. Koç Koleksiyonlarından İznik çini ve seramikleri* / proje koordinatörü Bahattin Öztuncay ; fotoğraflar Hediye Cangöke. — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi, 2009. 510 s. : res. (rnk.) ; 33 cm. ISBN 9789756959329 (B.I/5507).
- BİLGİÇ, BESTAMİ SADİ : *"Turkey-EU relations and the Cyprus question"* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). — Ankara : Bilkent Üniversitesi, 1999. viii, 81 y. ; 30 cm. (B.I/5604).
- BİLGİN, ÜLKÜ : *Azınlık bakları ve Türkiye*. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2007. 227 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 162. Akademi dizisi ; 10) ISBN 9789756051801 (A.VII/7124).
- Bilinmeyen yönleriyle Alparslan Türkeş* / haz. Metin Turhan ; ed. Mustafa Erdem Kafkaslıoğlu. — İstanbul : Bilgeöğüz, 2009. xxxii, 1230 s. : res., portre, tpkıbasım ; 25 cm. ISBN 9786055965457 (A.VII/7063).
- 1500 (Hicri 906) tarihli Kayseri tapu-tahrir defteri* / [haz.] Mehmet İnbaşı. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. xv, 254 s. : tpkıbasım ; 30 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları yayın no ; 59) ISBN 9789758046591 (B.I/5545).

- 1570 (*Hicrî 976*) *taribîlî Kayseri tapu-tahrir defteri* / [haz.] Mehmet İnbaşı. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. xv, 263 s. : tpkibasım ; 30 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları yayın no ; 60) ISBN 9789758046607 (B.I/5546).
- 1926'dan 2009'a *Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı albümü* / proje Merdan Tufan ; ed. Turgut Bağrıaçık ; yazım ve hazırlama İsmail Bozkurt...[ve başk.]. — Ankara : Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2009. [21], 234 s. : portre (çoğu rnk.) ; 32 cm. ISBN 9789751132178 (B.I/5562).
- 1922-1929 yılları *tapu sicil kayıtlarında Erzurum'dan portreler : fotoğraf albümü* / koordinatör Hasan Akdağ ; fotoğraflar Ayşe Özdemir. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi, 2009. 79 s. : res. ; 21 cm. — (Atatürk Üniversitesi yayınları no ; 975) (A.VII/6996).
- 1484 (*Hicrî 888*) *taribîlî Kayseri tapu-tahrir defteri* / [haz.] Mehmet İnbaşı. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. xv, 177 s. : tpkibasım ; 30 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları yayın no ; 61) ISBN 9789758046614 (B.I/5544).
- Bir pedagoğ olarak Cavit Binbaşoğlu sempozyumu* / yay. haz. Hasan Güleriyüz. — 1. bsk. — Ankara : Özlem Yayınevi, 2009. viii, 136 s. : res., portre, tpkibasım ; 23 cm. ISBN 9789944026185 (A.VII/7225).
- Bir teğmenin Doğu cephesi günlüğü* / yay. haz. Bahtiyar İstekli ; ed. Özlem Çekmece. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. x, 178 s. : res., tpkibasım, 1 katl. hrt. arka kapakta ; 19 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1756. Anı) ISBN 9789944886918 (A.VII/7211).
- Bir ulu rüyayı görenler şehri Üsküdar* / ed. Muhammed Çiftçi. — 2. bs. — İstanbul : Üsküdar Belediye Başkanlığı, 2008. 272 s. : res. ; 30 cm. — (Üsküdar Belediye Başkanlığı. Üsküdar Araştırmaları Merkezi yayın no ; 20. Tarihi Mirası Koruma dizisi ; 1) ISBN 9789759201999 (B.I/5470).
- Birgi bahçesinde [unutulan bir] rapor* / yay. haz. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 35 s. : res., tpkibasım, pl. ; 21 cm. ISBN 9786053960102 (A.VII/6757).
- BLAŞKOVİÇ, JOSEF : *Çekoslovakya'da Türklük* / derleyen Yusuf Gedikli. — 1. bsk. — İstanbul : Doğu Kütüphanesi, 2008. 247 s. : tpkibasım, nota ; 21 cm. — (Yayın sıra numarası ; 35. Etnografya serisi ; 3) ISBN 9789944397209 (A.VII/7041).
- Bolu Lıvası salnâmesi* / [hazırlayanlar] Mehmed Zekâi [Konrapa], Ahmet Talat [Onay], Halil Bey, Süleyman Avni Bey, Kamil Bey, Eşref Bey. — Bolu : Hükümet Matbaası, 1341. 672, [10] s. : res. ; 24 cm. (A.VII/7264).
- BOSTAN, İDRİS : *Adriyatik'te korsanlık : Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler, 1575-1620* / yay. yönetmeni Emine Eroğlu ; ed. Adem Koçal. — 1. bsk. — İstanbul : Timaş, 2009. 252 s., [16] s. res. : res. (çoğu rnk.), tpkibasım, hrt., tablo ; 24 cm. — (Timaş yayınları ; 2072. Osmanlı Tarihi ; 37. Deniz Tarihi ; 2) ISBN 9789752639980 (A.VII/7129).
- BOSTANOĞLU, BURCU : *Uluslararası ilişkilerde epistemolojik gelişmeler ve eleştirel kuram açısından Türk-Amerikan ilişkilerinin bir incelemesi*. — 1996. [12], 387, [26] y. : grafik ; 30 cm. (B.I/5599).
- BRAUDEL, FERNAND : *Akdeniz ve Akdeniz dünyası* / Fransızca aslından çev. Mehmet Ali Kılıçbay ; yay. Muhittin Salih Eren. — İstanbul : Eren, 1989-1990. 2 c. ; 24 cm. (A.VII/6872).
- Bridging the gaps : sources, methodology and approaches to religion in history* / ed. by Joaquim Carvalho. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2008. xvi, 267 s. : şkl., hrt., tablo, grafik ; 24 cm. — (Thematic Work Group ; 3. Religion and Philosophy in Society ; 3) ISBN 9788884925541 (A.VII/7361).
- Brill's encyclopedia of hinduism* / ed. by Knut A. Jacobsen ; associate editors Helene Basu, Angelika Malinar, Vasudha Narayanan. — Leiden ; Boston : Brill, 2009.c. : res., hrt. ; 28 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 2. India, ISSN 0169-9377 ; v. 22/1) ISBN 9789004176416 (B.I/5537-1).
- THE BRITISH HELSINKI HUMAN RIGHTS GROUP : *Armenia 1995 : democracy and human rights*. — [y.y.] : British Helsinki Human Rights Group, 1995. 40, [4] y. ; 30 cm. (B.I/5607).
- British reports on ethnic cleansing in Anatolia, 1919-1922 : the Armenian-Greek section* / compiled by Vartkes Yeghiayan. — Glendale, California : Center for Armenian Remembrance (CAR), c2007. xxxiii, 296 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9780977715329 (A.VII/6653).

- The Bronze Age in the Lebanon : studies on the archaeology and chronology of Lebanon, Syria, and Egypt* / ed. by Manfred Bietak, Ernst Czerny. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008. 256 s. : res. (kimi rnk.), hrt., pl. ; 31 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie ; Bd. 50. Contributions to the chronology of the Eastern Mediterranean ; v. 17) ISBN 9783700161363 (B.I/5530).
- BUDAGOV, BUDAG : *Thirst for motherland : the XX century Armenian aggression against Azerbaijan* / translated by Ali Efendiyev ; ed. by Zahid Mahammadoglu. — Baku : "Elm", 2006. 311 s. ; 21 cm. — (The Azerbaijan National Academy of Sciences. The Acad. H. A. Aliyev Institute of Geography) (A.VII/6735).
- BUDAGOV, BUDAG : *Turkic toponyms of Eurasia* / translated by Zahid Ahmadov ; ed. by Farhad Mustsfayev. — Baku : "Oghuz eli", 2007. 239 s. ; 21 cm. ISBN 5806642005 (A.VII/6734).
- Buboroda islohot loyibasi (1918 yil) : yosh buboroliklar komitasi tayyorlagan* / masul muharrir B. A. Abdulhalimov ; takrizchilar M. Nişonov, O. Buriev. — Toshkent : Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy Nomidagi Sharxunoslik Instituti, 2005. 55 s. ; 20 cm. (A.VII/6886).
- Bukhara = Buboro = Bukara* / muharrirlar B. Eşolatov, O. Kirichenko. — [Toshkent] : Şark Nashriyot Matbaa, 2002. 12 s. : res. (rnk.) ; 28 cm. (B.I/5500).
- BUMCI, ALDO : *Albanian question in the Balkans and the security of Makedonia* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). — Ankara : Bilkent Üniversitesi. 1999. vii, 107 y. ; 29 cm. (B.I/5601).
- BURYAKOV, YURIY : *Maverannahr na velikom şelkovom puti* / Aleksey Gritsina. — Samarkand ; Bişkek : Mejdunarodniy Institut Tsentralnoaziatskih İssledovaniy, 2006. 207 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 30 cm. ISBN 9967234407 (B.I/5505).
- BÜLBÜL, KUDRET : *Aşk ile nefret arasında : Türkiye'de toplumun Batı algısı* / Berat Özipek, İbrahim Kalın. — 1. bsk. — Ankara : SETA, 2008. 124 s. : tablo ; 21 cm. — (SETA yayınları ; 1) ISBN 9786050057003 (A.VII/7267).
- CABANILLES, JOAQUIM JUAN : *El utillaje de piedra tallada en la Prehistoria reciente valenciana : aspectos, tipológicos, estilísticos y evolutivos*. — Valencia : Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación de Valencia, 2008. x, 300 s. : şkl., hrt., tablo, grafik ; 30 cm. — (Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de Valencia. Serie de Trabajos Varios núm, ISSN 1989-540 ; 109) ISBN 9788477955443 (B.I/5650).
- CABBOROV, İSO : *Buyuk Horazmşohlar Davlati : kadimiy tarih sahifalari* / masul muharrir S. K. Kamolov. — Toshkent : Şark Nashriyot Matbaa, 1999. 141 s. ; 20 cm. (A.VII/6887).
- CAFERİ B. MUHAMMED EL-HÜSEYNİ : *Tarih-i Kebir : Tavarih-i enbiya ve'l-Mülük*. — [y.y.]: [yayl. y.], [t.y.]. 1 CD-ROM. (2786-342a varak) (CD/0231).
- CAN, CEMİL CAHİT : *Edirne Bibliyografyası* / Ender Bilar. — 1. bs. — Edirne : Trakya Üniversitesi, 2009. 392 s. : tablo ; 24 cm. — (Trakya Üniversitesi Rektörlüğü yayınları ; 94) ISBN 9789753740975 (A.VII/6803).
- CAN, KADİR : *Yaşayıp unuttuğumuz İstanbul*. — İstanbul : İstanbul Ticaret Odası, 2009. 204, [4] s. : res. (çoğu rnk.) ; 30 cm. — (İstanbul Ticaret Odası yayın no ; 2009-31) ISBN 9789944604949 (B.I/5640).
- CANHOT, İBRAHİM : *Kafkas dolmenleri ve Mısır piramitleri* / Nurbiy Lovpaçe ; Rusça'dan çev. Kayhan Yükseler. — Ankara : Kafdav, 2009. 108 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9789756255247 (A.VII/6961).
- CARDWELL, DONALD [STEPHEN LOWELL] : *The development of science and technology in nineteenth-century Britain : the importance of Manchester* / ed. by Richard L. Hills. — Aldershot : Ashgate Variorum, 2003. xx, [320] s. : res. ; 23 cm. — (Variorum collected studies series) ISBN 086078908X (A.VII/7009).
- CAVADOVA, ESMİRA : *O hem de görkemli etnograf idi (Teymur bey Bayramelibeyovun heyat ve yaradıcılığından sehifeler)*. — Bakı : Nurlan, 2009. 203 s. ; 21 cm. — (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası. Mehemmed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/6822).
- CEM, İSMAIL : *Tarih açısından 12 Mart : nedenleri, yapısı, sonuçları* / ed. Levent Cinemre. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xiv, 642 s. ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları genel yayın ; 1773. İsmail Cem Bütün Eserleri ; 3) ISBN 9789944887120 (A.VII/7214).

- CEM, İSMAİL : *Türkiye, Avrupa, Asya, ikinci cilt : Avrupa'nın "birliği" ve Türkiye* / ed. Levent Cinemre. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. 367 s. : res. ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları genel yayın ; 1676. İsmail Cem Bütün Eserleri ; 2) ISBN 9789944885973 (A.VII/6616-2).
- Cemil Meriç / yay. haz. Murat Yılmaz ; proje koordinatörü M. Kürşad Birinci ; fotoğraflar Mahmut Ali Meriç...[ve başk.]. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. 350 s. : res. (kimi rnk.), tpkı-basım ; 29 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3151. Anma ve Armağan Kitaplar dizisi ; 7) ISBN 9789751731814 (B.I/5462).
- CHALKOKONDYLES, LAONIKOS : *L'histoire de la decadence de l'empire grec, et établissement de cleve des Turcs / par Chalcondile Athenien. De la traduction de B. de Vigenere Bourbonnois & illustrée par luy de curieuses recherches trouuées depuis son decés. Avec la continuation de la mesme histoire, depuis la ruine du Peloponese jusques à present, & des considerations sur icelle: a laquelle ont este adioustez les eloges des seigneurs Othomans: plusieurs descriptions & figures representans au naturel les accoustremens des officiers de l'empereur turc, & des tableaux prophetiques predisans la ruine de la mesme monarchie, par Artus Thomas, sieur d'Embry* / Blaise de Vigenère, Thomas Artus. — A Paris : Acheeué d'imprimer, 1612. 1114, [44] s. : portre ; 37 cm. (C/0706).
- CHAMBRUN, CHARLES DE [PINETON] : *Traditions et souvenirs*. — Paris : Flammarion, 1952. 1 CD-ROM. (231 s.) : res. ; 18 cm. (CD/0253).
- The chronology of the Jordan Valley during the Middle and Late Bronze Ages : Pella, Tell Abu al-Kharaz and Tell Deir Alla* / ed. Peter M. Fischer ; contributions by Stephen Bourke, Rachael Sparks, Maria Schroder, Peter M. Fischer, Gerrit van der Kooij. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006. 261 s. : res., şkl., hrt., tablo, grafik ; 31 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie ; Bd. 40. Contributions to the chronology of the Eastern Mediterranean ; v. 12) ISBN 3700138164 (B.I/5531).
- Civilizations of nomadic and sedentary peoples of Central Asia = Tsivilizatsii skotovodov i zemledel'tsev tsentralnoy Azii* / editors = redaktori A. Gritsina, K. Tashhaeva ; translator = perevodchik A. Ulko. — Samarkand ; Bishkek : International Institute for Central Asia Studies, 2005. 326 s. : res., pl. ; 30 cm. ISBN 9967228687 (B.I/5504).
- CONSTABLE, GILES : *Crusaders and crusading in the twelfth century*. — Aldershot : Ashgate, 2008. xi, 371 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9780754665236 (A.VII/6697).
- Contributions to the archaeology and history of the Bronze and Iron Age in the Eastern Mediterranean : studies in honour of Paul Åström* / ed. Peter M. Fischer. — Wien : Österreichisches Archäologisches Institut, c2001. xiv, 223 s. : res., hrt., plan, portre ; 30 cm. — (Österreichisches Archäologisches Institut in Wien Sonderschriften ; Bd. 39) ISBN 3900305382 (B.I/5491).
- LE CORBUSIER : *Şark seyahati : İstanbul 1911* / Fransızca aslından çev. Alp Tümertekin ; yay. haz. Ivan Zaknic ; ed. Emre Yalçın. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xxii, 186 s. : res. ; 19 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları genel yayın ; 1683. Anı) ISBN 9789944886062 (A.VII/6816).
- CORNEILLE, [THOMAS] : *Dictionnaire universel, géographique et historique : contenant la description des royaumes, empires, estats, provinces, pays, contrées, deserts, villes, bourgs, abbayes, chasteaux, forteresses, mers, rivières, lacs, bayes, golphes, détroits, caps, isles, presqu'isles, montagnes, vallaës : la situation, l'estenduë, les limites, les distances de chaque pays : la religion, les moeurs, les costumes, le commerce, les ceremonies particulieres des peuples & ce que l'histoire fournit de plus curieux touchant les choses qui s'y sont passées : le tout recueilli des meilleurs livres de voyages & autres qui ayent paru jusqu'à present*. — A Paris : Chez Jean Baptiste Coignard, 1708. 2. ve 3. c. ; 38 cm. (C/0704).
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland. Berlin, Antikensammlung ehemals Antiquarium : attisch rothfigurige mischgefäße böotisch rothfigurige kratere* / bearbeitet von Angelika Schöne-Denkinger ; mit einem beitrage von Hans Mommsen ; photographien Johannes Laurentius. — München : C. H. Beck, 2009. 97 s., 23 s. şkl., 80, 4 s. res. : res. (kimi rnk.), şkl. ; 33 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; bd. 86. Berlin ; bd. 11) ISBN 9783406593192 (B.I/5713).
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland. Berlin, Antikensammlung ehemals Antiquarium : geometrische keramik* / bearbeitet von Christiane Dehl-von Kaenel ; photographien Johannes Laurentius. — München : C. H. Beck, 2009. 125 s., 22 s. şkl., 56 s. res. : res. ; 33 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; bd. 85. Berlin ; bd. 10) ISBN 9783406578397 (B.I/5480).

- Corpus Vasorum Antiquorum. The Netherlands. Amsterdam, Allard Pierson Museum, University of Amsterdam : attic black-figure amphorae, pelikai, kraters, hydriai, olpai, oinochoai and tripod kotthos* / [ed.] O. E. Borgers, H. A. G. Brijder. — Amsterdam : Allard Pierson Museum, 2007. xii, 87 s., [14] s. şkl., [64] s. res. : res., şkl. ; 33 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. The Netherlands ; fasc. 11. Amsterdam ; fasc. 5.) ISBN 9789071211423 (B/7050-11,5).
- Corpus Vasorum Antiquorum. The Netherlands. Amsterdam, Allard Pierson Museum, University of Amsterdam : East Greek, Boeotian, Laconian and Chalcidian pottery, a Caeretan hydria & Campana dinos* / [ed.] F. [Filiz] Songu ; with a contributions by J. [Jaap] M. Hemelrijk. — Amsterdam : Allard Pierson Museum, 2009. xii, 76 s., [59] s. res. : res., şkl. ; 33 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. The Netherlands ; fasc. 12. Amsterdam ; fasc. 6.) ISBN 9789071211430 (B/7050-12,6).
- Corpus Vasorum Antiquorum. United States of America. Fogg Museum and Gallatin collections* / [ed.] George H. Chase, Mary Zelia Pease. — Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1942. 116 s., 64 s. res. : res. ; 33 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. United States of America ; fasc. 8. Fogg Museum and Gallatin Collections) (B/3883-8).
- Correspondances : documents pour l'histoire de l'Antiquité tardive : actes du colloque international, Université Charles-de-Gaulle-Lille 3, 20-22 novembre 2003* / édité par Roland Delmaire, Janine Desmulliez, Pierre-Louis Gatier ; [organisé par le] GDR 2135 Textes pour l'histoire de l'Antiquité tardive-CNRS, HALMA-UMR 8142 Histoire, archéologie, littératures des mondes anciens, HISOMA-UMR 5189 Histoire et sources des mondes anciens. — Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux, 2009. 575 s. : tipkibasım, tablo, grafik ; 24 cm. — (Collection de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée ; 40. Série Littéraire et Philosophique, ISSN 0244-5689 ; 13) ISBN 9782356680037 (A.VII/7003).
- CORTI, CARLO : *Keilschrifttexte aus Boghazköi 52 : Texte aus dem Bezirk des Grossen Tempels IV*. — Berlin : Gebr. Mann Verlag, 2009. xxii s., 51 y. : şkl., pl., tablo ; 35 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi ; 52) ISBN 9783786125662 (B.I/5533).
- COVEL, JOHN : *Bir papazın Osmanlı günlüğü : saray, merasimler, gündelik hayat* / Türkçesi Nurten Özmelek. — 1. bsk. — İstanbul : Dergâh, 2009. 189 s. : portre ; 20 cm. — (Dergâh yayınları ; 407. Batının Gözüyle Türkler ; 5) ISBN 9789759951535 (A.VII/7035).
- CRISS, NUR BİLGE : *Atatürk'ün mirası : çağdaş diplomat, evrensel devlet adamı* / çev. Kadriye Göksel. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. 128 s. : res. (çoğu rnk.) ; 19 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3175. El Kitapları dizisi ; 6) ISBN 9789751733832 (A.VII/6995).
- Cultural conquests, 1500-2000* / eds. Tim Kirk, Lud'a Klusáková. — Prague : Charles University in Prague the Karolinum Press, 2009. 297 s. : res., hrt. ; 23 cm. — (Acta Universitatis Carolinae, ISSN 0567-8293 ; 3/2004. Studia Historica ; 58) ISBN 9788024615837 (A.VII/7293).
- CÜNEYD, YAHYA MAHMUD : *İslam aleminde vakıf kütüphaneciliğinin doğuşu ve gelişimi : kültür mirasının içeriği* / ed. Süleyman Çevik ; Türkçesi Süheyl Sapan. — 1. bsk. — İstanbul : Kent Işıkları, 2009. 264 s. : tipkibasım ; 21 cm. — (Kent Işıkları no ; 32) ISBN 9789944360531 (A.VII/7092).
- ÇAĞBAYIR, YAŞAR : *Bayrak mücadelemiz ve İstiklal Marşı*. — İstanbul : Ötügen, 2009. 511 s. : res., hrt. ; 20 cm. — (Ötügen neşriyat yayını nu ; 774. Kültür serisi ; 400) ISBN 9789754377293 (A.VII/6794).
- ÇAĞDAŞ, NÂZİM ARDA : *The birth of anti-Soviet image in the Turkish press : following the Second World War and its reflections after the death of Stalin, 1953-1964*. — 2008. x, 122 y. ; 30 cm. (B.I/5611).
- ÇAL, HALİT : *Kastamonu Atabey Gazî Camisi ve Türbesi hazirelerindeki mezar taşları* / Özlem Atagöz Çal. — Kastamonu : Kastamonu Belediyesi, 2008. 140 s. : res. (rnk.), pl., tablo ; 28 cm. ISBN 9786056018008 (B.I/5573).
- ÇAMIÇYAN, MIKAEL : *Ermeni müverrihlerine göre Anadolunun fethi tarihi* / Eski Ermenice'den tercüme eden Hrand D. Andreasyan. — [İstanbul] : [yayl.y.], [t.y.]. 2 defter (117 y.) ; 29 cm. (T/0169).
- ÇAMIÇYAN, MIKAEL : *Ermenistan tarihi, 1. kısım : Arap hakimiyeti devri, 631-1021* / Türkçe'ye çev. Hrand D. Andreasyan. — [İstanbul] : [yayl.y.], [t.y.]. 206 y. ; 30 cm. (T/0170-I)

- ÇAMIÇYAN, MIKAEL : *Moğol istilası ve Memlûklar (1220-1393)* / Türkçe'ye tercüme eden Hrand D. Andreasyan. — [İstanbul] : [yayl.y.], 1941. 128 y. ; 30 cm. (T/0173).
- ÇAMIÇYAN, MIKAEL : *Selçukîler (1021-1224)* / Türkçe'ye çev. Hrand D. Andreasyan. — [İstanbul] : [yayl.y.], [1941]. 190 y. ; 30 cm. (T/0171).
- ÇAMIÇYAN, MIKAEL : *Türkmenler, Osmanlılar (1380-1608)* / Türkçe'ye tercüme eden Hrand D. Andreasyan. — [İstanbul] : [yayl.y.], 1941. [3], 105 y. ; 30 cm. (T/0172).
- ÇEÇEN, ANIL : *Güncel Kemalizm* / yay. haz. Suat Temizgül. — 1. bs. — Ankara : Kilit Yayınları, 2009. 537 s. ; 21 cm. — (Genel dizi no ; 1. Ulusal Türkiye dizisi no ; 8) ISBN 9786056043512 (A.VII/7064).
- ÇELİK, BAHATTİN : *Arkeolojide Urfa : arkeolojik araştırmalar ışığında Urfa* / ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu. — Şanlıurfa : Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2008. xxii, 186 s. : res. (çoğu rnk.) ; 20 cm. — (Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yayınları. Şehir Kitaplığı dizisi ; 50) ISBN 9789755859927 (A.VII/7218).
- Çerkeslerin sürgünü, 21 Mayıs 1864.* — 1. bsk. — Ankara : Kafkas Derneği, 2001. 334 s. ; 19 cm. — (Kafkas Derneği yayınları ; 15) ISBN 9756798122 (A.VII/6953).
- Çevre penceresinden Eskişehir'in dünü, bugünü, yarını* / ed. Ülker Bakır Öğütveren. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Çevre Sorunları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2009. 170 s. : res. (rnk.), tablo, grafik, şema ; 21 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları no ; 1896. Çevre Sorunları Uygulama ve Araştırma Merkezi yayınları no ; 3) ISBN 9789750605888 (A.VII/6796).
- ÇINAR, ERDOĞAN : *Bahçe bizim gül bizdedir : Eski Çağ'dan Cumhuriyet'e Alevilik* / söyleşi Ali Karul ; yay. haz. Hakan Tanıtıran. — 1. bs. — İstanbul : Kalkedon, 2009. 160 s. : res. ; 24 cm. — (Kalkedon yayınları ; 88. Adonis Kitaplığı ; 16) ISBN 9786055679118 (A.VII/7075).
- ÇİÇEK, NİYAZİ : *Modern belgelerin diplomatiği* / ed. Avni Baştaş. — 1. bs. — İstanbul : Derlem, 2009. 269 s. : tpkbasm, pl. ; 23 cm. — (Derlem yayınları no ; 2) ISBN 9786058933804 (A.VII/7061).
- Çorumlu Dergisi, 1938-1946* / yay. haz. İrfan Yiğit. — Çorum : Çorum Belediyesi, 2009. 3 c. : res., tpkbasm, nota ; 23 cm. — (Çorum Belediyesi Kültür yayınları) (A.VII/7032).
- ÇUBUK, NİZAMİ : *Hierapolis tiyatro kabartmaları* / ed. Nezih Başgelen ; redaksiyon Erkan Ildız. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. xiii, 169 s. : res., pl. ; 25 cm. ISBN 9756561726 (A.VII/6778).
- DADRIAN, VAHAKN : *El-Mesadirü'l-Türkiye ve'l-garbiyye : havle'n-nizami'l-Osmani ve'l-ibadeti'l-irkiyyeti'l-Ermin / İngilizce'den tercüme eden Aleksandr Keşişyan.* — Suriye : Darü'l-Hıvar, 2001. 159 s. ; 24 cm. — (Sil-siletü Dirasat ve Vesaiik'l-Mecaziri'l Ermeniyye ; 5) (A.VII/7198).
- Dairetü'l-ma'arif-i bozorg-i islami* / bi işrafi Kazim el-Musavi el-Bujnurdî . — Tahran : Merkez-i Dairetü'l-Ma'arif-i Bozorg-i İslami, 1995-2008. 12, 13 ve 16. c. ; 29 cm. ISBN 9789647025041 (tk.) (B.I/2070).
- Dâiretü'l-ma'arifü'l-İslamiyye : ezdıra bi'l-Almaniyye ve'l-İngilizsiyye ve'l-Fransiyye.* — Tahran : İntişarat-ı Cihan, 1933 (1352)- 1937 (1355). 3 c. ; 27 cm. (A.VII/7258).
- Dairetü'l-ma'arifü'l-islamiye'l-kübra* / bi işrafi Kazim el-Musavi el-Bujnurdî . — Tahran : Merkezi Dairetü'l-Ma'arifü'l-İslamiye'l-Kübra, 1370-1385 (1991-2007). ...c. ; 28 cm. ISBN 9789647025553 (tk.); ISBN 9789647025560 (6.c) (B.I/2069-6).
- DANIELYAN, EDWARD G. : *The Armenian genocide of 1894-1922 and the accountability of the Turkish state* / ed. Babken Harutyunyan ; translator Sevan Yusefian. — Yerevan : Noyan Tapan, 2005. 55 s. : tablo ; 20 cm. — ("Noyan Tapan" Publishing Hause, page ; 56) ISBN 9994144162 (A.VII/6664).
- DASTAKIAN, ANNE : *Le Génocide des Arméniens* / Claire Mouradian. — Paris : Tournon, 2005. 94 s. : hrt. ; 17 cm. ISBN 2914237413 (A.VII/7014).
- DAVENPORT GIBBONS, HELEN : *Tarsus'un kırmızı kilimleri : bir kadının 1909 Ermeni katliamı tanıklığı* / çev. Atilla Tuygan. — 1. bsk. — İstanbul : Pencere, 2009. 125 s. ; 19 cm. — (Pencere yayınları ; 241) ISBN 97586054049165 (A.VII/7071).
- DEMİRCİ, FAZİL : *Irak Türklerinin dünü-bugünü.* — [Ankara] : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991. v, 83 s. : 1 res., tpkbasm, hrt. ; 20 cm. ISBN 975954430X (A.VII/6856).

- DEMİRCİ, LEVENT : *Turkey's political objectives in the Caucasus* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). — Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2002. x, 129 y. : tablo ; 30 cm. (B.I/5613).
- DEMİREL, FATMAGÜL : *Adliye nezareti : kuruluşu ve faaliyetleri, 1876-1914*. — 1. bs. — İstanbul : Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008. xii, 344 s. : res., tıpkıbasım, tablo ; 21 cm. ISBN 9789756193969 (A.VII/7083).
- DEMİRTAŞ-COŞKUN, BİRGÜL : *'The exemplary relationship in the Balkans : Turkish-Bulgarian relations in the post-cold war era*. — 1999. viii, 103 y. ; 30 cm. (B.I/5600).
- Deniz baydutluğu ile mücadele ve Türkiye'nin konumu : Somali örneği* / haz. Sadi Çaycı. — [Ankara] : Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) ; Kamu Araştırmaları Vakfı (Kav), 2009. 24 s. : hrt. ; 30 cm. — (Rapor no ; 1) (B.I/5714).
- DERDERIAN, SHAHEN : *Death March : an Armenian survivor's memoir of the genocide of 1915* / translated from the Armenian by Ishkhan Jinbashian. — Studio City, California : H. and K. Manjikian Publications, 2008. xxi, 100 s. : res. ; 23 cm. — (Genocide Library ; volume 3) ISBN 9780981559469 (A.VII/6668).
- DERVİŞ MEHMED : *Neşatı yağlı : tıbbi yağlar üzerine bir risale* / [haz.] Nil Sarı, Ramazan Tuğ. — İstanbul : Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2009. 205 s. : res. (rnk.), tıpkıbasım ; 24 cm. ISBN 9789750002458 (A.VII/6797).
- DEVELİ, ÖZGÜR : *Troy'dan Kudüs'e, Rodos'tan Kartaca'ya antik çağda kuşatmalar* / ed. Neziha Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. 270 s. : res., hrt. ; 24 cm. ISBN 9786053960454 (A.VII/6775).
- Development of parliamentarism in the modern Islamic world* / ed. by Sato Tsugitaka. — Tokyo : The Toyo Bunko, 2009. 256 s. ; 25 cm. — (Toyo Bunko Research Library ; 11) ISBN 9784809702273 (A.VII/7147).
- Dış basında ABD Başkanı Barack Hüseyin Obama'nın Türkiye ziyareti, 26 Mart-09 Nisan 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 232 s. ; 29 cm. (B.I/5656).
- Dış basında 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları, 17 Haziran-04 Ağustos 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 75 s. ; 29 cm. (B.I/5669).
- Dış basında 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları, 29 Nisan-16 Haziran 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 122 s. ; 29 cm. (B.I/5668).
- Dış basında 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları, 15 Nisan-28 Nisan 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 185 s. ; 29 cm. (B.I/5667).
- Dış basında 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları, 24 Mart-14 Nisan 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 113 s. ; 29 cm. (B.I/5666).
- Dış basında 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları, 26 Şubat-23 Mart 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 89 s. ; 29 cm. (B.I/5665).
- Dış basında : dünyada geçen hafta, Kıbrıs, Irak, 10-16 Aralık 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 34 y. ; 29 cm. (B.I/5712).
- Dış basında : dünyada geçen hafta, Kıbrıs, Irak, 19-25 Kasım 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 37 y. ; 29 cm. (B.I/5711).
- Dış basında : dünyada geçen hafta, Kıbrıs, Irak, 05-11 Kasım 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 53 s. ; 29 cm. (B.I/5710).
- Dış basında : dünyada geçen hafta, Kıbrıs, Irak, 29 Ekim-04 Kasım 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 54 s. ; 29 cm. (B.I/5709).
- Dış basında : dünyada geçen hafta, Kıbrıs, Irak, 22-28 Ekim 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 30 y. ; 29 cm. (B.I/5708).
- Dış basında : dünyada geçen hafta, Kıbrıs, Irak, 10-16 Eylül 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 49 s. ; 29 cm. (B.I/5707).
- Dış basında : dünyada geçen hafta, Kıbrıs, Irak, 03-09 Eylül 2009*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 53 y. ; 29 cm. (B.I/5706).

- Dış basında : dünyada geçen hafta, Kıbrıs, Irak, 18-24 Haziran 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 48 y. ; 29 cm. (B.I/5705).
- Dış basında Irak bülteni, 21 Mayıs-03 Haziran 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 30 y. ; 29 cm. (B.I/5664).
- Dış basında Irak bülteni, 07-20 Mayıs 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 29 y. ; 29 cm. (B.I/5663).
- Dış basında Irak bülteni, 09-21 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 30 y. ; 29 cm. (B.I/5662).
- Dış basında Irak bülteni, 26 Mart-08 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 64 s. ; 29 cm. (B.I/5661).
- Dış basında Irak bülteni, 12-18 Mart 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 17 y. ; 29 cm. (B.I/5660).
- Dış basında Irak bülteni, 19 Şubat-11 Mart 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 27 y. ; 29 cm. (B.I/5659).
- Dış basında Kıbrıs bülteni, 30 Nisan-13 Mayıs 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 36 y. ; 29 cm. (B.I/5704).
- Dış basında Kıbrıs bülteni, 22-29 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 36 y. ; 29 cm. (B.I/5703).
- Dış basında Kıbrıs bülteni, 02-21 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 71 s. ; 29 cm. (B.I/5702).
- Dış basında Kıbrıs bülteni, 26 Mart-01 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 17 y. ; 29 cm. (B.I/5701).
- Dış basında Kıbrıs bülteni, 12-18 Mart 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 13 y. ; 29 cm. (B.I/5700).
- Dış basında Kıbrıs bülteni, 05 Mart-11 Mart 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 17 y. ; 29 cm. (B.I/5699).
- Dış basında medeniyetler ittifakı, 26 Mart-10 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 33 y. ; 29 cm. (B.I/5657).
- Dış basında Rusya Federasyonu Başbakanı Vladimir Putin'in Türkiye ziyareti, 03-08 Ağustos 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 69 s. ; 29 cm. (B.I/5655).
- Dış basında Türk-Ermeni ilişkilerine ilişkin son gelişmeler II, 07-30 Eylül 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 89 s. ; 29 cm. (B.I/5653-2).
- Dış basında Türk-Ermeni ilişkilerine ilişkin son gelişmeler [I], 31 Ağustos-06 Eylül 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 105 s. ; 29 cm. (B.I/5653-1).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 10-16 Aralık 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 37 s. ; 29 cm. (B.I/5698).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 26 Kasım-09 Aralık 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 48 y. ; 29 cm. (B.I/5697).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 05-11 Kasım 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 21 y. ; 29 cm. (B.I/5696).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 22 Ekim-04 Kasım 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 47 s. ; 29 cm. (B.I/5695).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 15-21 Ekim 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 53 s. ; 29 cm. (B.I/5694).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 08-14 Ekim 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 49 s. ; 29 cm. (B.I/5693).

- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 01-07 Ekim 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 33 y. ; 29 cm. (B.I/5692).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 17-30 Eylül 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 19 y. ; 29 cm. (B.I/5691).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 10-16 Eylül 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 20 y. ; 29 cm. (B.I/5690).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 03-09 Eylül 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 34 y. ; 29 cm. (B.I/5689).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 20 Ağustos-02 Eylül 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 23 y. ; 29 cm. (B.I/5688).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 06-19 Ağustos 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 25 y. ; 29 cm. (B.I/5687).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 30 Temmuz-05 Ağustos 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 25 y. ; 29 cm. (B.I/5686).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 23-29 Temmuz 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 28 y. ; 29 cm. (B.I/5685).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 15-22 Temmuz 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 22 y. ; 29 cm. (B.I/5684).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 09-15 Temmuz 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 35 y. ; 29 cm. (B.I/5683).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 02-08 Temmuz 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 36 s. ; 29 cm. (B.I/5682).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 18-24 Haziran 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 40 y. ; 29 cm. (B.I/5681).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 11-17 Haziran 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 38 y. ; 29 cm. (B.I/5680).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 28 Mayıs-03 Haziran 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 65 s. ; 29 cm. (B.I/5679).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 21-27 Mayıs 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 43 y. ; 29 cm. (B.I/5678).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 14-20 Mayıs 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 48 y. ; 29 cm. (B.I/5677).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 07-13 Mayıs 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 65 s. ; 29 cm. (B.I/5676).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 22-29 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 63 s. ; 29 cm. (B.I/5675).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 16-21 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 47 y. ; 29 cm. (B.I/5674).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 08-15 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 69 s. ; 29 cm. (B.I/5673).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 26 Mart-8 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 183 s. ; 29 cm. (B.I/5672).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 05-18 Mart 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 32 y. ; 29 cm. (B.I/5671).
- Dış basında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, 26 Şubat 2009-4 Mart 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 16 y. ; 29 cm. (B.I/5670).

- Dış basında Türkiye-Ermenistan sınırının açılması konusundaki tartışmaların yankıları, 23 Mart 2009-28 Nisan 2009.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 176 s. ; 29 cm. (B.I/5658).
- Dış basında 29 Mart yerel seçimleri.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Haber Dairesi Başkanlığı, 2009. 2 c. ; 29 cm. (B.I/5654).
- Digenes Akrites : günümüze ulaşan tek Bizans destanı /* haz. Richard C. Dietrich ; yay. haz. Zafer Çeler. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2009. 166 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları) ISBN 9789753332293 (A.VII/7178).
- DİLER, ÖMER : *İslamic mints = İslam darp yerleri /* editors = yay. haz. Emine Nur Diler, J. C. Hinrichs, Garo Kürkman ; translation = çeviri Emine Nur Diler. — İstanbul : [yayl.y.], 2009. 3 c. ; 31 cm. ISBN 9789758428182 (B.I/5554).
- DİNÇEL, ÖMER : *Hayme Ana (Devlet Ana) : adına türbe yapılan ilk Türk anası, Ertuğrul Gazî'nin annesi, Osman Gazî'nin ninesi /* fotoğraf ve kroki Feri Coşgun, Avni Domanic, Ömer Faruk Dinçel. — [Kütahya] : Kütahya Valiliği, 2009. 80 s. : res. (rnk.), upkibasım, hrt., kroki ; 23 cm. ISBN 9786056033049 (A.VII/7350).
- Discrimination and tolerance in historical perspective /* ed. by Gudmundur Hálfðanarson. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2008. xviii, 340 s. : res. ; 27 cm. — (Transversal Theme. Discrimination and Tolerance) ISBN 9788884925589 (B.I/5638).
- DOĞAN, İ. BANU : *Tarihöncesinde ticaret ve değiş tokuş /* yay. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 267 s. : res., hrt., tablo, grafik ; 21 cm. ISBN 9786053960300 (A.VII/6770).
- DOĞAN, İSMAIL : *Dünden bugüne Türk ailesi : sosyolojik bir değerlendirme.* — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2009. viii, 244 s. : res., portre, upkibasım, tablo ; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 369. Araştırma-İnceleme ; 65) ISBN 9789751621405 (A.VII/7300).
- DOĞAN, SEMA : *Kappadokia Bölgesi Sivrihisar'daki Kızıl Kilise /* ed. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 151 s. : res., hrt., pl. ; 25 cm. ISBN 9786053960362 (A.VII/6776).
- Dokumenti po istorii volgo-uralskogo regiona XVI-XIX vekov iz drevlebraniş turtii /* sostaviteli İ. A. Mustakimov ; pod obtşey redaktsiei D. İ. İbragimova. — Kazan : Priloenie k jurnalu "Gasırlar Avazı-Eho Vekov", 2008. 459 s., 16 s. res. : res. (kimi rnk.) ; 25 cm. ISBN 9785930010367 (A.VII/6934).
- Domesuti keeshon : Sono Minzoku Seibutsu-gaku-teki Kenkyu = etnobiological studies on the domestication of plants and animals /* ed. by Norio Yamamoto. — Osaka : Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan = National Museum of Ethnology, 2009. 584 s. : res. (kimi rnk.), hrt., pl., tablo ; 26 cm. — (Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan Chosa Hokoku, 1340-6787 ; 84 = Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 84) ISBN 9784901906685 (B.I/5633).
- Donolar salomatlik bakida /* nasrga tayyorlovçi va tarcimon T. F. H. Mahmud Hasaniy ; masul muharrir Surayyo Karimovo. — Toşkent : Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Fan Nashriyoti, 2005. 115 s. ; 20 cm. ISBN 5648033427 (A.VII/6898).
- DOSAY GÖKDOĞAN, MELEK : *Türklerin bilime katkıları.* — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2008. 126 s. ; 20 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 356. Türk Kültüründen Görüntüler ; 82) ISBN 9789751620880 (A.VII/6800).
- DUBROVSKY, W. VASILOVIÇ : *Sovyet tarihçiliği gözünde Türk dünyası /* ed. Deniz Saraç ; haz. Sebahattin Şimşir. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009. 160 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 352. Araştırma-İnceleme dizisi ; 305) ISBN 9789752552524 (A.VII/7116).
- DURAND, JEAN-MARIE : *Archives royales de Mari XXX : matériaux pour le dictionnaire de Babylonien de Paris, tome I : la nomenclature des habits et des textiles dans les textes de Mari.* — Paris : CNRS, 2009. 604 s. ; 30 cm. — (Archives royales de Mari ; 33) ISBN 9782271068019 (B.I/5569-1).
- DURMUŞ, TUBA İŞİNSU : *Tutsan elini ben fakîrin : Osmanlı edebiyatında hamilik geleneği.* — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2009. 115 s. : res., upkibasım ; 23 cm. ISBN 9786051111988 (A.VII/7076).

- DURNA, TEZCAN : *Kemalist modernleşme ve seçkinlik : Peyami Safa ve Falih Rıfkı Atay'da balkan inşası*. — Ankara : Dipnot, 2009. 245 s. ; 21 cm. — (Dipnot yayınları ; 64) ISBN 9789759051709 (A.VII/7052).
- DÜNDAR, SAFİYE : *Kürtler ve azınlık tartışmaları*. — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2009. 412 s. ; 23 cm. ISBN 9786051112657 (A.VII/7080).
- DÜZENLİ, HALİL İBRAHİM : *İdrak ve inşa : Turgut Cansever mimarlığının iki düzlemi* / kitap ed. Mustafa Demiray. — 1. bs. — İstanbul : Klasik, 2009. 391 s. : res. (çoğu rnk.), pl., tablo ; 24 cm. — (Klasik ; 57. kitap. ; 1. Turgut Cansever Kitaplığı ; 1) ISBN 9789758740758 (A.VII/6809).
- DZOKAEVA, TINA : *Osetini v plenu u alamov : dolgaya jizn ideologemı*. — Moskva : Granitsa, 2007. 174 s. ; 21 cm. ISBN 9785946912815 (A.VII/6943).
- East-West relations : Turkish and Bosnian perspectives* / editors Ramazan Gözen, Mehmet Bulut, Elif Nuroğlu. — Sarajevo : International University of Sarajevo, 2009. iv, 296 s. : tablo, grafik ; 23 cm. ISBN 9789958896002 (A.VII/6933).
- EBU ABDULLAH MUHAMMED B. AHMED B. OSMAN EZ-ZEHEBİ : *Fi Külli Taiife min Ulemâi'l-Ümme Mâ Yu'emmü ve Yu'âb* / eseri nakleden eş-Şeyh Ebu Sa'îd Halil b. el-Alâî. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 CD-ROM. (9 poz, 7 varak) (CD/0249).
- EBU ABDULLAH ŞEMSEDDİN MUHAMMED B. AHMED B. OSMAN ZEHEBİ : *Tarihü'l-İslam ve tabakatı meşahir ve'l-a'lâm*. — Kahire : Mektebetü'l-Kudsi, [1367]. 5.c.(351 s.) ; 24 cm. (A.VII/7261-5).
- EBU BEKR MUHAMMED B. EL-HASAN EL-EZDİ EL-BASRİ İBN DÜREYN : *Kitabu Cembereti'l-lugat*. — Haydarabad : Meclis-i Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1345. 3 c. ; 33 cm. (B.I/5594).
- EBÜ'L-MUZAFFER ŞEMSEDDİN YUSUF KIZOĞLU SİBT İBNÜ'L-CEVZİ : *Mir'atü'l-zaman fi taribi'l-a'yan, VIII. cilt = Mir'at uz-zaman or the mirror of the age, vol. VIII*. — Haydarabad : Meclis-i Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1951 (1370)- 1952 (1371). 2 c. ; 24 cm. (A.VII/7259-VIII).
- ECEVİT, [MUSTAFA] BÜLENT : *Mithat Paşa ve Türk ekonomisinin tarihsel süreci* / ed. Levent Cinemre. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xiv, 138 s. ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1689) ISBN 9789944886123 (A.VII/6785).
- ECEVİT, [MUSTAFA] BÜLENT : *Ortanın solu* / ed. Levent Cinemre. — 2. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xiv, 119 s. ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları genel yayın ; 1688) ISBN 9789944886116 (A.VII/6814).
- EGLI, ERNST [ARNOLD] : *Osmanlı alnın çağının mimarı Sinan* / çev. ve derleyen İbrahim Ataç ; ed. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. 276 s., 1 katl. tablo : res., portre, pl. ; 24 cm. ISBN 9786053960461 (A.VII/6779).
- EKİNCİ, ABDULLAH : *Taş devrinden Osmanlıya Urfa taribi* / Kazım Paydaş ; ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu. — Şanlıurfa : Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2008. xiv, 346 s. : res. (rnk.), hrt. ; 20 cm. — (Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yayınları. Şehir Kitaplığı dizisi ; 46) ISBN 9789755859903 (A.VII/7217).
- EKİNCİ, OKTAY : *Uygarlıkların izinde kentsever yazılar* / ed. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 368 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9786053960317 (A.VII/6766).
- [ELDEM], HALİL EDHEM : *Âsâr-ı Atika Müzesi'nde meskûkât koleksiyonları : tarihçesi, tasnîfâtı ve mikdârı : Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarîf Vekâletine takdim olunan rapor* / Latin harflerine çev. Gülseren Ceceli ; ed. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. 101 s. : tpkibasım ; 24 cm. — (İstanbul Âsâr-ı Atika Müzesi neşriyyâtı ; 6) ISBN 9786053960546 (A.VII/6772).
- ELLERMEIER, FRIEDRICH : *Sumerisches glossar : führer durch die neuere Sumerologische fachliteratur*. — Hardeggen bei Göttingen : Selbstverlag Dr. Friedrich Ellermeier, 1979- ... c. ; 29 cm. — (Theologische und Orientalistische Arbeiten aus Göttingen ; 4) ISBN 9783921747339 (B/8482-3,2,4).
- EMİNKÂHYAGİL, ŞEVKİ : *Farsça-Arapça'dan Türkçe'ye lûgat*. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 315 s. ; 23 cm. (A.VII/7307).

- EMİROĞLU, ÖZTÜRK : *Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında Hisar Topluluğu*. — 2. bsk. — Ankara : Akçağ, 2007. 327 s. : res., tpkibasım, tablo ; 20 cm. — (Akçağ yayınları ; 873. Araştırma-İnceleme ; 61) ISBN 9789753388719 (A.VII/6732).
- EMİROĞLU, ÖZTÜRK : *Türkiye'de edebiyat toplulukları*. — 3. bsk. — Ankara : Akçağ, 2008. 223 s. ; 20 cm. — (Akçağ yayınları ; 492. Yeni Türk Edebiyatı ; 29) ISBN 9789753384773 (A.VII/6731).
- L'Empire Ottoman et l'Europe II : documents diplomatiques ottomans sur l'unification italienne* / réunis et publiés par Sinan Kuneralp. — première impression. — İstanbul : Les Éditions Isis, 2009. 2 c. ; 23 cm. — (Centre d'Histoire Diplomatique Ottomane = Center for Ottoman Diplomatic History) ISBN 9789754283723 (tk.) ; ISBN 9789754283877 (2.c.) (A.VII/6030-2).
- Englische Akten zur Geschichte des Krimkriegs* / bearbeitet von Winfried Baumgart, unter Mitwirkung von Martin Senner, Wolfgang Elz. — München : R. Oldenbourg, 1988-2006. 4 c. ; 24 cm. — (Akten zur Geschichte des Krimkriegs. Ser. 3 ; Bd. 1-4) (A.VII/6916).
- Enlightenment and diaspora : the Armenian and Jewish cases* / ed. by Richard G. Hovannisian, David N. Myers. — Atlanta, Georgia : Scholars Press, c1999. vi, 283 s. ; 23 cm. — (Studies in Near Eastern Culture and Society) ISBN 0788506048 (A.VII/6650).
- Erciyes : Kayseri'nin 1910'lu yıllarda yayınlanan ilk gazetesi : metin ve değerlendirme* / [haz.] Ali Aktan, Özen Tok. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. x, 516 s. ; 30 cm. ISBN 9789758046621 (B.I/5541).
- ERDEMİR, LOKMAN : *Çanakkale Savaşı : siyasi, askeri ve sosyal yönleri*. — İstanbul : Gökkuşbu, 2009. 523 s. : res., tpkibasım, hrt., tablo ; 23 cm. ISBN 9789944275194 (A.VII/7046).
- ERGİL, DOĞU : *Kürt raporu : güvenlik politikalarından kimlik siyasetine* / ed. Neval Akbıyık. — 1. bsk. — İstanbul : Timaş, 2009. 397 s. : tablo, grafik ; 21 cm. — (Timaş yayınları ; 2057. Düşünce dizisi ; 7) ISBN 9789752639836 (A.VII/7127).
- ERICKSON, EDWARD J. : *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu : Çanakkale, Kutü'l-Amare, Gazze ve Megiddo Muharebeleri* / İngilizce özgün metinden çev. Kerim Bağrıaçık ; ed. Ali Berktaş ; redaksiyon Gamze Varım. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xiv, 342 s. : pl., tablo, şema ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1702. Harp Tarihi) ISBN 9789944886277 (A.VII/6784).
- ERLIH, V. R. : *Severo-zapadny Kavkaz v naçale jeleznoyo veka : protomeotskaya gruppa pamyatnikov*. — Moskva : Nauka, 2007. 429 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 30 cm. ISBN 9785020355361 (B.I/5486).
- Ernst Jakob Christoffel : ein Leben im Dienst Jesu ; Ernst Jakob Christoffel, Gründer der Christlichen Blindenmission im Orient, der Freundeskreise, die Mitarbeiter* / anhand von Briefen, Schriften und Dokumenten im Auftrag der Christoffel-Blindenmission ; zusammengestellt von Sabine Thüne. — Nürnberg : VTR, 2007. 450 s. : res., hrt. ; 21 cm. — (Evangelium und Islam, ISSN 1861-2210 ; Bd. 3) ISBN 9783937965390 (A.VII/6907).
- ERSAL, MEHMET : *Alevi inanç-Dede Ocakları üzerine bir örneklem : Veli Baba Sultan Ocağı* / ed. Coşkun Kökel. — Hausen (Wied) : Alevi-Bektaş Kültür Enstitüsü, 2009. xvi, 393 s. : res. (rnk.), tpkibasım, hrt., tablo ; 21 cm. — (Alevi-Bektaş Kültür Enstitüsü yayınları ; 6. Alevi İnanç-Dede Ocakları serisi ; 1. kitap) ISBN 9783939372417 (A.VII/7182).
- ERSOY, AYLA : *Traditional Turkish arts*. — 1st ed. — Ankara : Ministry of Culture and Tourism, 2008. 199 s. : res. (rnk.), minyatür ; 19 cm. — (Ministry of Culture and Tourism General Directorate of Libraries and Publications ; 3156. Handbook series ; 2) ISBN 9789751733672 (A.VII/6994).
- ERSOY, AYLA : *Turkish plastic arts*. — 1st ed. — Ankara : Ministry of Culture and Tourism, 2008. 200 s. : res. (rnk.) ; 19 cm. — (Ministry of Culture and Tourism General Directorate of Libraries and Publications ; 3162. Handbook series ; 3) ISBN 9789751733726 (A.VII/6993).
- ERTÜRK, AHMET ÇETİN : *Bilge büyük sözlük : okunmuş, örnekli, açıklamalı : Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca*. — gnlş. 5. bsk. — Ankara : [yayl.y.], [2009]. 1604, [14] s. ; 25 cm. — (Türkler için Fransızca dizisi ; 1) ISBN 9759546124 (A.VII/7163).
- Erzurum'da Mustafa Kemal'i ilca ve İstanbul kapı karşılamaları* / yay. haz. Enver Konukçu. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi, 2009. vi, 362 s. : res., tpkibasım, pl. ; 24 cm. — (Atatürk Üniversitesi yayınları no ; 974) (A.VII/6997).

- ES, HİKMET FERİDUN : *Tanımadığımız meşhurlar* / haz. Selçuk Karakılıç. — İstanbul : Ötüken, 2009. 587 s. : res., portre ; 24 cm. — (Ötüken neşriyat yayın nu ; 775. Kültür serisi ; 401) ISBN 9789754377309 (A.VII/7103).
- ESADZE, SEMEN : *Çerkezya'nın Ruslar tarafından işgali : Kafkas-Rus savaşlarının son dönemi : Kuban (Ötesi) bölgesinde ve Kafkasya sahilinde yapılan Kafkas-Rus savaşı üzerine tarihi deneme* / çev. Murat Papsu. — 1. bsk. — Ankara : Kafkas Derneği, 1999. 134 s. ; 19 cm. — (Kafkas Derneği yayınları ; 7) (A.VII/6962).
- ESİN, EMEL : *The culture of the Turks : the initial inner-Asian phase*. — Ankara : [yayly.], 1985. 67 s. : res. (kimi mk.), portre, hrt. ; 17 cm. (A.VII/7236).
- ESİN, EMEL : *A history of pre-islamic and early-islamic Turkish culture, supplement to the handbook of Turkish culture, series II, volume 1/b* / ed. Hakkı Dursun Yıldız. — İstanbul : Ünal Matbaası, 1980. v, 400 s., [131] s. res. : res., 1 katl. hrt., 1 katl. kronolojik cetvel ; 24 cm. (A.VII/7239).
- ESİN, EMEL : *Mıyanlıq : the evolution from the Uighur Buyan Structure (Vıbar) to the Khaqanid Mıyanlıq (Rıbat) and the Seljuk Khan and Madrasa* / translated by Gary Leiser. — Athens : [yayly.], 2007. s. [203]-228 ; 23 cm. *Journal of Oriental and African Studies* 16 (2007)'den ayrı basım. (A.VII/7020).
- ESİN, EMEL : *Sa'dullah Paşa Yalısı*. — İstanbul : Soyaş, 1982. 12, [1] s., 8 res., [2] s. hrt. : res., hrt. ; 24 cm. (A.VII/7238).
- ESİN, EMEL : *Sa'dullah Paşa Yalısı = the "Yalı" (sea-side mansion) of Sa'dullah Paşa : an eighteenth century house on the Bosphorus*. — İstanbul : [yayly.], 1984. [56] s., [24] s. res. : res. (çoğu mk.), hrt., pl. ; 23 cm. (A.VII/7237).
- ESİN, EMEL : *Türk kültür tarihinin erken çağları üzerine araştırmalar*. — İstanbul : Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978. lüü, viii, 360 s., 116 s. res. : res., 1 katl. hrt., 1 katl. kronolojik cetvel ; 28 cm. *Türk Kültürü el kitabı*, seri II, cild I/b'den ayrı basım. (B.I/5586).
- Eskişehir bibliyografyası* / proje yöneticisi Sevim Selamet ; Araştırmacı Şinasi Acar. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 2009. 514 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları no ; 1897. Güzel Sanatlar Fakültesi yayınları no ; 44) ISBN 9789750605895 (A.VII/6795).
- Europe and its empires* / ed. by Mary N. Harris, Csaba Lévai. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2008. xv, 214 s. : tablo, grafik ; 24 cm. — (Thematic Work Group ; 6. Europe and the Wider World ; 3) ISBN 9788884925572 (A.VII/7363).
- EVREN, GÜRBÜZ : *Emperyalizmin oyuncağı : Ermeni sorunu* / yay. haz. Mustafa Saraç. — 1. bsk. — Ankara : Karınca, 2009. iv, 224 s. ; 20 cm. ISBN 9786055828127 (A.VII/7034).
- "Explanation of the knowable" by 'Phags-pa bla-ma Blo-gros rgyal-mtshan (1235-1280) / facsimile of the Mongolian translation with transliteration and notes by Vladimir Uspensky ; with special assistance from Inoue Osamu ; preface by Nakami Tatsuo. — Tokyo : Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2006. xii, 114 s. ; 26 cm. ISBN 4872978587 (A.VII/6812).
- EZİZOĞLU, HESEN : *Türklüyümüz* / önsöz müellifi Nizami Ceferov ; redaktor Sefalı Nezerli. — Bakı : AzAtaM, 2007. 222 s. ; 20 cm. ISBN 9789952420102 (A.VII/7338).
- Faces of death : visualising history* / ed. by Andrea Peto, Klaartje Schrijvers. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2009. xix, 238 s. : res. ; 24 cm. — (Thematic Work Group ; 4. Work, Gender and Society ; 4) ISBN 9788884926517 (A.VII/7363).
- Facing history and ourselves : holocaust and human behavior : annotated bibliography* / ed. by Margaret A. Drew. — 1st published — New York : Walker and Company, 1988. 124 s. ; 24 cm. ISBN 0802794114 (A.VII/6657).
- FEDAİ, HARİD : *Fethiyye-i cezire-i Kıbrıs*. — 1. bsk. — [Ankara] : K.K.T.C. Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1997. xxvi, 166 s. : tpkıbasım ; 20 cm. — (K.K.T.C. Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı yayınları ; 18. Kültür dizisi ; 18) ISBN 9751718848 (A.VII/6858).
- Feharisiü kitabı'l-cemhere* / haz. Seyyid Zeynelabidin el-Mevsuy. — Haydarabad : Meclis-i Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1351. 824 s. ; 33 cm. (B.I/5594-indeks).
- FELEK, BURHAN : *Yaşadığımız günler*. — 1. bsk. — [İstanbul] : Milliyet, 1974. 247 s. ; 19 cm. — (Milliyet yayınları. Milliyetten Seçmeler dizisi ; 7) (A.VII/7227).

- FEYEL, CHRISTOPHE : *Dokimasia : la place et le rôle de l'examen préliminaire dans les institutions des cités grecques*. — Nancy ; Paris : Association pour la Diffusion de la Recherche sur l'Antiquité (A.D.R.A.) ; diff. de Bocard, 2009. 408 s. ; 24 cm. — (Collection Études anciennes ; 36) ISBN 9782913667198 (A.VII/6712).
- FİDAN, MEHMET SADETTİN : *Geçmişten günümüze İstanbul banları*. — İstanbul : İstanbul Ticaret Odası, 2009. 296 s. : res. (rnk.), tıpkıbasım, pl. ; 30 cm. — (İstanbul Ticaret Odası yayın no ; 2009-20) ISBN 9789944604574 (B.I/5472).
- Fihrist-i Nüshabayı Hattı-yi Farsî Kitābbān-i Danigāb-ı İstanbul = A catalogue of Persian manuscripts in the Library of Istanbul University /* gerdāverendegan Tevfik Haşimpür Sübhani, Hüsameddin Aksu. — Tehran : Pejuheşkâh-ı Ulum-ı İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi, 1374 (1995). 754 s. ; 24 cm. ISBN 9644260031 (A.VII/6706).
- FİRİKÇİ, AHMET : *Afşin'in kuruluşu ve gelişmesi*. — Ankara : [yayly.], 1994. ix, 102 s., 54 res., [5] s. hrt. : res. (rnk.), hrt. (çoğu rnk.), tablo, grafik ; 24 cm. (A.VII/7230).
- FISHER, ALAN : *Kırım Tatarları /* çev. Eşref B. Öz bilen ; tashih redaksiyon Nergize Turaeva. — İstanbul : Selenge, 2009. 336 s. : res. ; 22 cm. — (Selenge yayınları no ; 51. Tarih dizisi ; 40) ISBN 9789758839655 (A.VII/7088).
- Forgotten genocides of the 20th century /* a collection of poetry by Gregory Djanikian...[et all.] ; ed. by Ara Sarafian. — London ; Reading : Taderon Press , 2005. 94 s. ; 23 cm. ISBN 1903656532 (A.VII/6678).
- FORSTNER-MÜLLER, IRENE : *Tell el-Dab'a XVI : die Gräber des Areals A/II von Tell el-Dab'a*. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008. 437 s. : res., şkl., pl., grafik ; 31 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtkademie ; 44. Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen Archäologischen Institutes ; 28) ISBN 9783700160960 (B.I/5527).
- Fotografijata i filmot na počvata na Makedonija : prilozi za istražuvanje na istorijata na kulturata na počvata na Makedonija /* uredovački odbor Georgi Stardelov, Iličenka Petruševa, Valentino Dimitrovski. — Skopje : Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 2007. 246 s. : res. ; 28 cm. — (Makroproekt "Istorija na kulturata na Makedonija" (series) ; kniga 16) ISBN 9789989101830 (B.I/5558).
- Fotografijarla Osmanlı döneminde Kudüs /* metin yazarı Kerim Balcı ; takdim Ekmeleddin İhsanoğlu ; önsöz Halit Eren. — İstanbul : İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi, 2009. xxxi, 435 s. : res. (kimi rnk.), hrt., pl. ; 34 cm. — (Tarihi Fotoğraf Albümleri serisi no ; 4) ISBN 9789290631828 (B.I/5641).
- Französische Akten zur Geschichte des Krimkriegs /* bearbeitet von Winfried Baumgart, Martin Senner. — München : R. Oldenbourg, 1999-2003. 3 c. ; 24 cm. — (Akten zur Geschichte des Krimkriegs. Ser. 4 ; Bd. 1-3) (A.VII/6917).
- FRASHËRI, KRISTO : *Historia e qytetërimit shqiptar : nga kohët e lashta deri në fund të Luftës së Dytë Botërore*. — Tiranë : Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008. 363 s. : res., portre, tıpkıbasım ; 24 cm. ISBN 9789995610135 (A.VII/7223).
- FRASHËRI, KRISTO : *Shpallja e pavarësisë së Shqipërisë, 28 Nëntor 1912*. — Tiranë : Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008. 284 s. : res., portre, tıpkıbasım ; 23 cm. ISBN 9789995610142 (A.VII/7222).
- French manuscripts relating to navigation, naval combats privateers, slave-trade, America, India, Australia, commerce, companies, colonies, the battles of Trafalgar, Napoléon*. — Leipzig : K. W. Hiersemann, 1930. 72 s. ; 25 cm. (A.VII/7254).
- FRIIS JOHANSEN, KARSTEN : *The Aristotelian form : particular or universal?*. — [København] : Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, c2008. 51 s. ; 23 cm. — (Historisk-filosofiske meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 103) ISBN 9788773043370 (pbk.) (A.VII/6876).
- Frontiers and identities : cities in regions and nations /* ed. by Lud'a Klusáková, Laure Teulières. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2008. xx, 346 s. : res., hrt. ; 24 cm. — (Thematic Work Group ; 5. Frontiers and Identities ; 3) ISBN 9788884925565 (A.VII/7364).

- Frontiers, regions and identities in Europe* / ed. by Steven G. Ellis...[et al.]. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2009. xxii, 312 s. : res., hrt. ; 24 cm. — (Thematic Work Group ; 5. Frontiers and Identities ; 4) ISBN 9788884926524 (A.VII/7365).
- Fronts de scène et lieux de culte dans le théâtre antique* / recueil édité par Jean-Charles Moretti. — Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux, 2009. 239 s. : res., hrt., pl., tablo ; 30 cm. — (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée no ; 52) ISBN 9782356680105 (B.I/5560).
- FRYE, RICHARD N. [NELSON] : *Antik çağlardan Türklerin yayılmasına Orta Asya mirası* / çeviri Füsün Tayanç, Tunç Tayanç ; yay. haz. Nazlı Deniz Oğuz, Zeynep Köpüzlu ; redaksiyon Deniz Candaş. — Ankara : Arkadaş, 2009. 282 s. : res., hrt. ; 22 cm. ISBN 9789755096155 (A.VII/7044).
- FURSENKO, A. A. : *Rossiya i mejdunarodnye krizisy : seredina XX veka = Russia and international crises Middle of the 20th century*. — Moskva : Nauka, 2006. 547 s. : res. ; 22 cm. ISBN 502008803X (A.VII/7031).
- FUZUL, MİŞEL : *El-Ermin : fî'z-zâkireti ve'l-kalb*. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 280 s. ; 24 cm. (A.VII/7199).
- GSE 1 : *güzel sanatlar etkinlikleri, 5-10 Mayıs '08, Antalya : sempozyum bildirileri* / yay. haz. Bekir Deniz. — 1. bsk. — Antalya : Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 2008. xvi, 578 s. : res. (çoğu rnk.), tıpkıbasım ; 28 cm. — (Akdeniz Üniversitesi yayın no ; SM6) ISBN 9789757666929 (B.I/5516).
- Gabdrabman segdi : fenni-biografik jentik* / tözüçe avtorlar Daniya Zahidullina, Çulpan Gıylajeva. — Kazan : Jien, 2008. 415 s., 15 s. res. : res. ; 21 cm. — ("Şeheslerebez" seriyase) ISBN 9785902783091 (A.VII/6722).
- ĞACARYAN, HAYGANC G. : *Tseğashan Türk*. — Beyrut : Hamazgayin Dbarah, 1968. 424 s. : portre ; 24 cm. (A.VII/6676).
- GACEK, ADAM : *Arabic manuscripts : a vademecum for readers*. — Leiden ; Boston : Brill, 2009. xviii, 338 s. : res. (kimi rnk.), tıpkıbasım ; 25 cm. — (Handbook of Oriental studies. Section 1, the Near and Middle East, ISSN 0169-9423 ; v. 98) ISBN 9789004170360 (hardback : alk. paper) (A.VII/6791).
- GADOT, YUVAL : *Aphek-Antipatris II : the Remains on the Acropolis : the Moshe Kochavi and Pirbiya Beck excavations* / Esther Yadin ; with a contribution by Gabriella Bachi...[et al.]. — Tel Aviv : Emery and Claire Yass Publications in Archaeology Institute of Archaeology, Tel Aviv University, 2009. xii, 612 s. : res. (kimi rnk.), portre, şkl., pl., tablo, grafik ; 27 cm. — (Tel Aviv University Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology. Monograph series number ; 27) ISBN 9652660256 (B.I/2155-2).
- GAFFAROVA, F. YU. : *Ahmedbadi Maksudi*. — Kazan : Tatarstan Fenner Akademiyase Tarih İnstitutu, 2002. 51 s. : portre ; 20 cm. ISBN 593139141X (A.VII/7247).
- GAFFAROVA, F. YU. : *Tatar mübajirlere (Tatar fikir iyalerenen XX gasırda törkijadege ijtimagry-seyasi eşçenleklerle)*. — Kazan : "Fen" Neşriyatı, 2004. 86 s. ; 21 cm. ISBN 5754402538 (A.VII/7250).
- GAFFAROVA, F. YU. : *"Yoldız" kabırğan Maksudi*. — Kazan : Tatarstan Fenner Akademiyase Ş. Merhani İsemendege Tarih İnstitutu, 2006. 183 s., 16 s. res. : res., portre ; 21 cm. ISBN 5982450251 (A.VII/7246).
- Galı Rehim : tarihi-dokumental, edebi hem biografik jentik* / tözücelere Raif Merdanov, İrek Haniev. — Kazan : Jien, 2008. 479 s., 15 s. res. : res. ; 21 cm. — ("Şeheslerebez" seriyase) ISBN 9785902783138 (A.VII/6723).
- GALSTYAN, A. G. : *Ermeni kaynaklarına göre Moğollar : XIII.-XIV. yüzyıllara ait eserlerden alıntılar* / ekler ve açıklamalar ile Rusça'dan çev. İlyas Kamalov ; ed. Erhan Afyoncu. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2005. 240 s. : soyağacı ; 21 cm. — (Yeditepe yayınevi ; 27. İnceleme-Araştırma dizisi ; 18) ISBN 9756480327 (A.VII/6878).
- GAME, JEAN : *Actes de vente dans le monde grec : témoignages épigraphiques des ventes immobilières*. — Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux, c2008, 2009. 210 s. : res., pl. ; 30 cm. — (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, ISSN 0766-0510 ; 50) ISBN 9782356680044 (B.I/5521).
- GARDON, VICTOR : *Le Vanetsi : une enfance arménienne : roman*. — Paris : Stock, 2008. 1027 s. : hrt. ; 24 cm. ISBN 9782234061262 (A.VII/6913).
- GAVRİLİYEV, ÇOKUUR : *The Development of Russian Federalism and the Republic of Sakha (Yakutia)*. — 2000. vii, 100 y. : hrt., tablo ; 30 cm. (B.I/5612).

- Gaye-i Milliye : İstiklâl ve Sa'âdet-i Vatandır : tıpkıbasım* / yay. haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker. — Ankara : Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009. ...s. : tıpkıbasım ; 48 cm. — (Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayınları no ; 229) ISBN 9789754828313 (C/0703).
- GAZARYAN, HAYKAZN G. : *Tseghasban Turke*. — Beyrut : Obaran Namazgayin, 1968. 424 s. : portre ; 24 cm. (A.VII/7158).
- Geçmişten geleceğe belgeler...bilgiler...*, 1968-2008 / proje N. Beyhan Karadağ. — Ankara : TRT Arşiv Dairesi Başkanlığı, [2009]. 4 c. ; 28 cm. ISBN 9789757655879 (B.I/5518).
- GEÇMİŞTEN GELECEĞE TÜRKİYE'DE MÜZECİLİK (2. : 2008 : ANKARA) : *Geçmişten geleceğe Türkiye'de müzecilik II : 21-23 Mayıs 2008, Ankara : eğitim, işletmecilik ve turizm sempozyumu, bildiriler* / yay. hazırlayanlar Zeynep Önen, Mehtap Türkyılmaz ; ed. Süha Öğuzertem. — Ankara : Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi (VEKAM), 2009. viii, 257 s. ; 24 cm. — (Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Merkezi (VEKAM) yayınları no ; 16) ISBN 9786058927100 (A.VII/4689-2).
- Geçmişten geleceğe Türkiye-Ukrayna münasebetleri, 9 Şubat 2002, Ankara* / yay. hazırlayanlar Hakan Kırımlı, M. Akif Albayrak. — 1. bsk. — Ankara : Ukrayna Dostluk ve Yardımlaşma Derneği, 2003. vi, 56 s. : tablo ; 20 cm. — (Ukrayna Dostluk ve Yardımlaşma Derneği yayınları no ; 1) ISBN 9759232707 (A.VII/7275).
- Geçmişten günümüze Isparta* / yay. hazırlayanlar Hüseyin Gül, Songül Boybeyi. — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2009. xvi, 539 s. : res. (çoğu rnk.), tıpkıbasım, hrt., tablo, grafik ; 32 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 370. Araştırma-İnceleme ; 66) ISBN 9789751621412 (B.I/5625).
- GELİBOLULU MUSTAFA ALİ : *Künbü'l-Abbâr*. — [y.y.] : [yayl.y.], 1085. 1 CD-ROM.(486 varak) (CD/0268).
- GÉMES, ANDREAS : *Austria and the 1956 Hungarian revolution : between solidarity and neutrality*. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2008. x, 202 s. : res. ; 21 cm. — (Doctoral Dissertations ; 3) ISBN 9788884925596 (A.VII/7357).
- Genius of Erasmus Darwin* / ed. by C. U. M. Smith, Robert Arnott. — Aldershot : Ashgate, 2005. xvii, 416 s. : res., portre ; 24 cm. — (Science, technology, and culture, 1700-1945) ISBN 0754636712 (A.VII/7132).
- Genocide* / ed. by Adam Jones. — 1st published. — Los Angeles, Calif. ; London : SAGE, 2008. 4 c. : tablo ; 24 cm. — (SAGE library of international relations) ISBN 9781847870223 (set) (A.VII/6677).
- GÉZA, DÁVID : *Limitations of conversion : Muslims and christians in the Balkans in the sixteenth century* / ed. by Eszter Andor, István György Tóth. — Budapest : Central European University (CEU) ; European Science Foundation (E. S. F.), 2001. s. 149-155 : tablo ; 23 cm. Frontiers of faith : religious exchange and the constitution of religions identities, 1400-1750'dan ayrı basım. (A.VII/6946).
- GEZENFEROĞLU, FAZİL : *Ebülfaz Elçibey : tarihten geleceğe* / Fazıl Gezenferoğlu ; redaksiyon Şükrü Karaca. — İstanbul : Prestij Matbaacılık, 1995. 263, [16] s. res. : res. (kimi rnk.) ; 19 cm. (A.VII/6861).
- Gladiatoren in Ephesos : Tod am Nachmittag : eine Ausstellung im Ephesos Museum Selçuk : seit 20. April 2002* / konzept und gestaltung Karl Grossschmidt, Fabian Kanz. — Wien : Österreichisches Archäologisches Institut, 2002. 105 s. : res. (kimi rnk.), pl. ; 20 cm. ISBN 3900305420 (Österreichisches Archäologisches Institut : pbk.) (A.VII/6880).
- GOLTZ, GABRIEL : *Eine christlich-islamische Kontroverse um Religion, Nation und Zivilisation : Die osmanisch-türkischen Periodika der Deutschen Orient-Mission und die Zeitung Balkan in Plovdiv, 1908-1911*. — Münster : Lit, 2002. viii, 156 s. : res., tıpkıbasım ; 21 cm. — (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte ; Bd. 24) ISBN 3825864340 (A.VII/6690).
- Gonca-i edeb. Fümûn ve edebiyatdan bahs eder ve onbeş günde bir neşr olunur* / sahib-i imtiyaz M. Südi. — Selanik : Vilâyet Matbaası, 1299-1300. 1 CD-ROM. (CD/0275).
- GOUKOWSKY, PAUL : *Études de philologie et d'histoire ancienne*. — Nancy ; Paris : Association pour la Diffusion de la Recherche sur l'Antiquité (A.D.R.A.) ; diff. de Boccard, 2009. 2 c. ; 24 cm. — (Collection Études anciennes ; 38,39) ISBN 9782913667228 (1. c.) ; ISBN 9782913667236 (2. c.) (A.VII/6713).

- GÖKÇAY, NAMIK : *İzmit Tersanesi, Marmara üssü babri, Marmara deniz ana üs tarihçeleri, 1530-1952*. — 1. bsk. — [Ankara] : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2009. xv, 112 s. : res. (kimi rnk.), tpkıbasım, pl., tablo ; 24 cm. ISBN 9789754095340 (A.VII/6949).
- GÖKSU ÖZDOĞAN, GÜNAY : *Türkiye'de Ermeniler : cemaat, birey, yurttaş / Füsün Üstel, Karin Karakaşlı, Ferhat Kentel ; yay. haz. Fahri Aral*. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009. xvi, 603 s. : res. (çoğu rnk.), tpkıbasım ; 24 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 253. Araştırma ; 2) ISBN 9786053990956 (A.VII/7065).
- GÖKTÜRK, MEHMET : *Tarihi ve anıtları ışığında Kırşehir mezar taşları : mezarındaki hayatlar*. — 1. bsk. — Ankara : Kırşehir Belediyesi, 2008. xii, 458 s. : res. (çoğu rnk.) ; 29 cm. — (Kırşehir Belediyesi Kültür-Tarih yayınları serisi ; 7) (B.I/5512).
- GÖRGÜNAY KIRZIOĞLU, NERİMAN : *Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk dünyası'nda ortak yanlışlar (motifler) : balılar, benzeri dokumalar, giysiler, mimari eserler ile değişik eşya ve paralarda*. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 2001. xvii, 402 s. : 280 res. (rnk.), tpkıbasım, 2 katl. hrt. ; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2753. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Eserleri dizisi ; 366) ISBN 9751725658 (B.I/5489).
- GRASSI, FABIO L. : *Atatürk / çev. Eren Yücesan Cendey ; ed. Hülya Balcı*. — 1. bs. — İstanbul : Turkuvaz Kitap, 2009. 374 s. : hrt. ; 23 cm. — (Genel yayın ; 250. Biyografi ; 13) ISBN 9786055596040 (A.VII/7205).
- GRIGOR, AKNERLİ : *13. yy. Okçu millet'in tarihi (1220-1272) / çev. Hrand D. Andreasyan*. — İstanbul : [yayl.y.], 1951. ii, 48 y. ; 30 cm. (T/0167).
- GRODDEK, DETLEV : *Hethitische Texte in Transkription : KBo 50*. — Wiesbaden : Harrassowitz, 2008. xv, 222 s. ; 24 cm. — (Dresdner Beiträge zur Hethitologie, ISSN 1619-0874 ; Bd. 28) ISBN 3447058153 (pbk.) (A.VII/6696).
- GRODDEK, DETLEV : *Hethitische Texte in Transkription : KBo 22*. — Wiesbaden : Harrassowitz, 2008. xxi, 287 s. ; 24 cm. — (Dresdner Beiträge zur Hethitologie, ISSN 1619-0874 ; Bd. 24) ISBN 9783447056991 (A.VII/6695).
- GROOT, ALEXANDER H. DE : *The Netherlands and Turkey : four hundred years of political, economical, social and cultural relations : selected essays*. — 1st ed. — İstanbul : The Isis Press, 2009. 205 s. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 107) ISBN 9789754283853 (A.VII/6789).
- GROUSSET, RENÉ : *Çingişhan : pokoritel vselennoy / perevod s franiuzskogo, vstupitelnoe slovo E. A. Sokolova ; nauchnyj redaktor teksta, avtor poslesloviya A. S. Jeleznyakova*. — Moskva : Molodaya Gvardiya, 2008. 285 s., 32 s. res. : res. ; 21 cm. — (Jizn Zarnecatelnih Iyudey seriya biografi ; 1118) ISBN 9785235031333 (A.VII/6728).
- GUBOGLO, M. N. : *İmenem yazıkça : oçerki etnokulturnoy i etnopolitiçeskoj istorii Gagauzov*. — Moskva : Nauka, 2006. 497 s. : res. (kimi rnk.) ; 22 cm. ISBN 5020340006 (A.VII/7030).
- GUYUMCYAN, SANDUKD : *Vağemi Maraşı ev hayatı*. — Los Encels : [yayl.y.], 1990. 336 s. : res. ; 21 cm. (A.VII/6747).
- GÜLBAY, ONUR : *Efes kurşun tesserae'ları = Ephesian lead tesserae / Hasan Kireç ; çeviriler Canan Tunç ; fotoğraflar Akadur Töleğen*. — İzmir : Selçuk Belediyesi, 2008. 165 s. : res. ; 25 cm. — (Selçuk-Efes Kent Belleği Kültür dizisi no ; 2) ISBN 9789758761135 (A.VII/6743).
- GÜLER, ALİ : *Bir vadanın ardından : Atatürk'ün ölümü, cenaze töreni ve defin işlemi*. — 1. bs. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2009. viii, 132 s. : res., portre, tpkıbasım ; 20 cm. ISBN 9789751621184 (A.VII/7191).
- Gültekin Çiğgen : 50. sanat yılı armağanı (1958-2008) : incelemeler, bakışlar, anılar / ed. Nezih Başgelen*. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 239 s. : res. (çoğu rnk.), tpkıbasım ; 22 cm. ISBN 9786053960409 (A.VII/6780).
- GÜNAY, BEKİR : *Paris'te bir Osmanlı : Seyyid Abdurrahim Mühib Efendi'nin Paris sefirligi ve Büyük Sefaretnamesi*. — 1. bsk. — İstanbul : Kitabevi, 2009. xiv, 824 s. : tpkıbasım, hrt. ; 23 cm. — (Kitabevi ; 407) ISBN 9786054208395 (A.VII/7169).

- GÜRSOY, ŞAHİN : *Türkiye Aleviliği : sosyo-kültürel dinsel yapı çözümlemesi* / Recep Kılıç. — 1. bs. — Ankara : Nobel, 2009. 182 s. ; 22 cm. — (Nobel yayın no ; 1414. Sosyal Bilimler ; 84) ISBN 9786053952114 (A.VII/7110).
- HAAS, VOLKERT : *Die hurritischen Ritualtermini in bethitischem Kontext* / unter Mitwirkung von Daliah Bawanypeck, Mauro Giorgieri, Rita Strauss. — Roma : CNR-Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 1998. xviii, 349 s. ; 30 cm. — (Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler. I. Abteilung, Die Texte aus Boğazköy, ISSN 1126-7313 ; Bd. 9) ISBN 8887345007 (B.I/5525).
- Hadî Atlası : tarîhi-dokümental jentik* / tözüçe avtorlar Ramil Minnullin, Alsu Möhemetdinova, İrek Hadiev. — Kazan : Jien, 2007. 399 s., 31 s. res. : res. (kimi rnk.) ; 21 cm. — ("Şehslerebez" seriyase) ISBN 9785902783084 (A.VII/6725).
- HAKİMİ, İSMAIL : *Ayin-i fütüvvet ve cıvanmerdi*. — 1. bs. — Tahran : Esatir, 1382. 182 s. ; 24 cm. — (İntişarat-ı Esatir ; 360) ISBN 9643311538 (A.VII/6989).
- HALAÇOĞLU, YUSUF : *Anadolu'da aşiretler, cemaatler, oymaklar (1453-1650)*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2009. 6 c. (İi, 2760 s.) : 26 hrt., 10 belge ; 29 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-2.5. Dizi-sayı ; 1a-1f. Türkiye'nin Tarihî Nüfus Yapısını Araştırma Grubu Kaynak Yayın dizisi no ; 1) ISBN 9789751621627 (tk.) (B.I/5532).
- HALICI, ŞADUMAN : *Ankara Devlet Konservatuarı'nın kuruluşu : Prof. Carl Ebert'in raporları* / yay. haz. Suzan Gür. — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2009. x, 110 s. : res., portre, tpkıbasım ; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 364. Araştırma İnceleme dizisi ; 61) ISBN 9789751621337 (A.VII/6801).
- HALIKARALIK TÜRKOLOJİYA KONGRESİ (3. : TÜRKİSTAN : 2009) = ULUSLARARASI TÜRKOLOJİ KONGRESİ (3. : TÜRKİSTAN : 2009) : *III. Halıkaralık Türkologiya kongresi : bügingi Türkologyanın özeği meseleleri men keleşegi (ortak til, tarih jene elippe), 18-20 Mamır 2009, Türkistan* = *III. Uluslararası Türkoloji kongresi : ortak dil, tarih ve alfabe oluşturma sürecinde geçmişten geleceğe Türkolojinin meseleleri, 18-20 Mayıs 2009, Türkistan*. — Türkistan : Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2009. 692 s. : res., tablo ; 28 cm. ISBN 9786012430905 (B.I/5626).
- HALLEUX, ROBERT : *Les textes alchimiques*. — Turnhout, Belgium : Brepols, 1979. 153 s. ; 24 cm. — (Typologie des Sources du Moyen Age Occidental ; fasc. 32) ISBN 9782503360324 (A.VII/7193).
- HAMZEH'EE, M. REZA : *Yaresan (Ebl-i Hak) : bir Kürt cemaati üzerine sosyolojik, tarihsel ve dini-tarihsel bir inceleme* / İngilizce'den çev. Ergin Öpengin ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2009. 415 s. ; 22 cm. — (Avesta ; 258. Mezopotamya Kültürü ; 12) ISBN 9789944382588 (A.VII/7050).
- HAN MELİK SASANİ : *Daste penhane siyasete İngiliz*. — 2. çap. — Tehran : İntişarat-ı Hedayet, [t.y.]. 1 CD-ROM. (106 s.) ; res., hrt. (CD/0244).
- HASANİ, ENVER : *The dissolution of former Yugoslavia and the case of Kosova/O : political and legal aspects* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). — Ankara : Bilkent Üniversitesi, 1998. x, 163 y. ; 30 cm. (B.I/5618).
- HASANOV, ZAUR : *Çar İskitler : İskitler ve eski Oğuzların etno-dil özdeşleştirmesi* / aktaran İlyas Topsakal. — İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009. xx, 422 s. : res. (rnk.) ; 24 cm. ISBN 9789754981933 (A.VII/7190).
- HASPELS, [CAROLINE HENRIETTE] EMILIE : *Ben gezginlerin sonuncusuyum : Midas kenti kazıları ve Dağlık Frigya Bölgesi'ndeki araştırmalar* / derleyen Dietrich Berndt, Halet Çambel ; çev. Banu Barış ; ed. Neziha Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. 201 s., [48] s. res. : res., tpkıbasım ; 24 cm. ISBN 9786053960560 (A.VII/6774).
- HASSERODT, MONIKA : *Griechische und orientalische Metallphialen des frühen ersten Jahrtausends v. Chr. in Griechenland*. — Bonn : Rudolf Habelt, 2009. ix, 515 s., 14 s. res. : res., hrt., tablo ; 28 cm. — (Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster. Asia Minor Studien ; Bd. 62) ISBN 9783774935808 (B.I/5482).
- HATEM İBN ŞAH-İ TAYY-İ YEMENİ : *Hatamname* / çapa tayyarlan Gurbangül Guzuçiyeva. — Aşgabat : Miras, 2006. 255 s. ; 21 cm. — (Türkmenistanın Milli Medeniyet "Miras" Merkezi Türkmenbaşy Adındaki Türkmenistan Milli Golyazmalar İnstitutu) (A.VII/6918).

- HATHAWAY, JANE : *İki bin yıl hikâyesi : Osmanlı Mısır ve Yemeni'nde mit, bellek ve kimlik* / çev. Cemil Boyraz ; yayına hazırlayanlar Nihal Ünver, Müge Karalom. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009. xii, 268 s. : res. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 264. Tarih ; 30) ISBN 9786053991137 (A.VII/7154).
- HATİPOĞLU, SÜLEYMAN : *Filistin Cephesi'nden Adana'ya Mustafa Kemal Paşa*. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2009. xiii, 169 s. : res., tpkibasım, hrt., kroki ; 21 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 97. Araştırma-İnceleme dizisi ; 79) ISBN 9786054052066 (A.VII/7085).
- HAW, STEPHEN G. : *Marco Polo's China : A Venetian in the Realm of Khubilai Khan*. — London : Routledge, 2009. 214 s. : res., hrt. ; 23 cm. ISBN 0415546001 (A.VII/7134).
- HAYİT, TOLKİN : *Ulug Amir öğitleri : "Temur muzuklari" ga şarh* / Fayzihon Nabiyeva. — Toşkent : Navruz, 2003. 79 s. ; 20 cm. (A.VII/6884).
- HAYR AL-DİN AL-TUNİŞİ : *Kherédine, homme d'État : documents historiques annotés, tome I : mémoires* / [ed. by.] Mohamed-Salah Mzali, Jean Pignon. — [Tunis] : Maison Tunisienne de l'édition, 1971. 326 s. : res. ; 21 cm. (A.VII/7235-1).
- HEGYI, KLÁRA : *A török bódoltság várai és várakatonasága*. — Budapest : História Alapítvány ; MTA Történettudományi Intézet, 2007. 3 c. (403 s. ; s. 409-1333 ; s. 1341-1631) : hrt., tablo ; 24 cm. — (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak ; 9. ISSN 1217-310X) ISBN 9789639627062 (tk.) (A.VII/6873).
- HESENOV, HESEN : *Neriman Nerimanov - milli temayüllü kommunist* / redaktor İrade Akifqızı. — Bakı : Pedagogika, 2004. 79 s. ; 20 cm. ISBN 5806613844 (A.VII/7342).
- HESENOV, HESEN : *Neriman Nerimanovun milli dövlətçilik baxışları ve fealiyyəti* / elmi redaktoru Q. M. Bayramov. — Bakı : Elm, 2005. 247 s. ; 20 cm. ISBN 5806617181 (A.VII/7340).
- HESENOV, HESEN : *Neriman Nerimanovun tarixi mirası* / Hesen Hesenov ; elmi redaktoru F. İbrahimli. — Bakı : Pedagogika, 2005. 87 s. ; 20 cm. (A.VII/7339).
- HINNELS, JOHN R. [RUSSELL] : *Şinaht-ı Esatir-i İran* / tercüme ve telif Bacılan Ferruhi. — çap-ı dovvom (2. bsk.). — Tahran : Esatir, 1385. 554 s. ; 24 cm. — (İntişarat-ı Esatir ; 396/2) ISBN 964331264X (A.VII/6991).
- HIONIDES, CONSTANTINE : *The Greek Pontians of the Black Sea : Sinope, Amisos, Kotyora, Kerasus, Trapezus : 1300 BC-2000 AD : with 525 pictures*. — 2nd ed. — Thessaloniki : Publishing House Kyriakides Brothers S.A, c2003. 394 s. : res., hrt. ; 28 cm. ISBN 9603437018 (B.I/5467).
- HOLBOYEV, SOTİMCON : *Buhoro Amirigining oltin hazinasi : tarixi, takdiri, tablii*. — Toşkent : Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi FAN Nəşriyoti, 2008. 180 s. ; 21 cm. ISBN 9789943095601 (A.VII/6903).
- HOPKIRK, PETER : *İstanbul'un doğusunda bitmeyen oyun* / çev. Mehmet Harmancı ; ed. Serpil Demirtaş. — 1. bsk. — İstanbul : Sabah Kitapları, 1995. 260 s. : hrt. ; 24 cm. ISBN 9757238139 (A.VII/6871).
- Horazm Mamun Akademiyası = Horezmşkaya Akademiya Mamuna = Khorezm Mamun Academy*. — Toşkent : Şark Neşriyet Matbaa, 2006. 168 s. : res. (rnk.), hrt. ; 30 cm. (B.I/5496).
- Hüseyn Feerzanov : tarixi-dokumental jentik* / tözüçe avtor Raif Merdanov. — Kazan : Jien, 2006. 703 s., 15 s. res. : res. (kimi rnk.) ; 21 cm. — ("Şeheslerebez" seriyase) ISBN 5902783054 (A.VII/6727).
- HUDYAKOV, MİHAİL : *Kazan Hanlığı tarixi* / çev. Ayaz İshaki ; haz. İlyas Kamalov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2009. xx, 327 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-1.1. Dizi-Sa. 2) ISBN 9789751621757 (A.VII/7289).
- HUGHES, PRESTON : *Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde Atatürkçülük* / ed. Melih Pekdemir ; çeviri Narin Özlem ; yay. haz. Seyra F. Erdaloğlu. — Ankara : Arkadaş, 2009. xii, 217 s., [11] s. res. : res. ; 22 cm. ISBN 9789755096247 (A.VII/7137).
- HULL, ISABEL V. : *Absolute destruction : military culture and the practices of war in Imperial Germany*. — Ithaca, N. Y. ; London : Cornell University Press, 2005. xi, 384 s. : res., hrt., tablo ; 24 cm. ISBN 9780801442582 (A.VII/6683).

- IBN HAYYAN, ABU MARWAN HAYYAN İBN KHALAF : *Al-Muktabis. Tom 3 : chronique du règne du calife Umayyade Abd Allah a cordoue = el-kasim's-salis min Kitab'il-Muktabis fi taribi ricali'l-Endülü's* / texte Arabe publié pour la première fois d'après le manuscrit de la Bodléienne avec une introduction par Melchor M. Antuna. — Paris : Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1937. xxii, 175 s. ; 25 cm. (A.VII/7256-3).
- Imin to tomo ni Kawaru Chiki to Kokka = Immigrants, local communities and the states : transitions in Asia and Europe* / ed. by. Hiroshi Shoji. — Osaka : Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan = National Museum of Ethnology, 2009. 333 s. : res., tablo, grafik ; 26 cm. — (Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan Chosa Hokoku, 1340-6787 ; 83 = Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 83) ISBN 9784901906661 (B.I/5632).
- Institutional change and stability : conflicts, transitions and social values* / ed. by Andreas Gémes, Florencia Peyrou, Ioannis Xydopoulos. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2009. xix, 256 s. ; 24 cm. — (Thematic Work Group ; 1. States, Legislation, Institutions ; 4) ISBN 9788884926487 (A.VII/7358).
- INTERNATIONAL BEAD & BEADWORK CONFERENCE (2007 : İSTANBUL) : *International bead & beadwork conference, 22-25 November 2007, İstanbul* / editors Jamey Allen, Valerie Hector. — 1st published — İstanbul : Rezan Has Museum, 2007. yak. 353 s. : res. (çoğu rnk.), hrt., tablo ; 24 cm. ISBN 9789758919321 (A.VII/7346).
- INTERNATIONAL CONFERENCE "MIGRATIONS IN A HISTORICAL AND COMPARATIVE PERSPECTIVE" (1997 : FLORENCE) : *Migrations et migrants dans une perspective historique : permanences et innovations = Migrations and migrants in historical perspective : permanencies and innovations* / ed. René Leboutte. — Bruxelles ; Oxford : P. I. E.-Peter Lang, c2000. 346 s. : tablo, skl., grafik ; 22 cm. — (Collection "Europe plurielle" = Series "Multiple Europes" ; no. 12) ISBN 0820446602 (A.VII/6682).
- INTERNATIONAL TURKISH SEA POWER HISTORY SYMPOSIUM (İSTANBUL : 2008) : *International Turkish sea power history symposium, 20-22 October 2008, İstanbul : the Indian Ocean and the presence of the Ottoman navy in the 16th and 17th centuries.* — 1st ed. — İstanbul : Turkish Naval Forces Command, 2009. xvi, 44, 55, 54, 72, 37, 35, 15, 11, 40, 11, 26 s. : res., portre, tpkibasım, hrt. ; 31 cm. ISBN 9789754095197 (B.I/5652).
- Irak'ın kilit noktası : Telafer = Iraq's pivotal point : Telafer* / haz. Serhat Erkmen. — [Ankara] : Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) ; Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği = Center for Middle Eastern Strategic Studies ; The Iraqi Turks Society for Culture and Solidarity, 2009. 36 s. : hrt. ; 30 cm. — (Rapor no ; 3 = Report no ; 3) (B.I/5717).
- ISLAMI, ILIRIANA : *The dissolution of former Yugoslavia : causes and consequences* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).. — Ankara : Bilkent Üniversitesi, 1999. vii, 125 y. ; 30 cm. (B.I/5619).
- L'Italie dans l'imaginaire romantique : actes du colloque de Copenhague, 14-15 septembre 2007* / édité par Hans Peter Lund ; collaboration avec Michel Delon. — Copenhagen : Det Kongelige Danske Videnskabsnernes Selskab, 2008. 310 s. : res. (kimi rnk.) ; 23 cm. — (Historisk-filosofiske meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 105) ISBN 9788773043370 (A.VII/6875).
- İBN HACER EL-ASKALÂNÎ : *Kitabu tehzibü'l-Tehzib.* — Haydarabad : Meclis-i Dairetü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, 1325-1327. 1-5, 7-11. c. ; 24 cm. — (en-Neşriyyatü'l-Kadime min Silsileti Matbuati Dairetü'l-Maarifi'n Osmaniye bi Haydarabad ed-Dekkani'l-Hind) (A.VII/7265).
- İBN HACER EL-ASKALÂNÎ : *Lisaniü'l-mizan. Cild 1.* — Haydarabad : Meclis-i Dairetü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, 1329-1331. 1, 3, 4 ve 6. c. ; 24 cm. — (en-Neşriyyatü'l-Kadime min Silsileti Matbuati Daireti'l-Maarifi'l-Osmaniyye bi Haydarabad ed-Dekkan el-Hind = Old series, Osmania Oriental Publications series Hyderabad-Deccan ; 7) (A.VII/7260).
- İBN İZÂRÎ, EBÜ'L-ABBAS AHMED B. MUHAMMED BİZARÎ EL-MERRAKÜŞÎ : *Kitab el-beyânü'l-mugrib fi abhari'l-Endülü's ve'l-Magrib. Cild 1 : tarihu ifrikeyye ve'l-Magrib mine'l-fethi ile'l-Karni'r-rabii'l-bicri = histoire de l'Afrique du Nord et le l'Espagne musulmane intitulée Kitâb al-Bayan al-mugrib par Ibn Izbâri al-Marrakushi. Tome 1 : histoire de l'Afrique du nord de la conquête au XIe siècle.* — Leyden (Leiden) : Matbuatu E. J. Brill (E. C. Brill), 1948. 1.c.(7), 318, vii s. ; 25 cm. (A.VII/7255-1).
- İBN-İ BEZZAZ : *Kitab-ı Tezkire-i Safiyyü'l-Esfyâi's-Safi* / müstensih Seydi Ali b. Hamza Halife. — Tahran : [yayl.y.], H1020. 1 CD-ROM. (778 s.) (CD/0242).

- İBN-İ BEZZAZ : *Safvetü's-Safa* / hattatu Ebu'l-fath Hüseyinî. — , [t.y.] 2 CD-ROM. (CD/0228-1).
- İBRAHİM İSMAIL : *Türkiye'nin sühbi-ictimâî coğrafyası : Karşebir vilâyeti* / haz. Kâmil Büyüker. — Ankara : Ocak, 2003. v, 66, [6] s. : şkl., tablo ; 20 cm. ISBN 9754222177 (A.VII/7228).
- İBRAHİM, TAHSİN : *Türkenin öz gardaşı* / yay. hazırlayanlar Saim Osman Karahan, Nihat Sait Osman. — 1. bsk. — İstanbul : Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi, 2008. 150 s. : res., tpkibasım ; 20 cm. — (Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi yayınları no ; 12. İstanbul Şubesi no ; 5) ISBN 9789750118418 (A.VII/7282).
- İBRAHİM TEMO : *Biz ittihatçılar* / Ahmet Rıza; ed. Ö. Andaç Uğurlu. — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2009. 485 s. : portre, res. ; 19 cm. — (Örgün Yayınevi. Kültür dizisi) ISBN 9789757651789 (A.VII/7040).
- İcazetnâme : Mevlana eş-Şeyh Seyyid Ahmed Hicabî'den Mevlana Hâce eş-Şeyh Ahmed-i Siyabî el-Kastamonî'ye* / hattat Seyyid Mehmed Zühdi Kettanzâde. — [y.y.] : [yayl.y.], 1305. 1 CD-ROM. ([28] s.) (CD/0252).
- İDRİS B. HÜSAMÜDDİN BİDLİSİ [İDRİS-İ BİTLİSİ] : *Kanun-ı Şahenşahi*. — çap-ı evvel — Tehran : Miras-ı Mektub, 1387. [22], 145 s. ; 24 cm. — (Miras-ı Mektub ; 175. Resail ; 4. Ulum u Maarif-i İslami ; 1) ISBN 9789648700633 (A.VII/6749).
- İdris Küçükömer* / ed. Ahmed Güner Sayar. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. 239 s. : res. (kimi rnk.), tpkibasım ; 29 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3168. Anma ve Armağan Kitaplar dizisi ; 10) ISBN 9789751733788 (B.I/5463).
- İğdiş, sünnet, bedene şiddet kitabı* / editörler Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç. — İstanbul : Kitabevi, 2009. xi, 410 s. : tablo ; 21 cm. — (Kitabevi ; 401) ISBN 9786054208326 (A.VII/7167).
- El-İha' = Kardeşlik [Kardeşlik : aykık edebiyat dergisi]*. — Bağdat : Nadi el-İha et-Türkmâni, 1961-1976. 1 CD-ROM. (CD/0255).
- İki kâlas bir beves : Erol Günaydın kitabı* / söyleşi Emine Algan ; ed. Levent Cinemre. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2007. ix, 441 s. : res. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1231. Nehir Söyleşi ; 28) ISBN 9789944880909 (A.VII/6984).
- İki kardeşten seferberlik anıları* / haz. Yıldırım Sezen. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1999. xii, 194 s. : res., hrt. ; 19 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2278. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Cumhuriyet dizisi ; 5) ISBN 9751722446 (A.VII/6864).
- İmparatorluktan millî devlete geçiş*. — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2007. 89 s. ; 20 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları nu ; 27) ISBN 9789757739197 (A.VII/6985).
- İNALCIK, HALİL : *Devlet-i Aliyye : Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar-I : klasik dönem (1302-1606) : siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim* / ed. Emre Yalçın. — 23. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. x, 377 s. ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1718. Seçme Eserleri ; II. Tarih) ISBN 9789944884651 (A.VII/6781-1).
- ISAEV, S. A. [SERGEI ALEKSANDROVICH] : *Djeyms Medison : političeskaya biografiya / otvetstvennyj redaktor A. A. Fursenko*. — Sankt-Peterburg : Nauka, 2006. 550 s. : hrt. ; 22 cm. ISBN 5020263893 (A.VII/7027).
- İSKENDER BEY MÜNŞİ : *Tarih-i Alem ara-yı Abbasi* / zire nezer ba tenzim-i fehrestha ve mokedeme İrec Afşar. — 3. çap. — Tahran : Emir-i Kebir, 1382 (2003). 2 c. ; 24 cm. ISBN 9640008176 (tk.) (A.VII/7318).
- İslâm ansiklopedisi : Türkiye Diyanet Vakfı* / başkan M. Âkif Aydın ; yönetim kurulu İbrahim Kâfi Dönmez...[ve başk.]. — İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 1988- c. ; 29 cm. ISBN 9753894279 (tk.) ISBN 9789753895668 (36.c.) (B.I/1070-36).
- İslam na territorii buşey rossiyskoy imperii : entsiklopedičeskij slovar = Islam in the territories of the former Russian Empire : encyclopadic lexicon* / pod redaktsiey = ed. by Stanislav M. Prozorova. — Moskva : İzdatelskaya firma "Vostočnaya literatura" RAN, 2006. 1.c. (655 s.) : res. ; 24 cm. ISBN 5020182095 (tk.) ISBN 5020184209 (1.c.) (A.VII/7021-1).

- İSMAİL BEY GASPRİNSKİY : *Rossiya i vostok : Russkoe musulmanstvo, msli, zmetki i nabyudeniya musulmanina* / redaksiya M. A. Usmanov. — Kazan : Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1993. 130 s. ; 16 cm. — (Seriya "Fiker") ISBN 5298003281 (A.VII/7280).
- İsmail Kemal Bey'in batratı / ed. Sommerville Story ; çev. Adnan İslamoğulları, Rubin Hoxha ; yay. haz. Gürol Konca, Ahmet Akşit. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2009. xlii, 293 s. : karikatür ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları) ISBN 9789753332194 (A.VII/7180).
- İsmegyl Gasprinskiy : *tarihi-dokumental jientik = İsmail Gasprinskiy : istoriko-dokumentalnyy sbornik* / tözüçe Söleyman Rehimov. — Kazan : Jiev, 2006. 543 s., 32 s. res. : res. ; 21 cm. — ("Şeheslerebez" seriyase) ISBN 5902783046 (A.VII/6726).
- İstanbul Deniz Müzesi / haz. Ece Çetin ; ed. Mehmet Yüksel. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Deniz Müzesi Komutanlığı, 2009. 303 s. : res. (çoğu rnk.), tpkıbasım, hrt. ; 34 cm. ISBN 9789754095371 (B.I/5509).
- İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Mimar Kemalettin proje kataloğu / yay. haz. Gül Cephanecigil ; ed. Afife Batur. — Ankara : TMMOB Mimarlar Odası ; Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2009. xiv, 340 s. : tpkıbasım, pl. ; 32 cm. — (Mimar Kemalettin Anma Programı dizisi) ISBN 9789944897327 (B.I/5649).
- İstiklal Harbi'mizde PTT. — Ankara : PTT Genel Müdürlüğü, 2009. 508 s. : res. (kimi rnk.), portre, tpkıbasım, pl. ; 30 cm. ISBN 9789754930191 (B.I/5627).
- İstiklal Harbinde Kütahya-Eskişehir Mubarebelerinden bir kesit, 10-24 Temmuz 1921 / haz. Nihat Değirmenci. — Kütahya : Kütahya Valiliği, 2009. 64 s. : res. (kimi rnk.), portre ; 24 cm. ISBN 9786053780977 (A.VII/7349).
- İstoriya gosudarstvennosti Uzbekistana : vtoraya polovina II tysyaçeleitiya do nasey eri-III vek nasey eri, tom I. — Taşkent : Uzbekistan, 2009. 559 s. ; 22 cm. ISBN 9789943013612 (A.VII/7241-1).
- İstoriya i istoriki 2005 : istoriograficeskiy vestnik / otvetstvenniy redaktor A. N. Saharov. — Moskva : Nauka, 2006. 362 s. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Rossiyskoy İstorii Komissiya po İstorii İstoriçeskoy Nauki) ISBN 5020350699 (A.VII/7022).
- İstoriya narodov Rossii v İskledovaniyah i dokumentah. vıpusk 2 / redkollegiya M. B. Bulgakov, A. V. Marçukov ; otvetstvenniy redaktor V. V. Trepavlov. — Moskva : İnstitut Rossiyskoy İstorii RAN, . 304 s. ; 21 cm. ISBN 9785805501860 (A.VII/6832-2).
- İstoriya Rossiyskogo zarubejya emigratsiya iz S.S.S.R.-Rossii 1941-2001 gg. Sbormik statey / sostavitel G. Ya. Tarle. — Moskva : İnstitut Rossiyskoy İstorii, 2007. 291 s. ; 20 cm. ISBN 9785805501808 (A.VII/6833).
- İstoriya vostoka, tomah 5 : vostok v noveyşee vremya (1914-1945 gg.) / otvetstvenniy redaktor R. G. Landa. — Moskva : İzdatelskaya Firma "Vostochnaya Literatura" RAN, 2006. 717 s. : hrt. ; 24 cm. ISBN 5020181021 (tk.) ISBN 5020185000 (5.c.) (A.VI/1561-5).
- İŞİPEK, ALİ RIZA : *Cezayirli Gazi Hasan Paşa* / Osmanlıca tercüme Nurcan Bal, Mehmet Aktaş ; fotoğraf Ferit Senerman. — 1. bsk. — [Ankara] : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2009. 530 s. : res. (çoğu rnk.), tpkıbasım, hrt. (çoğu rnk.), pl., tablo ; 33 cm. ISBN 9789754095395 (B.I/5485).
- İŞLİ, H. NECDET : *Yeniçeri mezartaşları*. — 2. bsk. — İstanbul : Turkuaz, 2009. 103 s. : res. ; 23 cm. — (Turkuaz yayınları ; 6. İstanbul Kitapları ; 1) ISBN 975926305X (A.VII/6830).
- IVANOVA, G. M. [GALINA MIHAYLOVNA] : İstoriya GULAGa 1918-1958 : sotsialno-ekonomiçeskiy i politiko-pravovoy aspekt. — Moskva : Nauka, 2006. 437 s. ; 22 cm. ISBN 5020350451 (A.VII/7025).
- İZBUDAK, VELED ÇELEBİ : *Tekke'den meclis'e : sıra dışı bir çelebi'nin anıları* / ed. Filiz Dığroğlu, Fulya İbanoglu ; yay. hazırlayanlar Yakup Şafak, Yusuf Öz. — 1. bsk. — İstanbul : Timaş, 2009. 191 s. : res., portre, tpkıbasım ; 21 cm. — (Timaş yayınları ; 2064. Hatırat Kitaplığı ; 5) ISBN 9789752639904 (A.VII/7128).
- İZZEDDİN İBN ESİR : *Kamil tarih* / Arap dilinden tercime eden ve ça pa tayarları Rahmet Gulucov, Rahman İlmammedov, Kakacan Canbekov. — Aşgabat : Miras, 2005. 3 c. ; 21 cm. — (Türkmenistanın Milli Medeniyet "Miras"Merkezi Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan Milli Golyazmalar İnstitutu) (A.VII/6919).

- İZZET HASAN EFENDİ, DARENDELİ : *Ziyânâme : Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a karşı Mısır seferi, 1798-1802* / haz. M. İlkin Erkutun. — İstanbul : Kitabevi, 2009. 1 CD-ROM. (vi, 263 varak, 4 hrt.) ; hrt. (CD/0251).
- Jabborov, İso *Antik madaniyat va manaviyat hazinasi : tarixiy-etnografik lavbalar* / İso Jabborov. — Toşkent : Özbe-kiston, 1999. 120 s. : res. ; 21 cm. ISBN 5640022213 (A.VII/6893).
- Jane Sandanski i makedonskoto osloboditelno delo : zbornik od naučniot sobir po povod 90 godini od ubistvoto na Jane Sandanski odrjan vo Skopje na 20 i 21 oktombri 2005 godina = Jane Sandanski and the Macedonian liberation movement : proceedings of the scientific meeting on the occasion of the 90th anniversary of the assassination of Jane Sandanski held in Skopje on 20th and 21st October 2005 / uredovački odbor Ivan Katardziev, Gane Todorovski, Krste Bitovski. — Skopje : Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 2007. 340 s. : res. (rnk.) ; 24 cm. ISBN 9989101744 (A.VII/7141).
- JONSSON, DAVID J. : *The clash of ideologies : the making of the Christian and Islamic worlds.* — [U. S.] : Xulon Press, c2005. xv, 610 s. : hrt. ; 23 cm. ISBN 1597810398 (A.VII/6687).
- JÜVEYNİ, ATAMELİK : *Alem eyelejinin tarihi* / Pars dilinden terjime eden ve çapa tayarlan Aygözel Geldi-yeva. — Aşgabat : Miras, 2005. 2 c. (191 s. ; 271 s.) ; 21 cm. — (Türkmenistanın Milli Medeniyet "Miras"Merkezi Türkmenbaşy Adındaki Türkmenistan Milli Golyazmalar İnstitutu) (A.VII/6925).
- KAHRAMANOĞLU, KEMAL : *Atatürk aydınlığı.* — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1997. xvii, 261 s. : res. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1921. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Atatürk Kitapları dizisi ; 48) ISBN 9751717612 (A.VII/6860).
- KALAFAT, YAŞAR : *Türk költürlü halklarda Türk halk inançları : Dedem Korkut Ak Koyunlu coğrafyası.* — 1. bsk. — Ankara : Berikan, 2008. viii, 342 s. ; 20 cm. ISBN 9789752672192 (A.VII/7313).
- KALAFAT, YAŞAR : *Türk költürlü halklarda Türk halk inançları : Dedem Korkut aşığı eller.* — 2. bsk. — Ankara : Berikan, 2008. xiv, 466 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9789752672178 (A.VII/7314).
- KALAFAT, YAŞAR : *Türk költürlü halklarda Türk halk inançları : Dedem Korkut Daş Oğuz elleri.* — 1. bsk. — Ankara : Berikan, 2008. vi, 169 s. ; 20 cm. ISBN 9789752672208 (A.VII/7315).
- KALAFAT, YAŞAR : *Türk költürlü halklarda Türk halk inançları : Pir-i Türkistan Ahmet Yesevi Sultan.* — 1. bsk. — Ankara : Berikan, 2008. vii, 404 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9789752672222 (A.VII/7312).
- KÁLDY-NAGY, GYULA : *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben.* — Szeged : Csongrád Megyei Levéltár, 2008. vii, 401 s., 1 katl. hrt. : hrt. (rnk.) ; 25 cm. — (Dél-Alföldi Évszázadok ; 24. ISSN 0237-4587) ISBN 9789637237720 (A.VII/6746).
- KAMALOV, İLYAS : *1978- Altın Orda ve Rusya : Rusya üzerindeki Türk-Tatar etkisi.* — İstanbul : Ötüken, 2009. 376 s. : res., hrt., tablo ; 24 cm. — (Ötüken neşriyat yayın nu ; 763. Kültür serisi ; 391) ISBN 9789754377194 (A.VII/7105).
- KAMALOV, İLYAS : *Otsoşeniya zolotoy ords i bulaguidami /* perevod s turetskogo yazıka İ. M. Mirgaleeva. — Kazan : İnstitut İstorii İm. Ş. Mardjani A. N. R. T., 2007. 107 s. ; 20 cm. ISBN 9785949810804 (A.VII/6733).
- KAMALOV, İLYAS : *Putin'in Rusyası : KGB'den devlet başkanlığı'na /* redaksiyon Seda Çiftçi. — 1. bsk. — İstanbul : Kaknüs, 2004. 182, [15] s. res. : res. ; 21 cm. — (Kaknüs yayınları ; 204. İnceleme-Araştırma serisi ; 29) ISBN 9756698861 (A.VII/6879).
- KAMBOURIDES, KONSTANTINOS : *He neótere Helláda méssa apo Othomanikéas archeiakes pegés : Oikonomia, thesmoi kai koinonia ste Thessalia tou 17ou aiona = Modern Greece through Ottoman archival sources : economy institu-tions and society in the 17th century Thessaly /* Konstantinos Kambourides. — Thessaloniki : Ekdotikos Oikos Ant. Stamoule, 2009. 826 s. : upkibasım, tablo ; 25 cm. ISBN 9789606887048 (A.VII/7194).
- Kandıra Kaymas-Akçaova (Akâbâd) temettuat defterleri 1844-1845, II / haz. Atilla Çetin. — İzmit : Kocaeli Valiliği İl Özel İdaresi, 2009. xv, 1262 s. : upkibasım, tablo ; 30 cm. — (Kocaeli Valiliği İl Özel İdaresi yayınları yayın no ; 6) ISBN 9786053780700 (B.I/5563-2).

- Kandra temettuat defterleri 1844-1845, [I] / haz. Atilla Çetin. — İzmit : Kocaeli Valiliği İl Özel İdaresi, 2008. vii, 879 s. : tıpkıbasım, tablo ; 30 cm. — (Kocaeli Valiliği İl Özel İdaresi yayınları yayın no ; 4) ISBN 9789755859460 (B.I/5563-1).*
- KANTARCI, ŞENOL : *Ahmed Rüstem Bey (Alfred Bielinski-Alfred Rüstem Bey) : Osmanlı'da "onurlu" bir diplomat ve Milli Mücadele'nin "önemli" siması. — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2009. 122 s. : res., tıpkıbasım ; 23 cm. ISBN 9786051111582 (A.VII/7079)*
- KARA, İSMAİL : *Gümüşhanevi halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Günece-Rize'deki tekkesi. — gnşl. 2. bsk. — İstanbul : Dergâh, 2009. 91 s. : res., secere, tıpkıbasım ; 20 cm. — (Dergâh yayınları ; 151. Anadolu Kitaplığı ; 11) ISBN 9789759951801 (A.VII/6808).*
- KARA, İSMAİL : *Rize müftülerinden Yusuf Karalı boca. — 1. bsk. — İstanbul : Dergâh, 2009. 80 s. : res., tıpkıbasım ; 20 cm. — (Dergâh yayınları ; 424. Anadolu Kitaplığı ; 20) ISBN 9789759951795 (A.VII/6807).*
- KARABAĞLI, MİRZA CEVANŞİR : *Karabağ tarihi / çev. Tahir Sünbül. — 1. bsk. — Ankara : Kök, 1990. vii, 62 s. : tıpkıbasım ; 24 cm. — (Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar serisi ; 4) ISBN 97577210304 (A.VII/6870).*
- KARABEKİR, KÂZİM : *Edirne batıraları / yay. haz. Ziver Öktem ; kitap ed. Yücel Demirel. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2009. 271 s. : tıpkıbasım, kroki ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2971. Tarih ; 52) ISBN 9789750816673 (A.VII/7170).*
- KARACAN, ALİ NACİ : *1896-1955 Lozan / yay. haz. Hulûsi Turgut ; ed. Emre Yalçın. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xxiv, 576, [3] s. : res., hrt. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1783. Anı) ISBN 9789944887236 (A.VII/7212).*
- Karaman vilâyeti vakıfları / [haz.] Seyit Ali Kahraman. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. xix, 286 s. ; 30 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları yayın no ; 64) ISBN 9789758046645 (B.I/5543).*
- Karaman vilâyeti vakıfları : tıpkıbasım / [haz.] Seyit Ali Kahraman. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. 164 s. : tıpkıbasım ; 30 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları yayın no ; 57) ISBN 9789758046577 (B.I/5542).*
- KARASAR, HASAN ALİ : *Türkistan bütünleşmesi : merkezî Asya'da birlik arayışları, 1991-2001 / Sanat K. Kuşumbayev. — İstanbul : Ötüken, 2009. 405 s. ; 20 cm. — (Ötüken neşriyat yayın nu ; 761. Kültür serisi ; 389) ISBN 9789754377170 (A.VII/7104).*
- KARAYAMAN, MEHMET : *Atatürk'ün Uşak ziyaretleri / Mehmet Karayaman, Ayşin Şişman, Alper Ersaydı. — Uşak : Uşak Üniversitesi, 2009. ix, 109 s. : res. (kimi rnk.), tıpkıbasım ; 24 cm. ISBN 9789750126444 (A.VII/7183).*
- KARDEŞ, SIRRI : *Heyet-i Temsilîye ve Mustafa Kemal Kırşehir'de . — [Kırşehir] : Kırşehir Belediyesi, [2007?]. 49 s. : res., portre ; 21 cm. — (Kırşehir Belediyesi Kültür-Tarih yayınları serisi ; 3) (A.VII/7328).*
- Karl Fuks. Kazan hem Kazan töbege : gylmi bezmetler dokumentlar, istekekler, ezlenüler / tözüçeler M. G. Gosmanov, A. V. Garzavina, İ. A. Novitskaya. — Kazan : Jien, 2008. 447 s., 32 s. res. : res. (kimi rnk.) ; 21 cm. — ("Şeheslerebez" seriyase) ISBN 9785902783114 (A.VII/6721).*
- Karl Süßheim'e gelen mektuplar. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.] 1 mikrofilm makarası (494 poz) ; 35 mm. (M/0273).*
- KARPOV, S. P. [SERGEI PAVLOVICH] : *İstoriya Trapezindskoy İmperii. — Sankt. Peterburg : Aleteyya, 2007. 618 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 24 cm. — (Seriya Bizantiyskaya Biblioteka. İssledovaniya) ISBN 9785903354078 (A.VII/6847).*
- KARPUZ, HAŞİM : *Türk kültür varlıkları envanteri : Karaman 70. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2009. xiv, 664 s. : res (rnk.), hrt., pl. ; 28 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXVII. Dizi-Sa. ; 13. Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi) ISBN 9789751621092 (B.I/5519).*
- KARTAL, METİN : *Konar göçerlikten yerleşik yaşama geçiş : Epi-paleolitik dönem : Türkiye'de son avcı-toplayıcılar / yay. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. x, 183 s. : res., şkl., hrt., pl. ; 21 cm. ISBN 9786053960577 (A.VII/6762).*

- Katalog birinskih kazıyskih dokumentov XIX-naçala XX vv.* / sostaviteli A. U. Runbaev, T. Horikava, T. Fayziev, G. Djuraeva, K. İsoğay. — Toşkent : Kioto, 2001. 691 s., 30 s. tıpkıbasım ; 30 cm. ISBN 4906491103 (B.I/5492).
- Kataloglama için kurallar* / haz. Necmeddin Sefercioğlu. — eld. gçrl. ve eklemeler yapılmış 2. bs. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, 2008. xvii, 167 s. ; 24 cm. — (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane yayınları ; 2008-1) ISBN 9789751730886 (A.VII/7311).
- KAVCAR, NEVAL : *Sivil ibanet : Anadolu'dan Türk mübrü siliniyor* / ed. Şemsettin Ermetin. — İstanbul : Kabara Yayınevi, 2007. 671 s. : tablo ; 24 cm. ISBN 9789759856274 (A.VII/6982).
- DE KAY, JAMES ELLSWORT : *1831-1832 Türkiye'sinden görünümler* / çev. Serpil Atamaz Hazar ; ed. Recep Boztumur. — 1. bs. — Ankara : ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, 2009. xix, 420 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9789944344722 (A.VII/7084).
- KAYACAN, İSA : *İçimizdeki Kerkük* / Şemsettin Küzeci ; redaksiyon Elçin İsgenderzade. — 1. bsk. — Irak : VEKTOR Uluslararası İlim Merkezi Irak Temsilciliği, 2009. 544 s. : res. ; 20 cm. — (VEKTOR yayınları. yayın numarası ; 1) (A.VII/6805).
- KAYGUSUZ, İSMAIL : *Küçük Asya'nın yıldızı : Perge'nin kızı Plancia Magna* / yay. Nezhir Başgelen ; redaksiyon Yılmaz Uyar. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. xiv, 306 s. : res., soyağacı ; 21 cm. ISBN 9786053960324 (A.VII/6769).
- Kayseri ansiklopedisi, cilt 1* / yayın hazırlama ve genel koordinatör Fatih Gökdağ ; bilim ve danışma kurulu Ahmet Yaşar Ocak, Mehmet Şahin, Mustafa Kara ; yay. kurulu Atabey Kılıç...[ve başk.]. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. 476, [2] s. : res. (çoğu mk.), portre, hrt., pl. ; 29 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları no ; 70) ISBN 9789758046706 (B.I/5565-1).
- Kayseri ili tahrir defterleri* / [haz.] Refet Yinanç, Mesut Elibüyük. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. 3 c. ; 30 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları yayın no ; 65,58) ISBN 9789758046652 (B.I/5549).
- Kayseri Sancağı timarları, H. 997-998 / M. 1589-1590* / [haz.] Seyit Ali Kahraman. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. xiv, 251 s. ; 30 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları yayın no ; 63) ISBN 9789758046638 (B.I/5548).
- Kayseri Sancağı timarları : tıpkıbasım, Hicri 997-998, Miladi 1589-1590* / [haz.] Seyit Ali Kahraman. — Kayseri : Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009. 158 s. : tıpkıbasım ; 30 cm. — (Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları yayın no ; 56) ISBN 9789758046560 (B.I/5547).
- Kayseri temettuât defteri* / haz. İsmet Demir. — 2. bsk. — Kayseri : Kayseri Ticaret Odası, 1998-1999. 3 c. ; 25 cm. — (Kayseri Ticaret Odası yayınları ; 19,25) ISBN 9755123407 (tk.) (A.VII/7146).
- KAZANCIGİL, RATİP : *Edirne'nin sağlık ve sosyal yardım tarihi, 1361-2008* / Nilüfer Gökçe, Ender Bilar ; redaksiyon Rifat Gürgendereli. — Edirne : Trakya Üniversitesi, 2009. 2 c. ; 28 cm. — (Trakya Üniversitesi yayınları ; 96) ISBN 9789753740982 (tk.) (B.I/5481).
- KAZI SONUÇLARI TOPLANTISI (30. : 2008 : ANKARA) : 30. *Kazı sonuçları toplantısı, 26-30 Mayıs 2008, Ankara* / Kazı Sonuçları Toplantısı (30. : 2008 : Ankara) ; yay. haz. Haydar Dönmez, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2009. 4 c. (522 s. ; 522 s. ; 434 s.) : res., hrt., pl. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayın no ; 3171/1-4. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7655 ; 130/1-4) ISBN 9789751732422 (tk.) (A.VII/6974).
- KAZI SONUÇLARI TOPLANTISI (29. : 2007 : KOCAELİ) : 29. *Kazı sonuçları toplantısı, 28 Mayıs-1 Haziran 2007, Kocaeli* / Kazı Sonuçları Toplantısı (29. : 2007 : Kocaeli) ; yay. haz. Birnur Koral, Haydar Dönmez, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2008. 3 c. (578 s. ; 546 ; 594 s.) : res., hrt., pl. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayın no ; 3113/1-3. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1017-7655 ; 126/1-3) (A.VII/6973).
- KAZICI, ZİYA : *Sultan II. Abdülhamid ve dönemi Osmanlı Devleti*. — 1. bsk. — İstanbul : Kayihan, 2009. 312 s. : portre, res., tıpkıbasım ; 21 cm. — (Kayihan yayınları ; 111. Tarih Araştırmaları Kitaplığı ; 9) ISBN 9786055996185 (A.VII/7036).

- Kazırgı kezendegı Kazakstan-Kıtay katınastarı : 1991-2008 jıldar. Bibliografyalık körssetkejs.* — Almatı : Kazakstan Respublikası Bılım Jene Filim Ministrılıgı Ortalık Filimi Kitaphana, 2009. 122 s. ; 20 cm. ISBN 9786012030419 (A.VII/7291).
- KAZMAZ, SÜLEYMAN : *Milli Mücadele'de İpsiz Recep ve Rizeli gönüllüler.* — 2. bsk. — Ankara : Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtım Vakfı, 2008. 196 s. : res., portre, şema ; 19 cm. — (Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtım Vakfı yayınları no ; 38) ISBN 9757878103 (A.VII/7229).
- KAZVİNİ, MİRZA MUHAMMED TAHİR VAHİD : *Divan* / neşre hazırlayanlar Paşa Kerimov, Arif Ramazanov. — Bakı : Nurlan, 2009. 222 s. ; 21 cm. — (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Mehmed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/7354).
- KEHNEMUI, SHARON : *Authoritarianism and democracy : policy management and regimes Azerbaijan* / haz. Sharon Kehnemui. — 1993 104 y. ; 31 cm. (B.I/5615).
- KELEŞ, VEDAT : *Erzurum Arkeoloji Müzesi Roma sikkeleri* / ed. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. 123 s. : res., hrt., grafik ; 23 cm. ISBN 9786053960447 (A.VII/6771).
- KEMALÜDDİN ABDÜRREZZAK SEMERKANDİ : *Matla-i Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn* / ehtemam Abdül-Hüseyn Nevayi. — Tehran : Pejuheşkâh-ı Ulum-ı İnsani ve Mütalaa-ı Ferhengi, 1372-1383. 2 c. 4 c.'de ; 24 cm. (A.VII/6703).
- Kenkoo-Igaku-Shintai-Seisboku ni kan-suru Iryoo Jinrui-gaku no Ooyoo-gaku-teki Kenkyuu = applied study of medical anthropology on health, medicine, body and reproduction* / ed. by. Emiko Namihira. — Osaka : Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan = National Museum of Ethnology, 2009. 238 s. : res., tablo, grafik ; 26 cm. — (Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan Chosa Hokoku, 1340-6787 ; 85 = Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 85) ISBN 9784901906692 (B.I/5634).
- KERKÜK, MAHMUD NEDİM : *Hâtrâtım, 1334 (1918) : mâzînin karanlıklarından istikbâlin aydınlıklarına doğru Diyarbekir* / haz. Ali Birinci. — 2. bsk. — İstanbul : Kerkük Vakfı, 2009. 167 s. : upkbasım ; 20 cm. — (Kerkük Vakfı yayın nu ; 36. Türkçe seri nu ; 26) ISBN 9789756849354 (A.VII/6930).
- KEŞİŞYAN, SİMA : *Zakiretün mine'l-mecaziri'l-Ermeniyye : kessatün min vaki'i'l-hayat* / resm'ül-glaf el-Fennan Yorgi Andonof. — Beyrut : El-Merkezü'l-Arabiyyi li'l-ebhas ve't-Tevsik, 2007. 260 s. ; 22 cm. (A.VII/7201).
- KETCHIAN, BERTHA NAKSHIAN : *In the shadow of the fortress : the genocide remembered* / ed. by Sonia I. Ketchian. — Cambridge, Mass : The Zoryan Institute for Contemporary Armenian Research and Documentation, c1988. x, 151 s., [8] s. res. : res., pl. ; 23 cm. — (The Zoryan Institute Survivors' memoirs ; 1) ISBN 0916431223 (A.VII/6659).
- KILIÇ, MEHMET : *Oğuznâme : Oğuz Dessanı.* — Bursa : Furkan Ofset, 1999. iii, 170 s. : portre, tablo, soyağacı ; 23 cm. (A.VII/6868).
- KILIÇ YILMAZ, AYŞE : *An analysis of British policy towards the Ottoman Empire : keeping the Ottoman territorial integrity and political independence, 1870-1878* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). — Ankara : Bilkent Üniversitesi, 1998. xi, 102 y. ; 30 cm. (B.I/5614).
- KIRIMOĞLU, MUSTAFA ABDÜLCEMİL : *Kırım Tatar millî kurtuluş hareketinin kısa tarihi* / Rusça'dan Türkçe'ye çev. Hakan Kırımlı. — 1. bsk. — Ankara : Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi, 2004. 30 s. ; 19 cm. — (Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi yayınları no ; 6) ISBN 9759648857 (A.VII/7276).
- KIRPIK, GÜRAY : *Doğunun ve Batının gözünden Haçlılar* / tashih redaksiyon Nergize Turaeva. — İstanbul : Selenge, 2009. 174 s. : res. ; 21 cm. — (Selenge yayınları no ; 50. Tarih dizisi ; 39) ISBN 9789758839643 (A.VII/7089).
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN : *Kâzım Karabekir : kendi eserleri, halterciümeleri ve arşiv belgeleri'ne göre.* — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1991. x, 237 s., [13] s. res. : res. (kimi rnk.), nota, soyağacı ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1278. Türk Büyükleri dizisi ; 135) ISBN 9751707811 (A.VII/6863).
- KIM, JUVON : *Materials of spoken Manchū* / Dongho Ko, D. O. Chaok, Youfeng Han, Lianyu Piao, B. V. Boldyrev. — 1st printing. — Seoul : Seoul National University Press, 2008. 218 s. : res., hrt., tablo ; 23 cm. — (Altaic Languages series ; 1) ISBN 9788952109477 (A.VII/7322).

- KING, HELEN : *La médecine dans l'Antiquité grecque et romaine* / Véronique Dasen [1957-]. — Lausanne : Bibliothèque d'Histoire de la Médecine et de la Santé, 2008. ix, 129 s. : res. (kimi mk.) ; 24 cm. — (Bibliothèque d'Histoire de la Médecine et de la Santé, ISSN 1424-5388) ISBN 9782970053668 (A.VII/7135).
- KIRACOS DE GANTZAC : *Deux historiens arméniens : Kiracos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie ; Oukhtanes d'Ourna, Xe s., Histoire en trois parties* / Ourhhayetsi Oukhtanes ; traduits par [Marie-Félicité] Brosset. — St. Pétersbourg : Eggers, 1870-1871. 2 c. 1 c.'de (276 s. ; lxii, s. [277]-351) ; 30 cm. (B.I/5590).
- KIRANOUDIS, PANAGIOTIS : *Morfologia ton Tourkikon daneion tis Ellinikis glossas*. — Thessaloniki : Aristotelio Panepistimio tis Thessalonikis, 2009. 622 s. ; 24 cm. ISBN 9789602311349 (A.VII/7195).
- Kitabşınası-yi Azerbaycan = A bibliography of Azerbaijan* / gerdaverende Nahid Habibi Azad. — Tehran : Kitabhane-i Milli Cumhuri İslâmi İran, 1376 (1997). [8], 507 s. ; 24 cm. ISBN 9644460057 (A.VII/6700).
- Klasika, balkanistika, paleoslavistika : materijali od naučriot sobir po povod odbeležuvanjeto na 85-godišnjata od rağanjeto i 60 godini naučna rabota na akademik Petar Hr. Ilievski = Classical, Balkan and Paleoslavic studies : proceedings of the scientific conference held in honour of academician Petar Hr. Ilievski on the occasion of his 85th birthday and 60 years of scientific activity*. — Skopje : Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 2007. 444 s. : res. (kimi mk.), portre ; 24 cm. ISBN 9989101752 (A.VII/7142).
- KLYASHTORNY, S. G. : *Kazakistan : Türkün üç bin yılı* / T. İ. Sultanov ; Rusça'dan çev. D. Ahsen Batur. — 2. bsk. — İstanbul : Selenge, 2004. 388 s. : res., hrt. ; 22 cm. — (Selenge yayınları no ; 10. Tarih dizisi no ; 7) ISBN 9758839039 (A.VII/7175).
- Kniga putestviya turetskij avtor Evliya Çelebi o Krime, 1666-1667 gg. / perevod i kommentarii E. V. Bahrevskogo*. — Simferopol : Krimskoe Otdelenie İnstituta Vostokovedeniya, 1999. 141 s. ; 20 cm. ISBN 5778002158 (A.VII/7279).
- KOCH, GUNTRAM : *Türkiye'deki Erken Hristiyanlık Dönemi önemli merkezleri ile birlikte Erken Hristiyan sanatı : giriş* / çev. Ayşe Aydın ; yay. Nezih Başgelen ; redaksiyon Erkan İldız. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2007. x, 405 s. : res., pl. ; 22 cm. ISBN 9786053960188 (A.VII/6768).
- KOÇ, ÜMİT : *XVI. yüzyıl Anadolu'sunda sanayi*. — Ankara : Bizim Büro Basımevi, 2006. xxiii, 330 s. : res., hrt., tablo ; 20 cm. ISBN 9756151242 (A.VII/6715).
- KOÇ, ÜMİT : *Savaşın sanata ipeki, 1450-1650*. — 1. bsk. — Elazığ : Manas, 2009. 227 s. [5] s. hrt. : res., hrt., tablo, grafik ; 24 cm. — (Manas yayınları no ; 37. Araştırma ve İnceleme Eserleri dizisi no ; 19) ISBN 9789756089361 (A.VII/6714).
- Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Konya Meram Hasbey Darül Huffaz Rölöve ve restorasyon projesi raporu, 2007 / proje yöneticisi Şakir Meraki ; teknik personel Ferhan Meraki...[ve başk.].* — Ankara : A Proje, 2007. 1 CD-ROM. CD/0230).
- Konya Vilayeti Sâl-nâmesi : Konya, Antalya, Mersin, Karaman, Burdur, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Isparta : 1875 Konya yıllığı* / bugünkü harflere çeviren Mehmet Eminoglu ; ed. Mehmet Birekul. — 1. bsk. — Konya : Konya Büyükşehir Belediyesi, 2009. ...c. : tıpkıbasım, tablo ; 22 cm. — (Konya Büyükşehir Belediyesi yayınları ; 142) ISBN 9786053890096 (A.VII/5998-8).
- Konya Vilayeti Sâl-nâmesi : Konya, Antalya, Mersin, Karaman, Burdur, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Isparta : 1874 Konya yıllığı* / bugünkü harflere çeviren Mehmet Eminoglu ; ed. Mehmet Birekul. — 1. bsk. — Konya : Konya Büyükşehir Belediyesi, 2008. ...c. : tıpkıbasım, tablo ; 22 cm. — (Konya Büyükşehir Belediyesi yayınları ; 141) ISBN 9786053890089 (A.VII/5998-7).
- KOOLAKIAN, ROBERT GEORGE : *Struggle for justice : a story of the American Committee for the Independence of Armenia, 1915-1920*. — Dearborn, Michigan : Armenian Research Center ; University of Michigan-Dearborn, 2008. 155 s. : res., tıpkıbasım, hrt. ; 28 cm. ISBN 1934548006 (B.I/5468).
- KOPAR, METİN : *Cumhuriyet Halk Partisi döneminde Doğu Anadolu'ya yapılan kamu barmaları ve yatırımlar, 1927-1950*. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2009. xiv, 246 s. : tablo, grafik ; 24 cm. + 1 CD-ROM. ISBN 9789751621290 (A.VII/7185).

- KOROLKOVA, E. F. : *Zveriny stil evrazii : iskusstvo plemen nijnego povoljya i yujnogo priurajya v skifskuyu epohu (VII-IV vv. do N. E.) : problemi stihiya i etnokulturnoy prindajnosti*. — Sankt-Peterburg : Peterburgskoe Vostokeyedenie, 2006. 271, [1] s. : res., hrt. ; 25 cm. ISBN 5858033121 (A.VII/6944).
- KOSSELLECK, REINHART : *Kavramlar tarihi : politik ve sosyal dilin semantiği ve pragmatiği üzerine araştırmalar : Ulrike Spree ile Willibald Steinmetz'in iki makalesi ve Carsten Dutt'un Reinhart Koselleck'in giriş fragmanlarına dair bir sonsözleriyle birlikte* / ed. Tanıl Bora ; çev. Atilla Dirim. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2009. 572 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1400. Politika dizisi ; 78) ISBN 9789750506857 (A.VII/7099).
- KOSTRIKOVA, E. G. : *Rossiyskoe obyektstvo i vneyznaya politika nakanune pervoy mirovoy voynu 1908-1914 gg.* — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2007. 409 s. ; 20 cm. ISBN 9785805501839 (A.VII/6846).
- KOTSONAS, ANTONIS : *The archaeology of tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna : the early Iron Age pottery / with a contribution by Eleni Nodarou ; ed. Nicholas Chr. Stampolidis*. — [Heraklion] : University of Crete, c2008. 397 s. : res. (kimi rnk.), hrt., tablo, grafik ; 28 cm. ISBN 9789608839465 (B.I/5561).
- KÖÇER, MEHMET : *Osmanlı vilayet salnamelerinde Mamuratülaziz, 1869-1907* / Murat Babucoğlu, Cengiz Eroğlu. — Ankara : Aydan Yayıncılık, 2009. 432 s. : res. (kimi rnk.), tpkibasım, hrt., tablo ; 30 cm. ISBN 9786056077302 (B.I/5550).
- KÖPRÜLÜ, M. F. [MEHMED FUAD] : *Method in Turkish literary history / translated by Gary Leiser*. — [London ; New York] : Routledge, 2008. s. [53]-84 ; 24 cm. Middle Eastern Literatures 11, 1 (April 2008)'den ayrı basım. (A.VII/7019).
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD : *Süfyan-ı Nubustin der Edebiyat-ı Türk = Early Süfis (Mystics) in Turkish Literature / tercüme ve tavih Tefvik H. Sübhani*. — 1. bsk. — Tehran : Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 1385 (2006). 493 s. : res., portre, nota ; 24 cm. ISBN 9645280893 (A.VII/6710).
- KÖSE, TALHA : *İran nükleer programı ve Orta Doğu siyaseti : güç dengeleri ve diplomasinin imkanları*. — 1. bsk. — Ankara : SETA, 2008. 105 s. : hrt., grafik ; 21 cm. — (SETA yayınları ; 3) ISBN 9786054023011 (A.VII/7268).
- KÖSTÜKLÜ, NURİ : *Milli Mücadele'de Manisa-Uşak-Afyonkarahisar-Konya hattı : 8. Fırka ve Akşehir kalemi riyasetleri 1920 yılı şifre-i mevrinde defteri*. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2009. viii, 230 s. : tpkibasım ; 24 cm. ISBN 9789751621221 (A.VII/7184).
- KRASOVITSKAYA, T. YU. : *Natsionalne eliti kak sotsiokulturny fenomen sovetsoy gosudarstvennosti (oktyabr 1917-1923 g.) : dokument i material*. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2007. 446 s. ; 21 cm. ISBN 9785805501775 (A.VII/6841).
- KUBAT, TEMİRBOLAT : *Muhacirin bicrandir ömrünün yarısı / derleyen Aytek Kubat*. — 1. bsk. — Ankara : KAFAV İktisadi İşletmesi, 2005. 362 s. : res., hrt. (rnk.) ; 19 cm. — (KAFAV İktisadi İşletmesi yayınları ; 10) ISBN 9756255064 (A.VII/6964).
- KUHRT, AMÉLIE : *Eski Çağ'da Yakındoğu, yaklaşık M.Ö. 3000-330 / İngilizce özgün metinden çev. Dilek Şendil ; ed. Ali Berktaş ; redaksiyon Betül Avunç*. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. 2 c. ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1734. Tarih) ISBN 9789944886642 (A.VII/7210).
- KUPRIYANOV, ALEKSANDR [IVANOVICH] : *Gorodskaya kultura Russkoy provintsii : konet XVIII-pervaya polovina XIX veka*. — Moskva : Noviy Hronograf, 2007. 476 s. : res. (kimi rnk.) ; 23 cm. ISBN 9785948810188 (A.VII/6844).
- KUQI, HAJREDIN : *Independence of Kosovo/O : stabilizing or destabilizing factor in the Balkans?* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). — Ankara : Bilkent Üniversitesi, 1999. viii, 144 y. ; 30 cm. (B.I/5597).
- KURAN, AHMET BEDEVİ : *Harbiye Mektebi'nde hüriyet mücadelesi* / ed. Özlem Çekmece. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. v, 170 s. : res., portre ; 19 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1679. Anı) ISBN 9789944886024 (A.VII/7208).
- KURENİŞEV, A. A. : *Krestyanskie organizatsii russkogo zarubejya (1920-1951 gg.)*. — Moskva : AIRO-XXI, 2008. 189 s. : res. ; 20 cm. — (Seriya AIRO-monografiya) ISBN 9785910220571 (A.VII/6834).

- KURU AÇIKGÖZ SEVGİ : *Germany and the Bosnian war : an analytical survey on the formulation of the German foreign policy from the Yugoslav dissolution to the Dayton Accords, 1991-1995.* — 1998. viii, 127 y. ; 30 cm. (B.I/5605).
- KUTAY, CEMAL : *Türk millî mücadelesinde Amerika.* — İstanbul : Boğaziçi, 1979. 1 CD-ROM. (211 s.) : res. ; 20 cm. — (Boğaziçi yayınları ; 49) (CD/0256).
- KUTSENKO, IGOR Y. : *Doğru ile eğri /* çeviri Günay Çetao. — Ankara : Kafdaf, 2009. 233 s. ; 20 cm. ISBN 9789756255230 (A.VII/6960).
- Kuvayi Milliye'den bugüne Balıkesir Barosu /* proje ve haz. Altuğ Oymak. — 1. bsk. — Balıkesir : Balıkesir Barosu, 2006. 100 s. : res., portre, tıpkıbasım ; 22 cm. — (Balıkesir Barosu yayınları. Tarih dizisi ; 1) (A.VII/7284).
- KÜÇÜKERMEN, GÖZEN : *Bir 'iç pilav'ın kırk yılı : Bir İç Mimarın anıları /* yay. ve yöneten Nezih Başgelen ; redaksiyon Erkan Ildız. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2007. 163 s. : res., tıpkıbasım ; 20 cm. ISBN 9789944750240 (A.VII/6758).
- Kültür Haftası /* sahibi ve neşriyat müdürü İlhami Safa. — İstanbul : Ülkü Basımevi, 1936. 1 CD-ROM. (21 sayı) Her hafta çarşamba günleri çıkar. (CD/0254).
- Kültür istatistikleri 2008 = Cultural statistics 2008.* — Ankara : Türkiye İstatistik Kurumu = Turkish Statistical Institute, 2009. xxiv, 188 s. : grafik ; 27 cm. — (Türkiye İstatistik Kurumu yayın no, ISSN 1300-1167 ; 3315 = Turkish Statistical Institute publication number, ISSN 1300-1167 ; 3315) ISBN 9789751946065 (B.I/5571).
- KÜZECİ, ŞEMSETTİN : *Irak basın tarihi, 1869-2009 / Şemsettin Küzeci.* — 1. bsk. — Ankara : Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2009. x, 270 s. : res., tıpkıbasım, tablo, grafik ; 20 cm. — (Kırkıncı Yıl Kitaplığı no ; 22) ISBN 9789755071817 (A.VII/6719).
- KÜZECİ, ŞEMSETTİN : *Türkmeneli edebiyatı : Körfez Savaşı sonrası, 1991-2003 /* yay. koordinatörü Ümmü (Kurt) Buldan. — 1. bsk. — Ankara : DGTYB (Dünya Genç Türk Yazarlar Birliği), 2005. 297 s. ; 20 cm. — (DGTYB yayınları. yayın numarası ; 08. Araştırma-İnceleme serisi ; 07) ISBN 9759200732 (A.VII/6804).
- Lausanne on its 70th anniversary /* prepared by Mehmet Özel ; text by Hamza Eroğlu ; translated into English by Nermine Fenmen ; photography Necmettin Külâhçı...[et al.]. — [Ankara] : The Ministry of Culture of the Turkish Republic, 1993. 112, [1] s. : res., portre, tıpkıbasım, hrt. ; 34 cm. ISBN 9751711657 (B.I/5620).
- LEE, SOOMON NOAH : *A grammar of Iranian Azerbaijani.* — 1st published — Seoul : Thachaksa, 2008. xxi, 349 s. : tablo ; 24 cm. — (Memoirs of the Altaic Society of Korea ; 4) ISBN 9788959662463 (A.VII/7321).
- LEPSIUS, JOHANNES : *1858 – 1926 Die Wiedergeburt des Orients : Texte zur Mission /* Ausgewählt, eingeleitet und herausgegeben von Andreas Baumann ; unter Mitarbeit von Reinhard Fritzsche, Bruno Blaser. — Nürnberg : VTR, 2007. 329 s. ; 21 cm. — (Evangelium und Islam, ISSN 1861-2210 ; Bd. 7) ISBN 9783937965949 (A.VII/6908).
- LEVERKUEHN, PAUL : *A German officer during the Armenian genocide : A Biography of Max Von Scheubner-Richter : based on Posten auf ewiger Wache : Auf dem abenteuerlichen Leben des Max von Scheubner-Richter /* translated by Alasdair Lean ; with a preface by Jorge Vartparonian ; historical introduction by Hilmar Kaiser. — London : Gomidas Institute, 2008. cxxvi, 153 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9781903656815 (A.VII/6684).
- LEWY, GUENTER : *Der Armenische fall : die politisierung von geschichte was geschah, wie es geschah und warum es geschah /* übersetzt aus dem Englischen von Karoline Ruhdorfer, Michaela A. Gabriel. — Klagenfurt : Edition Diwan, 2009. 386 s. : hrt. ; 23 cm. ISBN 9783902713032 (A.VII/7309).
- Lexicon iconographicum mythologiae classicae (LIMC). — Düsseldorf : Artemis, c1981-c2009. 2 c. supp. : res. ; 28 cm. B/9150-2009, supp.
- LI, JINXIU : *Tang dai cai zheng shi gao = Research manuscript of Tang dynasty financial history.* — Beijing : She hui ke xue wen xian chu ban she, 2007. 4 c. ; 23 cm. — (Zhongguo she hui ke xue yuan wen ku li shi kao gu yan jiu xi he = The selected works of CASS, history and Archaeology) ISBN 9787802304253 (tk.) (A.VII/7320).

- LI, YONG-SONG : *A study of the Middle Chulym dialect of the Chulym language* / Ho-Young Lee, Hyong-won Choi, Geon Sook Kim, Dong Eun Lee, Mehmet Ölmez. — 1st printing — Seoul : Seoul National University Press, 2008. x, 258 s. : res., hrt., tablo ; 23 cm. — (Altaic Languages series ; 3) ISBN 9788952109484 (A.VII/7324).
- Literatura moskovskoy i domoskovskoy Rusi : analitičeskoe posobie* / učeniy sekretar A. V. Arhangel'skaya ; otv. red. A. S. Demin...[et al.]. — Moskva : Yazıkı Slavyanskoy Kulturi, 2008. 817 s. ; 25 cm. ISBN 5955102337 (A.VII/6850).
- Lituanika : kùltür mirası : Tatar el yazmaları : Litvanya Tatarlarına ait el yazmalarından Türkçe-Lehçe kılavuz, yıl 1840 = Lituanika : kultūros paveldas : Totorių rankraščiai : Turkų-Lenkų kalbu žodynelis iš Lietuvos Totorių rankraščių, 1840 / hazırlayanlar = parengė Nesrin Güllüdağ, Galina Mişkiniene. — Vilnius : Litvan Dili Enstitüsü = Lietuvių Kalbos Institutas, 2008. 175 s. : tıpkıbasım ; 21 cm. ISBN 9786094110153 (A.VII/7159).*
- Logistics of warfare in the age of the Crusades : proceedings of a workshop held at the Centre for Medieval Studies, University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* / ed. by John H. Pryor. — Aldershot : Ashgate, c2006. xxxii, 365 s. : res., hrt., tablo ; 24 cm. ISBN 0754651975 (A.VII/7010).
- LOVPAÇE, NURBİY : *Eski Hatıpsa kentinden mesaj* / Rusça'dan çev. Kayhan Yükseler ; basıma haz. Mühittin Ünal. — 1. bsk. — Ankara : Kafdaf, 2009. 67 s. ; tablo, şkl., 20 cm. ISBN 9789756255216 (A.VII/6958).
- LOWRY, HEATH W. : *The Islamization & Turkification of the city of Trabzon (Trebizond), 1461-1583*. — 1st ed. — İstanbul : The Isis Press, 2009. xvii, 237 s. : res., hrt., tablo, grafik ; 24 cm. ISBN 9789754283846 (A.VII/6786).
- Lozan'ın 70. yıldönümünde İsmet İnönü* / haz. Mehmet Özel ; fotoğraflar Mustafa Türkylmaz, Necmettin Külahçı. — [Ankara] : Kùltür Bakanlığı, [1993]. 110, [3] s. : res. (kimi rnk.), portre ; 34 cm. ISBN 9751711703 (B.I/5621).
- LUKITSCH-ÖYMEN, COURTNEY : *The PKK and the "Kurdish question" as factors in Turkish-German relations, 1984-1994* / haz. Courtney Lukitsch-Öymen. — 1994 106 y. ; 30 cm. (B.I/5598).
- LYUBAVSKIY, M. K. : *Oçerk istorii litovsko-russkogo gosudarstva do hyublińskoy unii vkhlyuńitelno*. — Sankt-Peterburg : Nauka, 2004. 310 s. : portre ; 25 cm. — (Russkaya Biblioteka) ISBN 5020262323 (A.VII/6945).
- M. E. Şaban *Nihzat-ı Abbasiyan der Horasan : Ferahem ameden zeminehaye Siyasi ve İctimai = The Abbasid revolution / M. E. Şaban ; tercüme Pervin Türkmeneyi Azer. — 1. bsk. — Tehran : Pejuheşkâh-ı Ulum-ı İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi, 1386 (2007). 242 s. ; 23 cm. ISBN 9789644263200 (A.VII/6704).*
- MACLEAN, GERALD [M.] : *Doğru'ya bakış : 1800 öncesi dönem İngiliz yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu* / çev. Sinan Akıllı. — 1. bs. — Ankara : ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, 2009. xvii, 350 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 23 cm. ISBN 9789944344746 (A.VII/7047).
- Mahler-Werfel papers : photographs, 1860-1984 = [Alma Mahler ve Franz Werfel'e ait fotoğraflar]*. — : , 1897-1942. 2 CD-ROM. (CD/0227).
- Mahmud bin el-Hüseyn bin Muhammed el-Kaşgarî, 1008-1105 Kitâbu Dîvânı lügâtî't-Türk : tıpkıbasım-Türkçe sözcükler, özel adlar dizini* / Mahmud bin el-Hüseyn bin Muhammed el-Kaşgarî [1008-1105] ; yay. haz. Şaban Kurt. — Ankara : Kùltür ve Turizm Bakanlığı, 2008. [251], 320 s. : tıpkıbasım ; 24 cm. — (Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùtùphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3152. Kùltür Eserleri dizisi ; 433) ISBN 9789751733610 (A.VII/6645).
- MAHMUD CELALEDDİN : *Mir'at-ı Hakikat. II. kitap* / haz. İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halacoğlu, Ö. Akdaş. — İstanbul : Tercüman, 1980. 224 s. ; 19 cm. — (Tercüman 1001 Temel Eser ; 148) (A.VII/3264-2).
- MAHMUT ŞEVKET PAŞA : *Rumeli : yağmalanan imparatorluk* / Hafız Hakkı Paşa ; ed. Ö. Andaç Uğurlu ; günümüz Türkçesi Z. Bibericiyan ; haz. Nurer Uğurlu. — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2009. 585 s. : portre, res. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi. Kùltür dizisi) ISBN 9789757651765 (A.VII/7039).
- Making, using and resisting the law in European history* / ed. by Günther Lottes, Eero Medijainen, Jón Vidar Sigurdsson. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2008. xix, 278 s. ; 24 cm. — (Thematic Work Group ; 1. States, Legislation, Institutions ; 3) ISBN 9788884925497 (A.VII/7360).

- EL-MAKRİZİ, TAKİYYÜDDİN AHMED B. ALİ : *Kitābū's-sūlūk li ma'rifeti düveli'l-mülūk. Cild II, kısıım 3 = Kitāb al-sulūk li-ma'rifat duval al-muluk. Vol II, part 3 / sahhaha-hû ve vaza'a havaşihi Muhammed Mustafa Ziyade. — tab 1. — el-Kahire : Lücnētü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1958. [14] s., s. 551-1083 ; 29 cm. B/0832-II,3).*
- The man of Buitenzorg villa : Ferenc Hopp, globe-trotter and art collector, 1833-1919 / ed. by Györgyi Fajcsák, Zsuzsanna Renner ; translated by Hajnal Csatorday, Kata Endreffy ; photographs Miklós Sulyok, László Mátyus, Ferenc Balázs. — Budapest : Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts ; Museum of Applied Arts, 2008. 159 s. : res. (kimî mk.), tıpkıbasım ; 28 cm. + 1 DVD-ROM. ISBN 9789638754868 (B.I/5515).*
- MANNONOV, B. : *Amir Temurning Turkiy Yorligi / G. Ostonova, Ş. Kamoliddin. — Toşkent : Temuriylar Tarihi Davlat Muzeyi, 2005. 52 s. ; 20 cm. (A.VII/6885).*
- MANOUKIAN, MARIAM : *Ararat Ağrı Dağının öte yanı : onurlu bir şehrin öyküsü / Elize Manoukian ; çev. Anais M. Martin. — 1. bsk. — İstanbul : Pencere, 2009. 165 s. ; 20 cm. — (Pencere yayınları ; 240) ISBN 9786054049141 (A.VII/7074).*
- MANSUROV, ŞOMUHİDDİN : *Ming bir başına / masul muharrir Tölkın Hayit ; takrizçi Omonullo Buriyev. — Toşkent : Ozbekiston, 2009. 77 s. ; 20 cm. ISBN 9789943013681 (A.VII/6899).*
- Mappae Arabicae. Band 1-2 / mit einleitenden texten herausgegeben von Konrad Miller [1844-1933]. — Stuttgart : Selbstverlag Des Herausgebers, 1926-1927. 7 kitapçık (32, 4, 35-63, vii, 67-99, 103-193, 22, 10 s.) : res., hrt., pl. ; 32 cm. (B.I/5595).*
- EL-MARAĞİ, EBÜLHESEN : *Müalicati-münferide (sade müalice üsulları) / Fars dilinden tercüme eden, müged-dimenin, geydlerin ve şerhlerin müellifi İrade Gaibova. — Bakı : Nurlan, 2009. 245 s. ; 21 cm. — (Azer-baycan Milli Elmler Akademiyası. Mehemed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/6820).*
- Maraş meşhurları / hazırlayanlar Yaşar Alparslan, Serdar Yakar. — Kahramanmaraş : Kahramanmaraş Valiliği, 2009. 228 s. : portre ; 24 cm. ISBN 9786053780878 (A.VII/7347).*
- MARKOVIN, VLADIMIR IVANOVIÇ : *Cüce evleri İspanlar : Kuzey Batı Kafkasya Dolmenleri / Rusça'dan çev. Orhan Uravelli ; Türkçe yay. haz. Mahmut Bilge Baştürk. — Ankara : Kafdav, 2008. 135 s. : res., hrt. ; 19 cm. ISBN 9789756255186 (A.VII/6966).*
- MARSDEN, PHILIP : *The crossing place : a journey among the Armenians / with a new introduction by Peter Sourian. — 1st American ed. — New York ; Tokyo ; London : Kodansha International, 1995. xix, 248 s., [16] s. res. : res., hrt. ; 22 cm. ISBN 1568360525 (A.VII/6671).*
- MARTINOV, A. I. [ANATOLİY IVANOVIÇ] : *Skifo-sibirskiy mir etrazii : uçebnik dlya vuzov / V. N. Elin. — Moskva : Vişaya Şkola, 2009. 198 s. : res., hrt. ; 21 cm. ISBN 9785060058017 (A.VII/7174).*
- MASLOV, S. S. : *Kolhoznoye Rossiya : istoriya i jizn kolhozov / sostaviteli L. V. Nikiforov...[et al.]. — Moskva : Nauka, 2007. 299 s. ; 21 cm. — (Russkoe zarubeje : sotsialno-ekonomičeskaya misl) ISBN 9785020359 (A.VII/6843).*
- Materiali po etničeskoy istorii tyurkskikh narodov tsentralnoy azii / otvetstvennyy redaktor B. Ahmedov. — Taşkent : İzdatelstvo Fan Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, 2003. 218 s. ; 21 cm. ISBN 5648028911 (A.VII/6897).*
- MAXİM, MIHAI : *Dimitrie Cantemir and his time : new documents from the Turkish archives. — Bucurest : Editure Academiei Române, 2008. s. [31]-41. ; 30 cm. Revue Roumaine d'Histoire, XLVII, 1-2 (2008)'den ayrı basım. (B.I/5476).*
- MAXİM, MIHAI : *Noi documente turceşti privind Tarile Române şi Înalta Poarta, 1526-1602 / Mihai Maxim. — Braila : Muzeul Brailei ; Editura Istros, 2008. 341 s. : tıpkıbasım ; 24 cm. ISBN 9789731871240 (A.VII/6739).*
- MAZAK, MEHMET : *Gündelik hayatından renklerle eski İstanbul. — İstanbul : Kitabevi, 2009. x, 164 s. : res. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 381) ISBN 9789759173999 (A.VII/7096).*

- MAZOV, S. V. [SERGEI VASILEVICH] : *Politika S.S.S.R v zapadnoy Afrike 1956-1964 : neizvestnie stranitsy istorii bolodnoi voyny = Policy of the USSR in West Africa 1956-1964 : unknown pages of the cold war history.* — Moskva : Nauka, 2008. 335, [8] s. ; 22 cm. ISBN 9785020359697 (A.VII/6848).
- Meclis-i Mebusan : Birinci Devre-i İctimâiyye, 4 Kanun-i Evvel sene 1324-5 Kanun-i Sani sene 1327.* — İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1327. 339 s. ; 29 cm. (B.I/5637).
- Le médecin initié par l'animal : animaux et médecine dans l'Antiquité grecque et latine : actes du colloque international tenu à la Maison de l'Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux les 26 et 27 octobre 2006 /* édités par Isabelle Boehm, Pascal Luccioni. — Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux, 2008. 260 s. ; 24 cm. — (Collection de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée ; 39. Série Littéraire et Philosophique, ISSN 0244-5689 ; 12) ISBN 9782356680020 (A.VII/7004).
- Mehmet Zekai'nin kaleminden isyan günlerinde Bolu /* haz. Hamdi Birgören. — 1. bsk. — Bolu : Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2009. 390 s. : res., tipkibasım ; 24 cm. — (Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi yayınları ; 5) ISBN 9786054111046 (A.VII/6999).
- [MEHMET] ZİYA GÖKALP : *Kürt aşiretleri hakkında sosyolojik tetkikler.* — 2. bs. — İstanbul : Kaynak, 2009. 168 s. ; 20 cm. — (Kaynak yayınları ; 541. Cumhuriyetin Gözüyle Kürt Meselesi ; 3) ISBN 9789753435574 (A.VII/7043).
- MELIDONIAN, H. : *Vergangen... aber nicht vergessen! Erinnerungen und Erlebnisse eines armenischen Waisenkindes auf der Missions-Station Marasch in der asiatischen Türkei.* — Chemnitz : Buchhandlung des Gemeinschaftsvereins, [t.y.]. 51 s. : res., hrt. ; 20 cm. (A.VII/7015).
- MELSON, ROBERT : *Revolution and genocide : on the origins of the Armenian genocide and the Holocaust /* with a foreword by Leo Kuper. — 1st pbk. ed. — Chicago : University of Chicago Press, 1992. xxi, 363 s. ; 23 cm. ISBN 0226519902 (A.VII/6647).
- MESAROS, EDIT : *Slovoobrazovatelnie suffiksi glagola v erzjanskem yazıke.* — Szeged : JATE Finnugor Tanszék, 1999. 192 s. ; 29 cm. — (Studia uralo-altaica, ISSN 0133 4239 ; 42) ISBN 9634823440 (B.I/5576).
- MEYER, KARL : *Armenien und die Schweiz : Geschichte der schweizerischen Armenierhilfe. Dienst an einem christlichen Volk.* — Bern : Blaukreuz-Verlag, 1974. 288 s., 30 s. res. : res., hrt. ; 22 cm. ISBN 3855800421 (A.VII/7011).
- MIFTAH, ELHAME : *Coğrafya-yı Tarihi-i Balı ve Ceyhan ve Muzaferre Balı = Historical geography of Balıkh.* — çap-ı dovom — Tehran : Pejuheşkâh-ı Ulum-ı İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi, 1386. [8], 500 s. ; 23 cm. ISBN 9644260546 (A.VII/6707).
- MILLAS, HERKUL : *Zamandan bir ses : "milliyetçi" olmayan yorumlar, 2002-2008.* — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2009. 353 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 201. İnsan ve Toplum dizisi ; 42) ISBN 9786051050218 (A.VII/7123).
- MILLER, JARED L. : *Keilschrifttexte aus Boghazköi 60 : Texte aus dem Bezirk des Grossen Tempels XI.* — Berlin : Gebr. Mann Verlag, 2009. xxii s., 45 y. : şkl., pl., tablo ; 35 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi ; 60) ISBN 9783786126140 (B.I/5534).
- Mimar Kemalettin : belgesel /* yönetmen Hilmi Etikan. — [Ankara] : Kültür ve Turizm Bakanlığı ; Filmür ; TMMOB Mimarlar Odası, 2008. 1 CD-ROM. (CD/0276).
- Mimar Kemalettin ve çağı : mimarlık, toplumsal yaşam, politika /* yay. haz. N. Müge Cengizkan ; ed. Ali Cengizkan. — Ankara : TMMOB Mimarlar Odası ; Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2009. 251 s. : res. (kimi rnk.), portre, tipkibasım, pl. ; 32 cm. — (Mimar Kemalettin Anma Programı dizisi) ISBN 9789944897310 (B.I/5647).
- Minyatürlerle Menâkıb-ı Yunus Emre /* metin yazımı Mustafa Özçelik ; minyatürler Funda Koçer Yeşilyurt. — Karaman : Karaman Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2009. 63, [1] s. : 1 res., minyatür ; 30 cm. — (Karaman Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür yayınları) (B.I/5624).
- MISIRKOV, KRSTE P. [PETKOV] : *Sobrani dela, II : pečateni istrajuvanja i statii, 1898-1909 /* podgotovka Blaje Ristovski ; sorabotnik Biljana Pistovska-Josifovska. — Skopje : Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 2007. 441 s. : portre ; 23 cm. ISBN 9789989101816 (A.VII/4057-2).

- MODERN ÇAĞ VE ARABİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU (İSTANBUL : 2008) : *Modern Çağ ve Arabi Uluslararası Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2008, İstanbul* / sempozyum düzenleme kurulu Mustafa Tahralı...[ve başk.] ; yay. kurulu Cemâlnur Sargut...[ve başk.]. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2008. 114 s. ; 22 cm. (A.VII/7164).
- Modern Türkiye'de siyasi düşünce, cilt 9 : dönemler ve çizimiyetler* / genel yay. yönetmeni Murat Belge ; ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2009. 1350 s. : res., portre ; 24 cm. — (İletişim yayınları ; 1374. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce ; 9) ISBN 9789750506581 (9.c.) (A.VI/2418-9).
- MONTGOMERY, LANE H. : *Never again, again, again... : Genocide : Armenia, the Holocaust, Cambodia, Rwanda, Bosnia and Herzegovina, Darfur* / Lane H. Montgomery. — [New York] : Ruder Finn Press, c2007. 198 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 31 cm. ISBN 1932646329 (B.I/5466).
- MÖHSÜN NESİRİ : *Quş dili (Lisanüt-Teyr)* / neşre hazırlayanlar Möhsün Nağisoğlu, Söhrab Bayramlı. — Bakı : Nurlan, 2009. 380 s. ; 21 cm. — (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Mehmed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/7352).
- MUHAMMADKARİMOV, ABDULAZİZ : *Taşkentnoma : poytabtnng mahallı va mavzolari tarihi kadimiy darvoza va urdalari kadimgi Taşkent madrasa, masjidleri bozorlar, suv va transport tarmoklari.* — 2. neşr. — Taşkent : Yangi Asr Avlodi, 2009. 183 s. : res. (kimi rnk.) ; 20 cm. ISBN 9789943084025 (A.VII/6818).
- MUKMINOVA, R. G. : *Taşkent na perekrestike istorii (oçerki drevney i srednevekovoy istorii goroda)* / M. İ. Filanoviç. — Taşkent : İzdatelstvo FAN, 2001. 112 s. ; 20 cm. — (Akademiya Nauk Respubliki Uzbekistan İnstitut İstorii) ISBN 564802794X (A.VII/6883).
- Muqarnas : an annual on the visual culture of the Islamic world* / ed. Gülrü Necipoğlu ; managing ed. Karen A. Leal. — Leiden ; Boston : Brill, 2009. ix, 385 s. : res. (çoğu rnk.), hrt., pl. ; 28 cm. — (Muqarnas, ISSN 0732-2992 ; 26) ISBN 9789004175891 B/9234-26).
- MURYANOV, M. F. [MIHAIL FEDOROVİÇ] : *İstoriya knijnoy kulturi Rossii : oçerki* / sostavlenie T. A. İsaçenko. — Sank-Peterburg : İzdatelskiy Aom "Mir", 2007. 2 c. (620 s. ; 645 s.) : res. ; 24 cm. — (İstoriya knijnoy kulturi rossii) ISBN 9785988460305 (tk.) (A.VII/6941).
- Mustakil Uzbekiston taribining dastlabki sahifalari, davriy toplam no : 3 / tahrir hayati D. Alimova...*[et al.]. — Toşkent : Şark, 2000. 222 s. : tablo ; 20 cm. — (Uzbekiston Respublika Fanlar Akademiyasi Tarih İnstitutu) (A.VII/7253).
- MÜHLMANN, CARL : *İmparatorluğun sonu : 1914* / ed. Adem Koçal ; çeviri Kadir Kon. — 1. bsk. — İstanbul : Timaş, 2009. 190 s. : res., portre, hrt. ; 21 cm. — (Timaş yayınları ; 2059. Osmanlı Tarihi dizisi ; 36) ISBN 9789752639850 (A.VII/7112).
- MÜLLER, VERA : *Tell el-Dab'a XVII : Opferdeponierungen in der Hyksoshaupstadt Auaris (Tell el-Dab'a) vom späten Mittleren Reich bis zum frühen Neuen Reich.* — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008. 2 c. ; 31 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie ; Bd. 45. Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen Archäologischen Institutes ; Bd. 29. Ausgrabungen in Tell el-Dab'a ; Bd. 2) ISBN 9783700160977 (tk.) (B.I/5528).
- MÜNKLER, HERFRIED : *İmparatorluklar : Eski Roma'dan ABD'ye dünya egemenliğinin mantığı* / ed. Tanıl Bora ; çev. Zehra Aksu Yilmazer. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2009. 310 s. : hrt. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1393. Politika dizisi ; 77) ISBN 9789750506789 (A.VII/7100).
- MÜNNICH, BERND : *Are the Turks Europeans?*. — New York : Institute for Armenian Studies, [t.y.]. 45 s. ; 21 cm. (A.VII/6660).
- MÜZE ÇALIŞMALARI VE KURTARMA KAZILARI SEMPOZYUMU (17. : 2008 : SİDE) : *17. Müze çalışmaları ve kurtarma kazıları sempozyumu, 28 Nisan-1 Mayıs 2008, Side* / yay. haz. Fahriye Bayram, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2009. 195 s. : res., hrt., pl. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayın no ; 3174. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1300-5626 ; 129) ISBN 9789751733825 (A.VII/6980).
- MÜZE ÇALIŞMALARI VE KURTARMA KAZILARI SEMPOZYUMU (16. : 2007 : MARMARİS) : *16. Müze çalışmaları ve kurtarma kazıları sempozyumu, 25-27 Nisan 2007, Marmaris* / yay. haz. Fahriye Bayram, Adil Özme. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü,

2008. 144 s. : res., hrt., pl. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayın no ; 3110. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayın no, ISSN 1300-5626 ; 122) ISBN 9789751733016 (A.VII/6979).
- NAĞISOYLU, MÖHSÜN : *Hezrinin "Hedisi-erbein" tercümesi (filoloji-tekstoloji araştırma, metn)*. — Bakı : Nurlan, 2008. 430 s. ; 21 cm. — (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası. Mehemed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/6819).
- NAĞİYEVA, CENNET : *Abdürrehman Cami eserlerinin Bakı elyazmaları, cilt I / elmi redaktörü Möhsün Nağsoylu*. — Bakı : Nurlan, 2009. 327 s. ; 21 cm. — (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Mehemed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/7351-1).
- NAKİP, MAHİR : *Kerkük Türk balk müzîği*. — 1. bsk. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2009. ix, 208 s. : tablo, nota ; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 361. Araştırma İnceleme dizisi ; 55) ISBN 9789751621238 (A.VII/6802).
- NAMİK KEMAL : *Cezmi : Türk edebiyatının ilk tarihsel romanı : özgün metne en yakın Latin harfli metin / yay. haz. Muna Yüceol Özezen ; yay. ed. Seyfi Karahan*. — 1. bsk. — Adana : Karahan Kitabevi, 2008. iv, 298 s. ; 19 cm. ISBN 9756447605 (A.VII/7295).
- NAMİK KEMAL SEMPOZYUMU (GAZİMAĞUSA : 1998) : *Namık Kemal sempozyumu bildirileri, Gazımağusa, 27-28 Nisan 1998*. — Gazımağusa : Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi = Eastern Mediterranean University Faculty of Arts and Sciences, 1998. xiv, 196 s. ; 24 cm. — (Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi yayınları ; 1) ISBN 97596620X (A.VII/7269).
- NAMİTOK, AYTEK : *Çerkeslerin kökeni = origines des Circassiens*. — 1. bsk. — Ankara : KAF-DAV, 2003-2008. 2 c. ; 20 cm. — (KAF-DAV yayınları ; 2) ISBN 975654001X (1.c.) ; ISBN 9789756255162 (2.c.) (A.VII/6955).
- NATALI, DENISE : *Kürtler ve devlet : Irak, Türkiye ve İran'da ulusal kimliğin gelişmesi / İngilizce'den çev. İbrahim Bingöl ; ed. İbrahim Bingöl*. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2009. 300 s. : res. ; 22 cm. — (Avesta ; 268. Kürt Araştırmaları ; 9) ISBN 9789944382687 (A.VII/7051).
- NATHO, KADIR : *Kafkasya'da ve Kafkasya dışındaki Çerkesler / çeviri Ömer Aytek Kurnel ; basıma haz. Muhittin Ünal*. — 1. bs. — Ankara : Kafdav, 2009. 441 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 24 cm. ISBN 9789756255209 (A.VII/6968).
- Navisahlia : Sina Kabağaç'ı anma toplantısı, 2008 : satyros / bilim ed. O. Faruk Akyol ; yay. Nezih Başgelen*. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. vii, 188 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9786053960515 (A.VII/6755).
- Navisahlia : Sina Kabağaç'ı anma toplantısı, 2007 : ars poetika / bilim ed. O. Faruk Akyol ; yay. Nezih Başgelen*. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. vii, 190 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9786053960508 (A.VII/6754).
- Navisahlia : Sina Kabağaç'ı anma toplantısı, 2006 : mythos / bilim ed. O. Faruk Akyol ; yay. Nezih Başgelen*. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. vii, 224 s. : res., hrt. ; 21 cm. ISBN 9786053960492 (A.VII/6753).
- Navisahlia : Sina Kabağaç'ı anma toplantısı, 2005 : komedi / bilim ed. Faruk Akyol ; yay. ve yöneten Nezih Başgelen ; redaksiyon Erkan İldiz*. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2007. viii, 124 s. : res., tıpkıbasım, hrt. ; 21 cm. ISBN 9789944750202 (A.VII/6752).
- NESİBOV, ELŞEN : *Abş ve Türkiye'nin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları ve Azərbaycan Respublikası*. — Bakı : Çıraq, 2006. 311 s. : tablo, şema ; 20 cm. (A.VII/7266).
- New approaches to the history of late medieval and early modern Europe : selected proceedings of two international conferences at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters in Copenhagen 1997 and 1999 / ed. by Troels Dahlerup, Per Ingesman*. — Copenhagen : Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2009. 486 s. : tablo, grafik ; 23 cm. — (Historisk-filosofiske meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 104) ISBN 8773043389 (A.VII/6874).
- NGAG DBANG TSHUL KHRIMS, BTSAN İHA : *A lexicon of the rGyalrong bTsanlha dialect : rGyalrong-Chinese-Tibetan-English / ed. by. Marielle Prins, Yasuhiko Nagano*. — Osaka : National Museum of Ethnology, 2009. vii, 743 s. ; 26 cm. — (Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 79. Bon Studies ; 12) ISBN 9784901906609 (B.I/5629).

- NİKBAKHT, RAHİM : *Tahavvülât-ı Menteka-yi Erdebil : ez Meşrute ta Ceng-i Cihani-yi evvel = Chronology of Ardebil region from constitution revolution to First World War.* — 1. c. — 1386. [12], 330 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9789643613938 (A.VII/6708).
- Nilgün Çelebi'ye armağan : *Türkiye'de toplum bilimlerinin gelişimi* / editörler Ertan Eğribel, Ufuk Özcan. — İstanbul : Kitabevi, 2009. 2 c. ; 24 cm. — (Kitabevi ; 389,390. Sosyoloji Yıllığı ; 18.) ISBN 9786054208081 (1.c.) ; ISBN 9786054208098 (2. c.) (A.VII/7106).
- The North Caucasus : histories, diasporas and current challenges : proceedings of the sukhum conference "Towards a New Generation of Scholarship on the Caucasus"* / ed. by Ergün Özgür. — Ankara : Kaf-Dav, 2009. xiv, 152 s. : hrt., tablo, grafik ; 30 cm. ISBN 9789756255254 (B.I/5514).
- NOSCH, MARIE-LOUISE : *The Knossos Od series : an epigraphical study.* — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007. 71 s. : res., tablo ; 30 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; 347. Bd. Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission ; Bd. 25. Mykenische Studien ; 20) ISBN 9783700136057 (B.I/5529).
- NURELİYEV, TAHİRE : *Vəf olunmuş əlyazmalar kataloqu, cilt I.* — Bakı : Nurlan, 2009. 305 s. ; 21 cm. — (Azerbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Mehmed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/6823-1).
- Obraz kitaya v sovremennoy Rossii : nekotorye problemi kitayskoy istorii i sovremennoy politiki KNR v issledovaniyah Rossiyskikh i zarubezhnykh uchenykh / otvetstvennyy redaktor N. L. Mamaeva ; sostaviteli A. L. Verçenko, N. L. Mamaeva.* — Moskva : Russkaya Panorama, 2007. 335 s. ; 22 cm. ISBN 9785931651927 (A.VII/6835).
- ODIAN, YERVANT : *Accursed years : my exile and return from Der Zor, 1914-1919* / translated from the original Armenian by Ara Stepan Melkonian ; with an introduction by Krikor Beledian. — London : Gomidas Institute, 2009. xxiii, 322 s. : res., hrt. ; 23 cm. ISBN 9781903656846 (A.VII/7144).
- OHANDJANIAN, ARTEM : *Armenien 1915 : Österreichisch-Ungarische Botschaftsberichte beweisen das Genozid.* — Wien : Verein für Förderung der armenischen Geschichte und Kultur, 2007. 317 s. : res., hrt. ; 24 cm. ISBN 9783950234404 (A.VII/6810).
- OHANDJANIAN, ARTEM : *1915 irrefutable evidence : the Austrian documents on the Armenian genocide* / Artem Ohandjanian ; translated by Tigran Tsulikian. — Yerevan : Republic of Armenia National Academy of Sciences Museum-Institute of the Armenian Genocide, 2004. 253 s. : tpkibasım, hrt. ; 24 cm. ISBN 9994100623 (A.VII/6672).
- OKUMURA, SUMIYO : *The influence of Turkic culture on Mamluk carpets* / preface Halit Eren. — İstanbul : Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2007. 277 s. : res. (çoğu mk.), hrt., pl., tablo ; 30 cm. — (Islamic Art series no ; 11) ISBN 9789290631644 (B.I/5642).
- OLİMİY, SAYYİD MANSUR : *Buhoro-Turkiston beğiği* / fors tilidan tarcima, tarcimon nomidan sözboşi va ayrim izohlar muallifi Halim Torayev. — Buhoro : Buhoro Nashriyoti, 2004. 127 s. : portre ; 20 cm. (A.VII/6889).
- Onbin yıllık İran medeniyeti iki bin yıllık ortak miras, 2 Aralık 2009-5 Şubat 2010, Topkapı Sarayı Müzesi Has Abırlar / sergi yürütme komitesi İlber Ortaylı...[ve başk.].* — İstanbul : Topkapı Sarayı, 2009. 335 s. : res. (mk.) ; 29 cm. (B.I/5623).
- Onomastique et intertextualité dans la littérature latine : actes de la journée d'étude tenue à la Maison de l'Orient et de la Méditerranée - Jean Pouilloux le 14 mars 2005* / édités par Frédérique Biville, Daniel Vallat. — Lyon : Maison de l'Orient et de la Méditerranée-Jean Pouilloux, 2009. 233 s. ; 24 cm. — (Collection de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée ; 41. Série Linguistique et Philologique, ISSN 0184-1785 ; 5) ISBN 9782356680068 (A.VII/7002).
- ORBÉLIAN, STÉPHANNOS : *Histoire de la Siounie* / traduite de l'Arménien par M. [Marie-Félicité] Brosset. — Saint-Petersbourg : Académie Impériale des Sciences, 1864-1866. 2 c. 1 c.'de (306 s. ; 186 s.) ; 30 cm. (B.I/5588).
- Orhan Koloğlu armağanı* / yay. haz. Orhan M. Çolak. — İstanbul : İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) ; Yıldız Yayıncılık, Reklamcılık, 2009. viii, 292 s. : res. (çoğu mk.), tpkibasım ; 24 cm. — (İSAR Vakfı yayınları no ; 28. Yıldız Yayıncılık, Reklamcılık yayınları no ; 15) ISBN 9789757874249 (A.VII/7000).

- OROSZ, GERGELY : *A catalogue of the Tibetan manuscripts and block prints in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, vol. 2.* — Budapest : Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2009. 891 s. ; 24 cm. — (Oriental Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences ; 3) ISBN 9789637451164 (A.VII/5458-2).
- ORTAYLI, İLBER : *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada.* — Gödöllo : Attraktor, 2004. 275 s. ; 20 cm. ISBN 963958004X (A.VII/7272).
- ORUÇ BEY : *Osmanlı tarihi, 1288-1502 : uç beyliğinden dünya devletine /* sadeleştirilen Necdet Öztürk ; tashih Adem Fidan. — İstanbul : Çamlıca, 2009. xxv, 259 s. ; 21 cm. — (Çamlıca Basım Yayın Kitapları ; 44) ISBN 9789944905701 (A.VII/7060).
- Osmanlı belgelerinde Bosna Hersek = Bosna i Hercegovina u Osmanskim dokumentima /* proje yöneticisi = rukovodilac projekta Yusuf Sannay ; proje sorumluları = odgovorni za projekat Mustafa Budak, Önder Bayır, Ahmet Zeki İzgöer ; belge tercüme = prijevod Rahman Ademi ; yay. haz. = pripremlili za publikaciju Yıldırım Ağanoğlu, Sebahattin Bayram, Mümin Yıldıztaş. — İstanbul : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı = Vlada Republike Turske Generalna Direkcija Drzavnih Arhiva Predsjedništvo odjela za Osmansku Arhivu, 2009. 523 s. : res. (rnk.), tpkıbasım, hrt., tablo ; 28 cm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 101 = Vlada Republike Turske Generalna Direkcija Drzavnih Arhiva Predsjedništvo odjela za Osmansku Arhivu izdanje broj ; 101) ISBN 9789751945075 (B.I/5552).
- Osmanlı belgelerinde Filistin = Palestine in Ottoman documents /* proje yöneticisi = supervisor of project Yusuf Sannay ; proje sorumluları = responsables for project Mustafa Budak, Önder Bayır, Ahmet Zeki İzgöer ; İngilizce tercüme = English translation Durmuş Kandıra...[ve başk.] ; yay. haz. = preparing staff Hüseyin Özdemir...[ve başk.]. — İstanbul : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı = T.C. Republic of Turkey General Directorate of State Archives, 2009. 575 s. : res. (kim rnk.), tpkıbasım, hrt., tablo ; 28 cm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 102 = T.C. Republic of Turkey General Directorate of State Archives yayın nu ; 102) ISBN 9789751945068 (B.I/5551).
- Osmanlı belgelerinde Karabağ /* proje yöneticisi Yusuf Sannay ; proje sorumluları Mustafa Budak, Önder Bayır, Ahmet Zeki İzgöer ; tercüme Ali Kaya, İbrahim Küreli, Hayrettin Yılmaz ; yay. haz. Kemal Gurulkan...[ve başk.]. — İstanbul : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2009. xvii, 660 s. : tpkıbasım, hrt., tablo ; 24 cm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 100) ISBN 9789751944917 (A.VII/7033).
- Osmanlı döneminde Balkan kadınları : toplumsal cinsiyet, kültür, tarih /* derleyenler Amila Buturovic, İrvin Cemil Schick ; çev. Güliz Erginsoy ; yay. hazırlayanlar Aysen Anadol, Nihal Ünver. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009. xi, 377 s. : res. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 257. Tarih ; 29) ISBN 9786053991076 (A.VII/7157).
- Osmanlı saray düşünleri ve şenlikleri /* haz. Mehmet Arslan ; ed. Ömer Faruk Yılmaz. — İstanbul : Sarayburnu Kitaplığı, 2009. 2. c. ve 3. c. ; 24 cm. — (Sarayburnu Kitaplığı serisi ; 1) (A.VII/6363).
- Osmanlı siyasal ve sosyal hayatında Ermeniler /* ed. Deniz Saraç ; [yay. hazırlayanlar] İbrahim Erdal, Ahmet Karacavuş. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009. 352 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 351. Araştırma-İnceleme dizisi ; 304) ISBN 9789752552517 (A.VII/7119).
- Osmanlı'dan günümüze eşkıyalık ve terör /* ed. Osman Köse. — 1. bs. — Samsun : Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 2009. 528 s. : res. (kim rnk.), portre, hrt., tablo ; 22 cm. ISBN 9789758217823 (A.VII/7161).
- Osmanoğulları ve aydınların anlatımıyla imparatorluğun yüzyük taşı II. Abdülhamid /* yay. haz. Mehmet Tosun. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2009. xiii, 474 s., [16] s. res. : res. (çoğu rnk.) ; 24 cm. — (Yeditepe Yayınevi ; 96. Araştırma-İnceleme dizisi ; 78) ISBN 9786054052059 (A.VII/7086).
- OSMOND-EVANS, ANTHONY : *The magic of Monaco /* editorial George Metcalfe. — 1st published — Middlesex : The Beaufort Publishing, 2008. 203 s. : res. (rnk.) ; 35 cm. ISBN 9780952541059 (B.I/5639).

- Osobne jurnali Soveta ministrov Rossiyskoy İmperii 1909-1917 gg. Tom 7 : 1915 god /* redaktsionniy Sovet B. D. Galperina...[et al.]. — Moskva : ROSSPEN, 2008. 714 s. ; 30 cm. — (Federalnoe Arhivnoe Agentstvo. Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoričeskiy Arhiv) ISBN 9785824309133 (7.c.) (B.I/3342-7).
- Ottoman Cyprus : a collection of studies on history and culture /* ed. by Michalis N. Michael, Matthias Kappler, Eftihios Gavriel. — Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2009. 366 s. : res., hrt., tablo ; 24 cm. — (Near and Middle East monographs. new series, ISSN 0932-2728 ; vol. 4) ISBN 9783447058995 (A.VII/7008).
- OVERMYER, DANIEL L. : *Local religion in North China in the twentieth century : the structure and organization of community rituals and beliefs.* — Leiden ; Boston : Brill, 2009. xiv, 219 s. ; 25 cm. — (Handbook of oriental studies = Handbuch der orientalistik. section 4 : China, ISSN 0169-9520 ; v. 22) ISBN 9789004175921 (A.VII/7138).
- ÖKE, MİM KEMÂL : *Ömer Fevzi Mardin : Gazî ve şîfî.* — 1. bsk. — İstanbul : İrfan, 2009. 219 s. : res., upkibasım ; 20 cm. — (İrfan Yayıncılık nu ; 138) ISBN 9789753711111 (A.VII/7120).
- ÖNAL, MEHMET : *A Corpus Zeugma mosaics /* ed. Fatih Cimok. — 1st printing. — İstanbul : A Turizm, 2009. 127 s. : res. (rnk.) ; 32 cm. ISBN 9789756445280 (B.I/5585).
- ÖNER, ERDOĞAN : *Osmanlı Devleti 1912 yılı bazine genel besabı ve kesin besap kanunu tasarısı.* — Ankara : Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2009. 266 s. : upkibasım, hrt., tablo ; 28 cm. — (Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı yayın no ; 2009/398) ISBN 9789758195398 (B.I/5570).
- ÖNİZ, HAKAN : *Temel sualtı arkeolojisi /* ed. Neziha Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. xiv, 181 s. : res., upkibasım, hrt. ; 24 cm. ISBN 9786053960539 (A.VII/6777).
- Österreichische Akten zur Geschichte des Krimkriegs /* bearbeitet von Ana Maria Schop Soler. — München ; Wien : R. Oldenbourg, 1979-1980. 3 c. ; 24 cm. — (Akten zur Geschichte des Krimkriegs. Ser. 1 ; Bd. 1-3) (A.VII/7136).
- ÖTEMİŞ HACI : *Cengiznâme /* Çağatay Türkçesi'nden aktaran ve yayına haz. Tuncer Gülensoy. — Ankara : Kültür Ajansı, 2009. 64 s. ; 20 cm. — (Kültür Ajansı yayınları no ; 53) ISBN 9789758951468 (A.VII/6806).
- ÖTEMİŞ HACI : *Çengiz-nâme /* haz. İlyas Kamalov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2009. xviii, 86, 48 s. upkibasım ; 23 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-1.1. Dizi-Sa. 1) ISBN 9789751621856 (A.VII/7290).
- ÖVER, KIVANÇ GALİP : *Alman belgelerinde Ermeni meselesi ve 1915 /* Kivanç Galip Över. — 1. bs. — İstanbul : Kaknüs, 2007. 219 s. : tablo ; 21 cm. — (Kaknüs yayınları ; 321. İnceleme-Araştırma serisi ; 40) ISBN 9789752561038 (A.VII/6740).
- ÖZATA, METİN : *İlk çağlardan Kurtuluş Savaşı'na Burdur tarihi.* — 1. bs. — İzmir : Umay, 2009. 262 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9789758913343 (A.VII/7001).
- ÖZBAY, ÖZDEMİR : *Dünya mitolojisi ve Nartlar.* — 1. bsk. — Ankara : Kafkas Derneği, 1999. 241 s. ; 19 cm. — (Kafkas Derneği yayınları ; 6) ISBN 9756798009 (A.VII/7332).
- Özbekiston taribini ökitiş va örganış böyiça materiallar : tafakkur sarçasmaları turkumidan. Toplam 3 /* tahrir hayati Ş. Ziyomov...[et al.] ; takrizçılar M. M. İshakov, B. N. Abdullaev. — Toşkent : Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi FAN Naşriyoti, 2009. 324 s. ; 20 cm. ISBN 9789943098442 (A.VII/6895).
- ÖZCOŞAR, İBRAHİM : *Merkezleşme sürecinde bir taşra kenti : Mardin, 1800-1900.* — 1. bsk. — Mardin : Mardin Artuklu Üniversitesi, 2009. xi, 220 s. : res., upkibasım, tablo ; 24 cm. — (Mardin Artuklu Üniversitesi yayınları. Şarkiyat Enstitüsü Hazırlık yayınları no ; 1) ISBN 9786054202003 (A.VII/6742).
- ÖZDAĞ, ÜMİT : *Talat Paşa'dan Alican Kapısı'nın açılmasına Ermeni psikolojik savaşı /* Özcan Yeniçeri. — 1. bsk. — Ankara : Kripto, 2009. 237 s. ; 21 cm. — (Genel yayın nu ; 16. "Sessiz Savaş" dizisi ; 5) ISBN 9786054125159 (A.VII/7067).
- ÖZDEMİR, HİKMET : *Cemal Paşa ve Ermeni göçmenler /* ed. Öner Ciravoglu. — 1. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 2009. 251 s. : res., hrt. ; 20 cm. ISBN 9789751413369 (A.VII/7107).
- ÖZDEMİR, HİKMET : *General Charles H. Sherrill Atatürk'ün biyografisini nasıl yazdı?.* — [Ankara] : [yayly.], 2009. 35 s. : 5 kroki ; 20 cm. (A.VII/7145).

- ÖZDEMİR, HİKMET : *Kara Harp Okulu 2009-2010 eğitim ve öğretim yılı açılış dersi, 28 Eylül 2009 : Yabancı diplomatların tanıklıklarıyla Atatürk'ün liderlik özellikleri*. — Ankara : Kara Kuvvetleri Komutanlığı Kara Harp Okulu Komutanlığı, 2009. 41 s. : portre ; 24 cm. (A.VII/7018).
- ÖZDEMİR, HİKMET : *Millî Güvenlik Akademisi Komutanlığı 2009-2010 eğitim ve öğretim yılı ilk ders metni, 06 Ekim 2009 : [Atatürk'ten liderlik dersleri]*. — Ankara : Harp Akademileri Komutanlığı, 2009. 71 s. : hrt. ; 24 cm. — (Harp Akademileri Komutanlığı yayınları) (A.VII/7017).
- ÖZDEMİR, KEMAL : *Osmanlı haritaları / Kemal Özdemir ; ed. Alpay Kabacalı ; fotoğraflar Selamet Taşkın...[ve başk.]*. — İstanbul : Avea ; Creative Yayıncılık, 2008. 319 s. : res. (kimi rnk.), tıpkıbasım, hrt. (çoğu rnk.), pl. ; 30 cm. ISBN 9789757104858 (B.I/5465).
- ÖZDEMİR, NEZAKET : *Çekirge köşkleri / ed. Nahit Kayabaşı ; fotoğraflar Foveo, Nihal Uzunca, Burcu Yalmanoglu*. — 1. bs. — Bursa : Sentez, 2007. 206 s. : res. (çoğu rnk.), tıpkıbasım ; 28 cm. ISBN 9789750116452 (B.I/5488).
- ÖZEL, SABAHATTİN : *Casusur casus : "Mustafa Sagir ve diğerleri" / ed. Avni Baştaş*. — 1. bs. — İstanbul : Derlem, 2009. 454 s. ; 23 cm. — (Derlem yayınları no ; 1) ISBN 9786058933811 (A.VII/7093).
- ÖZEL, SABAHATTİN : *Millî mücadelede İzmit-Adapazarı ve Atatürk*. — İstanbul : Derin, 2009. xiv, 338 s. : res., hrt., kroki, tablo ; 21 cm. — (Derin yayınları ; 69) ISBN 9789756463024 (A.VII/7057).
- ÖZER, MUSTAFA : *Kırklareli-Pınarhisar Sadullah Koloğlu İlkokulu*. — 1. bsk. — İstanbul : Yöre Dergisi, 2009. xii, 41 s. : res., portre, pl. ; 20 cm. — (Yöre Dergisi Yöresel Kitaplar dizisi ; 4) ISBN 9786058946804 (A.VII/7306).
- ÖZGÜDENLİ, OSMAN G. [GAZİ] : *Gâzân Han ve reformları, 1295-1304 : Moğol İranında gelenek ve değişim*. — 1. bs. — İstanbul : Kaknüs, 2009. xix, 524 s. : res., tablo ; 22 cm. — (Kaknüs yayınları ; 420. Tarih serisi ; 23) ISBN 9789752562127 (A.VII/7042).
- ÖZGÜLDÜR, YAVUZ : *1923-1945 dönemi Türk-Alman ilişkileri*. — 1991 xii, 226 y. ; 29 cm. (B.I/5606).
- ÖZGÜR, NURCAN : *Bulgaristan siyasal yaşamında bak ve özgürlükler bareketi, 1989-1995* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). — Ankara : Bilkent Üniversitesi, 1996. viii, 372 y. : hrt., tablo, grafik ; 30 cm. (B.I/5596).
- ÖZKAN, SÜLEYMAN : *Osmanlı Devleti'nde arkeolojik kazı çalışmaları*. — Bornova : Ege Üniversitesi Basımevi, 2009. viii, 185 s. : res., hrt. ; 24 cm. ISBN 9786056071706 (A.VII/6716).
- ÖZTANER, S. [SERDAR] HAKAN : *Colonnaded street at Salamis*. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2009. s. 101-120 ; 27 cm. Anadolu = Anatolia 33 (2007)'den ayrı basım (Sayın büyükelçi Ertuğrul Apakan'a armağan). (B.I/5584).
- ÖZTANER, SERDAR HAKAN : *Menderes Magnesiası çarşı bazilikası*. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2008. s. 123-152 : res., pl. ; 27 cm. Anadolu = Anatolia 31 (2006)'dan ayrı basım. (B.I/5583).
- ÖZTANER, S. [SERDAR] HAKAN : *The Nymphaeum at Alexandria Troas*. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt GmbH, [1999]. s. [27]-36 : res. ; 27 cm. — (Asia Minor Studien band ; 33) Die Troas : neue forschungen III'den ayrı basım. (B.I/5646).
- ÖZTANER, S. H. [SERDAR HAKAN] : *Salamis antik kenti*. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2004. s. 197-207 : hrt. ; 27 cm. Anadolu = Anatolia ek dizi no. 1 (2004), I-II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu'ndan ayrı basım. (B.I/5582).
- ÖZTEPE, ERHAN : *Classical sculptures from recent excavation at Salamis, Cyprus*. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2009. s. 131-141 : res. ; 27 cm. Anadolu = Anatolia 33 (2007)'den ayrı basım (Sayın büyükelçi Ertuğrul Apakan'a armağan). (B.I/5579).
- ÖZTEPE, ERHAN : *Gegenstände aus bein aus der römischen nekropole am Smintheion*. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2008. s. [517]-523 : res. ; 27 cm. — (Asia Minor Studien band ; 65) Vom Euphrat bis zum Bosphorus Kleinasien in der Antike'den ayrı basım. (B.I/5645).
- ÖZTEPE, ERHAN : *Karpat Yarımadası arkeolojik yerleşimleri*. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2009. s. 143-164 : res., hrt., tablo ; 27 cm. Anadolu = Anatolia 33 (2007)'den ayrı basım (Sayın büyükelçi Ertuğrul Apakan'a armağan). (B.I/5578).

- ÖZTEPE, ERHAN : *Kıbrıs Salamis'ten son dönem kazılarında bulunmuş klasik çağ heykelleri*. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2009. s. 121-130 ; 27 cm. Anadolu = Anatolia 33 (2007)'den ayrı basım (Sayın büyükelçi Ertuğrul Apakan'a armağan). (B.I/5581).
- ÖZTEPE, ERHAN : *Salamis örneği ışığında Kıbrıs'ın antropomorfik kapları*. — İstanbul : Homer, 2007. s. 297-301 : res. ; 31 cm. Patronvs : Coşkun Özgünel'e 65. yaş armağanı = Festschrift für Coşkun Özgünel zum 65. Geburtstag'dan ayrı basım. (B.I/5644).
- ÖZTEPE, ERHAN : *Zu den Formen der Liegefallen und eingeritzten Linien in der griechischen Plastik*. — [y.y.] : [yayl.y.], 2007. s. 251-270 : res. ; 26 cm. Istanbuler Mitteilungen band 57 (2007)'den ayrı basım. (B.I/5580).
- Pâdişah türbeleri : Bülent Çetiner'un resimleri : İ. Aydın Yüksel'in metinleri*. — İstanbul : Kubbealtı, 2009. 119 s. : res. (rnk.) ; 32 cm. — (Kubbealtı neşriyatı ; 153) ISBN 978975644719 (B.I/5557).
- PANDAZOĞLU, KONSTANTINOS : *Sartroupolis : La Communauté grecque de Sartrouville originaire majoritairement d'Asie Mineure*. — première impression — İstanbul : Les Éditions Isis, 2009. 257 s., [6] s. res. : res., tpkbasım, tablo ; 23 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 54) ISBN 9789754283884 (A.VII/6787).
- PANOSSIAN, RAZMIK : *The Armenians : from kings and priests to merchants and commissars*. — New York : Columbia University Press, c2006. xviii, 442 s. : hrt. ; 22 cm. ISBN 9780231139267 (cloth : alk. paper) (A.VII/6679).
- PARMEGIANI, NEDA : *Konkordanzen*. — Roma : CNR-Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2005. 127 s. ; 30 cm. — (Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler. I. Abteilung, Die Texte aus Bogazköy, ISSN 1126-7313 ; Bd. 10) ISBN 8887345120 (B.I/5526).
- PARVEVA, STEFKA : *Village, town and people in the Ottoman Balkans 16th-mid-19th century*. — 1st ed. — İstanbul : The Isis Press, 2009. 237 s. : hrt., tablo ; 23 cm. — (Analecta Isisiana ; 108) ISBN 9789754283860 (A.VII/6788).
- PASSAMANECK, STEPHEN M. : *Modalities in medieval Jewish law for public order and safety*. — Cincinnati : Hebrew Union College Annual, 2009. 115 s. ; 24 cm. — (Hebrew Union College Annual. supplements no ; 6) ISBN 9780878206056 (alk. paper) (A.VII/6750).
- PEKER, NURETTİN : *Tüfek omza : Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na ateş hattında bir ömür / hazırlayanlar Orhan Peker, Hilal Akkartal*. — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2009. 444 s. : res., tpkbasım ; 23 cm. ISBN 9786051112510 (A.VII/7078).
- La Pensée Turque, 16 Janvier- 1er Mai 1917 / director Halid Rachid-Djarym*. — Stamboul : Tanine, 1917. 10 sayı bir arada (328 s.) ; 24 cm. (A.VII/6829).
- Personalities noble : glimpses of renowned scientists and thinkers of Muslim era / ed. by Hakim Mohammed Said*. — 1st ed. — [Islamabad] ; Karachi : National Science Council of Pakistan ; Hamdard Foundation Pakistan, 1983. 1 CD-ROM. (60 s.) : res. (rnk.), portre (rnk.) ; 24 cm. — (Muslim Era series ; 1) (CD/0240).
- Petroglyphs of Central Asia / K. Tashbayeva...[et al.] ; [translated by] [O. Titova]*. — Bishkek : International Institute for Central Asian Studies, 2001. 219 s., [8] s. res. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 29 cm. ISBN 9967207760 (B.I/5506).
- PHILIPPIDES, MARIOS : *Mehmed II the Conqueror and the fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks : some western views and testimonies / ed., translated, and annotated by Marios Philippides*. — Tempe, Ariz : ACMRS / Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2007. xiv, 430 s. : res. ; 24 cm. — (Medieval and Renaissance texts and studies ; v. 302) ISBN 9780866983464 (alk. paper) (A.VII/6688).
- PİRİ REİS : *Kitab-ı Bahriye / ed. Ertuğrul Zekâi Ökte ; Turkish text Vahit Çabuk, Tülây Duran ; English text Robert Bragner*. — İstanbul : The Historical Research Foundation İstanbul Research Center, 1988. 3. ve 4. c. ; 31 cm. ISBN 9751702801 (tk.) (B.I/0273).
- PİŞMANLIK, UĞUR : *Antik çağ'da Tarsuslu filozoflar / ed. Nezih Başgelen*. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. 79 s. ; 20 cm. ISBN 9786053960430 (A.VII/6760).

- POLAT, CAVİT : *Maraş bibliyografyası* / ed. Serdar Yakar. — Kahramanmaraş : Ukde, 2009. 208 s. : tıpkı-basım ; 21 cm. — (Ukde Kitaplığı ; 69. Maraş Kültürü Edebiyat serisi ; 8) ISBN 6058931452 (A.VII/6798).
- POLKANOV, A. İ. : *Krımskie Karaimı*. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.] 89 s. ; 20 cm. (A.VII/7233).
- POLKANOV, YU. A. : *Krımkağların atalar sözi = Poslovitsı i pogovorki Krımskib Karaimov*. — Bahçisaray : [yayl.y.], 1995. 76 s. ; 20 cm. (A.VII/7231).
- POLKANOV, YU. A. : *Legendı i predaniya Karaev (Krımskib Karaimov-tyurkov)*. — Simferopol : Assotsiatsiya Krımskib Karaimov Krımkaraylar" Molodejnyı Karaimskiy Tsentr, 1995. 66 s. ; 20 cm. (A.VII/7232).
- POLKANOV, YU. A. : *Obryadı i obıçai Krımskib Karaimov-Tyurkov : Jenitba, rojdenie rebenka, poboronı*. — Bahçisaray : [yayl.y.], 1994. 52 s. ; 20 cm. (A.VII/7234).
- POLOVINKINA, TAMARA V. : *Çerkesya, gönül yaram : en eski çağlardan 20. yy. başlarına kadarki dönem tarihi üzerine* / Rusça'dan çev. Orhan Uravelli. — 1. bs. — Ankara : Kafdav, 2007. 346 s. ; 19 cm. ISBN 9789756255155 (A.VII/6954).
- POPKO, MACIEJ : *Arinna : Eine heilige Stadt der Hethiter*. — Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2009. xiv, 125 s. ; 24 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten, ISSN 0585-5853 ; 50) ISBN 9783447058674 (A.VII/6792).
- PORTAKAL, HÜSEN : *Kültürel atamız Homeros ve İlyada* / yay. Nezir Başgelen ; redaksiyon Yılmaz Uyar. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 214 s. ; 21 cm. ISBN 9786053960355 (A.VII/6763).
- PORTAKAL, HÜSEN : *Kültürel atamız Homeros ve Odyssea* / yay. Nezir Başgelen ; redaksiyon Yılmaz Uyar. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. 162 s. ; 21 cm. ISBN 9786053960348 (A.VII/6764).
- Posuto-Shakai Shugi Jinrui-gaku no Shatei = perspectives of postsocialist anthropology through Japanese eyes* / ed. by. Hiroki Takakura, Shiro Sasaki. — Osaka : Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan = National Museum of Ethnology, 2008. 551 s. : res., şkl, tablo, grafik ; 26 cm. — (Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan Chosa Hokoku, 1340-6787 ; 78 = Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 78) ISBN 9784901906593 (B.I/5628).
- Power and culture : new perspectives on spatiality in European history* / ed. by Pieter François, Taina Syrjämaa, Henri Terho. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2008. xvi, 229 s. : res., tıpkıbasım, hrt., pl. ; 24 cm. — (Thematic Work Group ; 2. Power and Culture ; 3) ISBN 9788884925534 (A.VII/7359).
- Preussische Akten zur Geschichte des Krimkriegs. Bd 2, 9. August 1854 bis 15. April 1856* / bearbeitet von Winfried Baumgart, Wolfgang Elz, Werner Zürrer. — München : R. Oldenbourg, 1990. 969 s. ; 24 cm. — (Akten zur Geschichte des Krimkriegs. Ser. 2 ; Bd. 2) ISBN 3486556215 (A.VII/6915-2).
- PRIMAKOV, YEVGENI : *Rusların gözüyle Ortadoğu* / Yevgeni Primakov [1929-] ; ed. Cüneyt Dalgakıran ; çeviri Olga Tezcan. — 1. bsk. — İstanbul : Timaş, 2009. 448 s., [32] s. res. : res. (kimi rnk.) ; 21 cm. — (Timaş yayınları ; 2069. Düşünce dizisi ; 8) ISBN 9789752639959 (A.VII/7113).
- Problemi istočnikovedenija, vıpusk 1* / otvetstvennyı redaktor S. M. Kaştanov. — Moskva : Nauka, 2006. 478 s. : res. (kimi rnk.) ; 25 cm. ISBN 5020340030 (1.c.) (A.VII/7024-1).
- Problemi istoričeskoj geografii i demografii Rossii. vıpusk 1* / zam. otv. redaktora Ya. E. Vodarskiy. — Moskva : Institut Rossiyskoj İstorii RAN, 2007. 401 s. : hrt. ; 20 cm. ISBN 9785805501853 (A.VII/6838-1).
- PRUNHUBER, CAROL : *Kürdistan'ı düşerken : Kürt Rahman'ın tutkusu ve ölümü* / İngilizce'den çev. Dilan Bucak ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2009. 352 s. : res. ; 22 cm. — (Avesta ; 285. Acil Kitaplar ; 12) ISBN 9789944382854 (A.VII/7049).
- PUL, AYŞE : *Osmanlı-Fransız diplomasisinin iki mühim evresi : Girit ve Mısır Seferleri*. — Ankara : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2009. s. [159]-176 ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi sayı 22'den ayrı basım. (A.VII/7367).
- PULLUKÇUOĞLU YAPUCU : *Olcaı Aydın : modernleşme sürecinde bir sancak*. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2007. 345 s. : res., hrt., tablo, grafik ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 159. Akademik Dünya dizisi ; 9) ISBN 9756051702 (A.VII/7122).

- QUATAERT, DONALD : *Osmanlı İmparatorluğu'nda madenciler ve devlet : Zonguldak kömür havzası, 1822-1920* / çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan ; yay. haz. Pınar Yanardağ, Cem Uçan. — 1. bs. — İstanbul : Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009. 414 s. : res., hrt., tablo ; 21 cm. ISBN 9789756193983 (A.VII/7082).
- RAMAZAN, MUSA : *Bir Kafkas göçmeninin anıları* / yay. haz. Gökhan M. Menteş. — 2. bsk. — Ankara : Kafkas Derneği, 2001. 241 s. : res., portre, tpkibasım, hrt. ; 20 cm. — (Kafkas Derneği yayınları ; 16. Otobiyografi) ISBN 9756798114 (A.VII/7333).
- RAMBERG, PETER J. : *Chemical structure, spatial arrangement : the early history of stereochemistry, 1874-1914*. — Aldershot : Ashgate, 2003. xxiv, 399 s. : res. ; 24 cm. — (Science, technology, and culture, 1700-1945) ISBN 0754603970 (A.VII/7131).
- Raphael Lemkin's Dossier on the Armenian genocide : Turkish massacres of Armenians : manuscript from Raphael Lemkin's Collection, American Jewish Historical Society* / with a foreword by Michael J. Bazylar. — Glendale, California : Center for Armenian Remembrance (CAR), c2008. xxxv, 145 s. ; 23 cm. ISBN 9780977715343 (A.VII/6652).
- Ras i narodi. 33 (2007) : sovremennye, etniçeskie, i rasovye problemy : ejegodnik* / otvetstvennyy redaktor V. A. Tişkov. — Moskva : Nauka, 2007. 382 s. : res., tpkibasım, hrt., tablo, şema ; 21 cm. ISBN 9785020355200 (A.VII/6837).
- Ravished Armenia and the story of Aurora Mardiganian* / compiled by Anthony Slide. — Lanham, Md. ; London : The Scarecrow Press, Inc., 1997. ix, 219 s., [8] s. res. : res., portre, hrt. ; 22 cm. — (Filmmakers series no ; 57) . ISBN 0810833115 (A.VII/6665).
- RAZZOK, CABBOR : *Vatan kadri : esselar, publitsisik, makolalar, katralar*. — Toşkent : Özbekiston, 2007. 110 s. ; 20 cm. ISBN 9789943011410 (A.VII/6890).
- Reading primary sources : the interpretation of texts from nineteenth and twentieth-century history* / ed. by Miriam Dobson, Benjamin Ziemann. — London : Routledge, c2009. vi, 259 s. ; 24 cm. — (Routledge guides to using historical sources) ISBN 0415429560 (hbk.) (A.VII/6790).
- Reisen in den Ländern der asiatischen Türkei und des Kaukasus* / herausgegeben von Friedrich Heintzelmann. — Leipzig : Verlag von Friedrich Fleischer, 1854. xiv, 504 s. : gravür, hrt. ; 21 cm. — (Die Weltkunde in einer planmässig geordneten Rundschau der wichtigsten Land-und seereisen ; Bd. 13) (A.VII/7013).
- Reisen in Persien und den beiden Indien* / herausgegeben von Friedrich Heintzelmann. — Leipzig : Verlag von Friedrich Fleischer, 1855. x, 597 s. : gravür ; 21 cm. — (Die Weltkunde in einer planmässig geordneten Rundschau der wichtigsten Land-und seereisen ; Bd. 14) (A.VII/7013).
- Religion past & present : encyclopedia of theology and religion* / ed. by Hans Dieter Betz, Don S. Browning, Bernd Janowski, Eberhard Jüngel. — Leiden ; Boston : Brill, 2007-2009. 2-6. c. ; 27 cm. ISBN 9789004146662 (tk.) (B.I/4297-2).
- RENDEL, GEORGE, SIR : *The Sword and the Olive : Recollections of diplomacy and the foreign service, 1913-1954* / to the abbot and community of downside abbey Almae Semper...[et all.]. — 1st published — London : John Murray, 1957. 1 CD-ROM. (348 s.) : res. ; 22 cm. (CD/0241).
- REZAN HAS MÜZESİ KONFERANSLARI (3. : 2008 : İSTANBUL) : *Rezan Has Müzesi Konferansları III, 12 Mayıs 2008 : Alianoi : dünü, bugünü, yarını* / ed. Zeynep Çulha. — 1. bsk. — İstanbul : Rezan Has Müzesi, 2009. 211 s. : res. (çoğu rnk.), tpkibasım, hrt., tablo ; 22 cm. ISBN 9789758919468 (A.VII/7345).
- REZAN HAS MÜZESİ KONFERANSLARI (2. : 2007 : İSTANBUL) : *Rezan Has Müzesi Konferansları II, 3 Kasım 2007 : Arkeoloji mercek altında* / ed. Zeynep Çulha. — 1. bsk. — İstanbul : Rezan Has Müzesi, 2008. 200 s. : res. (rnk.), grafik ; 22 cm. ISBN 9789758919369 (A.VII/7344).
- Rhetorics of work* / ed. by Yannis Yannitsiotis, Dimitra Lampropoulou, Carla Salvaterra. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2008. xxviii, 243 s. : res., tablo ; 24 cm. — (Thematic Work Group ; 4. Work, Gender and Society ; 3) ISBN 9788884925558 (A.VII/7362).

- RIZAKULI HAN HİDÂYET : *Fibris ul-Tevarih* / tashih ve tahşise Abdülhüseyn Nevai, Mir Haşim Muhaddis. — 1. çap-ı evvel. — Tehran : Pejuheşkâh-ı Ulum-ı İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi, 1373. 571 s. ; 23 cm. (A.VII/6705).
- Risâle-i Mevkute-i Babriye, Deniz Mecmuası, Donanma Dergisi, Deniz Kuvvetleri Dergisi, makaleler listesi* / haz. Hüseyin Yıldırım. — Ankara : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1994. xii, 374 s. : tablo, tıpkıbasım ; 24 cm. — (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür yayınları Tarih dizisi no ; 4) ISBN 975409019X (A.VII/6867).
- RİSTOVSKI, BLAJE : *Natse Dimov (1876-1916) i programata za Makedonskata natsija i drjavo : svečen sobir po povod 130-godišnjinata od raganeto i 90-godišnjinata od smrtta* / Blaje Ristovski. — Skopje : Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 2007. 35 s. ; 24 cm. (A.VII/7140).
- RİYAZ, MUHAMMED : *Fütüvvetname : tarih, ayin, adab ve rûsum / Risale-i fütüvvetiyye* / Seyyid Ali Hemedani ; be ihtimam Abdülkerim Cürbzedar. — 1. çap-ı dovom (2. bsk.) — Tahran : İntişarat-ı Esatir, 1388. 124 s. ; 22 cm. — (İntişarat-ı Esatir ; 364/2) ISBN 9643311635 (A.VII/6990).
- Romanov i Krim : Ekaterina II, Aleksandr I, Nikolay I, Aleksandr II, Aleksandr III, Nikolay II = The Romanovs and the Crimea : Catherine II, Alexander I, Nicholas I, Alexander II, Alexander III, Nicholas II* / tekst M. A. Zemlyanichenko, N. N. Kalinin ; naignij redaktor T. F. Pavlova ; perevod E. N. Tabidze. — Moskva : İzdatel'skaya Firma "Krik", 1993. 167 s. : res., portre ; 19 cm. (A.VII/7283).
- Rossija i Baltiya, vpusk 4 : selovek v istorii = Russia and Baltia, issue 4 : man in history* / otvetstvennyy redaktor A. O. Çubaryan. — Moskva : Nauka, 2006. 294 s. ; 22 cm. ISBN 5020351059 (A.VII/7028-4).
- Rossija i Evropa : diplomatiya i kultura, vpusk 4 = Russia and Europe : diplomacy and culture, issue 4* / otvetstvennyy redaktor A. S. Namazova. — Moskva : Nauka, 2007. 302 s. : res. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Vseobščey İstorii) ISBN 5020350397 (A.VII/4778-4).
- Rossija i mir glazami drug druga : iz istorii vzaimovospriyatiya. vpusk 4* / otvetstvennyy redaktor A. V. Golubev. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2007. 446 s. ; 20 cm. ISBN 9785805501792 (A.VII/6839-4).
- Rossiyskaya realnost kontsa XVI-pervoy poloviny XIX v. : ekonomika, obščestvennyy stroj kultura sbornik statey k 80-letiyu Yu. A. Tihonova* / redaktsionnaya kollegiya N. M. Rogojin...[et al.]. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2007. 352 s. ; 20 cm. ISBN 9785805501891 (A.VII/6842).
- ROSZKOWSKA-MUTSCHLER, HANNA : *Hethitische Texte in Transkription : KBo 45*. — Wiesbaden : Harrassowitz, 2005. xiii, 361 s. ; 24 cm. — (Dresdner Beiträge zur Hethitologie, ISSN 1619-0874 ; Bd. 16) ISBN 3447051922 (A.VII/6693).
- ROSZKOWSKA-MUTSCHLER, HANNA : *Hethitische Texte in Transkription : KBo 44*. — Wiesbaden : Harrassowitz, 2007. xvii, 257 s. ; 24 cm. — (Dresdner Beiträge zur Hethitologie, ISSN 1619-0874 ; Bd. 22) ISBN 9783447055840 (A.VII/6694).
- RUDENNO, VICTOR : *Gelibolu : denizden saldırı* / çev. Dilek Cenkçiler ; ed. Mithat Atabay. — Ankara : ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, 2009. ix, 382 s., [16] s. res. : res. ; 23 cm. ISBN 9789944344715 (A.VII/7069).
- Russkoe srednevekovoe nadgrobie XIII-XVII veka : materialy k svodu, vpusk 1 = Medieval Russian gravestones 13th-17th centuries : corpus of medieval Russian gravestones, vol. 1* / otvetstvennyy redaktor i sostavitel L. A. Belyaev. — Moskva : Nauka, 2006. 358 s. : res. ; 29 cm. ISBN 5020103551 (B.I/5535-1).
- SAATÇI, SUPHİ : *Irak Türkmen boyları, oymakları ve yerleşme bölgeleri*. — İstanbul : Kerkük Vakfı, 2009. 179 s. : res. (kimî rnk.), hrt. ; 24 cm. — (Kerkük Vakfı yayın nu ; 35. Türkçe seri nu ; 25) ISBN 9789756849330 (A.VII/6927).
- SADIKİ KİTABDAR : *Tezkire-i Mecma'ül-havas : bi-zaban-ı Türki Çağatay = Mecma'ül-havas* / tercüme Abdürresul Hayyampur. — [Tebriz] : [Çaphane-i Ahter], 1327. 1 CD-ROM.(10, 327 s.) ; 24 cm. (CD/0274).
- SAİD CONOV, MUSO : *Buhoro şabri va uning eski binolari = Gorod Buhara i ego starinnye zdaniya* / naşrga tayyorlovçi H. Torayev. — Taşkent : Institut Fransavy Oidi Omozişi Osiyoi Markazi, 2005. 54 s. : res. ; 29 cm. — (Document de travail de l'IFEAC no ; 16) (B.I/5501).
- SAKAOĞLU, NECDET : *Osmanoğulları'nın ünlü kadın sultanları*. — İstanbul : Avea ; Creative Yayıncılık, 2007. 320 s. : res. (çoğu rnk.), minyatür, tıpkıbasım ; 31 cm. ISBN 9789757104766 (B.I/5464).

- Salar Baba / çapa tayyarlanlar Ş. Geldieva...*[ve başk.]. — Aşgabat : Türkmenistan Segodnya, 1996. 278 s. ; 21 cm. — (Türkmenistan İlimler Akademiyası Türkmenbaşy Adındaki Türkmenistan Milli Golyazmalar Institutu) (A.VII/6926).
- Salnâme-i Vilâyet-i Girid. 1309 sene-i kameriyyesine müsadîf 1307 sene-i maliyyesi için tertib olunmuştur. Def'a-i 3.* — [Girid] : Vilâyet Matbaası, 1307. 277 s. ; 24 cm. (A.VII/7263).
- SAMARKANDİY, ABDURAZZOK : *Matlai sadayn ve macmai babrayn. Cild 2.* — Toşkent : Özbekiston, 2008. 2 c. ; 25 cm. — (Özbekiston SSR Fanlar Akademiyası Abu Rayhon Beruniy Nomidagi Şarkşunoslik İnstitutu) (A.VII/6881-2).
- Samsun-Sivas demiryolu Amasya İstasyonunun işletmeye küşadı : 21 teşrin-i sâni batırısı 1927 /* ed. Mehmet Ayıcı ; çevrimyazı Mustafa Kurt. — Ankara : TCDD, 2006. 77 s., [3] y. : tıpkıbasım ; 24 cm. (A.VII/6988).
- SANCAR, ASLI : *Osmanlı kadını : efsane ve gerçek /* ed. Hakan Yeşilova, Hasan Hayri Demirel ; mütercim Hanife Öz. — İstanbul : Kaynak, 2009. 191 s. : res. (çoğu rnk.) ; 24 cm. — (Yayın numarası ; 240) ISBN 9789944125772 (A.VII/7130).
- SANDALOĞLU, OSMAN : *Maraş'ta Saçaklızâdeler ve eski Maraş âlimleri /* haz. Yaşar Alparslan ; ed. Serdar Yakar. — Kahramanmaraş : Ukde, 2009. 176 s. : portre, tıpkıbasım ; 21 cm. — (Ukde Kitaplığı ; 68. Maraş Tarihi serisi ; 27) ISBN 6058931444 (A.VII/6799).
- SAPANCALI HÜSNÜ (MUALLİM) : *Hasan Dağı'nda ilmi ceveler /* haz. Nevzat Topal. — Konya : Kömen, 2009. xxvii, 127 s. : res., portre, tıpkıbasım ; 19 cm. — (Kömen yayınları ; 36) ISBN 9789756527436 (A.VII/7298).
- SARAL, AHMET HULKİ : *Türk İstiklal Harbi, cilt IV : Güney Cephesi : İngiliz ve Fransızların Güney-Dogu Anadolu'yu işgal etmeleri Milli Mücadele bareketleri, bu bölgede yapılan muharebeler ve Revandiz Harekâtı /* yay. hazırlayanlar Atike Kaptan, Alev Keskin. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2009. xii, 347, [71] s. : res., portre, hrt., kroki, şema ; 24 cm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2009/96) ISBN 9789754095616 (A.VII/7151-4).
- SARAY, MEHMET : *Türk-Rus münasebetleri'nin bir analizi.* — 1. bsk. — [Ankara] : Milli Eğitim Bakanlığı, 1998. 280 s. ; 20 cm. — (Milli Eğitim Bakanlığı yayınları : 3094. Bilim ve Kültür Eserleri dizisi ; 956. Düşünce Eserleri dizisi ; 24) ISBN 975116406 (A.VII/6865).
- SARIKOYUNCU DEĞERLİ, ESRA : *Türk-Bulgar ilişkilerinde Mustafa Kemal Atatürk.* — 1. bsk. — Kütahya : Kütahya Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 2009. xv, 360 s. : res., tıpkıbasım ; 20 cm. — (Kütahya Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği yayınları no ; 1) ISBN 9786058936409 (A.VII/6851).
- SARIKÖSE, BARIŞ : *Sille : bin yıllık birliklik, tarihçesi ve sosyo-ekonomik yapısı.* — Konya : Çizgi, 2009. xxv, 710 s. : res., tıpkıbasım ; 24 cm. — (Çizgi Kitabevi yayınları ; 211. Tarih ; 13) ISBN 9786055999308 (A.VII/7062).
- EL SATTAR EL BADRI, MOHAMMED ABD : *The European system and the Egyptian question, 1827-1841 : a study in the theory of balance of power.* — 1996 xix, 295 y. ; 30 cm. (B.I/5617).
- SCHAEFGEN, ANNETTE : *Schweres Erinnern : der Völkermord an den Armeniern.* — Berlin : Metropol, 2006. 200 s. : res. ; 24 cm. — (Reihe Dokumente-Texte-Materialien ; Bd. 60) ISBN 393869016X (A.VII/6911).
- SCHLUMBERGER, G. [GUSTAVE LÉON] : *Numismatique de l'Orient latin /* avec 19 planches gravées par L. Dardel. — Paris : Ernest Leroux, 1878-1882. 2 c. 1 c.'de ([4], xii, 504 s., xix res. ; 22, 37 s., xx-xxi res.) : res. ; 32 cm. — (Publie sous le Patronage de la Société de l'Orient latin) (B.I/5591).
- SCHNEIDER, PETER I. : *Die ritzk-moschee in Hasankeyf : bauforschung und baugeschichte /* redaktion C. Wawruschka. — İstanbul : Ege yayınları, 2008. xvi, 268 s., 75 s. res., 20 katl. pl. : res., tıpkıbasım, pl. ; 28 cm. — (Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul. Byzas ; 8) ISBN 9789758072224 (B.I/5477).
- SEFERCİOĞLU, NECMEDDİN : *3 Mayıs 1944 ve Türkçülük davası.* — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2009. 68 s. ; 19 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları ; 43. Araştırma dizisi ; 8) ISBN 9789757739371 (A.VII/7310).

- Sefernâme-i Bubara : Asr-i Muhammed Şah Kaçar : 1259-1260 /* be ehtemam Hüseyin Zamani. — çap-ı evvel — Tehran : Pejuheşkâh-ı Ulum-ı İnsani ve Mütalaat-ı Ferhengi, 1373. 92 s., [17] res. ; 24 cm. (A.VII/6702).
80. YILINDA TÜRK HARF İNKILABI ULUSLARARASI SEMPOZYUMU (İSTANBUL : 2008) : "80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu", 10-11 Kasım 2008 / ed. Tülay Alim Baran ; düzenleme heyeti H. Edip Başer...[ve başk.]. — İstanbul : Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009. 426 s. : res., upkibasım, tablo ; 30 cm. — (Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü yayın no ; 54) ISBN 9789753070461 (B.I/5471).
- SELİHOV, EHET : *Ehmetzeki Velidizen resevzege gilmi eşmekerlege*. — Öfö : Neftegazovoe Delo, 2005. 170 s. ; 20 cm. ISBN 5987550122 (A.VII/6813).
- SENYÜCEL, KERİME : *Hanedan'ın sürgün öyküsü : başucumda bir avuç vatan toprağı* / ed. Neval Akbıyık. — 1. bsk. — İstanbul : Timaş, 2009. 254 s. : res. (çoğu rnk.), portre ; 24 cm. — (Timaş yayınları ; 1882. Belgesel Kitaplar ; 2) ISBN 9789752638068 (A.VII/7111).
- SEVERANCE, GORDON : *Against the gates of hell : the life & times of Henry Perry, a Christian missionary in a Moslem world* / Diana Severance ; with a foreword by Timothy George. — Lanham, MD. : University Press of America, 2003. xxiv, 447 s. : hrt. ; 22 cm. ISBN 0761825932 (pbk. : alk. ppr.) (A.VII/6658).
- Seyahatname-i Londra : Tanzimat bürokratinin modern sanayi toplumuna bakışı /* inceleme, çeviri, çeviri yazı Fikret Turan ; yay. haz. Ahmet Akış. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2009. x, 193 s. : res. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları) ISBN 9789753332279 (A.VII/7177).
- SFRANCIS, YORGİOS : *Yorgios Sfrancis'in anıları : İstanbul'un fethinin Bizanslı son tanığı (Chronicon Minus)* / çev. ve notlandıran Levent Kayapınar. — 1. bsk. — İstanbul : Kitabevi, 2009. xiii, 480 s. : tablo ; 21 cm. — (Kitabevi ; 397) ISBN 9786054208296 (A.VII/6718).
- SHAY, MARY LUCILLE : *Venedik bahçeslerinin bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve sonrası, 1720-1734 /* çev. Münir Akın ; ed. Mahmut Kalkan. — İstanbul : ARK, 2009. 213 s. : tablo ; 21 cm. — (ARK Kitapları ; 35. Araştırma-İnceleme ; 7) ISBN 9789758911530 (A.VII/7073).
- SHIRINIAN, LORNE : *Quest for closure : the Armenian genocide and the search for justice in Canada*. — Kingston, Ontario : Blue Heron Press, c1999. iii, 267 s. : res., upkibasım, hrt. ; 22 cm. ISBN 0920266169 (A.VII/6669).
- SILAY, MEHMET : *Ortaoğın barışının mimarı Selahaddin Eyyubî*. — 1. bsk. — İstanbul : Düşün, 2009. 224 s. ; 21 cm. — (Düşün Yayıncılık ; 153. İslam Önderleri serisi ; 11) ISBN 9786054195060 (A.VII/7037).
- SIBANU, AHMED GASSAN : *Eş-Şabidü'l-abir ale'l-mezabibi'l-Ermeniyeti /* Revayati İsrail Vahan Bilikyan ; tasmi mü'l-gıla f Elisa Zeynelova. — Dimaşk : Darü'l-Yenabi, [t.y.] 229 s. : res. ; 22 cm. (A.VII/7200).
- Sikkeler ne anlatır? : Ortaçağ Anadolu sikkelerinde simgeler ve çokkültürlülük = what the coins tell us : symbols and multi-cultural aspects in Medieval Anatolian coins /* ed. Ersel Topraktepe ; çev. = translations Sim İris Belik ; fotoğraf = photograph Hakan Ezilmez. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2009. 128 s. : res. (rnk.) ; 29 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2980) ISBN 9789750816826 (B.I/5568).
- SIMPSON, CHRISTOPHER : *The splendid blond beast : money, law, and genocide in the twentieth century*. — 1st ed. — New York : Grove Press, 1993. x, 399 s. ; 25 cm. ISBN 0802113621 (A.VII/6646).
- SIPOS, JÁNOS : *Anadolu'da Bartók'un izinde /* yay. yönetmeni Ferruh Genç ; İngilizce'den çev. Sanat De-liorman ; yay. haz. Bülent Aksoy. — 1. bs. — İstanbul : Pan, 2009. 220 s. : res., hrt., nota ; 22 cm. — (Pan Yayıncılık ; 138) ISBN 9789944396509 (A.VII/7097).
- SNELL, DANIEL C. : *Flight and freedom in the ancient Near East*. — Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 2001. viii, 200 s. ; 25 cm. — (Culture and history of the ancient Near East, ISSN 1566-2055 ; v.8) ISBN 9004120106 (A.VII/6793).
- Sobranie vostochnykh Rukopisey Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan : meditsina /* sostaviteli H. Hikmatullaev, S. U. Karimova. — Taşkent : Izdatelstvo Narodnogo Naslediya İmeni Abdullı Kadıri, 2000. 302 s., 16 s. upkibasım : res. ; 27 cm. ISBN 5864840432 (B.I/5494).

- Sobranie vostochnykh rukopisey Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan : to'g'ri i estestvennye nauki /* sostavitel A. B. Vildanova. — Taşkent : Izdatelstvo FAN, Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, 1998. 248 s., 16 s. tipkibasım : res. ; 27 cm. ISBN 5648025521 (B.I/5498).
- [SOKU], ZİYA ŞAKİR : *Yarım asır evvel bizî idare edenler.* — İstanbul : Çatı Kitapları, 2008. 268 s. ; 21 cm. — (Çatı ; 37) ISBN 9789758845934 (A.VII/7108).
- SOMAKIAN, MANOUG JOSEPH : *Empires in conflict : Armenia and the great powers, 1895-1920.* — London : I. B. Tauris, 1995. xi, 276 s. : hrt. ; 22 cm. — (International Library of Historical Studies ; 2) ISBN 1850439125 (A.VII/6910).
- Sotsialnaya istoriya : ejegodnik 2007 /* otvetstvennyy redaktor İ. Yu. Novıçenko, A. K. Sokolov, K. M. Anderson. — Moskva : ROSSPEN, 2008. 365 s. ; 24 cm. ISBN 9785824309324 (A.VII/6836).
- SOYKUT, MUSTAFA : *The incorporation of the foreign elements into the Ottoman political culture* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). — Ankara : Bilkent Üniversitesi, 1997. 96 y. ; 30 cm. (B.I/5616).
- STANLEY, ARTHUR PENRHYN : *Sinai and Palestine in connection with their history.* — new ed. — London : John Murray, 1881. lviii, 560 s. : 7 katl. hrt. (rnk.) ; 23 cm. (A.VII/6828).
- Stimmen aus Deutschland : zum 90. Gedenkjahr des Völkermordes an den Armeniern 1915-2005 ; Antworten, Aufsätze, Essays, Reden, armenische Augenzeugenberichte /* herausgegeben von Ischchan Tschiftidschjan ; Mit einem Geleitwort von S. H. Aram I. Katholikos, Grossen Hauses von Kilikien. — Antelias : Druckereis aus Armenischen Katholikats des Grossen Hauses von Kilikien, 2005. 417 s. ; 24 cm. ISBN 3000171827 (A.VII/6912).
- The struggle against piracy : the Somalia case and Turkey's position /* [prepared by] Sadi Çaycı. — [Ankara] : Center for Middle Eastern Strategic Studies ; The Public Research Foundation, 2009. 24 s. : hrt. ; 30 cm. — (Report no ; 1) (B.I/5715).
- Studies in Atatürk's Turkey : the American dimension /* ed. by George S. Harris, Nur Bilge Criss. — Leiden ; Boston : Brill, 2009. ix, 254 s. : res. ; 25 cm. — (The Ottoman Empire and its Heritage, ISSN 1380-6076 ; v. 40) ISBN 9789004174344 (A.VII/7005).
- Sutoriito no Jinru-gaku = an anthropology of the street /* ed. by Yasumasa Sekine. — Osaka : Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan = National Museum of Ethnology, 2009. 2 c. ; 26 cm. — (Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan Chosa Hokoku, 1340-6787 ; 80,81 = Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 80,81) ISBN 9784901906633 (1. c.) ; ISBN 9784901906630 (2. c.) (B.I/5630).
- SÜLEYMAN İ, OSMANLI PADİŞAHI : *Divan-ı muhibbi (Kanunî Sultan Süleyman'ın şiirleri) /* haz. Vahit Çabuk. — İstanbul : Tercüman, 1980. 3 c. (192 s. ; s. 193-384 ; s. 385-542) ; 19 cm. — (Tercüman 1001 Temel Eser ; 156) A.IV/7965-3).
- SÜLEYMANOĞLU YENİSOY, HAYRİYE : *Bulgaristan Türklerinin Türkçe eğitim davası, 1877-2007.* — Bursa : B.G.F. (Balkan Türkleri Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu), 2007. 103 s. : res., tablo ; 19 cm. ISBN 9789759229719 (A.VII/7287).
- SÜLEYMANOĞLU YENİSOY, HAYRİYE : *Edebiyatımızda Balkan Türkleri'nin göç kaderi /* yay. haz. Mustafa Kahramanyol. — Ankara : Toplumsal Gelişim Derneği, 2005. 469 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9750042506 (A.VII/7288).
- SÜLEYMANOĞLU-YENİSOY, HAYRİYE : *Türkçe-Bulgarca sözlük.* — Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 2007. 1184 s. ; 25 cm. — (Milli Eğitim Bakanlığı yayınları ; 3241. Bilim ve Kültür Eserleri ; 1154. Sözlük dizisi) ISBN 9751117879 (A.VII/7176).
- SÜSSHEIM, KARL : *Hayatının abval-ı ruż-ı merresi = Tagabücher von Karl Süßheim = [Karl Süßheim'in günlüğü].* — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.] 2 mikrofilm makarası (1389 poz) ; 35 mm. (M/0271).
- SÜSSHEIM, KARL : *Karl Süßheim tarafından Max Lenz'e yazılmış mektup, 29 Jan. 1906.* — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.] mikrofilm (2 poz) ; 35 mm. (M/0274).
- ŞAHİN, SERACETTİN : *Türk ve İslam Eserleri Müzesi : Emevîlerden Osmanlılara 13 asırlık ihtişam /* ed. Hasan Hayri Demirel ; fotoğraf Cüneyt Kaymaz. — İstanbul : Kaynak, 2009. 375 s. : res. (rnk.) ; 32 cm. — (Yayın numarası ; 236) ISBN 9789944125727 (B.I/5555).

- ŞAHİNKAYA, SERDAR : *Gazi Mustafa Kemal ve cumhuriyet ekonomisinin inşası*. — 1. bs. — Ankara : ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, 2009. xiii, 285 s., [8] s. res. : res., 2 katl. hrt., tablo ; 23 cm. ISBN 9789944344760 (A.VII/7048).
- ŞAKİR-TAŞ, AZİZ NAZMİ : *Adrianopol'den Edirne'ye : Edirne ve civarında Osmanlı kültür ve bilim muhitinin oluşumu, XIV.-XVI. yüzyıl* / yay. hazırlayanlar Meltem Aravi, Dilek Aydın. — 1. bs. — İstanbul : Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009. 326 s. : tablo ; 23 cm. ISBN 9786054238040 (A.VII/7087).
- ŞAN, CEMAL : *Irak Türkmen'lerinden söz ediyorum (tarihi, kültürel ve siyasi konulu sempozyum)*. — [y.y.] : [yayl.y.], 2001. 95 s. ; 21 cm. (A.VII/7273).
- ŞAPOLYO, ENVER BEHNAN : *Atatürk ve Seymen alayı*. — 2. bsk. — Ankara : Ankara Kulübü, 2002. 111 s. : res. ; 24 cm. — (Ankara Kulübü yayınları no ; 2) ISBN 9759609517 (A.VII/6869).
- ŞAROFİDDİNOV, A. : *Hamid Ziyayevning ilmiy-pedagogik faoliyati (1946-2003)* / Z. Fayzieva, L. Kravets. — Toşkent : Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Nashriyati, 2003. 188 s. : res. ; 20 cm. — (Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarih Instituti) ISBN 5864840122 (A.VII/6936).
- Şebit Sancaktar Mehmetçik Anıtı temel atma töreni nutukları, 30 Ağustos 1924* / haz. Nihat Değirmenci, Ali Günhan. — Kütahya : Kütahya Valiliği, 2009. 79 s. : res., portre, tipkibasım ; 24 cm. ISBN 9786053780960 (A.VII/7348).
- ŞENİ, NORA : *Oryantalizm ve hayırseverliğin ittifakı* / çev. Elif Ertan ; kitap ed. Dürrin Tunç. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2009. 164 s. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2998. Tarih ; 55) ISBN 9789750816956 (A.VII/7171).
- ŞERAFEDDİN HAN : *Şerefname : Kürt ulusunun tarihi* / Farsçadan çev. ve yorumlayan François Bernard Charmoy ; Fransızca'dan çev. Celal Kabadayı, Rıza Katı, Vedii İlmen ; ed. A. Doğan. — İstanbul : Yaba, 2009. 3 c. ; 20 cm. — (Yaba yayınları ; 141. Tarih / Mezopotamya Kitaplığı ; 13. Şerefname ; I/I-III) (A.VII/7056).
- ŞERİFLİ, KAMANDAR : *Azerbaycan elyazma kitabı ve kitabhanaları*. — Bakı : Nurlan, 2009. 190 s. : tipkibasım ; 21 cm. — (Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası. Mehmed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/6821).
- Şili : bir ülke*. — Ankara : Şili Büyükelçiliği = Embajada de Chile, [2008]. 128 s. : res. (çoğu rnk.), tipkibasım ; 27 cm. ISBN 9789759457440 (B.I/5566).
- ŞİRAZİ, ŞEYH SÂDİ-İ : *Gülistan* / tercüme eden Kilisli Rifat. — 4. bsk. — İstanbul : Ahmet Halit Kitabevi, 1946. 144 s. ; 21 cm. — (Şarktan-Garptan Seçme Eserler ; 9) (A.VII/6952).
- ŞİRİNOV, T. Ş. : *Şark musikasını ulgıyıtırgan yurt = the land that raised oriental music = zemlya vzrastivşaya muzıku vostoka* / A. E. Berdimurodov, A. A. Raimkulov. — Samarkand : Fanlar Akademiyasi Arheologiya İnstituti ; Samarkand Davlat Universiteti ; Markaziy Osiya Halkaro Tadkikotlar İnstituti, 2009. 75 s. : res. (rnk.) ; 20 cm. ISBN 9789943357051 (A.VII/7244).
- ŞİROKORAD, A. B. : *Rusların gözünden 240 yıl kıran kırana Osmanlı-Rus Savaşları : Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış* / tashih redaksiyon Nergize Turaeva. — İstanbul : Selenge, 2009. 568 s. : res., portre ; 22 cm. — (Selenge yayınları no ; 49. Tarih dizisi ; 38) ISBN 9789758839636 (A.VII/7090).
- ŞODMONOVA, SANOBAR : *Nemis va turk tarixşunosligida sovet mustamlakaçılıgiga karşi kurş masalalari (1917-1924 yıllari)*. — Toşkent : Abu Matbuot Konsalt, 2008. 127 s. ; 20 cm. — (Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarih İnstituti) ISBN 9789943336124 (A.VII/6905).
- Şobi Zinda = Şabi Zinda = Şabi Zinda* / tuzuvçi mualliflar İbrohim Mikoilogli Tolkin Hayit ; masul muharrir Erkin Abdurahmonov ; tarcimonlar Kuvvat Avezbekov. — Toşkent : Yangi Asr Avlodi, 2005. 147 s. : res., pl. ; 21 cm. ISBN 563301765X (A.VII/6896).
- ŞONİYOZOV, KARİM : *Özbek balkening şakellaniş carayoni*. — Toşkent : Şark Nashriyot Matbaa, 2001. 462 s. ; 21 cm. (A.VII/6894).
- AT-TABARİ, ABU DJAFAR MOHAMMED IBN DJARİR : *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir at-Tabari : indices* / ed. by. M. J. [Michael Jan] de Goeje. — Leiden : Brill, 1901. 807 s. ; 25 cm. (A.VII/7262).

- TAGRİBERDİ, EBÜ'L-MEHASİN YUSUF B. : *Müntehabat min havadisı'd-dubur fi mede'l-eyyam ve ş-şubur : ve biye müstemiletün ala külli'l-abbar ve'l-teracimmi'lleti ma edhalebe'l-müellif fi taribibi el-müsemma en-nucumu'z-zabire. Fasıl 1 : min seneti 845 ila seneti 856 Hicret = extracts from Abu'l-Mahasin ibn Taghri Birdi's chronicle entitled havadith ad-dubur fi mada'l-ayyam wash-shubur. Part 1 : 845-856 A. H. / harrereha = edited William Popper. — Berkeley : University of California Press, 1930-1942. 4 c. ; 27 cm. — (University of California Publications in Semitic Philology ; vol. 8) (B.I/5587).*
- TAHTA, HAIG: *April 1915.* — London ; Reading : Taderon Press , 2006. vi, 434 s. : hrt. ; 23 cm. ISBN 1903656540 (A.VII/6673).
- TAN, NAIL : *Gurur kaynağımız Kastamonulular, VII.* — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2009. 144s : res., portre ; 24 cm. ISBN 975988967 (A.VI/8227-7).
- TARACHA, PIOTR : *Religions of second millennium Anatolia.* — Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2009. xvi, 232 s. ; 24 cm. — (Dresdner Beiträge zur Hethitologie, ISSN 1619-0874 ; Bd. 27) ISBN 9783447058858 (A.VII/7006).
- Tarik *Buğra* / editörler Mehmet Tekin, Ebru Burcu Yılmaz. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. 334 s. : res. (kimî rnk.), tıpkıbasım ; 29 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3153. Kültür Eserleri dizisi ; 8) ISBN 9789751733627 (B.I/5461).
- TARIM, CEVAT HAKKI : *Yılların ötesinden : Atatürk Kırşehir'de : inkılâpı bir öğretmen Habip Arıöz.* — [Kırşehir] : Kırşehir Belediyesi, [2007?]. 54 s. : res., portre ; 21 cm. — (Kırşehir Belediyesi Kültür-Tarih yayınları serisi ; 2) (A.VII/7327).
- Tarih *şohidligi va saboklari : çorizm va sovet mustamlakaçligi davrida Özbekiston Milliy Boyliklarining özlaştirilishi /* Loyiha rahbari va masul muharrir D. A. Alimova. — Toşkent : Şark Nashriyot Matbaa, 2001. 463 s. ; 21 cm. — (Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Tarih Instituti Özbekiston Respublikasi Fan va Tehnika Davlat Komitasi) (A.VII/6906).
- TARİHİ ARŞİVLERDE ÇOK ULUSLU KARŞILAŞTIRMALI ARAŞTIRMALAR SEMPOZYUMU (3. : ANKARA : 2009) : *Erken Modern Osmanlı ve Japonya'da devlet, toplum ve belgeler /* haz. Kayoko Hayashi, Özer Ergenç, Koichi Watanabe. — Tokyo : The Toyo Bunko, 2009. vi, 82, 77, v s. : res., tıpkıbasım ; 24 cm. ISBN 9784809702310 (A.VII/6737).
- Tarih-i Herat (*Destnevishti noyafte*) = *History of Herat (a newly-discovered manuscript) /* be ehtemal ez = probably by Şeyh Abdurrahman Fami Herevi [472-546h. kameri] ; ba mukaddeme = introduction by Muhammed Hasan Mir Hüseyini, Muhammed Rıza Ebui Mehrizi ; ba pişgoftar = preface İrec Afşar. — Tehran : Pejuheşi Miras-ı Mektub , 1387 (M2008). 6, 177 s. ; 24 cm. — (Miras-ı Mektup ; 149. Mecmua-i Nüşah-bergerdan ; 3) ISBN 9789648700480 (A.VII/6748).
- Tarih-i Kamel İran. — 5. çap. — Tehran : Müesses-e İntişarat-ı Nigâh, 1388. 1124 s. ; 24 cm. ISBN 9789643513320 (A.VII/7221).
- Tarih *bin delhasına yolculuk : Sina Akşin kitabı /* söyleşi Yaşar Seyman ; ed. Levent Cinemre. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. ix, 324 s. : res., portre ; 19 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1780. Nehir Söyleşi ; 38) ISBN 9789944887205 (A.VII/7209).
- Tarihsel sosyoloji / Elisabeth Özdalga [1946-]...[ve başk.] ; yay. haz. Sunay Aksoy. — 1. bsk. — Ankara : Doğu Batı, 2009. 227 s. ; 21 cm. — (Doğu Batı yayınları ; 44. Sosyoloji ; 13) ISBN 9789758717491 (A.VII/7045).
- Tarib *ten bugüne Başkurtlar : tarib, dil ve kültür üzerine incelemeler /* yay. haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dündar, İlyas Kamalov. — İstanbul : Ötüken, 2008. 318 s. : res., tıpkıbasım, hrt., tablo ; 23 cm. — (Ötüken neşriyat yayını ; 719. Kültür serisi ; 355) ISBN 9789754376722 (A.VII/6745).
- TAŞ, İLKNUR : *Hitit kralı IV. Tudhaliya : Asur Devleti'ne ve Suriye'deki vassal krallıklara yönelik politikası /* yay. Neziha Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 383 s. : res., hrt. ; 21 cm. ISBN 9786053960256 (A.VII/6767).
- TAŞKIRAN, CEMALETTİN : *Yüz yıllardır Harbiye : Harbiye'nin 180 yıllık tarihi ve en büyük barbiyeli Atatürk.* — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2009. 326 s. : res., tıpkıbasım ; 23 cm. ISBN 9786051111360 (A.VII/7077).

- Teatarot na počvata na Makedonija XX vek : priloži za istražuvanje na istorijata na kulturataa počvata na Makedonija / uredovački odbor Georgi Stardelov, Jelena Lujina, Ivan Tseparoski. — Skopje : Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 2007. 383 s. : res. ; 29 cm. — (Makroproekt "Istorija na kulturata na Makedonija" (series) ; kniga 15) ISBN 9789989101861 (B.I/5559).*
- TEKELİ, İLHAN : *Kentsel arsa, altyapı ve kentsel hizmetler / yay. haz. Özkan Taner. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2009. xi, 188 s. : hrt., pl., tablo, grafik ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları. İlhan Tekeli Toplu Eserler ; 6) ISBN 9789753332316 (A.VII/7181).*
- TEKİN, MEHMET : *Atatürk'ün vazgeçilmez davası Hatay. — 1. bsk. — Antakya : Color Ofset, 2009. 175 s. : res., tpkibasım ; 23 cm. ISBN 9789757750390 (A.VII/7299).*
- TEKİN, TALAT : *Dolgwol Bimun Yongu : Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukukı Bimun / çev. Yong-Song Li. — Seoul : JNC, 2008. 668 s. : tpkibasım, 1 katl. hrt. ; 23 cm. ISBN 9788956686431 (A.VII/7325).*
- Tenelerçidek tanı-dostlık neri : Taşkent Kalasının 2200 yıldığına arnalgan gılımı-teoriyalık konferentsiya materiaları / redaktsiya alkası Zayitbek Tursbekov...[et al.]. — Taşkent : Kazakistan Respublikasının Özbekstan Respublikasındaki Elşiligi, 2009. 107 s., [1] s. res. : res., hrt., tablo ; 21 cm. (A.VII/7251).*
- Tez katalogu, 1983-2008 : 25. yıl anısına / yay. hazırlayanlar Erdal Açıkse, Harun Tuncel, Mukadder Boydak Ozan. — Elazığ : Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009. 80 s. ; 28 cm. (B.I/5577).*
- TEZEREN, ZİVER : *Azğz Mahmüd Hüddü : hayati, san'atı, fikriyatı, çağdaşları içindeki yeri ve ünlü eserleri. — 1. bsk. — [Ankara] : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987. viii, 151 s. ; 20 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları ; 814. Türk Büyüklere dizisi ; 41) ISBN 9751700353 (A.VII/7329).*
- THEMELIS, PETROS G. : *Arhaio eleutherna : Anatolikos tomeas. — Atina : Tameio Arhaiologikon Poron, 2002. 113 s. : res. (kimi rnk.), hrt., pl. ; 27 cm. ISBN 960214033X (B.I/5473).*
- TIHONOV, V. V. : *İstorič "staroy škola" naučnaya biografiya B. İ. Sromyatnikova. — Pisa : Plus-Pisa University Press, 2008. x, 178 s. ; 21 cm. — (Doctoral Dissertations ; 4) ISBN 9788884925817 (A.VII/7356).*
- To Ergon tes arhaiologikes etaireias kato to 2008 / upo Vasileou Ch. Petrakou. — Athena : Arhaiologiki Etairia, 2009. 156 s. : res. (rnk.), pl. ; 24 cm. — (Tomas, ISSN 0570-6211 ; 55, 2008) (A.VII/7149).*
- Tolstoy'un gizli raporlarında Osmanlı İmparatorluğu : İstanbul'daki Rus Büyükelçi Pyotr Andreyeviç Tolstoy ve onun Osmanlı İmparatorluğu'na dair batıraları (XVIII. yüzyılın ilk çeyreği) / çev. İbrahim Allahverdi ; notlandıran ve önsöz M. R. [Marianna Rubenovka] Arunova, F. S. [Svetlana Filippovna] Oreškova ; yay. haz. İlyas Kamalov. — 1. bsk. — İstanbul : Yeditepe, 2009. liii, 169 s. ; 21 cm. — (Yeditepe yayınevi ; 101. Araştırma-İnceleme dizisi ; 83) ISBN 9786054052103 (A.VII/6744).*
- TOMOVSKI, KRUM : *Makedonskite majstori-graditeli od devetnaesettiot vek = 19th century Makedonian builders. — Skopje : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 2006. 171 s. : res. (kimi rnk.), portre, pl. ; 27 cm. ISBN 9989101647 (B.I/5575).*
- TOPAL, NEVZAT : *Anadolu Selçukluları devrinde Aksaray şehri. — 1. bsk. — Aksaray : Aksaray Valiliği, 2009. 240 s. : res. (çoğu rnk.), hrt., pl., tablo ; 21 cm. — (Aksaray Valiliği İl Özel İdaresi Kültür yayınları no ; 2) ISBN 9786053781486 (A.VII/7297).*
- Topkapı Sarayı Arşivi'nden 19. yüzyıl fotoğrafları / yay. haz. Fahriye Bayram, Ülkü Altındağ. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2008. 192 s. : res. ; 24 cm. — (Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana yayın no ; 127) ISBN 9789751733191 (A.VII/6981).*
- Toprağın altındaki geçmiş : Arkeoloji : sorunlar, öneriler, görüşler / yay. haz. Nezih Başgelen ; yazılarıyla katkıda bulunanlar Ekrem Akurgal...[ve bşk.] ; redaksiyon Erkan Ildız. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2006. 127 s. : res., portre, tpkibasım, pl. ; 21 cm. ISBN 9756561823 (A.VII/6761).*
- Toşkent mahallaları : ananalar va zamonaviylik (tarixiy etnografik tadqiqot) / masul muharrir Z. H. Orifhonova ; takrizçilar Ş. M. Abdullaev, A. Doniyarov. — Toşkent : Yangi asr avlodi, 2002. 217 s. ; 20 cm. ISBN 5633014324 (A.VII/7245).*
- TOZLU, SELAHATTİN : *Antakya (Hatay) taribi bibliyografiyası. — Elazığ : Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2009. x, 194 s. ; 24 cm. — (Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi yayınları no ; 17. Tarih Şubesi yayınları no ; 14) ISBN 9789753940634 (A.VII/7226).*

- TRÉMOUILLE, MARIE-CLAUDE : *Keilschrifttexte aus Boghazköi 51 : Texte aus dem Bezirk des Grossen Tempels III.* — Berlin : Gebr. Mann Verlag, 2009. xx s., 50 y. : şkl., pl., tablo ; 35 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi ; 51) ISBN 9783786125990 (B.I/5469).
- TRÉMOUILLE, MARIE-CLAUDE : *Texte verschiedenen Inhalts.* — Roma : CNR-Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2005. xxviii, 362 s. ; 30 cm. — (Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler. I. Abteilung, Die Texte aus Boğazköy, ISSN 1126-7313 ; Bd. 8) ISBN 8887345112 (B.I/5524).
- Trudi Instituta Rossiyskoy İstorii* / otvetstvennyy redaktor A. N. Saharov. — Moskva : Nauka, 2004-2006. 4 ve 6. c. ; 22 cm. — (Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Rossiyskoy İstorii) (A.VII/4772).
- Trudi instituta rossiyskoy istorii RAN 1999-2000, vpusk 3* / otvetstvennyy redaktor A. N. Saharov. — Moskva : Nauka, 2002. 323 s. ; 20 cm. ISBN 5805500884 (A.VI/3463-3).
- Tserkov v istorii Rossii. sbornik 7* / otvetstvennyy redaktor V. M. Pavrov. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2007. 465 s. ; 20 cm. ISBN 97858501907 (A.VI/5779-7).
- TSIRKINIDIS, HARRY : *At last we uprooted them... : the genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor through French archives* / translated by Stratos Mavrantonis. — Thessaloniki : Publishing House Kyriakides Brothers SA, [199?]. 332 s. : res., tpkıbasım, hrt., tablo ; 24 cm. ISBN 9603434787 (A.VII/6692).
- Tsivilizatsii, vpusk 7 : dialog kultur i tsivilizatsiy = Civilizations, volume 7 : dialogue of cultures and civilizations* / otvetstvennyy redaktor A. O. Çubaryan. — Moskva : Nauka, 2006. 276 s. ; 22 cm. ISBN 5020340073 (A.VII/7023-7).
- TUNA, CELÂL : *İkiçtepe kazılarının ışığında M.Ö. 2. bin yıl öncesi Orta Karadeniz Bölgesi sahil kesimi mimarisi : İkiçtepe yapıları* / ed. Neziğ Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2009. 157 s. : res., pl. ; 21 cm. ISBN 9786053960645 (A.VII/7148).
- TUNCER, HÜNER : *Osmanlı Devleti ve büyük güçler, 1815-1878.* — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 2009. 224 s. : res. ; 20 cm. — (Kaynak yayınları ; 547) ISBN 9789753435642 (A.VII/7016).
- TUNÇ, ALMILA : *Greek Cypriot rearmament 1974-1998 : an assessment.* — 1999 ix, 94 y. : tablo ; 30 cm. (B.I/5603).
- TUNÇÖZGÜR, ÜNSAL : *Dünden bugüne Safranbolu.* — 1. bs. — [Safranbolu] : Safranbolu Hizmet Birliğı, 1997. 128 s. ; 20 cm. — (Safranbolu Hizmet Birliğı Kültür yayını no ; 2) ISBN 975946831X (A.VII/6857).
- TURAN, ŞERAFETTİN : *Şehzade Bayezid'in, babası Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği mektuplar.* — [Ankara] : Maarif Vekaleti, 1955. 10 s. ; 28 cm. Tarih Vesikalari, Yeni seri I, 1 (16) (1955)'den ayrı basım. (B.I/5592).
- TURÇANINOV, GEORGI F. : *Kafkasya'da bulunan antik eserlerin keşfi ve yazılarının çözümlemesi / çeviri Kayhan Yükseler ; basıma haz. Mühittin Ünal.* — gnlş. 2. bs. — Ankara : Kaldav, 2009. 279 s. : portre, res., tablo ; 20 cm. ISBN 9789756255193 (A.VII/6965).
- Turetskie knigi v fondah gosudarstvennoy publichnoy istoricheskoy biblioteki = Rusya Federasyonu Devlet Halk Tarih Kütüphanesindeki Türkçe yayımları bibliyografyası* / sostavil = haz. İlyaz V. Zaytsev. — Moskva : Akademiya Gumanitarnih İssledovaniy, 2006. 77 s. ; 21 cm. ISBN 5984990466 (A.VII/6942).
- Türk Deniz Kuvvetleri : bin yılın güncesinden seçmeler* / hazırlayanlar Nurcan Bal, Figen Atabey ; proje koordinatörü M. Nuri Alacalı. — 1. bsk. — [Ankara] : Türk Deniz Kuvvetleri, 2009. iii, 359 s. : res. (çoğu rnk.), tpkıbasım, hrt. ; 34 cm. ISBN 9789754095234 (B.I/5510).
- Türk deniz tarihinde Kıbrıs'ın fethi* / haz. Arif Emre Kara. — 1. bsk. — İstanbul : Piri Reis Araştırma Merkezi, 2009. v, 220 s. : res. (çoğu rnk.), hrt. (çoğu rnk.), tablo ; 24 cm. — (Türk Deniz Harp Tarihinde İz Bırakan Gemiler, Olaylar ve Şahıslar. Piri Reis Araştırma Merkezi yayını sayı ; 9) ISBN 9789754095272 (A.VII/6948).
- Türk denizcilik tarihi* / ed. İdris Bostan, Salih Özbaran, Zeki Arkan, Lütfü Sancar. — [Ankara] : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2009. 2 c. ; 30 cm. ISBN 9789754095463 (B.I/5540).
- Türk Tarih Kurumu : içyüzü : tarih otoriteleri ve basınıımız neler söylediler?* — [y.y.] : Ajans-Türk, [t.y.] 47 s. ; 20 cm. — (Ajans-Türk Araştırma yayınları) (A.VII/7285).
- Türk tarihindeki kabramanlık öyküleri : menkıbeler* / yay. kurulu İskender Özbay...[ve başk.]. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2009. viii, 182 s. : res. ; 24 cm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Genelkurmay Basımevi yayını numarası ; 2009/48) ISBN 9789754095319 (A.VII/6729).

- Türkiye arkeolojisi : Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. yılı anısına* / yay. haz. Fahriye Bayram. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2008. 269 s. : res. (rnk.) ; 31 cm. — (Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana yayın no ; 128) ISBN 9789751733221 (B.I/5511).
- DEMİREL, SÜLEYMAN : *Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in söylev ve demeçleri* / [haz.] Cengiz Ergen. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2009. xlviii, 2220 s. : portre, tipkibasım, tablo ; 25 cm. + 1 CD-ROM. ISBN 9789759278502 (A.VII/7189).
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU : *Kültürel faaliyetlere katılım ve ayrılan zaman, 2006* / Türkiye İstatistik Kurumu. — Ankara : Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2009. xxii, 125 s. : tablo, grafik ; 24 cm. — (Türkiye İstatistik Kurumu yayın no ; 3220) ISBN 9789751944313 (A.VII/6698).
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU = TURKISH STATISTICAL INSTITUTE : *Türkiye istatistik yillığı, 2008 = Turkey's statistical yearbook, 2008* / Türkiye İstatistik Kurumu = Turkish Statistical Institute. — Ankara : Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2009. vii, 388 s. : tablo, grafik ; 23 cm. — (Türkiye İstatistik Kurumu yayın no ; 3247 ISSN 0082-691X) ISBN 9789751944795 (A.VII/6699).
- TÜRKİYE İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA AJANSI (TİKA) : *Manas = Mahac* / Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ; haz. Pamirbek Kazıbayev, Çınbay Tursunbekov ; çev. Mustafa Canpolat...[ve başk.]. — Ankara : TİKA, 1995. 171 s. : res. (kimî rnk.) ; 34 cm. ISBN 9757307246 (B.I/5490).
- Türkiye'de kültür politikalarına giriş* / derleyenler Serhan Ada, H. Ayça İnce ; yay. haz. Belgin Çınar. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009. xi, 264 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 252. Kültürel İncelemeler ; 2) ISBN 9756053990413 (A.VII/6827).
- Türkiye'de stratejik düşünce kültürü ve stratejik araştırma merkezleri : başlangıcından bugüne Türk düşünce kuruluşları* / editörler Hasan Kanbolat, Hasan Ali Karasar. — 1. bs. — Ankara : Nobel, 2009. 544 s. : karikatür, tablo ; 23 cm. — (Nobel yayın no ; 1391. Uluslararası İlişkiler ; 55) ISBN 9786053951872 (A.VII/7317).
- Türkiye'nin Azerbaycanın müstegilliyini tanınması tarihinden (metbuat beberleri)* / tertübciler Nazim İrfan Tanrıgulu, Fikret Süleymanoglu. — Bakı : Pedagogika, 2005. 71 s. : tipkibasım ; 20 cm. ISBN 5806640081 (A.VII/7341).
- Türkiye'nin somut olmayan kültürel mirası* / ed. M. Öcal Oğuz ; metin yazarları Ahmet Aslan...[ve başk.] ; fotoğraflar Erdoğan Yavuz. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. 311 s. : res. (rnk.) ; 32 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3158. Sanat Eserleri dizisi ; 471) ISBN 9789751733689 (B.I/5457).
- TÜRKMEÑOĞLU, AHMET : *Çukurova Kadırlı Dağkolu Türkmen ağzı sözlüğü* / yay. Neziha Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 111 s. ; 19 cm. ISBN 9786053960201 (A.VII/6759).
- TÜTENGİL, CAVİT ORHAN : *Atatürk'ü anlamak ve tamamlamak* / ed. Rüken Kıziler ; önsöz Server Tanilli. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xii, 156 s. ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları genel yayın ; 1699. Cavit Orhan Tütengil Bütün Eserleri ; 1. Araştırma/İnceleme) ISBN 9789944886239 (A.VII/6815).
- Tyurkskie narodi Sibiri* / otvetstvennyy redaktor D. A. Funk, N. A. Tomilov. — Moskva : Nauka, 2006. 677 s., 32 s. res. : res. (kimî rnk.), hrt. ; 24 cm. — (seriya "Narodi i Kulturi" osnovana v 1992 godu) ISBN 5020339997 (A.VII/7029).
- TZAFERIS, VASSILIOS : *Paneas. Volume II : small finds and other studies* / Shoshana Israeli ; with a contribution by Uri Basson...[et al.] ; ed.-in-chief Judith Ben-Michael. — Jerusalem : Israel Antiquities Authority, 2008. vii, 248 s. : res. (kimî rnk.), şkl., pl., tablo ; 27 cm. — (Publications of the Israel Antiquities Authority IAA Reports no ; 38) (B.I/5359-2).
- Ubi Dubium ibi libertas : timitikos tomos gia ton kathigiti Nikola Farakla* / epimeleia Christos Loukos, Napoleon Ksifaras, Kleantli Pateraki. — Rethimno : Ekdoseis Filosofikis Scholis Panepistimiou Kritis, 2009. 396 s. : res., portre, hrt., pl. ; 24 cm. ISBN 9789608839489 (A.VII/7150).
- UÇAK, H. İBRAHİM : *Dünden bugüne Medreseönü*. — 1. bsk. — Ankara : Sistem Ofset, 2005. 144 s. : res. (kimî rnk.), tipkibasım, hrt., tablo ; 30 cm. ISBN 9752709575 (B.I/5513).
- Ufuk Esin : yaşamı ve çalışmaları* / yay. Neziha Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2008. 68 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9756053960218 (A.VII/6756).
- ULU, CAFER : *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler*. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2009. xiii, 432 s. : portre, tipkibasım, nota ; 24 cm. + 1 CD-ROM. ISBN 9789751621436 (A.VII/7188).

- ULUDAĞ, İLHAN : *Sosyetler Birliği sonrası bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk gruplarının sosyo-ekonomik analizi, Türkiye ile ilişkileri* / Salih Mehmedov. — 2. bsk. — İstanbul : Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), 1992. xxiii, 544 s., 1 katl. hrt., 1 katl. tablo : hrt., tablo, grafik ; 28 cm. — (TOBB genel yayın no ; 249. AYDB ; 128) ISBN 9755121331 (B.I/5608).
- Ulugbek Muhammad Taragay : *"Zijd" novye guraganov astronomičeskie tablitsy = Ulugbek Muhammad Taragay (1394-1449) : Zijj jadidi guragoni* / vstupitel'naya statya, perevod, kommentarii i ukazateli A. A. Ahmedova. — Taşkent : İzdatelstvo FAN Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, 1994. 455 s. : şkl., tablo ; 23 cm. ISBN 5648021739 (A.VII/6825).
- ULUGÜN, F. YAVUZ : *Kocaeli ve çevresi denizcilik tarihi* / hazırlık Hakan Atmaca. — İzmit : İzmit Rotary Kulübü, 2009. 200 s. : res., tpkibasım, hrt., pl., tablo ; 21 cm. — (İzmit Rotary Kulübü Kültür yayınları no ; 19) ISBN 9789759375447 (A.VII/6992).
- ULUSAL ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR SEMPOZYUMU : III. ve IV. *Ulusal arkeolojik araştırmalar sempozyumu* / ed. kurulu Zeynep Çizmeli Ögün...[ve bşk.]. — Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cöğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü, 2008. 353 s. : res., hrt., pl., tablo ; 28 cm. — (Anadolu ek dizi no ; 2 = Anatolia supplement series nr. ; 2 ISSN 0-570-0116) (B.I/5475).
- ULUSLARARASI AĞRI DAĞI VE NUH'UN GEMİSİ SEMPOZYUMU (2. : 2008 : AĞRI) : II. *international symposium of Mount Ararat and Noah's Ark = II. uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi sempozyumu* / ed. by = ed. Oktay Belli. — 1. bs. — Ağrı : Ağrı Valiliği, 2009. xvi, 636 s. : res. (rnk.), tpkibasım, hrt., pl., tablo ; 32 cm. — (Ağrı Valiliği Kültür yayınları no ; 9) ISBN 9786053781035 (B.I/5539).
- ULUSLARARASI ASYA VE KUZEY AFRİKA ÇALIŞMALARI KONGRESİ (38. : 2007 : ANKARA, TÜRKİYE) : 38. (ICANAS) *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Ekim 2007, bildiriler : Din = International Congress of Asian and North African Studies, 10-15 September 2007, papers : Religion = Mejdunarodnyj Kongress po izučeniju Azii i Severoy Afriki, 10-15. 9. 2007, sbornik statey : Religiya / yay. haz. Zeki Dilek...[ve bşk.]. — Ankara : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008. 2 c. (xxiv, 890 s.) ; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayınları ; 3/1,2) ISBN 9789751621023 (A.VII/6970).*
- ULUSLARARASI ASYA VE KUZEY AFRİKA ÇALIŞMALARI KONGRESİ (38. : 2007 : ANKARA, TÜRKİYE) : 38. (ICANAS) *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Ekim 2007, bildiriler : Edebiyat bilimi sorunları ve çözümleri = International Congress of Asian and North African Studies, 10-15 September 2007, papers : problems and solutions of the science of literature = Mejdunarodnyj Kongress po izučeniju Azii i Severoy Afriki, 10-15. 9. 2007, sbornik statey : problemu literaturovedeniya / yay. haz. Zeki Dilek...[ve bşk.]. — Ankara : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008. 4 c. (xxxii, 2062 s.) ; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayınları ; 5/1-4) ISBN 9789751621047 (A.VII/6972).*
- ULUSLARARASI ASYA VE KUZEY AFRİKA ÇALIŞMALARI KONGRESİ (38. : 2007 : ANKARA, TÜRKİYE) : 38. (ICANAS) *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Ekim 2007, bildiriler : Felsefe = International Congress of Asian and North African Studies, 10-15 September 2007, papers : Philosophy = Mejdunarodnyj Kongress po izučeniju Azii i Severoy Afriki, 10-15. 9. 2007, sbornik statey : Filosofiya / yay. haz. Zeki Dilek...[ve bşk.]. — Ankara : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008. xxii, 447 s. : res. ; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayınları ; 2) ISBN 9789751621016 (A.VII/6969).*
- ULUSLARARASI ASYA VE KUZEY AFRİKA ÇALIŞMALARI KONGRESİ (38. : 2007 : ANKARA, TÜRKİYE) : 38. (ICANAS) *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Ekim 2007, bildiriler : maddi kültür = International Congress of Asian and North African Studies, 10-15 September 2007, papers : material culture = Mejdunarodnyj Kongress po izučeniju Azii i Severoy Afriki, 10-15. 9. 2007, sbornik statey : materialnaya kultura / yay. haz. Zeki Dilek...[ve bşk.]. — Ankara : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008. 3 c. (xxiv, 1532 s.) : res. ; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayınları ; 4/1-3) ISBN 9789751621030 (A.VII/6971).*
- ULUSLARARASI-DİSİPLİNLERARASI KADIN ÇALIŞMALARI KONGRESİ (2009 : SAKARYA) : *Uluslararası-disiplinlerarası kadın çalışmaları kongresi, 05-07 Mart 2009 : kongre bildirileri* / yay. haz. Binnaz Baytekin...[ve bşk.]. — Sakarya : Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü, 2009. 3 c. ; 24 cm. ISBN 9789757988458 (tk.) (A.VII/6998).
- ULUSLARARASI TÜRK DENİZ GÜCÜ TARİHİ SEMPOZYUMU (İSTANBUL : 2008) : *Uluslararası Türk deniz gücü tarihi sempozyumu, 20-22 Ekim 2008, İstanbul : 16'ncı ve 17'nci yüzyıllarda Hint Okyanusu'nda*

- Osmanlı deniz varlığı*. — 1. bsk. — İstanbul : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2009. xvi, 44, 55, 54, 72, 37, 35, 15, 11, 40, 11, 26 s. : res., portre, tpkibasım, hrt. ; 31 cm. ISBN 9789754095203 (B.I/5651).
- ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ŞAİR VE YAZARLARI SEMPOZYUMU (1. : 2008) : *I. Uluslararası Türk dünyası şair ve yazarları sempozyumu : Fuzûlî'nin Türk kültür ve sanat dünyasındaki yeri, 28-31 Mayıs 2008 : bildiriler kitabı* / yay. haz. Ömer Yaraşır, Mustafa Yeniasır, Selma Korkmaz. — Lefkoşa : Yakın Doğu Üniversitesi, 2009. 241 s. ; 24 cm. (A.VII/6877).
- ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ KONGRESİ (6. : 2005 : ANKARA) : *6. Uluslararası Türk kültürü kongresi bildirileri, 21-26 Kasım 2005, Ankara* / yay. haz. Şebnem Ercebeci. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 2009. 5 c. ; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayını ; 376,377,380-382. Bilimsel Toplantılar ; 43-47) ISBN 9789751621498 (tk.) (A.VII/7301).
- ULUSLARARASI TÜRLÜK BİLGİSİ SEMPOZYUMU (ERZURUM : 2007) : *Uluslararası Türklük bilgisi sempozyumu, 25-27 Nisan 2007, Erzurum : bildiriler / bilim kurulu Yavuz Akpınar...[ve başk.] ; düzenleme kurulu Orhan Kemâl Tavukçu...[ve başk.]*. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2009. 2 c. ; 24 cm. ISBN 978975004216 (A.VII/7216).
- ULUSLARARASI VAN GÖLÜ HAVZASI SEMPOZYUMU (3. : 2007 : HAKKARİ) : *III. uluslararası Van Gölü Havzası sempozyumu, 06-08 Haziran 2007, Hakkari = III. international symposium of Van Lake Region, 06-08 June 2007, Hakkari* / ed. = ed by Oktay Belli. — 1. bs. — Hakkari : Hakkari Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2008. xx, 571 s. : res. (rnk.), tpkibasım, hrt., pl., tablo ; 31 cm. — (Hakkari Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür yayınları no ; 5) ISBN 9789755859736 (B.I/5538).
- Umesao Tadao : *Chosaku Makuroku, 1934-2008 = Tadao Umesao : written works, 1934-2008* / Akifumi Oikawa [1946-], Masatake Matsubara [1942-]. — Osaka : Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan = National Museum of Ethnology, 2009. ii, 603 s. : hrt., tablo, grafik ; 26 cm. + 1 CD-ROM. — (Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan Chosa Hokoku, 1340-6787 ; 86 = Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 86) ISBN 9784901906708 (B.I/5635).
- UNSUR KEYKAVUS B. İSKENDER B. KABUS KEYKAVUS B. İSKENDER: *Kabusname* / [Farsça'dan dilimize çev.] Mercimek Ahmed İlyasoğlu ; haz. ve sadeleştiren Atilla Özkırmı. — İstanbul : Tercüman, [199?]. 2 c. (264 s. ; 205 s.) ; 19 cm. — (Tercüman 1001 Temel Eser ; 36) A.IV/7916-2).
- Upravleniye Rossiye : opyt, traditsii, novatsii, XVI-XX vv.* / otv. redaktor A. N. Saharov. — Moskva : Nauka, 2007. 382 s. ; 23 cm. ISBN 9785805501969 (A.VII/6845).
- USEBELARUSKİ KANGRES (2. : MENSK : 1994) : *Drugii usebelaruski kangres = second all-byelorussian Congress* / redaktsiyay R. Astrouskaga. — Minsk : Vidanne Belaruskay Tsentralnay Rady, 1954. 94 s. : res., portre, hrt. ; 24 cm. (A.VII/7281).
- USMANOVA, DİLYARA : *Musulmanskaya fraktsiya i problemi "svobody sovesti" v gosudarstvennoy Dume Rossii, 1906-1917*. — Kazan : Izdatelstvo "Master Layn", 1999. 163 s. : [6] s. res. ; 20 cm. ISBN 5931390065 (A.VII/7278).
- UYANIKER, FERHAT : *Millî Mücadele'de Türk kadını*. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2009. vii, 112, [48] s. : res., tpkibasım ; 24 cm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2009/97) ISBN 9789754095593 (A.VII/7152).
- Uzbekiston taribining dolzarb muammolariga yangi yig'ilar, davriy to'plam no : 2* / tahrir hayati D. Alimova...[et al.]. — Toshkent : Shark, 1999. 207 s. ; 20 cm. — (Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarih Instituti) (A.VII/7252).
- Uzunyayla rapor ve belgeleri, II* / derleyen Muhittin Ünal. — 1. bs. — Ankara : KAF-DAV, 2008. 298 s. : res., tpkibasım, hrt., tablo, soyağacı ; 19 cm. ISBN 9789756255957 (A.VII/7335-2).
- ÜLKEKUL, CEVAT : *Türk seyr, hidrografi ve oşinografi çalışmalarının 1909 öncesi tarihi : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Dairesi Başkanlığı'nın yüzüncü kuruluş yılına armağan* / Cevat Ülkekul. — İstanbul : Seyir Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, 2009. 146 s. : res. (rnk.), tpkibasım, hrt ; 30 cm. ISBN 9789754095326 (B.I/5508).
- ÜLKER, NECMİ : *İzmir'de Türk mübri : Emir Sultan Dergâhi Hazîresi mezar kitâbeleri* / Vehbi Günay, Cahit Telci, Turan Gökçe. — İzmir : Şenocak, 2008. 358 s. : res. (çoğu rnk.), tpkibasım, pl., kroki, tablo ; 24 cm. — (Şenocak Kültür yayını ; 2) ISBN 9789944023702 (A.VII/7081).

- ÜLKÜSAL, MÜSTECİB H. FAZIL : *Dobruca'dan* / yay. haz. Saim Osman Karahan. — 1. bsk. — İstanbul : Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şubesi, 2007. 264 s. : res., portre, tpkibasım, hrt. ; 21 cm. — (Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi yayınları ; 11. İstanbul Şubesi ; 4) ISBN 9789759648893 (A.VII/7277).
- ÜNAL, AHMET : *Gizli Atatürkçülük projesi : Ataköy planı*. — Ankara : Anekdot, [2009]. 204 s. : tpkibasım ; 21 cm. — (Anekdot Kitaplar. Özel seri ; 2) ISBN 9786055944124 (A.VII/7316).
- ÜNAL, YENAL : *Ahmet Ferit Tek* / ed. Mustafa Erdem Kafkashoğlu. — İstanbul : Bilgeoğuz, 2009. 187 s. : tpkibasım ; 21 cm. ISBN 9786054200597 (A.VII/7173).
- ÜNLÜ, TUBA : *The Greek-Albanian dispute in the 1990s* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). — Ankara : Bilkent Üniversitesi, 1998. viii, 138 y. ; 29 cm. (B.I/5602).
- ÜRÜN, AHMET KÂZİM : *Yunak-Çeltik ve bavalisi şehit ve gazileri (Balkan - 1. Dünya ve İstiklâl Savaşları)*. — 1. bsk. — Konya : Yunak-Çeltik Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 2005. viii, 184 s. : res., portre, tpkibasım, hrt., tablo ; 24 cm. ISBN 9750016505 (A.VII/7270).
- ÜZÜLMEZ, MÜSLÜM : *Hılar : on bin yıllık tarihin tanığı* / ed. Neziha Başgelen ; redaksiyon Yılmaz Uyar. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2009. 159 s., [8] s. res. : res. (çoğu rnk.), hrt., pl. ; 21 cm. ISBN 9786053960553 (A.VII/6765).
- Vahan Cardashian : advocate extraordinaire for the Armenian cause* / compiled by Vartkes Yeghayan. — Glendale, California : Center for Armenian Remembrance (CAR), c2008. xxv, 353 s. : tpkibasım ; 23 cm. ISBN 9780977715336 (A.VII/6651).
- VAHRAM VARDAPET : *Türklerin Anadolu'yu istilası tarihi (895-1267)* / Eski Ermenice'den mukayese ve işaretlerle tercüme eden Hrand D. Andreasyan. — İstanbul : [yayl.y.], 1934. vi, 93 y. ; 30 cm. (T/0168).
- VEENHOF, KLAAS R. : *Mesopotamia : the Old Assyrian period* / Jesper Eidem ; herausgegeben von Markus Wäfler. — Fribourg ; Göttingen : Academic Press ; Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 382 s. : res., hrt., tablo ; 24 cm. — (Orbis biblicus et orientalis ; 160. Annäherungen ; 5) ISBN 3525534523 (A.VII/6689).
- Verfolgung, Vertreibung und Vernichtung der Christen im Osmanischen Reich, 1912-1922* / hg. Tessa Hofmann ; mit einem geleitwort von Bischof Dr. Wolfgang Huber. — 2. Aufl. — Münster : Lit, 2007. ii, 269 s. ; 21 cm. — (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte ; Bd. 32) ISBN 9783825878238 (A.VII/7192).
- Vesika ve fotoğraflarla Osmanlı devrinde Kudüs* / ed. Ömer Faruk Yılmaz ; hazırlayanlar İlhan Ovalıoğlu...[ve başk.] ; redaksiyon Selman Soydemir. — İstanbul : Çamlıca, 2009. xlvii, 493 s. : res. (kimisi rnk.), tpkibasım ; 33 cm. — (Çamlıca Basım Yayın Kitapları ; 47) ISBN 9789944905749 (1.c.) (B.I/5556-1).
- VIERBÜCHER, HEINRICH : *Armenia 1915 : what the German imperial government concealed from its subjects : the slaughter of a civilized people at the hands of the Turks* / English translation by Geoffrey Steinherz ; ed. by Ara Ghazarians ; with an analysis by Vahakn N. Dadrian. — 1st published — Arlington, Massachusetts : Armenian Cultural Foundation, 2006. xxxiii, 155 s. : hrt. ; 23 cm. ISBN 0967462126 (A.VII/6649).
- VILLEHARDOUIN, GEOFFROY DE : *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois : divisée en deux parties, dont la premiere contient l'histoire de la conquête de la ville de Constantinople par les François & les Vénitiens écrite par Geoffroy de Ville-Hardouin..., revue & corrigée en cette édition sur le manuscrit de la bibliotheque du roy, & illustrée d'observations historiques, & d'un glossaire, pour les termes de l'auteur, à present hors d'usage. Avec la suite de cette bistoire, insques en l'an MCCXL tirée de l'histoire de France ms. de Philippes Mouskes... La seconde contient une bistoire generale de ce que les François & les Latins ont fait de plus memorable dans l'empire de Constantinople, depuis qu'ils s'en rendirent maistres, insques à ce que les Turcs s'en sont emparez : iustificée par les ecrivains du temps, & par plusieurs chroniques, chartes, & autres pieces non encore publiées* / Geoffroy de Villehardouin [1148-1213], Philippe Mouskes [1216?-1282] ; ed. Charles Du Fresne Du Cange [1610-1688]. — A Paris : De l'Imprimerie royale, 1657. 2 c. 1 c.'de [28], 370, [8] ; [12], 331, [1], 86 s. ; 35 cm. (B.I/5589).
- VINOGRADOV, A. V. [ALEKSEI VLADIMIROVICH] : *Russko-Krimskie otnosheniya : 50-e vtoraya polovina 70-x godov XVI veka*. — Moskva : Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2007. 2 c. (197 s. ; 340 s.) ; 21 cm. ISBN 9785805501815 (1. c.) ; ISBN 9785805501822 (2.c.) (A.VII/6840).
- VİZE TARİH VE KÜLTÜR SEMPOZYUMU (2. : VİZE : 2005) : *Vize II. Tarih ve kültür sempozyumu, 10 Haziran 2005, Vize*. — Vize : Vize Kaymaklığı ; Vize Belediyesi, [2008]. iv, 321 s. : res. (kimisi rnk.), tpkibasım, hrt., pl., tablo ; 24 cm. (A.VII/7305).

- WALICKI, ANDRZEJ : *Rus düşünce tarihi : aydınlanma'dan Marksizme* / ed. Berna Akkiral ; çev. Alâeddin Şenel. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2009. 688 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1399. Tarih dizisi ; 54) ISBN 9789750506840 (A.VII/7098).
- "*Watari-garasu no Aachi*", 1903-2002 : *Jesappu Kita-Taiheiya Choosa o Tsuishi Choosa Suru* = "Raven's Arch", 1903-2002 : *the Jesup North Pacific Expedition Revisited* / ed. by Kazuyuki Tanimoto, Koichi Inoue. — Osaka : Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan = National Museum of Ethnology, 2009. ii, 321 s. : res. (kimi rnk.), hrt. ; 26 cm. — (Kokuritsu Minzokugaku Hakubutsu-kan Chosa Hokoku, 1340-6787 ; 82 = Senri Ethnological Reports, ISSN 1340-6787 ; 82) ISBN 9784901906647 (B.I/5631).
- WEGNER, ILSE : *Hurritische Opferlisten aus bethitischen Festbeschreibungen*. — Roma : Bonsignori, CNR-Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 1995-2004. 3 c. : res. ; 30 cm. — (Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler. I. Abteilung, Die Texte aus Boğazköy, ISSN 1126-7313 ; Bd. 3) (B.I/5523).
- The Widening circle of genocide : Genocide : a critical bibliographic review, volume 3* / ed. by Israel W. Charny ; with a foreword by Irving Louis Horowitz. — New Brunswick ; London : Transaction Publishers, c1994. xxvii, 375 s. ; 24 cm. ISBN 1560001720 (A.VII/6656-3).
- WIESNER-HANKS, MERRY E. : *Erken modern dönemde Avrupa, 1450-1789* / İngilizce özgün metinden çev. Hamit Çalışkan ; ed. Ali Berktaş. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2009. xv, 754 s. : res., hrt. ; 23 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 1761. Tarih) ISBN 9789944886963 (A.VII/7213).
- WILHELM, GERNOT : *Ein Ritual des AZU-Priesters* / Gernot Wilhelm ; mit einer Autographie von Hans Gustav Güterbock. — Roma : Bonsignori Editore, 1995. x, 37 s. ; 30 cm. — (Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler. I. Abteilung, Die Texte aus Boğazköy ; Ergänzungsheft ; 1) (B.I/5522).
- WITTEK, PAUL : *Milet in der Türkischen Zeit. Die islamischen Inschriften von Balat, Milet*. — Berlin : Staatliche Museen, [t.y.] 10 s., s. 89-127 : res., şkl. ; 33 cm. Milet, III, 3 (1906)'dan ayrı basım. (B.I/5593).
- WOOLEY, LEONARD, SIR : *Excavations at Ur*. — London ; New York ; Bahrain : Routledge ; Kegan Paul, 2009. 261 s., 32 s. res. : res., pl. ; 24 cm. ISBN 0710310498 ISBN 9780710310491 (A.VII/7308).
- Der Wölkerkrieg : eine Chronik der Ereignisse seit dem 1. Juli 1914. Band 20 : Fünftes Kriegshalbjahr von August 1916 bis Februar 1917. III, Die ereignisse im Deutschen Reich, an der Ostfront in Russland, an den türkischen fronten, in der Türkei, in Persien, Afghanistan und Marokko* / bearbeitet und herausgegeben von C. H. [Casimir Hermann] Baer. — Stuttgart : Verlag von Julius Hoffmann, 1918. viii, 320 s. ; 25 cm. (A.VII/7012).
- XUE, ZONG ZHENG : *Bei ting Chun Qiu = A history of the ancient beiting the ancient sites and historical culture*. — Xinjiang : Xinjiang Ren Min Chu Pian Shi, 2006. 607, 48 s. res. : res. (çoğu rnk.), hrt. ; 21 cm. ISBN 7228102150 (A.VII/7319).
- YAHNİCİ, ŞEVKET BÜLENT : "*Ankara cumhuriyeti*"'nden "*cumhuriyet Ankara*"'sına. — Ankara : Ankara Kulübü, [t.y.] 68 s. ; 20 cm. (A.VII/6854).
- Yahya Kemal Beyatlı : ölümünün 50. yılı* / ed. Kâzım Yetiş ; fotoğraflar Ara Güler...[ve başk.]. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. 471 s. : res. (kimi rnk.), tıpkıbasım ; 29 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3155. Anma ve Armağan Kitapları dizisi ; 9) ISBN 9789751733665 (B.I/5458).
- YAKUPOĞLU, CEVDET : *Kuzeybatı Anadolu'nun sosyo-ekonomik tarihi : Kastamonu, Sinop, Çankırı, Bolu : XIII-XV. yüzyıllar*. — Ankara : Gazi Kitabevi, 2009. xvii, 646 s. : res., hrt., tablo ; 24 cm. ISBN 9786055804503 (A.VII/6929).
- YALÇIN, EMRUHAN : *Son haçlı kalesi : Heybeliada*. — 1. bsk. — Ankara : Elips Kitap, 2009. 278 s., [7] s. res. : res., tablo ; 21 cm. — (Elips Kitap ; 419) ISBN 9786054138999 (A.VII/7068).
- Yalnız demokrat : Ferrah Bozbeyleli kitabı* / ed. Filiz Dıñoğlu, Fulya İbanoğlu ; hazırlayanlar İhsan Dağı, Fatih Uğur. — 1. bsk. — İstanbul : Timaş, 2009. 415 s. : res., portre ; 21 cm. — (Timaş yayınları ; 2071. Hatırat Kitaplığı ; 7) ISBN 9789752639973 (A.VII/7126).
- YANOV, ALEKSANDR : *Rossiya i Evropa : v treh knigah, 1462-1921. Kniga 2 . Zagadka Nikolaevskoy Rossii, 1825-1855*. — Moskva : Noviy Hronograf, 2007. 502 s. ; 23 cm. ISBN 9785948810294 (A.VII/6849-2).
- YARMEMMEDOV, NAZİM : *XIX asr Azərbaycan elyazma kitabı* / elmi redaktoru Nesib Göyüşov. — Bakı : Nurlan, 2009. 151 s. : res., tablo ; 21 cm. — (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mehmed Füzuli Adına Elyazmalar İnstitutu) (A.VII/7353).

- YATSENKO, S. A. [SERGEI ALEKSANDROVICH] : *Kostyum drevney evrazi (İranoyazgıne narodu) = Costume of the ancient eurasia (the Iranian-speaking peoples)*. — Moskva : İzdatelskaya Firma "Vostochnaya Literatura" RAN, 2006. 661 s. : res. ; 29 cm. — (Kultura narodov vostoka : materialı i issledovaniya, osnovana v 1969 godu) ISBN 5020184950 (B.I/5536).
- YAVUZ, YILDIRIM : *İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin, 1870-1927* / yay. haz. Derin İnönü. — Ankara : TMMOB Mimarlar Odası ; Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2009. xvi, 536 s. : res. (kimi rnk.), portre, tipkibasım, pl. ; 32 cm. — (Mimar Kemalettin Anma Programı dizisi) ISBN 9789944897303 (B.I/5648).
- YAVUZARSLAN, PAŞA : *Osmanlı dönemi Türk sözlükçülüğü*. — Ankara : Tiydem, 2009. vii, 333 s. : tipkibasım, tablo ; 24 cm. ISBN 9786055881238 (A.VII/7204).
- YAZICI, SERAP : *Yeni bir Anayasa hazırlığı ve Türkiye : seçkinlikten toplum sözleşmesine* / yay. haz. Göksun Yazıcı. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009. ix, 262 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 250. Hukuk ; 14) ISBN 9786053990970 (A.VII/6826).
- YAZIJI OĞLI ALI : *Selçuk Türkmenlerinin tarihi* / Orta Asır Türkmen dilinden çapa tayarları Rahmanberdi Godarov. — Aşgabat : Miras, 2004. 2 c. (511 s. ; 520 s.) ; 21 cm. — (Türkmenistanın Milli Medeniyet "Miras" Merkezi Türkmenbaşy Adındaki Türkmenistan Milli Golyazmalar İnstitutu) (A.VII/6920).
- YEGHIAIAN, V. : *Raphael Lemkin'in Ermeni soykırımı dosyası : Ermeni kıyımları : American Jewish Historical Society (Raphael Lemkin koleksiyonu elyazmaları)* / L. Fermanian ; Türkçe Ali Çakıroğlu ; baskıya haz. Ali Sait Çetinoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2009. 224 s., [8] s. res. : res. (rnk.) ; 21 cm. — (Belge yayınları ; 607. İnsan Hakları dizisi) ISBN 9753444257 (A.VII/7206).
- YEGHIAIAN, VARTKES : *The case of Misak Torlakian / Ara Arabyan*. — Glendale, California : Center for Armenian Remembrance (CAR), c2006. xix, 290 s. ; 23 cm. ISBN 0977715302 (A.VII/6655).
- YEGHIAIAN, VARTKES : *The case of Soghomon Tehlirian*. — 2nd ed. — Glendale, California : Center for Armenian Remembrance (CAR), c2006. xxxvi, 223 s. : res., portre ; 23 cm. ISBN 9780977715312 ISBN 0977715310 (A.VII/6654).
- YEL, SELMA : *Değişen dünya şartlarında Karadeniz ve boğazlar meselesi, 1923-2008*. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 2009. xiii, 573 s. : hrt., tablo ; 24 cm. + 1 CD-ROM. ISBN 9789751621108 (A.VII/7187).
- YELİSEYEVA, N. V. : *Yakın çağlar tarihi* / Fransızca'dan çev. Özdemir İnce ; kitap ed. Tekin Özerterem. — 1. bs. — İstanbul : Yordam Kitap, 2009. 350 s. ; 24 cm. — (Yordam Kitap ; 72) ISBN 9789944122696 (A.VII/7054).
- YENOVKIAN, S. [SARKIS] : *Martyred Armenia : a brief description of the recent horrible : massacres of the Christian Armenians in Turkey : with full explanation of their remote and immediate causes, seen through the apathy of the powers, and plea for help*. — 1st ed. — La Verne, California : American Armenian International, 1994. 67 s. : res., hrt. ; 19 cm. (A.VII/6663).
70. yıldönümünde Lozan / haz. Mehmet Özel ; metin Hamza Eroğlu ; fotoğraf Necmettin Külahçı...[ve başk.]. — [Ankara] : Kültür Bakanlığı, 1993. 112, [1] s. : res., portre, tipkibasım, hrt. ; 34 cm. ISBN 9751711657 (B.I/5622).
- Yıldız dağları ve yakın çevresi tarih araştırmaları = İstoriçeski izsledvaniya na strantsja i okolnostite = Historical researchment at strandza mountains in their vicinity, 22-23 Mayıs 2006, Kırklareli, [bildiri kitabı]* / yay. kurulu Mehmet Özdoğan. — Kırklareli ; Malko : Kavaklı Belediyesi ; Tırnovo Belediyesi (Bulgaristan), 2006. 199 s. : res., tipkibasım, hrt., pl., tablo ; 24 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları) ISBN 9789944750189 (A.VII/6773).
- YILDIZ, GÜLTEKİN : *Neferin adı yok : zorunlu askerliğe geçiş sürecinde Osmanlı Devleti'nde siyaset, ordu ve toplum, 1826-1839*. — 1. bsk. — İstanbul : Kitabevi, 2009. xx, 524 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 400) ISBN 9786054208432 (A.VII/7168).
- YİĞİT, AHMET : *XVI. yüzyıl Menteşe livası vakıfları : 338 numaralı Enkâf Defteri H. 970/M. 1562*. — 1. bsk. — Ankara : Barış Platin Kitabevi, 2009. 333 s. : tipkibasım, tablo ; 30 cm. ISBN 9789944137379 (B.I/5553).
- Yozgad paftası*. — 1/400.000 ; km cinsinden çizgi ölçek var. — [Ankara] : Türkiye Büyük Millet Meclisi Müdafaa-i Milliye Vekâleti Harita Dairesi Matbaası, 1327. 1 pafta ; 56,6X70,6 cm. (H/0308).
- YÖRÜK, DOĞAN : *XVI. yüzyılda Ereğli Kazası*. — 1. bsk. — Konya : Konya Ereğli Belediyesi, 2009. xvi, 240 s. : hrt., tablo, grafik ; 24 cm. ISBN 9786058933606 (A.VII/6852).
- YU, WONSOO : *A study of the tacheng dialect of the Dagur language* / Wonsoo Yu, Jae-il Kwon, Moon-Jeong Choi, Yong-kwon Shin, Bayarmend Borjigin, Luvsandorj Bold. — 1st printing. — Seoul : Seoul National

- University Press, 2008. xii, 226 s. : res., portre, hrt., tablo ; 23 cm. — (Altaic Languages series ; 2) ISBN 9788952109491 (A.VII/7323).
- EL-YUNİNİ, KUTBÜDDİN EBİ'L-FETH MUSA B. MUHAMMED B. AHMED B. KUTBÜDDİN EL-BALEBEKKİ EL-HANBELİ : *Zeylu mir'ati'z-zaman. = Dbail Miratu'z-zaman or supplement to the mirror of the age / sahhaha Ani'n-nüşateyni'l-kudimeteyni'l-mahfuzateyn fi Oksford ve İstanbul Tahte İaneti Vezareti Maarifi'l-Hukumeti'l-Atiyeti'l-Hindiyye.* — Haydarabad : Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1374 (1954)- 1375 (1955). 2 c. ; 25 cm. (A.VII/7257).
- YUSUFİFİFER, ŞEHİRAM : *Tarih-i Tabavvulat-ı Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferbengi-yi İran der devre-i Selçukiyan (Rişt-i Tarib.* — 1. bs. — Tehran : Danişgah-ı Peyam-i Nur, 1386. [12], 243 s. ; 24 cm. ISBN 9789643874384 (A.VII/6709).
- YUSUF HAKİKİ BABA : Mahabbet-nâme / haz. Ali Çavuşoğlu. — 1. bs. — Aksaray : Aksaray Belediyesi, 2009. 528 s. : res. (çoğu rnk.) ; 24 cm. — (Aksaray Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür yayınları no ; 1) ISBN 9789756501009 (A.VII/7296).
- Yusuf Hakiki Baba Divanı : karşılaştırmalı metin / Sadi Somuncuoğlu ve Mevlana Müzesi nüshaları / haz. Erdoğan Boz. — 1. bs. — [Aksaray] : Aksaray Valiliği, 2009. 864 s. ; 24 cm. — (Aksaray İl Özel İdaresi. İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür yayınları no ; 1) ISBN 9786053780892 (A.VII/6987).
- YUSUF İZZET PAŞA (MET ÇÜNATİKHO) : *Kafkas tarihi / Osmanlıca'dan Türkçeleştiren Fahri Huvaj.* — Ankara : Adige, 2002. xviii, 309, [4] s. : res., hrt. ; 20 cm. — (Adige yayınları ; 5) ISBN 9759723042 (A.VII/6615-1).
- YUSUPOVA, D. YU. : *Jigri i trudi bondamira / otvetstvennyi redaktor A. Urunbaev.* — Taşkent : İzdatelstvo Fan Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, 2006. 322 s. ; 21 cm. ISBN 5648034083 (A.VII/6900).
- Yüzülmün manşetleri, 1909-2009 : Sivas basını eşliğinde bir asır / hazırlayanlar Alim Yıldız...[ve başk.] ; ed. İbrahim Yasak. — Sivas : Buruciye, [2009]. 319 s. : tpkıbasım ; 40 cm. — (Buruciye yayınları no ; 18) (C/0702).
- ZAHREDDİN MUHAMMET BABİR : *Divan / çapa tayarlar Rahımammet Kürenov.* — Aşgabat : Miras, 2005. 295 s. ; 21 cm. — (Türkmenistanın Milli Medeniyet "Miras"Merkezi Türkmenbaşı Adındaki Türkmenistan Milli Golyazmalar İnstitutu) (A.VII/6923).
- ZAVEN DER YEGHIAYAN, İSTANBUL ERMENİ PATRİĞİ : *My patriarchal memoirs / translated from the Armenian by Ared Misirliyan ; copyedited and annotated by Vatche Ghazarian.* — Barrington, R. I. : Mayreni, 2002. xviii, 304 s. : res., hrt., portre ; 26 cm. ISBN 1931834059 (A.VII/6648).
- Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. — Beograd : Srpska akademija nauka i umetnosti, 1926-1928. 1 CD-ROM. (CD/0262).
- ZEHREDDİN, SALİH : *Siyaset'ül-Hükümeti'l-Osmaniyyeti fi Ermeniye'l-garbiyye ve mevkifü'l-kavriyyü'd-devletiyye minha.* — Beyrut : Darü'n-Nedvetü'l-Cedide, 1996. 312 s. : tpkıbasım, hrt. ; 24 cm. (A.VII/7202).
- ZEKERİYA ZİHNİ : *Çerkesya'da terbiye ve sosyal yaşayış.* — 1. bs. — Ankara : KAF-DAV, 2007. 189 s. ; 19 cm. ISBN 9789756255124 (A.VII/7334).
- ZENKOVICH, NIKOLAI : *Heydar Aliyev : life and fate.* — Moscow : [yayl.y.], 2007. 459 s., [48] s. res. : res. ; 22 cm. ISBN 9785903339631 (A.VII/6736).
- ZEYREK, YUNUS : *Amasya'nın altın tarihi.* — Amasya : Amasya Valiliği, 2009. 108 s. : res. (çoğu rnk.), portre, tpkıbasım, hrt. ; 21 cm. — (Amasya Valiliği yayıno ; 28) ISBN 9789755859309 (A.VII/7304).
- ZİYAİYEVA, DONO : *Türkiston milliy ozodlik barakati (mustabid tuzumga karşi 1916 yil va 1918-1924 yıllardagi balk kuraslari tarihgunoslighi) / tahriri ostida D. Alimova.* — Toşkent : Fafur Fulom Nomidagi Adabiyat va Sanbat Naşriyati, 2000. 174 s. ; 20 cm. ISBN 5635019277 (A.VII/7242).
- ZİYAYEV, HAMİD : *Buyuk Amir Temur saltanati va uning takdiri.* — Toşkent : Manaviyat, 2008. 133 s. ; 20 cm. — (Respublika Manaviyat va Marifat Kengashi Milliy Foya va Mafkura İlmiy-Amaliy Markazi Özbekiston Fanlar Akademiyasi Tarih İnstitutu) ISBN 9789943040618 (A.VII/6937).
- ZİYAYEV, HAMİD : *Ona şahrim Toşkent va hayot yolumdan lavhalar .* — Toşkent : Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "FAN" Naşriyoti, 2008. 338 s., [22] s. res. : res. (kimi rnk.) ; 20 cm. ISBN 9789943094482 (A.VII/6940).
- ZİYAYEV, HAMİD : *Özbekiston mustakillighi uçun kuraslarning taribi (Miloddan oldingi asrlardan to 1991 yil 31 Avgustgaça).* — Toşkent : Şark Naşriet, 2001. 446 s. : portre ; 21 cm. — (Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarih İnstitutu) (A.VII/6939).

- ZİYAYEV, HAMİD : *Özbekiston mustamlaka va zulm iskanasida (XIX asr ikkinchi yarmi-XX asr boshlari)*. — Toshkent : “Shark” nashriyot Matbaa Aktivadorlik Kompaniyasi Boʻsh Tahririyati, 2006. 351 s. : portre ; 20 cm. — (Özbekiston Fanlar Akademiyasi Tarih Instituti) (A.VII/6938).
- ZİYAYEV, HAMİD : *Sibir, Volga va Ural boylaridagi oʻzbeklar (Eng kadimgi davrlardan XX asr boshlarigacha) = Uzbeki v Sibiri povoŕje i priurale (s drevnih vremen do nashala XX veka)* / masul muharrir A. Sharafiddinov. — Toshkent : Shark Nashriyat, 2003. 318 s. : portre, res. ; 21 cm. — (Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarih Instituti) (A.VII/6935).
- ZİYAYEV, HAMİD : *Taribning oʻqilmagan sahifalari*. — Toshkent : Mehnat, 2003. 229 s., 4 s. res. : res. (kimi rnk.) ; 21 cm. — (Özbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarih Instituti) ISBN 5824415722 (A.VII/6904).
- Zolotoordinskoe nasledie. *Materiali mejdunarodnoy naučnoy konferentsii “politicheskaya i sotsialno-ekonomicheskaya istoriya Zolotoy Ordi (XIII-XV vv.)”*, Kazan, 17 Marta 2009 g. *Vipusk 1* / otvetstvennyy redaktor i sostavitel İ. M. Mirgaleev. — Kazan : Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan Institut İstorii İm. Ş. Mardjani Tsentr İssledovaniy Zolotoordinskoy Tsivilizatsii, 2009. 525 s. : res., pl. ; 29 cm. ISBN 9785969000735 (B.I/5503-1).
- ZONARAS, JEAN : *Chroniques ou Annales de Jean Zonare, en laquelle sont compris les fai historiqs des Romains, depuis l’edification de la Ville, iusques au Grand Constantin* / traduit par J. [Jean] Millet (de Saint-Amour). — A Lyon : par Barthelemy Molin, 1560. 3 kism 1 c.’de ([4], 122, [5] y. ; 247, [8] s. ; 115, [5] y.) ; 36 cm. C/0705).

B. DERGİLER

- Acta Asiatica 97 (2009).
- Acta Ethnographica Hungarica LIII, 2 (2008).
- Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae LXII, 1-2 (2009).
- Adalya XII (2009).
- Akkadica 130, 1 (2009).
- Alt-Orientalische Forschungen XXXVI, 1 (2009).
- The American Historical Review CXIV, 3-4 (2009).
- American Journal of Archaeology CXIII, 3-4 (2009).
- American Schools of Oriental Research. Bulletin 353-355 (2009).
- Amme İdaresi Dergisi XLII, 2-3 (2009).
- Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri = News of Archaeology from Anatolia’s Mediterranean Areas 7 (2009).
- Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi = Anadolu University Journal of Social Sciences IX, 1 (2009).
- Anatolian Studies LIX (2009).
- Anatolica XXXV (2009).
- Ancient Civilizations from Scythia to Siberia XV, 1-2 (2009).
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi LXIV, 1-3 (2009).
- Anlayış. Aylık Siyaset, Ekonomi, Toplum Dergisi 73-79 (2009).
- Annals of Japan Association for Middle East Studies (AJAMES) XXIV, 2 (2008); XXV, 1 (2009).
- Anthropology Today XXV, 2-6 (2009).
- Anzeiger der Philosophisch-Historischen Klasse CXLIII, 2 (2008).
- Archaeologiai Értesítő CXXXIII (2008).
- Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan XL (2008).

- Archäologischer Anzeiger 2 (2008).
- Archaeology International 11 (2007-2008).
- Archiv Orientální LXXVII, 3 (2009).
- Archives Internationales d'Histoire des Sciences LIX, 162 (2009).
- Archivo de Prehistoria Levantina XXVII (2008).
- Archivio Storico Italiano CLXVII, 620-621 (2-3) (2009).
- Archivum Ottomanicum XXV (2008).
- Ariadne XIV (2009).
- Ars Decorativa 26(2008).
- Arşiv Dünyası 12 (2009).
- Asian and African Studies XVIII, 1 (2009).
- Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi 14 (2009).
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi 122 (2009).
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXIV, 70-71 (2008).
- Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27-28 (2007); 29 (2008).
- Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 41 (2009).
- Atatürk Yolu XI, 43 (2009).
- Athenaeum XCVII, 1 (2009).
- Avrasya Bülteni (TİKA) 81-86 (2009).
- Avrasya Dosyası: Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi XIV, 2 (2008-2009).
- Avrasya Etüdleri 35 (2009).
- Ayın Tarihi Nisan-Eylül (2009).
- Azerbaycan. Türk Kültür Dergisi 376 (2009).
- Bahçeşaray 57-58 (2009).
- Balkanlar'da Türk Kültürü. Kültür, Tarih, Aktüalite Dergisi 74-77 (2009).
- Belleten LXXIII, 267 (2009).
- Biblica XC, 2-3 (2009).
- Bibliographie Internationale d' Histoire Militaire. Sélection 2004-2008. 30 (2009).
- Bibliotheca Orientalis LXVI, 3-4 (2009).
- Bilim ve Ütopya 181-186 (2009).
- Bizim Ahıska 1 (2004); 2-4 (2005); 5-6 (2006); 7-8 (2007); 9-12 (2008); 13-16 (2009).
- British Institute for the Study of Iraq. Newsletter 21-22 (2008); 24 (2009).
- British Institute for the Study of Iraq. Report and Accounts for (2008/2009).
- Bulgarian Historical Review = Revue Bulgare d' Histoire 3-4 (2008); 1-2 (2009).
- Bulletin de Correspondance Hellénique 131, 1 (2007).
- Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire LXXVII (2006).
- Bulletin of the Council for British Research in the Levant 4 (2009).
- Bulletin of the National Museum of Ethnology XXXIII, 3-4 (2009).
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies LXXII, 2-3 (2009).
- Bulletins et Mémoires de la Société d' Anthropologie de Paris XX, 3-4 (2008); XXI, 1-2 (2009).

- Bülten (Bilim ve Sanat Vakfı) 69-70 (2009).
- Byzantine and Modern Greek Studies XXXIII, 2 (2009).
- Byzantinische Zeitschrift CII, 1 (2009).
- Cahiers de Civilisation Médiévale LI, 204 B (2008); LII, 206-207 (2009).
- Central Asian Survey XXVIII, 2 (2009).
- Central Asiatic Journal LIII, 2 (2009).
- Cogito. Üç Aylık Düşünce Dergisi 59 (2009).
- Cultura Antiqua LX, 4 (2009); LXI, 1 (2009).
- Crusades VIII (2009).
- Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD) (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü) 9 (2009).
- Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü) VI, 15 (2007).
- Çağdaş Yerel Yönetimler XVIII, 3-4 (2009).
- Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon 15 (2008).
- Dergi (Uludağ Üniversitesi) 27 (2009).
- Development Dialogue 1-2 (2000); 1 (2001); 1-2 (2002); 47-48 (2006); 49 (2007); 51-52 (2009).
- Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi XIII, 25 (2008); XIV, 26 (2009).
- Doğu Batı : Düşünce Dergisi 49 (2009).
- Doğuş Üniversitesi Dergisi = Doğuş University Journal X, 2 (2009).
- EKEV Akademi Dergisi 34-37 (2008); 38-40 (2009).
- Early Science and Medicine XIV, 4-6 (2009).
- Ege Eğitim Dergisi = Ege Journal of Education VIII, 1 (2007).
- Emel. Üç Aylık Fikir-Kültür Dergisi 228 (2009).
- Erdem 53-54 (2009).
- Ermeni Araştırmaları = Armenian Studies 29-30 (2008); 31-32 (2009).
- Études Balkaniques XLV, 1-3 (2009).
- Expedition LI, 2 (2009).
- Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (Uludağ Üniversitesi) = The Social Sciences Review of the Faculty of Sciences and Letters (University of Uludağ) XVII, 17 (2009).
- Finskt Museum 115 (2008).
- Gasırlar Avazı = Eho Vekov 2 (2008); 1 (2009).
- Gazi Akademik Bakış II, 4 (2009).
- Gazi Türkiyat. Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi = Journal of Turkology Research 3 (2008); 4 (2009).
- Gaziantep Tarih Kültür Dergisi 20-21 (2009).
- Geçmişten Günümüze Denizli. Yerel Tarih ve Kültür Dergisi 21-22 (2009).
- Gerede : Gerede Kültür, Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni 14 (2009).
- Günce. TÜBA Bülteni 39 (2009).
- Güneyde Kültür XVIII, 169-170 (2009).
- Haberler (Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü) 28 (2009).
- Harvard Ukrainian Studies XXVIII, 1-4 (2006).

- Hayat Ağacı. Sivas Şehir Kültürü Dergisi 13 (2009).
- Hesperia : Journal of the American School of Classical Studies at Athens LXXVIII, 2-3 (2009).
- Hindistan'a Bakış Nisan-Temmuz (2009).
- Historical Research LXXXII, 217-218 (2009).
- Historical Yearbook V (2008).
- History. The Journal of the Historical Association XCIV, 315-316 (2009).
- L' Homme : Revue Française d' Anthropologie 191-192 (2009).
- İSAM Bülteni 27-28 (2009).
- Index Islamicus 2-3 (2009).
- Institute for the History of Arabic Science. Newsletter 82 (2009).
- International Journal of Anthropology XXIV, 2-4 (2009).
- International Journal of Middle East Studies XLI, 3-4 (2009).
- International Journal of Turkish Studies XV, 1-2 (2009).
- Iran and the Caucasus XIII, 1 (2008).
- İslâm Araştırmaları Dergisi = Turkish Journal of Islamic Studies 18 (2007); 19 (2008).
- Islamic Law and Society XVI, 2 (2009).
- Islamic Studies XLVII, 3 (2008).
- Israel Exploration Journal LIX, 1 (2009).
- İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 40-41 (2009).
- İstoričeski Pregled LXI, 3-6 (2005); LXII, 1-6 (2006).
- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts CXXXIII (2008).
- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LXXVII (2008).
- Jinbun Kenkyu : Studies in the Humanities LX (2009).
- Journal Asiatique 296, 1-2 (2008).
- Journal of Ancient Near Eastern Religions IX, 1 (2009).
- Journal of Archaeological Science XXXVI, 7-12 (2009).
- Journal of Asian and African Studies 76 (2008).
- Journal of Asian History XLIII, 1 (2009).
- Journal of Cuneiform Studies LXI (2009).
- Journal of Genocide Research XI, 2-3 (2009).
- Journal of Global Ethics V, 1-2 (2009).
- The Journal of Imperial and Commonwealth History XXXV, 1-4 (2007); XXXVI, 1-4 (2008); XXXVII, 1-4 (2009).
- Journal of Islamic Studies XX, 2-3 (2009).
- Journal of Near Eastern Studies LXVIII, 2-4 (2009).
- Journal of Palestine Studies XXXVIII (150), 2 (2009).
- Journal of Persianate Studies II, 1-2 (2009).
- Journal of the American Oriental Society CXXVIII, 2-3 (2008).
- Journal of the Economic and Social History of the Orient LII, 2-3 (2009).
- Journal of the Pakistan Historical Society LVI, 4 (2008); LVII, 1-2 (2009).
- The Journal of the Royal Anthropological Institute, Incorporating MAN XV, 2-4 (2009) ; special issue (2009).

- Journal of the Royal Asiatic Society XIX, 3-4 (2009).
- Kardaşlık : Kültür, Sanat, Edebiyat ve Folklor Dergisi 43 (2009).
- Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi 12 (2009).
- Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi 27-28 (2009).
- Korea Focus XVII, 2-3 (2009).
- Koreana : Korean Art and Culture XXIII, 3 (2009).
- Köprü. Üç Aylık Fikir Dergisi 107 (2009).
- Kubbealtı Akademi Mecmuası 151-152 (2009).
- Kulturaustausch : Zeitschrift für Internationale Perspektiven LIX, 3 (2009).
- Kutadgubilig. Felsefe-Bilim Araştırmaları 15 (2009).
- Letopis na Makedonskata Akademija 2006.
- Levant XLI, 1-2 (2009).
- Madrider Mitteilungen L (2009).
- Makedonski Pregled = Macedonian Review XXXI, 1-4 (2008); XXXII, 1-2 (2009).
- Maliye Dergisi 156 (2009).
- Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 66 (2008).
- Mésogeios XXXV (2009).
- The Metropolitan Museum of Art. Bulletin LXVII, 1 (2009).
- The Middle East Journal LXIII, 3-4 (2009).
- Middle East Studies Association. Bulletin XLII, 1-2 (2008).
- Middle Eastern Literatures XII, 2-3 (2009).
- Middle Eastern Studies XLV, 3-6 (2009).
- Mimarlık 348-350 (2009).
- Mimarlık : Haberler : TMMOB Mimarlar Odası Haber Bülteni 129 (2009).
- Mitteilungen (Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes) 192,194 (2009).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung CXXIII (2008).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung CXIV (2008).
- Muhafazakâr Düşünce 18 (2008).
- Muradiye. Eğitim-Bilim-Kültür-Sanat Dergisi 19 (2009).
- NTV Tarih 1-5 (2009).
- Nationalism and Ethnic Politics XV, 1-2 (2009).
- Near Eastern Archaeology LXXII, 1 (2009).
- New Perspectives on Turkey 41 (2009).
- Newsletter (IRCICA) 78-79 (2009).
- Numen : International Review for the History of Religions LVI, 4-5 (2009).
- Nüsha. Şarkiyat Araştırmaları Dergisi = Nüsha. Journal of Oriental Studies VIII, 26-27 (2008).
- ODTÜ Gelişme Dergisi = METU Studies in Development XXXV, özel sayı (2009); XXXVI, 1 (2009).
- ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi XXVI, 1 (2009).
- OTAM. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 22 (2007).
- Orientalia LXXVII, 2-4 (2008); LXXVIII, 1 (2009).

- Oriente Moderno LXXXVIII, 2 (2008).
- Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları = Journal of Central Asian and Caucasian Studies 7 (2009).
- Osmanlı Araştırmaları = The Journal of Ottoman Studies XXXII (2008).
- Osmanlı Bilimi Araştırmaları = Studies in Ottoman Science VIII, 2 (2007); IX, 1-2 (2007-2008); X, 1 (2008).
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXIII (112), 2-3 (2009).
- Papers of the British School at Rome LXXVII (2009).
- Perceptions. Journal of International Affairs XIII, 3-4 (2008).
- Polis Bilimleri Dergisi = Turkish Journal of Police Studies X, 4 (2008); XI, 1-2 (2009).
- Præhistorische Zeitschrift LXXXIV, 1 (2009).
- Prilozi = Contributions XXXVII, 1-2 (2006).
- Prilozi za Orijentalnu Filologiju LVIII (2008).
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXXXVIII (2008).
- Rassegna Storica del Risorgimento XCVI, 2-3 (2009).
- Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie XII, 1-2 (2009).
- Reallexikon für Antike und Christentum XXIII, 181-182 (2009).
- Review (Fernand Braudel Center) XXXI, 3 (2008).
- Review of Armenian Studies 17-18 (2008).
- Revista Istorică XVIII, 3-6 (2007); XIX, 1-6 (2008); XX, 1-2 (2009).
- Revue des Études Sud-est Européennes XLVII, 1-4 (2009).
- Rivista degli Studi Orientali LXXIX, 1-4 (2006) ; LXXX, 1-4 (2007).
- Rocznik Orientalistyczny LXI, 2 (2008).
- Ruperto Carola 1-2 (2009).
- Russia and the Moslem World 1-11 (199-209) (2009).
- Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi = Sakarya University Journal of Arts and Science X, 2 (2008).
- Sanat Dünyamız 111-113 (2009).
- Saudi Aramco World LX, 4-5 (2009).
- Sayıştay Dergisi 73 (2009).
- Schweizerische Zeitschrift für Geschichte LVIII, 4 (2008); LIX, 1-3 (2009).
- Serbesti. Siyasi Fikir Dergisi 26-31 (2009).
- Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève. Bulletin XXXVI-XXXVII (2006-2007).
- Society for the Study of the Crusades and the Latin East. Bulletin 29 (2009).
- Sosyal Bilimler Dergisi = Journal of Social Sciences (Fırat Üniversitesi) XIX, 2 (2009).
- Stratejik Analiz X, 111 (2009).
- Studia Orientalia 107 (2009).
- Suomen Museo 115 (2008).
- Südost-Forschungen LXVII (2008).
- Südosteuropa Mitteilungen XLIX, 3-5 (2009).
- Századok CXLIII, 3-5 (2009).
- Századok Füzetek 3-4 (2009).
- TÜRKSOY : Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi 29 (2009).

- Tarih Araştırmaları Dergisi (DTCF) XXVIII, 46 (2009).
- Tarih İncelemeleri Dergisi (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) XXIV, 1 (2009).
- Tarih Okulu IV (2009).
- Tarih ve Toplum : Yeni Yaklaşımlar 8 (248) (2009).
- Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi 23 (2009).
- Tel Aviv : Journal of Institute of Archaeology of Tel Aviv University XXXVI, 1 (2009).
- Tempora. Annales d'histoire d'archéologie XVIII (2007-2009).
- Tıp Tarihi Araştırmaları = History of Medicine Studies 16 (2009).
- Toplum ve Bilim 115-116 (2009).
- Toplumsal Tarih 185-190 (2009).
- Toyo Bunko Nenpo Yearbook (2008).
- The Toyo Bunko Shoho 40 (2008).
- The Toyo Gakuho : Journal of the Research Department of the Toyo Bunko XC, 4 (2009); XCI, 1 - 2 (2009).
- The Tōyōshi-Kenkyū : The Journal of Oriental Researches LXVII, 4 (2009); LXVIII, 1-2 (2009).
- Történelmi Szemle LI, 1-3 (2009).
- Turcica : Revue d'Études Turques XL (2008).
- Tyurkologičeskiy Sbornik 2007-2008.
- Vestnik Drevney İstorii 2-3 (269-270) (2009).
- Voprosi İstorii 6 (2009).
- Vostok = Oriens 3-4 (2009).
- Die Welt des Islams XLIX, 2 (2009).
- Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XCIX (2009).
- The Yale Review XCVII, 3-4 (2009).
- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CLIX, 2 (2009).
- Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie XCIX, 1 (2009).
- Zeitschrift für Balkanologie XLV, 1-2 (2009).
- Zeitschrift für Orient-Archäologie I (2008).
- Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 169-170 (2009).

İngilizce Özetler:

AYŞEGÜL AYKURT: *The Middle Bronze Age Pottery of the İzmir Region* (pp. 1-69)

İzmir region, which has a long history of settlement during the prehistoric periods, is archaeologically represented by the settlements of Çeşme-Bağlararası, Liman Tepe, Bayraklı, Panaztepe, Larisa and Kocabaş Tepe during the Middle Bronze Age. Three main periods of cultural development during the Middle Bronze Age can be summarized upon the study of pottery uncovered from these settlements. These periods have been named Middle Bronze Age I, II and III and have been demonstrated to correlate with other settlements of Western Anatolia. The period defined as Middle Bronze Age I in the region correlates with early Assyrian Trade Colonies period in central Anatolia, with the Middle Helladic II period on Mainland Greece and Middle Minoan IB-II period in Crete. Middle Bronze Age II period in İzmir Region can be said to correlate with the Late Assyrian Trade Colonies period of central Anatolia, Middle Minoan III period in Crete and with Middle Helladic III of the Greek Mainland. This period represents the last phase of the Middle Bronze Age in the region, is contemporary with the beginning of the Old Hittite Period in Central Anatolia, as well as the Middle Minoan IIIB – Late Minoan IA period on Crete.

Keywords: İzmir region, Middle Bronze Age, pottery, western Anatolia, prehistory.

OSMAN KARATAY: *The First Rus' in the Black Sea and the Construction of Sarkel* (pp. 71-111)

The Slavs, who were living peacefully under the Khazars and constantly expanding eastward, appear on the Don basin at the beginning of the 8th century. This place is situated on the fur trade route for between Northern Europe and Black Sea coast. Simultaneously, the Rus', a Nordic tribe from Sweden, entered among the Slav masses as warrior-traders, and came to the Khazar ethnic borders probably in the second half of the 8th century, but definitely at the beginning of the 9th century. Thus means they began to become acquainted with the Black Sea world. Apart from their commercial activities the Rus' sometimes tested their military might in the areas they reached. In one such occasion in 830's, they inflicted great harm on the Khazars, whom they had caught unprepared along the Don river.

The latter in turn defeated them with the help of the Magyars, and subdued vast regions toward the Baltic during their counterattack. That the Khazars constructed the castle Sarkel on the Don, that Russian embassy in İstanbul could not return home due to 'fierce' peoples and had to go via the Frank domain, and that the Magyars rose in Black Sea affairs as an active force were all inter-related developments in the same period. Consequently, even though they had to strive for more than 8,5 centuries to reach the coasts, the Rus'/Russians became one of the determinative forces in the Black Sea basin.

Keywords: Early Rus', Varangians, Vikings, Khazars, Magyars, Sarkel, Black Sea.

HATIDŽA ČAR DRNDA: *The Demographical Structure of Pljevlja (Taşluca) in the Second Half of the 15th Century and 16th Century* (pp. 113-126)

Pljevlja settlement was founded in the second half of the 15th Century in a location where significant trade routes passed through. This settlement was a part of the Bosnian kingdom and partially was the property of Herceg Stipan Kosača, a local notable.

The settlement region of Pljevlja was incorporated into the administrative organization of the Ottoman Empire in 1465 at the latest. Pljevlja, to be named Taşluca later on, was quite densely inhabited by the indigenous inhabitants, called "*Bošnjani*". According to the first survey register of Bosnian Sanjack dated 1468/1469, which included the records of Pljevlja, there were 72 households and 23 single male population in this settlement. In the course of the 16th century, Pljevlja, i.e., Taşluca, experienced a constant population increase, but this situation slowed down in 1580's due to the appearance of plaque, and, therefore, Pljevlja' population underwent a decrease as was the case for the Herzegovinian Sanjak in general.

Although the foundation date of the town of Pljevlja can be traced back to 1477, it was only in 1570s that the foundation process was fully completed. The primary role in this regard was played by the Sanjak Beg of Herzegovina, Hüseyin Beg, who built a mosque and many other buildings that gave the Islamic character of the city Pljevlja in 1570s.

Thanks to these developments and its becoming the residence of the Herzegovinian Sanjak Beg, Pljevlja had the opportunity to continue its demographic development.

Key words: Bosnia, Herzegovina, Pljevlja, Taşluca, Demography, Hüseyin Beg

ERTAN GÖKMEN: *The Locust Disaster In Western Anatolia (1850-1915)* (pp. 127-180)

Throughout its history, the Ottoman State from time to time encountered such natural disasters as earthquake, flood, fire and drought and so on. They created material and moral problems for administrators and ordinary people throughout the Ottomans lands. These disasters resulted in famine, lower production, loss of taxation and population decrease and migration. A locust disaster with similar effects occurred in the western parts of Anatolia in the second half of 19th and the beginning of 20th centuries. Based on Ottoman archival sources and İzmir newspapers such as *Ahenk*, *İttihad* and *Anadolu*, this article examines locust disasters in Western Anatolia between the years of 1850 and 1915. It explains in which sandjak and kaza and when locust disasters took place, gives information on what kind of preventive and disaster management methods were used and the personnel who took part in all this course of action. It also shows the amount of locust destructed and the reasons for failure in preventing the disaster. In addition, it demonstrates economic effects of the disaster on people and the government. Besides, in relation to the disaster, some original archival documents such as the letter of Mayor of Kula to the Ministry of Internal Affairs and that of Mayor and six notables of Alaşehir to Aydın Governorship; the circular of the governor of Aydın permitting his people to burn the locust and the action plan of İzmir's people against the disaster are presented in the article.

Key Words: Ottoman State, Western Anatolia, Disaster, Locust, Famine, Drought.

CEVDET KIRPIK: *The Statute of Dynastic Regulations and Its Implementation* (pp. 181-226)

On 16 November 1913, a statue shortly named 'Dynastic Statute Book' was issued; its full name was 'The Regulations on Behaviors, Attitudes, Actions and Duties of the Members of the Dynasty'. These regulations were

prepared by the 'İttihat and Terakki Party' which came into power after a *coup d'état*, the so-called "Raid on the Sublime Porte". At the preparatory phase of the regulations, some legal arrangements concerning some European dynasties were also taken into consideration. For this reason, the regulations consist of both traditional practices and some new sentences.

The topics covered in the Statute Book were as follows: the situation of the Sultan and the Heir to the throne, official report for births and deaths, marriage and divorce practices, official records, education and training, crucial issues in social life, punishments, trusteeship, recording and protecting procedures of official documents, and titles and nickname to be used.

A very functional parliament was too founded with the Regulations. The parliament, first called 'Dynasty Parliament' and then given the name of 'The Parliament for Dynastic Issues' was probably the first parliament in terms of its function and scope.

The Regulations were implemented with great sensitivity. It established the basis for organization of marriages and preparations of birth and death records while those dynasty members disobeying these regulations were punished.

This article analyzes, with the help of archive documents, how these regulations were organized, what their contents were and how they were implemented.

S. D. GOITEIN (Trans. by ALTAN ÇETİN-MURAT KEÇİŞ): *The Documents Of The Cairo Geniza As A Source For Mediterranean Social History* (pp. 227-242)

The students of the history of the Mediterranean countries during the High Middle Ages have often complained about the almost complete absence of archives in Muslim countries. In Europe, the church, the feudal lords, the cities, and the guilds kept their documents both as titles of right and for other purposes. Nothing of the kind is to be found in Muslim countries for that period. It is possible to reconstruct the main lines of political history and to a certain extent also the life of the ruling class with the help of literary sources, supplemented by archaeology, epigraphy, and numismatics, i.e. the study of extant buildings and utensils, inscriptions, and coins. However, social and economic history, especially of the middle

and lower classes, can hardly be studied without the aid of documents, such as letters, deeds, or accounts actually emanating from people belonging to these classes.

Under these circumstances it is most fortunate that a great treasure of documents, hailing from all over the Mediterranean countries, mainly from the eleventh through the thirteenth centuries, has been preserved in the so-called Cairo Geniza. In order to be in position to evaluate the Geniza papers as a source of social history, we have to form an idea about their nature and contents, and the localities, the times, and the social layers from which they come. The Geniza contains many hundreds of documents written in a beautiful Hebrew, as it was known from contemporary literary sources. Most of this material has been published and used for historical research. However, the vast majority of the Geniza papers, namely most of the private letters and legal deeds, and all business letters and bills were written in Arabic, and of course not in literary, but in living Arabic, which varied according to the country, the century, and the social layer from which they came. The majority of the Geniza documents, sixty years after their transfer to European and American libraries, still have remained unpublished. For the same reason, it is not surprising that when their systematic study was taken up again of late, quite a number of unexpected findings were reached.

BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yayıncı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalcık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalcık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Yurtiçi ve Yurtdışı İlişkiler Şb.Md.

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.org.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author,

then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Yurt İçi Yurt Dışı İlişkiler Şubesi

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.org.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
AYKURT, AYŞEGÜL: The Middle Bronze Age Pottery of the Izmir Region (with 1 map, 10 illustrations, 6 tables)	1
KARATAY, OSMAN: The First Rus' in the Black Sea and the Construction of Sarkel	71
ČAR DRNDA, HATIDŽA: The Demographical Structure of Pljevlja (Taşluca) in the Second Half of the 15 th Century and 16 th Century.....	113
GÖKMEN, ERTAN: The Locust Disaster in Western Anatolia (1850-1915)	127
KIRPIK, CEVDET: The Statute of Dynastic Regulations and its Implementation (with 3 documents).....	181
Translations:	
GOITEIN, S. D.: (Trans. by Altan Çetin-Murat Keçiş) The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Mediterranean Social History	227
Book Reviews:	
İLGÜREL, MÜCTEBA: Kâtip Çelebi: <i>Tuhfetü'l-kibâr fî esfâril-bihâr</i> (Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan) (Yay. Haz. Prof. Dr. İdris Bostan)	243
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Robert Finlay: <i>Venice Besieged. Politics and Diplomacy in the Italian Wars, 1494-1534</i>	247
YURTSEVER-BEYAZIT, ASLIHAN: R. Duru-G. Umurtak: <i>Höyücek. 1989-1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları / Results of the Excavations 1989-1992</i>	249
İŞIKLIKAYA, IŞIL R.: Anneliese Peschlow-Bindokat: <i>Feldforschungen im Latmos, Milet Band III</i>	253
The Book and Periodicals our Library Received during the Second Half of 2009	259
Abstracts	331
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	337
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	340

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXIV

No. 269

April 2010

ANKARA - 2010